રામનારાયણ વિ. પાઠક

જેના સહવાસમાં

જીવન ધન્ય થયું

તે

જીવન સખાને

મુનશી દમ્પતિની કૃતિઓ :

સૌ. લીલાવતી મુનશી :

રેખાચિત્રો અને બીજા લેખો
કુમાર દેવી
જીવનમાંથી જડેલી, ખંડ ૧ લો
જીવનમાંથી જડેલી, ખંડ ૨ જો (પ્રેસમાં)
વધુ રેખાચિત્રો ને બીજું બધું (પ્રેસમાં)

શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી :

કોનો વાંક ? (બીજી આવૃત્તિ)
પૃથ્વીવલ્લભ (ત્રીજી આવૃત્તિ)
પાટણની પ્રભુતા
ગુજરાતનો નાથ (પાંચમી આવૃત્તિ)
રાજાધિરાજ (બીજી આવૃત્તિ)
મારી કમલા અને બીજી વાતો (ત્રીજી આવૃત્તિ)
સ્વપ્નદ્રષ્ટા
ભગવાન કૌટિલ્ય
કાકાની શશી
ધ્રુવસ્વામિનીદેવી
પૌરાણિક નાટકો: પુરંદર પરાજય, અવિભક્ત આત્મા, તર્પણ તથા પુત્ર સમોવડી
સામાજિક નાટકો: વાવાશેઠનું સ્વાતંત્ર્ય, બે ખરાબ જણ તથા આજ્ઞાંકિત
વેરની વસુલાત (બીજી આવૃત્તિ)
સ્નેહસંભ્રમ
મારી બીનજવાબદાર મુસાફરી (પ્રેસમાં)
કેટલાક લેખો. ભાગ પહેલો ને બીજો
થોડાક રસદર્શનો (પ્રેસમાં)
આદિવચનો (પ્રેસમાં)
વિશ્વામિત્ર : ભાગ પહેલો (પ્રેસમાં જશે)
નરસૈયો (,,)

પ્રસ્તાવના

૧૯૨૫ માં અને તે પછી લખાએલી વાર્તાનો આ સંગ્રહ ભાઈ જીવનલાલે પ્રસિદ્ધ કરવાનું માથે લીધું છે અને તે પ્રગટ પણ થઈ શકે છે તે ખાતે મને આનંદ થાય છે. આ સંગ્રહ પ્રગટ થતાં પહેલાં કેટલાક ફેરફારો કે સુધારા વધારા કરવાની મારી ઇચ્છા હતી પરંતુ તે કરવાનો સમય મળે તે પહેલાં હું બેલગામ જેલમાં વર્ષને માટે આવી પડી. અને પ્રુફસમાં પણ સુધારા કરવાનું અશકય થયું. કારણ કે બેલગામ જેટલે દૂર તે મોકલવા અને જેલના વિધિ-વિધાનોમાં પસાર થઈ કેદીને તે જોવા મળે અને તે પાછા મોકલી શકે, એની વચ્ચે છાપનારને અસહ્ય થઈ પડે એટલો ખુબ લાંબો ગાળો પડે એમ હતો. પરિણામે વાંચકની માફક હું પણ એને છાપેલા સ્વરૂપમાંજ જોઈ શકું છું.

આમાંની "પૈસા છે?" એ વાર્તા કોઈ અંગ્રેજી વાર્તાનું સ્મરણ રહી ગએલું તેના પરથી લખાઈ છે. કયી તે યાદ નથી. બાકીની વાર્તાઓ સ્વતંત્ર છે અને તે 'ગુજરાત' માસિકમાં છપાઈ ગઈ છે.

૧૯૩૦ ના અકટોબર સુધીમાં આર્થરરોડ જેલમાં છેલ્લું લખ્યું તેટલું લખ્યું. તે પછી મારો લેખનવ્યવસાય રાજકિય વહેળામાં ઘસડાવાને લીધે લગભગ બંધ પડયો છે. અને તેથી તો દૂર દેશ ગએલાં વ્હાલાં બાળકો ઘણે વખતે આવીને મળે એવું આ છપાએલી વાર્તાઓ જોતાં મને થાય છે.

વહેળો તો કદાચ લાંબે ને લાંબે ઘસડાયાંજ કરશે ને આમ ઘસડાતાં ઘસડાતાં ફરી કદી આવાં કલ્પનાચિત્રો મારે હાથે સરજાશે? જાણે કંઈક કીંમતી વસ્તુ જીવનમાંથી જતી રહી હોય—ખોઈ નાંખી હોય—એમ આજે તો મને લાગે છે. પણ રાષ્ટ્ર ઘડાતું હોય ત્યાં આવાં કલ્પનાચિત્રોનો શો હિસાબ?

જેમ કેટલીક છાપભૂલો આમાં રહી ગઈ છે તેમ લખાણમાં પણ સુધારી શકાય એવી અનેક ત્રુટીઓ રહીજ ગઈ છે. પણ જે અસાધારણ સંયોગો વચ્ચે આ પુસ્તક છપાયું છે તે જોતાં વાંચકો એને ઉદારતાથી સહી લેશે એવી આશા હું રાખું છું. આથી વધારે કહેવાનો તો લેખકને કંઈ અધિકાર છે?

બેલગામ, સેન્ટ્રલ જેલ
તા. ૨૬ : ૯ : ૩૨

સૌ. લીલા મુનશી.

અનુક્રમ

જીવનમાંથી જડેલી

પૈસા છે ?

૧

પ્રાંતીજ લાઈનમાં છેક છેલ્લું ખેડબ્રહ્મા કરીને એક ગામ છે. ત્યાં હાથમતી નદીનાં વેગ ભર્યાં નીર ધસારા બંધ વહે છે. ગામમાં બ્રહ્માની ચતુર્ભુજ મૂર્તિ છે તેના દર્શને ઘણા લોકો આવે છે. ગામથી ગાઉ બે ગાઉ દૂર સરસ્વતી માતાનું મંદીર છે ત્યાં પણ ગામમાં આવેલા લોક દર્શને જવાનું ચુકતા નથી. એ ગામમાં નદીથી થોડે દૂર એક ધર્મશાળા છે. ત્યાં ગામ ગામના જાત્રાએ આવેલા લોક પડાવ નાખે છે. ધર્મશાળામાં સારી સોઈ છે અને ઘણા કુટુંબો રહી શકે તેવી ઓરડીઓ છે. ધર્મશાળાના મહેતાજી જાત્રાળુઓને દરેક પ્રકારની સગવડ એવી સરસ કરી આપે છે કે એમના ઉપર લોકોની પ્રસન્નતાનો પાર રહેતો નથી.

એ ગામમાં ને એજ ધર્મશાળામાં પ્રસંગવશાત્ અમારે ઉતરવાનું થયું. રાત્રિએ જમી પરવારીને અમારૂં મંડળ ગપ્પા મારતું હતું ત્યાં મહેતાજી આવીને બેઠા. “કેમ શેઠ સાહેબ? બ્હેન? આપને કોઈ જાતની તસ્દી તો નથી પડીને ?”

અમે બધાંએ મહેતાજીની સગવડ કરી આપવાની રીતનાં વખાણ કર્યાં, અને શીઆળાનો દહાડો હોવાથી સ્ફૂર્તિ આણવાને માટે ચહા પીવાતી હતી તે લેવાનો મહેતાજીને આગ્રહ કર્યો. વાતમાં ને વાતમાં એમને ત્યાં રહેતા એક સાધુરાજની વાત કહી. એ વાત એમના શબ્દોમાં તો નહિં પણ એમના શબ્દોએ મારા મનમાં જે ચિત્ર ખડું કરેલું તે પ્રમાણે આપવા હું પ્રયત્ન કરૂં છું. વાત સાંભળે વર્ષો થયાં, કદાચ તેમાં આવતા રંગો ઝાંખા કે જાડા થયા એ હશે. કોઇ યાત્રાળુએ એ વાત જુદી રીતે સાંભળી હશે કે યાદ રાખી હશે તો તે મારા પર ખોટી વાત લખવાનો આરોપ નહિં આણે એવી આશા રાખું છું.

૨

થોડા વર્ષો પર એક જુવાન સાધુ એ નદીને તીરે વસતો હતો. બીજા સાધુઓની માફક તે ઉઘાડો પડી નહોતો રહેતો. પણ એક ખેતરલઇ, તેમાં તેણે નાની સરખી ઈંટ મટોડાંની ઝુંપડી બનાવી હતી તેમાં તે રહેતો. તેણે પોતાના ખેતરની આસપાસ વાડ ભરી લીધી હતી. અને નદી તીરે સ્નાન કરવા જવા સીવાય તે તેની બહાર નીકળતો નહીં અને તારાસ્નાન કરતો હોવાથી કોઈની નજરે તે ભાગ્યેજ પડતો.

તે કોઇની સાથે વાત કરતો નહીં કે કોઈની પાસે કૈં માગતો નહીં. લોકો એને માટે કૈં ભેટ લાવતા તો તે આંગણાંમાં મુકી જતા. એના આવા વર્તનથી ધીરે ધીરે લોકોમાં એની પાસે કંઈ ચમત્કાર છે એવી માન્યતા દૃઢ થતી ગઈ હતી. એની ખ્યાતિ આખા ગામમાં હતી ને કદી જો એ પ્રસન્ન થાય તો ધાર્યું કરી આપે એવું લોકો માનતા. જાત્રાળુના કાનપર સૌથી પહેલી વાત એનીજ પડતી. કોઈ એને નહોતા ઓળખતા. છતાં, સૌ એને ઓળખવાનો દાવો કરતા.

કોણ જાણે ક્યાંથી એક વાત સૌથી છેલ્લી છતાં નવા સાંભળનારના કાનમાં કહેવાયા વિનાની રહી જતી નહીં. એના રૂપરંગ,

રીતભાત, બળ ને પ્રતાપની વાત કર્યા પછી વાત કરનાર ધીમે સ્વરે કહેતો: "પણ તમે જાણો છો કે એ કેમ સંન્યાસી થયો છે? એ સૌથી રૂપાળી સ્ત્રીને ચહાતો હતો. પણ તે કોઇ બીજાને પરણી ગઇ એટલે તેની પાછળ એણે જોગ લીધો. ભાઇ! રાજા ભર્તૃહરિ કહી ગયો છે કે '**यां चिंतयामि सततं मयि सा विरक्ता.**' દુનીઆનો ક્રમજ એવો ચાલે છે. એતો એનું નસીબ જોર કરતું તે કોઇ સદ્‌ગુરુ અબધૂત એને મળી ગયા ને સંતપંથે ચઢાવ્યો."

આ વાત ક્યાંથી આવી તે કોઇ જાણતું નહીં. તે રૂપાળી સ્ત્રી કોણ હતી, ક્યાંની હતી, સદ્‌ગુરુ એને ક્યાં મળ્યા, કેમ મળ્યા તેની કોઇને કશી જ ખબર નહોતી. પણ આથી એક પ્રકારના ભેદ અને અદ્‌ભુતતાનું વાતાવરણ તે સાધુની આસપાસ વીંટાયું હતું. સૌ તેની વાત ધીમે સાદે કરતા. સૌ તેના તરફ ભય, આશ્ચર્ય અને પ્રશંસાની મિશ્રિત દૃષ્ટિએ જોતાં. એને પગલે ગામમાં સુખાકારી ચાલતી એવી સૌની માન્યતા હતી. ગામલોક એના પોષણને અર્થે પૈસા ભેગા કરતા. જાત્રાળુઓ એની વાત સાંભળી, એને નિમિત્તે કૈં ને કૈં આપી જતા ને સૌ વગર બોલ્યે એના દ્વારમાં એના પોષણના સાધન મુકી આવતા. એ સાધુની જીંદગીનાં પાંચ વર્ષો આમ ને આમ વીતી ગયાં. એણે ખેતરમાં એક બે હાથ વાડી ઉગાડી હતી અને ઝાડ રોપ્યાં હતાં. એની ઝુંપડી ઝાડોની ઘટામાંથી બહુ થોડીજ બહારથી દેખાતી. એ ઝુંપડીને કોઇએ અંદરથી જોઈ ન હતી. એ ન હોય તોપણ અંદર જવાને કોઇની હીંમત ચાલતી નહિ.

એ સાધુ કોઇ કોઇવાર રાત્રિની શાંતિને એના દર્દભર્યા ગાનથી મીઠી બનાવતો. દૂરથી એનો અવાજ ધાડો, મીઠો ને રણકતો લાગતો. ને ત્યાંથી પસાર થતો કોઇ રડ્યો ખડ્યો માણસ એ રવના મોહમાં સ્તબ્ધ થઇ ઉભો રહેતો. કોઇ વાર એ કૈં તતુવાદ્ય વગાડતો હોય એવું લાગતું; ને તેનો ઝણઝણાટ દૂર સુધી પ્રસરી રહેતો. જેમણે એને જોયો હતો તે એનું વર્ણન આ પ્રમાણે કરતા. એનું શરીર

ઊંચું હતું ને વાન ગોરો હતો. એણે દાઢી ઉગાડી હતી; તેના કાળા ભમ્મર રંગને લીધે એનું મુખ ખુબ સફેદ અને ફીકકું લાગતું. એ માત્ર ગળાથી નીચે સુધીની એક શ્વેત કફની પહેરતો.

કોઇ દિવસ નહિં ને એક દિવસ એને એવું સુઝયું કે બપોરે, ખેતરો તરફ તે બહાર ફરવા નીકળ્યો. જે માણસ કોઇ દિવસ બહાર ન નીકળે તેને આમ બહાર નીકળવું એ કૈં સરજતના ચમત્કાર વિના બને? ચાલતાં ચાલતાં એ ઘણાં ખેતરો રખડયો ને ઢોરો ચારતા છોકરાઓની સાથે વાતો કરવા પ્રયત્ન કર્યો. છોકરા બીચારા સાધુ મહારાજને બોલતા જોઇ, ગભરાઇને નાસી જતા. છેવટે થાકીને અમે રહેતા હતા તેજ ધર્મશાળાની નજીક, થોડે દૂરના એક ખેતરમાં, એક ઝાડના થડને અઢેલીને તે બેઠો. થાકથી આંખોએ સહેજ મીચાઈ ગઇ.

એણે આંખો ઉઘાડી ત્યાં એની નજરે કૈં નવુંજ, ઘણા વખતથી અપરિચિત એવું, દૃશ્ય પડયું. એક સોળ વર્ષની સુંદર છોકરી હાથમાંનું જામફળ કરડતી કરડતી એની સામે જોતી હતી. એણે પાલવને ઝોળી જેવો કરી, તેમાં બોરને જામફળ ભરી, છેડો ખભાપર ઉચો નાખ્યો હતો. એની આંખમાં સાધારણ હિંદુ છોકરીઓ કરતાં વધારે ધૃષ્ટતા હતી. શીઆળાના આથમતા કિરણથી, એના રતુમડા થએલા ગાલ રંગાયા હતા. સાધુરાજની આંખો એનાપર ઠરી. સૌથી રુપાળી સ્ત્રીએ એમને તીરસ્કારાર્યા પછી, પહેલ વહેલી એમણે સૌથી રૂપાળી છોકરીપર નજર માંડી બંને રૂપ જુદાં હતાં છતાં બંનેમાં જુદી જુદી સર્વોત્કૃષ્ટતા હતી.

બંનેએ પરસ્પર ટકટક જોયાં કર્યું. છોકરીની આંખમાં જીજ્ઞાસા હતી સાધુની આંખમાં અપૂર્વ વસ્તુને જોતાં ઉપજતો અચંબો હતો. છોકરી થોડીવારે ખંચકાઇને પાછી ફરવા ગઈ. સાધુએ તેને બોલાવી " બ્હેન ? આમ આવ

" છોકરી જરા અચકાઇને ઉભી. " તમે કોણ છો ? પેલા

અહીના સાધુરાજ કહે છે તેજ કે ?" તેણે બીતાં બીતાં છતાં હીમત ભેર પૂછ્યું.

"હા તેજ હું તું કોણ છે ?"

છોકરી જરા આગળ આવી. ખોળા ભરેલો પાલવનો છેડો ઉંચો નાખેલો હોવાથી ચણીઆ અને કબજાની કોર વચ્ચેથી પોયણીપત્ર જેવું પેટ જરી જરી દેખાતું. એણે ગોળા ગોળ હાથે જરા છેડો સમાર્યો, "હું ? હું ભુપતરાયની છોકરી" તેણે કહ્યુ ને જરા વારે ઉમેર્યું "અમો વડોદરાનાં છીએ."

સાધુને આ છોકરીમાં કૈં અજબ આકર્ષણ લાગ્યું. તે તેના ગૌરવથી અંજાયો ને તુંનું તમે કરતાં એણે વાત વધારવા કહ્યું, "મને થોડાં બોર આપશો ?"

છોકરીએ ખભા પરથી છેડો લઇ ખોળો ધર્યો. "તમારે જોઇએ તેટલાં લો." છોકરીની બીક જતી રહી હતી. નાનપણમાં કલ્પનાશીલ છોકરાંને જે જાતની સાલસ કરવાની વૃતિ થઇ આવે છે તેવી એને કૈંક થઇ.

"જામફળ મીઠાં છે" તેણે કહ્યું. "મને એક સારૂં જોઇને આપો" સાધુએ કહ્યુ. અને છોકરીએ આપ્યું તે ફળ લેતાં લેતાં તેણે પુછ્યુઃ "તમારૂં નામ શું ?"

"માધવી."

"નામ તો સરસ છે. અહીં જાત્રાએ આવ્યાં છો ?"

"હા, મારા પિતાજીને અહીંના બ્રહ્માજીપર બહુ વિશ્વાસ છે. અમે અહીં દર વર્ષે આવીએ છીએ." છોકરીને પણ સાધુમાં રસ પડવા માંડયો હતો.

"બ્રાહ્મણ છો ?" સાધુએ પ્રશ્ન પરંપરા લંબાવવા પુછ્યું.

"ના. બ્રહ્મક્ષત્રિય." સાધુના અંતરમાં ઝણઝણાટ થયો. પોતાનીજ ન્યાત ! અચીંત્યો, તેને પોતાના નિરસ જીવન પર કંટાળો આવ્યો. તેણે પુછ્યું–પુછાઇ ગયું. "તમે પરણેલા નથી લાગતાં ?"

તને ગમું તો ખરો ને ?" લાગણીના આવેશમાં એનાથી તું તાં થઇ ગયું. એની ભાષામાં બાલિશતા આવી ગઇ.

છોકરી ખડખડાટ હસી પડી. તેને આ બધી મશ્કરી લાગી તે ઉભી થઇ ગઇ. "હા. ગમો તો ખરા; પણ ચાલો હવે હું જાઉં છું. નહીં તો બા મારો જીવ કાઢી નાંખશે. તમે પિતાજીને મળવા આવજો. આવશોને ? હું એને કહીશ. કે મધુકાંત દેસાઇ મને મળ્યા હતા."

"હું ? હું કોઇ દિવસ બહાર જતો નથી."

"આજે કેમ નીકળ્યા ? એકવાર વધારે. પછી અમે રવિવારે તો જવાનાં છીએ. પેલી ધર્મશાળા પાસે સ્ટેટનો ઉતારો છે ને એમાં અમે ઉતર્યાં છીએ. આવજો, જરૂર હોં." આટલું કહેતાં કહેતાં માં માધવી ચાલી ગઈ.

સંધ્યાના અજવાળામાં તેની ગુલાબી ઓઢણીનો છેડો પારદર્શક દેખાયો ને તેની દોડતી પહાની પર અથડાઇ અથડાઇ વેરાઈ ગયો. સાધુએ તેને દેખાઇ ત્યાં સુધી જોઇ. એને એકદમ જાણે અંધકાર પ્રસરતો હોય એવું લાગ્યું. એણે આંખો મીચી દીધી. એના મગજ આગળ તે બાલિકાનો આકાર આવીને ઉભો રહ્યો. એની પાછળ દૂર દૂર એક ઝાંખો થતો સુંદર આકાર ઉભો હતો. જરાવાર એ ત્યાં ટકયો પણ પછી અદૃશ્ય થઇ ગયો. આ સાધુના નસીબમાં 'સૌથી રૂપાળી સ્ત્રી અને સૌથી રૂપાળી છોકરીનું ધ્યાન કરવાનું લખાયું હતું કે શું ?

૩

તેણે આંખો ઉઘાડી ત્યારે અંધારૂં થઇ ગયું હતુ. તે ધીરે ધીરે ઉઠયો ને પોતાની ઝુંપડી તરફનો રસ્તો તેણે લીધો. ધ્યાનમાં ને ધ્યાનમાં એ પોતાની વાડીના ઝાંપા સુધી આવ્યો, ને એક મોટરકારને ત્યાં ઉભેલી જોઇ ચમકયો. જે વસ્તુ એ દૂરથી જોઈ શકત તે ધ્યાનમાં

હોવાથી છેક નજર સામે આવી ત્યારેજ તેણે જોઈ. આજે દિવસ કેવો ઉગ્યો હતો ? પાંચ વર્ષમાં કૈં ન બન્યું ને એકજ દિવસમાં ઉપરા ઉપરી આ શું ? શોફરે સલામ કરી તે જોયા વગર તે ઝાંપો ઉઘાડી અંદર પેઠો. પોતાની નાની સરખી ઓટલીનું તે પગથીઉં ચઢે છે એટલામાં તો વાડીના એક ખુણામાં અવાજ આવ્યો.

"હલ્લો, મધુ ? તારી વાટ જોઈ જોઇને તો હું થાકી ગયો. મોટો સાધુરાજ થયો તે લોકોને શું આમ વાટ જોવરાવવા ?" કહેતો કહેતો એક આકાર ફલંગો ભરતો ભરતો સામે આવ્યો. તેણે આ બ્રહ્માના ગામમાં ક્વચિતજ દેખાય તેવો તદ્દન અપ-ટુ-ડેટ વિદેશી પોષાક પહેર્યો હતો. તેના વાળ સરખા હોળેલા હતા. તેના હાથમાં અડધી બાકી રહેલી સીગાર હતી. ને તેની સાથે તેના ઉંચા નીચા થતા હાથ પરની હીરાની બહુમૂલ્ય વીંટી તેનાં તેજનાં કિરણોને આ અપરિચિત જગામાં ચોપાસ વેરતી. તેની ઘડીઆળની સાંકળીના છેડાની ભાત ને સુંદરતા એના પહેરનારની સમૃદ્ધિનું ગર્વથી પ્રદર્શન કરતી. તેના આખા શરીર પર લક્ષ્મીની-અઢળક લક્ષ્મીની ગંધ મારતી.

આવતાં વાર તેણે સીગાર ફેંકી દઇ, સાધુનો હાથ લઇ દબાવી નાખ્યો. "મધુ ! તું તો જાણે મોટો મહાત્માજ દેખાય છે ને ?"

સાધુ તેની સામે ક્ષણવાર ટકટક જોઇ રહ્યો. "તું ? વિધુ ? અહીં ક્યાંથી ?" તેણે બને તેટલું સ્વાસ્થ્ય સાચવીને પુછ્યું.

"તને શોધવા, દોસ્ત ! તને આ પાંચ વરસથી હું શોધી શોધીને થાકી ગયો," એણે ખીસ્સામાંથી સીગારની ડબ્બી કાઢતાં કહ્યું.

"મારે માટે એટલી બધી તસ્દી કૈં ? અહી હું છું એમ તને કોણે કહ્યું ?" સાધુના અવાજમાં ભાવશુષ્કતા હતી.

"કહે કોણ વળી ! હું હીમતનગરના મહારાજા સાહેબને ત્યાં પરોણો આવ્યો હતો. ત્યાં એક સાધુ મહારાજની કીર્તિ સાંભળી મેં

જાણ્યું કે એ તું જ હોવો જોઇએ. તને હું ઓળખું ને ! પણ તારા આશ્રમમાં લઈ જઇ કૈં બેસવાનું આપશે કે આમ ઉભો જ રાખશે !" કહેતાં કહેતાં તે પોતે જ બારણામાં થઇ પેઠો. "શું એક ખુરશી સુધાં નહીં? તું તો કૈં ખરેખરો સાધુ થઇ ગયો લાગે છે. ચંદ્રાનના ને આ જોવાતો દે. હું એને કહીશ કે જો આ તારા જોગીરાજ ! એ નાસી જ જશે."

સાધુ–મધુનાં ભવાં ભેગાં થઇ ગયાં, તેણે બને તેટલો સંયમ મન પર રાખવા પ્રયત્ન કર્યો. "તારી પત્નીનું આતિથ્ય કરવા જેવી આ ઝુપડી નથી. એમને અહીં આણવાની કૈં જરૂર નથી."

"મારી પત્ની ! હા–હા–હા–હા. એ વળી તને કોણે કહ્યું ?" તે ધીમે રહીને નાની લાકડાની પેટી હતી તેના પર જઇ બેઠો, ને નીરાંતે સીગાર પીવા માંડી.

"શું તું ચંદ્રાનનાને પરણ્યો નથી ?" સાધુનો અવાજ કઠણ થઇ ગયો.

વિધુકાંતે સીગાર કાઢી તેની સામે તાકીને જોયું ને હસી પડયો. "તું સાધુ થયો પણ એવો ને એવો જ રહ્યો હોં. જો. જાણે વાત એમ છે કે હું એને પરણવાનો તો હતો. કેમ, તું હતો ત્યારેજ નક્કી થયું હતુંને ? પણ છેક છેલ્લી ઘડીએ ચંદ્રાનના ફસકી ગઇ. નારી કોઇની થઇ છે કે આપણી થાય ?" તેણે ફરી એકદમ રાખ જમીન પર ખંખેરી. "તને વાંધો તો નથીને ?"

સાધુએ થોડી વાર મન માર્યું પણ પુછ્યા વિના નહી રહેવાયું. "શો વાંધો પડયો ?"

"વાંધો ?" તેણે બંને અક્ષર છુટા પાડી લંબાવ્યા, "વાંધો ક્યાં શોધવા જેવો છે. જો દોસ્ત ? તું જાણે છે કે હું જરા લહેરી આદમી છું. એક દહાડો–લગ્નને આગલે. જમણવારને દહાડેજ–જરા છાંટો વધારે લીધેલો એટલે જરા ભાન જતું રહ્યું ને લહેર કરતાં પકડાઇ ગયા. પેલા રતિલાલની વહુ છે તેને મળવા બોલાવી અને ચંદ્રા આવી પહોંચી.

પ્રાપ કરવાનો વાંધો નહીં પણ પકડાવવાનો વાંધો છે. એણે વિવાહ તોડી નાખ્યો. ”

સાધુ આ માણસ તરફ તિરસ્કારથી જોઈ રહ્યો. એની પ્રિયતમાને છીનવી લઇ તેને ફેંકી દેનાર અને પોતાને વર્ષોના વર્ષો વગર મફતમાં દુઃખી કરનાર આ માણસ તરફ તેને ઝનુન છુટવા માંડ્યું. પણ એ એવો પામરકીટક જેવો હતો કે તેને છુંદી નાંખવા જેટલું મન તેને ન થયું.

“ આમ મુર્ખા જેવો મારી સામે શું જોયા કરે છે? આટલુંએ સમજતો નથી. એને મારા પૈસા જોઈતા હતા. મારે એનું રૂપ જોઇતું હતું. પણ એ એમ માને કે એનું એકલીનું રૂપ જોઇ હું બેસી રહું તે કે બને ? ને ઝનુનમાં ને ઝનુનમાં એનાથી એ ના કહેવાઇ ગઈ. પછી તો ઘણોએ પસ્તાવો થયો હશે ” ચંદ્રાની નિરાશાના વિચારે એના મુખ પર સ્મિત ફરક્યું. મધુ અત્યંત ઘૃણાથી નીચે જોઇ રહ્યો. પોતે કેવા માણસોની પાછળ જીંદગી વેડફી દીધી હતી તેનું ભાન થતાં એને તીવ્ર વેદના થઈ.

“ દોસ્ત ! બૈરી તો રૂપાળી ખરી હોં. એના જેવી બીજી કોઇ હજુ મળી નથી. હજુ પણ શું એનો ઠસ્સો છે ? ” તેની આંખો ક્ષણવાર પશુભાવે ચમકી, પણ એક પળમાં એ ચમકાર જતો રહ્યો. “ તને ખબર છે કે હું અહીં કેમ આવ્યો છું તે ? ” તે તેણે થોડીવારે ઉમેર્યું. મધુએ માત્ર તિરસ્કારથી તેની સામે જોયું. “ તું એકવાર ચંદ્રાને ખુબ ચાહતો હતો અને તારી સાથે એને પરણવાની પણ કૈંક વાત હતી ખરૂંને ? જો હું નહોત તો તું પરણી જતે. ” તેણે ક્રૂરતાથી ઉમેર્યું, “ચંદ્રા હજુ કુમારી છે. મને એકવાર વિચાર આવ્યો કે જુનો દોસ્ત સુખી થતો હોય તો શા સારૂં ન કરવો ? ”

એને ધક્કો મારીને કાઢી મુકવાનું મધુને મન થયું. એના અંતરમાં વિધુકાંતના બોલે બોલે ઘા પડતા હતા. “ આથી વધારે કે કામ છે ? ” તેણે મહા પરાણે સંયમ રાખી પુછ્યું.

વિધુકાંતે પણ હવે એનો તિરસ્કાર પારખ્યો ને તેણે સ્વર બદલ્યો. "જો, દોસ્ત! આ ઢોંગ ધતુરા બધા મુકી દે ને હું કહું તેમ કરીને સુખી થઇ જા. ચંદ્રા હજુ પણ તને ચાહે છે ને તાર માટેજ કુમારી રહી છે. આજ વર્ષો થયાં એ તને શોધે છે." પાછું એણે થોડીવાર રહી ઉમેર્યું: "એનું રૂપ પણ હજુ એવુંને એવુ જ છે." તેનાથી આવી રીતે વાત કર્યા વગર રહેવાતું નહીં.

વિધુકાંતના બોલે સાધુ–મધુના મનમાં ચિરકાલ સેવેલી ચંદ્રાનનાની મૂર્તિ ઉભી થઇ, "જેણે પોતાને આવી શરમ ભરેલી રીતે છેતર્યા તેનો એ સ્વીકાર કરે?" તેના મનમાં મૂખ્ય પ્રશ્નનો ઉદય થયો. આંખો આગળ ચંદ્રાનનાની મૂર્તિ આજીજી કરતી દેખાઇ પણ તેને આંતરીને માધવીની પ્રતિમા આવીને ઉભી. એક તેની પાસે કંઇ યાચતી; બીજી તેની તરફ સ્થિર નજરે ખોળામાંનાં બોર ખાતી ખાતી જોયા કરતી તેના મને ઉત્તર આપ્યો. "ના, ના, ના, ના. જેણે મારા પ્રેમને છેતર્યો, નિર્દયતાથી પૈસાના મોહમાં મને દગો દીધો ને મને દુનીઆપારનો કરી દીધો તેને હું સ્વીકારૂં? ના, ના, ના." તેણે ગાંડાની માફક મોટેથી ઉચ્ચાર્યું; "ના, ના, ના."

વિધુકાંત એના ગાંડપણને જોઇ રહ્યો. "શું ના, ના, ના, કરે છે? એની પાછળ આખી જીંદગી બગાડી એ આવે છે ત્યારે ના, ના, કરે છે! કાલે ઉઠીને એ પરણી જશે તો સમુળગો હાથ ઘસતો રહી જશે. તારું મગજ એકલા રહી રહીને બગડી ગયું છે. કાલે ચદ્રા આવે તેટલામાં વિચાર કરી મુકજે."

સાધુ ભડકયો, "ચદ્રા અહીંઆં?"

"હા, મેં એને તાર મુકયો છે કે તું અહીંઆં જડે એવો સંભવ છે. ચાલ હવે હું જાઉં. મારો મુકામ મહારાજા સાહેબ સાથે છે. સરસ્વતીના મંદિર આગળ પડાવ નાખ્યો છે. આજરાતની ગમ્મત માટે તો હું મોડો પડીશ." તેણે ઘડીઆળ જોતાં જોતાં કહ્યું.

તે ઉઠયો ને સાધુને દૂરથી નમસ્કાર કર્યા. "મહારાજ! નમસ્કાર કાલ સુધીમાં માણુસ બનજો હો." તેણે મશ્કરીમાં કહ્યું અને બારણાની બહાર ઉતાવળે પગલે તે ચાલી નીકળ્યો.

૪

સાધુ એના ગયા પછી પણ જડ જેવો ત્યાંને ત્યાં બેસી રહ્યો. એક દહાડો વિધુ વહેલો આવ્યો હોત તો એનું જીવન બદલાઇ જાત. કાલ સુધી જે ચંદ્રા અંતરમાં જાગતી જ્યોત જેવી હતી તે આજે અકારી, અજાણી, દૂરની હોય એવી લાગી. તે પોતાની શાંત જીંદગીમાં ભંગ પાડવા આવતી હતી એ વિચારે ક્રોધ પણ આવ્યો.

એણે આખી રાત વિચાર કર્યો. પણ ચંદ્રાની મૂર્તિ આવતા પહેલાં માધવીની મૂર્તિ નેત્રો સમક્ષ ખડી થઇ જતી. એના મગજે આખી રાત 'ના, ના, ના.' નાજ પડઘા પાડયા કર્યા.

બીજે દિવસે ચંદ્રા આવી. એનામાં સુંદરતા એટલી ને એટલી જ હતી પણ જરા જુદી જાતની થઇ હતી. એના મુખપર તરલતાને સાટે જરા ગંભીરાઇ આવી હતી. અને ચિંતાની ફીકાસ પણ ત્યાં દેખાતી. લીલા સાળુને લીધે એનું શરીર વધારે ગોરું દેખાતું હતું. એનાં નેત્રમાં મૃદુતા અને આજીજી ભર્યાં હતાં.

સાધુ ક્ષણભર એને જોઇને મહાત થયો. આ સ્ત્રીની સત્તા હજુ પણ એનાપર ઓછી નહોતી. તેને જોતાં તે ઉતાવળે પગલે આવી; "મધુ! મધુકર! ઓળખો છો કે ભુલી ગયા?" તેણે મોહક, આતુર અવાજે પુછયું.

સાધુ ક્ષણભર અવાક થયો. આની હાજરીમાં માધવી દૂર જતી લાગી. "તમને કોણ નહીં ઓળખે? તમે રાજનગરની સૌથી સુંદર સ્ત્રી ચંદ્રાનતા છો" તેણે બને તેટલું અંતર આણવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

ચંદ્રા જરા અચકાઈ. "આ માણસ શું ખરેખર તેને ચહાતો મટી ગયો હતો?" તેણે જરા હીંમત આણી. "સાધુને સંસારી માયા

ઓછી સાંભરે. તમે આટલુંએ યાદ રાખ્યું એ મારાં ધન્યભાગ્ય ! મધુકર ! મેં તો તમને એક ઘડી પણ આટલાં વર્ષોમાં વીસાર્યા નથી. ”

“ વિવાહ તુટયા પહેલાંની ઘડીઓ કે પછીની ઘડીઓ ? ” સાધુથી અજાણતાં, એને પોતાને પણ ખબર પડે તે પહેલાં બોલાઇ ગયું.

ચંદ્રાનું મુખ લાલચોળ થઇ ગયું. “ મધુકર ! આટલે વર્ષે આમ મહેણાં મારશો ? હું તમારી માફી માગવા આવી છું. માણસ માત્ર ભુલને પાત્ર છે. ”

સાધુનું મુખ કઠોર થઇ ગયું. “ સ્ત્રીઓને લોકોની જીંદગી સાથે રમત કરવા જેવી ભુલો કરવાની છુટ છે. શા માટે અહીં આવવાની તસ્દી લીધી ? ”

“ મધુકર ! મારો, તમારાથી મરાય તેટલાં મહેણાં મારો. હું ગુનેહગાર છું. પણ મારી ભુલ માત્ર મારા સ્વાર્થમાંથી નહોતી ઉદ્‌ભવી. મારૂં જરા સાંભળો પછી તમારે જોઇએ તેમ કહેજો. ”

સાધુના મુખપર સખતાઈ વ્યાપી રહી. તેણે અણગમાની એક તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ તેના તરફ નાખી. “ મારે કૈં સાંભળવું નથી. તમે જાણો છો કે સ્ત્રીઓની સાથે વાત કરવાનો મહાવરો મને ઘણા વખતથી જતો રહ્યો છે, ”

“ છેક ક્રૂર ન થાઓ. મધુકર ? એકવાર પરણવા કેમ કબુલ થઈ તેનું કારણ મારે તમને કહેવું છે. તમે કહેશો કે એના પૈસા ખાતર; ખરૂં, પણ તે પૈસા મારે પોતાને ખાતર નહોતા જોઇતા. ” એણે થોડીવાર સાધુના બોલવાની રાહ જોઇ ને તે કૈં ન બોલ્યો એટલે આગળ ચલાવ્યું. “ બાપાને વેપારમાં તેજ વખતે મોટી ખોટ આવી હતી. ને હું એને પરણું એ શરતે વિધુ બાપાને પૈસા ધીરવા રાજી હતો. હું શું કરું ? મારે માટે બેજ રસ્તા ઉઘાડા હતાઃ એક, સ્વાર્થી થઈ, તમને પરણું ને ઘરડાં માબાપને ભાઇભાંડુને રખડતાં; ઘરબાર

વગરનાં થતાં જોઉ અને બીજો, હું જીંદગી સુધી હોમાઇ બધાંને તારૂં. કૈં ખબર હતી કે થોડે દિવસે બાપાની સ્થિતિ એકદમ ફરી જશે ?"

"ને માબાપને બચાવતાં મને ગરદન માર્યો તેનું કૈં ?" તેણે અત્યંત કડવાશથી પૂછયું.

ચંદ્રાની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. "ઓ મધુકર ! મને આટલી વખત માફ કર. મને ખબર નહોતી કે તું આવું કરશે! મને તે વખતે કૈં સુઝયું નહીં. હું જાણું કે તું મને ભુલી જશે ને કોઈ બીજીને પરણી સુખી થશે. માબાપની લાજ સચવાશે. ભાંડુઓની જીંદગી રદ થતી અટકશે. એક હું અભાગણી દુઃખી થઇશ."

"આટલો મોટો આત્મભોગ આપવાનો સંતોષ અધુરેથી કેમ અટકી ગયો ત્યારે ?"

"થોડે દહાડે વીલાયતથી બીજો તાર આવ્યો ને બાપાની સ્થિતિ સુધરી ગઈ. તો પણ વિધુને વચન આપ્યું હતું એટલે લગ્ન નહોતાં અટક્યાં. પણ વિધુ ચારિત્ર્યહીન નીકળ્યો. મને ખબર પડી એટલે વિવાહ તોડી નાખ્યો."

"ગરજ પતી ગઇ ખરીને ?"

"કહે, કહે, તારાથી કહેવાય એટલું કહે. જોઇએ તો લાકડી લઇને માર પણ મને હવે તારી સેવા કરી પ્રાયશ્ચિત કરવા દે," તે ઓટલી નીચે ઉભી હતી ત્યાંથી ઓટલી પાસે આવી સાધુના પગ પકડયા.

"મધુ ! વહાલા ! આજ ચરણને આશરે હું તો રહેવાની છું."

મધુકરનું મન એક પળ પીગળ્યું. ચંદ્રાના મૃદુ કરસ્પર્શથી એનો આત્મા બહાર નીકળી આવતો હોય એવું થયું. એક પળ એને ભુજમાં લઇ કચડી નાખવાનું મન થયું–પણ તેજ પળે માધવી અંદર આવીને લટકી રહી, જાણે પુછતી હોયઃ "શું મારા કરતાંએ રૂપાળી ?" મધુકરનો કઠોર સ્વર ચંદ્રાના કાનમાં સોંસરો પેઠો.

" બાઇ ! મારે ને તમારે કશો સબંધ નથી. તમે તમારે રસ્તે ચાલ્યાં જાઓ."

ચંદ્રા ચમકીને પાછી હઠી. તેનું સ્વમાન ઘવાયું. " મધુકર ! યાદ રાખજો હું જઇશ પછી પસ્તાશો કે આવેલી લક્ષ્મીને પાછી કાઢી. મેં તમનેજ સદા ચાહ્યા છે ને જીંદગી સુધી તમનેજ ચાહીશ. પણ અત્યારે આપણે છુટાં પડયાં તો આભવે આપણે મળવાનનાં નથી." ફરી તે નરમ પડી ગઇ ને પાસે આવી તેના પગ પાસે બેસી ગઈ. " મધુકર વહાલા ! આટલી વખત માફ કર ને મને તારા ચરણમાં રહેવા દે." આજીજી કરતું તેનું આખું શરીર એના ચરણમાં ઝુકી પડયું. એની અશ્રુધારાએ મધુકરના પગ પલાળ્યા. એના મૃદુસ્પર્શ ને શરીરની સુવાસ એને ઉત્તેજી રહી. નબળા સ્વરે મધુકર બોલ્યો: " બાઇ ! જતી રહે. હું તને ઓળખતો નથી. ને ઓળખતો હોઉં તો ધીક્કારવા પુરતો."

ચંદ્રા એકદમ ઉઠીને ઉભી થઈ ગઇ. " હુ જોઉ છું કે તારી જીંદગીમાં મારે માટે સ્થાન રહ્યુ નથી. તું મને ધીક્કારે એ સ્વાભાવિક છે. હુંતો તને જીવન પર્યંત ચાહીશને પુજીશ. વહાલા મધુ ! તારાથી મારા વગર સુખી થવાય તો થજે. તારા રસ્તામાં ફરી આવી તને કદી દુ:ખી નહીં કરું." તે એક શ્વાસે બધું બોલી ગઇ ને મધુકરના સામે જોયા વગર પીઠ ફેરવી, ઉતાવળે પગલે ચાલી ગઇ. ઝાંપામાંથી બહાર નીકળતાં, માત્ર એકજ વાર, અશ્રુથી છલકાતી આંખે પાછુંવાળીને જોયું, ને બહાર નીકળી ગઈ.

૫.

એ ગઇ ને મધુકર ઓરડીમાં જઇ કામળાપર પડયો. તે થાકી ગયો હતો, મુંઝાઇ ગયો હતો. પાંચ વરસની ખાલી, કૈં પણ બનાવ વગરની જીંદગી પછી આ બે દિવસના ઉપરાઉપરી બનાવે તે અકળાઇ ગયો હતો. કયાં માધવી, કયાં વિધુ, કયાં ચંદ્રા ! વિધિએ એકજ દિવસે બધાંને કયાંથી મોકલી આપ્યાં ?

થોડીવાર તો તેને આનંદ થયો. આ રુપાળી, સ્વાર્થી સ્ત્રીને છેવટે તે દુઃખી કરી શક્યો હતો. અને એ દુઃખ યોગ્યજ હતું. એણે પોતાને દુઃખ દેતાં જરાએ દયા દાખવી ન હતી. શા માટે તેણે દાખવવી જોઇએ ?

ધીમે ધીમે વિધુ ને ચંદ્રા એના અંતરપટપરથી દૂર ને દૂર સરકતાં ગયાં ને એકલી માધવી સહસ્ત્રગણી મોહકતા ધારીને આવી ઉભી રહી. તેણે તેની સાથે કાલ્પનિક વાર્તાલાપ આરંભ્યો. " માધવી ! પેલી ગઈ, તેં એને જોઈ કે ? " માધવીની આંખો હા કહેતી દેખાઇ.

" માધવી ! મને એ પરણવા આવી હતી. મેં એને કાઢી મુકી. " માધવીના મુખપર આનંદ ને સ્મિત પ્રગટયાં.

" હવે તુ મને પરણશેને ? " મધુકરે આતુરતાથી પુછ્યુ. માધવીનું મુખ હાલતું દેખાતું. એના હાલતા હોઠમાંથી મધુકરે શબ્દો પારખ્યા. " તમારી પાસે પૈસા છે કે ? "

મધુકર ગભરાઇને બેઠો થઇ ગયો. માધવીની મૂર્તિ હસતી હસતી અદૃશ્ય થતી જણાઇ.

તેને કપાળે પ્રસ્વેદનાં બિંદુ બાઝયા. ચદ્રાનો મશ્કરી કરતો હસવાનો અવાજ તેને સંભળાયો.

એ દિવસ ને રાત તેણે આમ માધવીના સ્વપ્રમાં ને સ્વપ્રમાં કાઢયાં. દર વખતે તે પીગળી જતી–ઉડી જતી દેખાઈ. દર વખતે તે તેને વીનવતો. દર દર્શને એનો મોહ વધતો જતો. દર વખત નવનવે સ્વરૂપે આવી એને વધારે ને વધારે બાંધી જતી.

એની પીડા અસહ્ય થઇ પડી એની આતુરતા દર પળે વધારે ને વધારે તીવ્ર થતી ગઇ. એને લાગ્યુ કે માધવી વિના તેનાથી જીવાશે નહીં.

માધવીએ કહ્યું હતું કે તેનાં માતપિતા સુધરેલાં હતાં. પાંચ પૈસે સુખી હોવાં જોઇએ એમ છોકરીની કાંતિ ઉપરથી દેખાતું હતું. એ શું ખરેખર પોતાની છોકરીને પૈસાને ખાતર પરણાવે ?

ને પોતે ફરી સંસારમાં જાય તો માધવીને સુખી કરવા જેટલુ કમાવાનું બળ ક્યાં એનામાં નહોતું ? એકવાર એ વિદ્વાન્ ગણાતો હતો. ઘરડાઓએ એના ઉપર આશાની ઈમારતો બાંધી હતી. લોકોમાં એ કૈં કરી જશે એવી માન્યતા હતી. પેલી ચંદ્રાએ પૈસાના મોહમાં એનું જીવતર ધુળધાણી કરી નાખ્યું. પણ એવી નીમકહરામને સારુ શા સારુ આખું જીવન રદ કરવું ? માધવીને પરણીને એ એને બતાવી આપશે કે એને ચદ્રા કરતાંએ સરસ સ્ત્રી સાંપડી છે.

એણે માધવીના પિતા પાસે જવાનો વિચાર કર્યો. માધવીએ એને મળવા આવવાનું કહ્યું હતું તે યાદ કીધું જવું કે ન જવું એના નિર્ણયમાં ક્યાં સુધી એ ગુંચવાયા કર્યો. ઘણા વર્ષોથી એ કોઈને મળવા ગયો ન હતો. હવે એ કેમ જાય ?

છેવટે તેણે ઘણા દિવસની બંધ રહેલી લાકડાની પેટી ઉઘાડી, એમાંથી ઘણાં જુનાં થઈ ગએલાં કોટ, ધોતીઉ ને ટોપી કાઢયાં. કોટનો રંગ ફટકી ગયો હતો અને કોઈ કોઈ ઠેકાણે કાણાં પડયાં હતાં: ટોપીની દશા પણ એવીજ હતી, ધોતીઉ ને પહેરણ પીળાં પડી ગયાં હતાં. એણે આ કપડાં પહેરવાં કે નહીં એના નિશ્ચયમાં બે ત્રણ કલાક વીતાવ્યા.

અચીત્યુ એને યાદ આવ્યું. ' રવિવારે તો એ જવાનાં છે. આજ શનિવાર થયો. આજ મારે જવુંજ જોઈએ નહીં તો ફરીએ કદી મળશે નહીં. '

નિશ્ચય થઈ ગયો એટલે એણે દાઢી કાઢી નાખીને પેટીમાંથી એક જુની ભાંગેલી આરસી કાઢી તેમાં જોયું. એને પોતાનું મોં વિચિત્ર અપરિચિત લાગ્યું. જાણે પોતે કોઈ બીજોજ માણસ હોય, બની ગયો હોય એવું એવું એને લાગ્યું.

છેવટે તેણે કપડાં પહેર્યાં. એનો દેખાવ એકદમ ફેરવાઈ ગયો. અદ્‌ભુત સાધુને બદલે તે એક ગરીબડા માંદલ માણસ જેવો થઈ

રહ્યો. એ દિવસની ચિંતા અને ઉજાગરાને લીધે એના મુખપર પ્રેત સમી ફીકાસ છવાઇ રહી હતી. માત્ર તેની આંખો અંગારાની માફક બળતી હતી.

તેણે પેટીના એક ખુણામાં પડેલી એક પોટલી છોડી તેમાંથી સાચવી રાખેલી પાંચસો રૂપીઆની નોટો કાઢી એણે ગજવામાં મુકી. જાણે ફરી કદી આવવુંજ ન હોય તેમ–જાણે કૈં રહી જતું સંભારી કાઢતો હોય તેમ તેણે ચારે તરફ નજર નાખી. બધે સ્થળે તેણે માધવીને આવકાર આપતા હોય એવા સ્વાગત અક્ષરો લખાએલા જોયા. તેના મુખપર સ્મિત ફરક્યું. "માધવીને અહીં લાવીશ, નહીં તો હું તેની સાથે જઇશ. માધવીનાં સુંદર પગલાંથી આ વાડી પાવન થશે તો કેવી શોભી રહેશે ?"

તેણે પોતાની એકાંતનાં એક માત્ર સંગી પ્રિય વાજીંત્ર અને થોડાં ઘણાં એક ખુણામાં પડેલાં પુસ્તકો તરફ મમતાથી જોયું ને તે મોહપાશથી જકડાએલાએ વાક્ય ઉચ્ચાર્યું; **निर्ममोनिरहंकारो...**

છેવટે તેણે આંખો મીંચી કોઇના તરફ જોયા વિના ઝાંપો વટાવ્યો ને રસ્તાપર આવતાં તે દોડ્યો. સ્ટેટ બંગલા આગળ આવતાં તેનો ઉત્સાહ જરા નરમ પડ્યો. તેણે એજ દિશામાંથી બેંડ વાજાંના સુરો આવતા સાંભળ્યા. ઘણા લોકો એ દિશામાં જતા દેખાતા હતા. સૌ ઉતાવળમાં હોય એવું લાગતું.

માધવી આવી ધમાલમાંથી કેમ શોધી કઢાશે એનો એને વિચાર થયો. તે જરા ઉભો રહ્યો ને એક ઉતાવળમાં જતા ગામડીઆ યુવકને હાંક મારી તેણે પુછ્યું; "ભાઇ ! આજે ધર્મશાળામાં શું છે ?"

"પેલા મહારાજા સા'બને ત્યાં મુંબાઇના વિધુહેઠ આવાસે તેના વીવા'સે" કહી તે ઉતાવળમાં જતો રહ્યો, આ નાના ગામમાં બેંડ સાંભળવાનો લહાવો તેને પ્રથમજ મળતો હતો, તે ચુકવા તે તત્પર નહોતો.

કે અફલિત ભયથી મધુકરનું માથું ભમી ગયું. એક પલકમાં તેના મગજમાં હજારો વિચાર પસાર થઇ ગયા. "તમારી પાસે પૈસા છે?" કોઇ અંતરીક્ષમાંથી બોલ્યું ને બેંડ વાજામાંથીએ એના એજ સુરો સંગીતરૂપે આવતા તેને સંભળાયા.

તેનાં ગાત્ર શિથિલ થઇ ગયાં. તેનો ઉત્સાહ ભાંગી ગયો. તેના પગ માત્ર તેને એ દિશામાં દોરી રહ્યા.

બેભાન હોય તેમ લોકોની મેદની કે ધક્કા ગણકાર્યાં વગર તે બંગલાના ઓટલાપર ચઢયો.

શણગારાએલી માધવી ને ભપકાબંધ વિધુકાંત સ્નેહીઓના ઉપહાર સ્મિતમય મુખે ગ્રહી રહ્યાં હતાં......

વનમાળાની ડાયરીમાંથી કેટલાક ઉતારા

(અધઃપતનની એક કરુણ કથા)

તા. ૭ મે ૧૯૨૬.

છેવટે આજે હુ નાટક કંપનીમાં જોડાઈ અને વનમાળાની વસંતસેના બની બઈ. સસાર બદલ્યો, નામ બદલ્યું અને જાણે દેહ પણ બદલાયો. ક્યાં સંસ્કારી માતપિતામાં વીતાવેલું બાલપણ, ક્યાં ગિરિશ સાથે પરણવાના વિચારો અને ક્યાં માતાના મૃત્યુ પછી એજ પિતાનું બદલાઇ જવું ! નવી માનાં પગલાં ન થયાં હોત તો આ જીંદગી મારે કદી આવતે ?

પણ સમાજથી તરછોડાએલી વિધવા કરતાં નટી થવું શું ખોટું ? આ જીંદગીમાં મારા જેઠ જેવા નરાધમો નથી વસતા અને નીરાધારીનો લાભ લેવાએલી વિધવાનો ન્યાય કરનાર ધુતારા ને ઢોંગીઓ નથી જડતા. કૈ નહી તો નીરાંતે પેટ તો ભરાશે.

પણ આ જીંદગી ફાવશે ? પ્રભુ જાણે.

તા. ૮ મે ૧૯........

ઘણું નવું નવું લાગે છે. મન અકળાય છે ને કૈં સમજ નથી પડતી. નાટક જોઈએ ત્યારે ખુબ રૂપાળાં લાગતાં માણસો આવાં ! હાય, હાય, મારાથી આ જીંદગીમાં કેમ જીવાશે ? એક દુઃખમાંથી

છુટી અને આ બીજા દુઃખમાં તો નથી સપડાઈ? પાછી નાસી જાઉં તો? પણ પછી-પછી હું ખાઉં શું ને મારા બાળકને અણાય કેમ!

અંબા, હીંમત આપજે!

તા. ૧૭ મે ૧૯........

દસ દિવસ અહીં આવે થઇ ગયા. પણ જાણે દસ ભવ થયા હોય એવું લાગે છે. કૈ એવું ગુંગળામણ થાય છે! બધા નટોને મન જાણે હું રસ્તાની ભીખારણ હોઉં એમ તે મારી સામે જુએ છે મને જે કૈં શીખવવામાં આવે તે કરતાંએ મારાથી ગભરાઇ જવાય છે મારી મશ્કરી કરવાનો તો સૌને જાણે સદર પરવાનો! આખી કંપનીમાં હું ને તરૂબાળા બે સ્ત્રીઓ અને બીજા બધા પુરુષો. મને તરુબાળાની સાથે ઉતારો તો આપ્યો છે પણ તે મારા સામે મહેરબાની દાખલ પણ જોતી નથી. જાણે હું કેવું એક જાનવર હોઉં અને એ મોટી મહારાણી હોય! એના કરતાં રૂપ ને અવાજ તો મારાં સારાં છે. કોઇ દહાડો એને પણ હું દેખાડી આપીશ.

પણ મારાથી અહીંઆં રહેવાશેજ કેમ? હું જાણે બજારની બેસનારી હોઉં તેમ નાનેથી તે મોટા સૌને મારી સામે ચાળા ચસ્કા કરવાનો હક્ક! ને તેમાંએ પેલા મુખ્ય નટોથી તો પ્રભુ તોબા. એ જે કહે કે કરે તેની સામે મારાથી અક્ષર સુદ્ધાં બોલાય નહી

માલીક પાસે ફરીઆદ કરી તો એ એમની સામેની ફરીઆદ કાને ધરતો નથી. કહે છે કે "આવી નજીવી ફરીઆદો પર હું ધ્યાન આપું તો આવતી કાલે મારે નાટક કંપની બંધ કરવા વખતે આવે. તમારાથી રહેવાય તો રહો નહીં તો રસ્તો ઉઘાડો છે." મને તો એવું થયું કે તેજ વખતે એના માથામાં મારી નાસી જાઉં. પણ ક્યાં જાઉ? ઓ પરમેશ્વર! હવે તો મને મોત આપ. તું દયાળુ હશે તો તેં દયા કરી કહેવાશે.

તા. ૩૦ મે ૧૯........

હજુ હું કોઇ ખેલમાં ઉતરી નથી. પણ દિવસે દિવસે મને જરા હીંમત આવે છે. માલીકે બધાંને કેં કહ્યું તો હશેજ એટલે કોઇ મારી બહુ છેડછાડ કરતા નથી. બાકી હું પસાર થતી હોઉં, ત્યારે આંખના ઇસારા અને ગાયનની લીટીઓ બોલવાનું સૌને મન થઇ આવે છે. પણ હવે તો હું એનાથી ટેવાતી જાઉં છું. એ એમની મેળે કરે તેમાં મારે શું ?

તરુબાળા હમણાં હમણાં કોઇકોઇવાર મારા પર નજર નાખવાની મહેરબાની બતાવે છે. એ જેટલી રુપાળી રાતે દેખાય છે એટલી દહાડે નથી દેખાતી. ને આખો દિવસ ઓરડીમાં આવે ત્યારથી આરસીમા જોયા વગર અને ટાપટીપ કર્યાં વગર એને બીજો ધંધોજ નથી હું એના જેવાં કપડાં પહેરું અને એથી દસમા ભાગની ટાપટીપ કરું તોએ એનાથી હજારગણી સારી દેખાઉં. પણ ગમે તેવી તોએ એ કોણ અને હું કોણ ! આટલું દુઃખ નહી પડયું હોત તો હુ વળી અહીંઆં હોતજ શાની !

તા. ૨૦ જુલાઇ ૧૯........

બે મહીના થઇ ગયા. મારે નવા ખેલમાં ઉતરવાનું છે તેની બધી તૈયારીઓ ચાલે છે. મને ગાયન શીખવવા એક ઉસ્તાદ આવે છે અને મારે આખો દિવસ મારો ભાગ ગોખી ગોખીને મોઢે કરવાનો હોય છે મુખ્ય નટની પાસે મારે અભિનય શીખવા જવું પડે છે. એની પાસે જતાં મને ખરેખર બીક લાગે છે. બાકી મારે નસીબે ઉસ્તાદ તો ઘરડા મળ્યા છે જયારથી એની પાસે જવા માંડયું ત્યારથી તરુબાળા કોઇ વાર એની આંજેલી આંખ અને રંગેલા હોઠ પર હસવું આણીને કહે છે કે "ચાલ, હવે તું જરા સીધી થશે ખરી ! મને જાણે ધીક્કારતી હોય તેમ કોઇ દિવસ એણે મારા તરફ ભાવ બતાવ્યો નથી.

પણ બળ્યું, મને એ શીખવે એવા અભિનય કરતાં તો જરા શરમ આવે છે. મારી ઓરડીમાં એકલી એકલી હોઉં ત્યારે તો

આરસી સામે જોઇને જે કરૂં તે બધુએ થાય છે. પણ શંકરની સામે મારાથી કૈંજ થતું નથી ને શરીરને ગમે તેમ વાળવામાં અને અભિનય કરવામાં તો અંતરનો ઉલ્લાસ જોઇએ હું દુખીઆરી તે ક્યાંથી લાવું?

તા. ૩૧ જુલાઇ ૧૯........

આજે તરુબાળા રડતી રડતી ઓરડીમાં આવી, ને લુગડાં જેમ તેમ ફેંકી એ પથારીમાં પડી હું એને સાંત્વન આપવા જાઉં તો એને ગમશે કે નહીં તેનો મને વિચાર આવ્યો. પણ પછી પાણીનું જામ લઇ હું એની પાસે ગઇ ને માથે હાથ મુકી તેના મોં આગળ વગર બોલે તે ધર્યું. બીજી કોઇ વખત હોત તો એ જરૂર મારો હાથ તરછોડી નાખતે, પણ આજ તો આંખો ઉઘાડી એ મારા સામે થોડીવાર જોઇ રહી, અને વગર બોલે બેઠાં થઇ પાણી પીધું. મેં એનો વાંસો પંપાળ્યા કીધો. થોડી વારે જાણે કૈં વિચાર આવ્યો હોય તેમ મારી સામે એણે ડોળા કાઢીને જોયુ અને એકદમ પુછયું: "તું અહીંઆં કેમ આવી?"

એના પ્રશ્નની પહેલા તો મને કૈં સમજ પડી નહી; પણ થોડીવારે મેં જવાબ આપ્યો: "પેટ ભરવા." જાણે મારો જવાબ એને ગમ્યો નહી હોય તેમ એ માથે મોઢે ઓઢીને ફરી પાછી સુઇ ગઇ. બીજું કૈં કરવાનું નહોતું એટલે હું પણ મારા ખાટલા પર જઇ પડી.

આ તરૂબાળા તરંગી બહુ છે. મને એમ લાગ્યું કે એ જરૂર આજે તો મારી સાથે સારી રીતે વાત કરશે. અહીંઆં મને એટલું એકાંત લાગે છે કે માત્ર મહેરબાની દાખલ પણ મારી સાથે એ વાત કરે તો સારુ થાય.

અરે પરમેશ્વર! હું કોણ અને કયાં આવી! મારી આવી દશા કરવી હતી તો મને કોઇ હલકા કુળમાંજ અવતાર કેમ નહીં આપ્યો!

તા. ૫ ઑગસ્ટ ૧૯........

હાય હાય, માડી ! મારાથી અહીંઆં કેમ રહેવાશે ? મારો પાર્ટ શંકરની પત્ની તરીકેનો છે ને આજે એણે મને શીખવવા માંડયું ત્યારે......હાય હાય, શરમથી મારાથી ઉચુંએ નથી જોવાતું. મારે આ એક ભવમા કેટલા ભવ કરવાના હશે ?

અરે પરમેશ્વર ! મારી અધોગતિ કરવાજ તેં મને સરજાવી છે ! કેટલાં પગથીઆં તો તેં મને નીચે ગબડાવી. હવે શું તારે મને ખાઈમાંજ ફેંકી દેવી છે ?

તા. ૬ ઑગસ્ટ ૧૯......

મેં માલીકને કહ્યુ કે "મારાથી આવો પાટ તો નહી થાય. મને બીજો કૈં પાટ કરવાનો આપો તે હું કરીશ." પણ તેના જવાબથી તો મારું લોહીજ ઠરી ગયું, "અમે કૈં સ્ત્રી એકટરોને સાહેલી કે નટી થવા માટે રાખતાં નથી, પણ વરવહુના સીનો માટેજ રાખીએ છીએ. દરેક નાટકમાં તમારે એ પાર્ટ તો આપવાનો; ન પરવડે તો તમારું એગ્રીમેન્ટ પુરું થાય ત્યારે ચાલ્યાં જજો અત્યારે જવું હોય તો તમારી પાછળ ખરચેલા પૈસા પાછા આપી દો એટલે રસ્તો ઉઘાડો છે." તરુબાળા કહે છે કે આ ઉત્તર તો સારામાં સારો છે. નહીં તો......પણ એ વાક્ય પુરું કર્યા વગર હસતી હસતી તે બીજાજમા ચાલી ગઇ.

થોડીવારે એ પાછી આવી ને હું ખાટલા પર રડતી રડતી પડી હતી ત્યાં મારા પગ પાસે આવીને બેઠી. થોડીવાર સુધી તો એ કૈં બોલી નહી; પણ પછી એણે પુછ્યુઃ "તું આવડી મોટી સતી હતી ત્યારે અહીં નાટકમાં નોકરી કરવા શું કામ આવી ?" મારું અંતર ભરાઇ રહ્યુ હતું- ઘણા દિવસથી મને માણસ ગણીને કોઇએ મારી સાથે વાત કરી નહોતી. મારા દુઃખના ભારથી મારાથી બોલવા ખાતર—અકળામણ કાઢવા ખાતર બોલાઇ જવાયું. મેં એને ટુંકાણમાં મારી બધી હકીકત કહી.

ઘણે દિવસે મારી જીંદગી વીશે તરુબાળા પાસે વાત કરવાથી કે કોણ જાણે પણ હજુએ મારા મનમાં એની એ વાત ઘોળાય છે. અરેરે ! કોણ માબાપનું હું સંતાન અને અત્યારે પાપી પેટ ભરવા કાજે મારે શું શું કરવું પડે છે ? બા મરી નહીં ગઇ હોત અને ગિરિશ સાથે મને પરણાવી હોત તો મારી આ દશા કદી થાત ! અરે ! મારે નસીબે મારો ગરીબડો વર પણ છાજ્યો નહી અને મને નીરાધાર મુકીને મરી ગયો,

પણ મારી આ દશા થવામાં ખરેખર મારો કૈં વાંક છે ? મારા નરાધમ જેઠે મારું સત્યાનાશ વાળ્યું અને વગર વાંકે સાસરે પીએર કોઇ સંઘરે નહીં એમ રખડતી કીધી

અમદાવાદનું અનાથાશ્રમ ન હોત તો મારાં અત્યારે જીવવાનાં એ ઠેકાણા હોત શાનાં ?

× × ×

મેં મારી વાત કહી. પછી તરુબાળા ત્યાં વધારે વાર બેઠા વગર એકદમ ઉઠીને ચાલી ગઇ. મારા દુઃખથી હુ એ વખતે એટલી ગ્રસ્ત હતી કે મને એ ગઇ તેની પણ ખબર પડી નહીં. પણ જરૂર એ શંકર પાસે જઇ મારી વાત કરતી કરતી હસતી હશે.

ઓ પરમેશ્વર ! નોધારાના આધાર ! તું મને જરુર આમાંથી બચાવજે. મેં જાણીજોઇને કોઈ પાપ જીંદગીમાં કર્યું નથી, ને હવે કરવાની મારી વૃત્તિ નથી તું કૃપાનો સાગર છે મને માત્ર બે વખત અન્ન અને શરીર ઢાંકવા વસ્ત્ર જેટલું મેળવી આપશે તો મારે બીજુ કૈં આ અવતારમાં જોઈતું નથી.

દીનદયાલ ! તારે આશરે મારુ જીવન છે. મારા દુઃખમાં તું મને છોડતો નહીં.

તા. ૭ ઓગસ્ટ ૧૯......

ગઈ કાલની પ્રાર્થનાને લીધે મારામાં આજે વધારે બળ હતું શંકર પાસે ગઈ ત્યારે દૃઢ મને એણે જેમ શીખવ્યું તેમ બધું કર્યું.

અને એણે પણ આજે શીખવવા ઉપરાંત પોતાનીવતીનું કૈં પણ કર્યું નહી.

તા. ૮ ઓગસ્ટ ૧૯.....

હું આ બધું કરું છું તે ઠીક કરું છું? આ નાટકની નોકરી અને આવા હલકા વર્ગની સાથે આમ સંસર્ગમાં આવવાનું મને શોભે છે? કોઈ કોઈવાર તો મને મારી જાત પર કમકમાટી આવે છે.

પણ હું શું કરું? પતિતા ગણીને મને રંધવારી કે વાસણ માંજનારીની નોકરી આપવાની કૃપા સુદ્ધાં કોઇએ દર્શાવી નહીં; તો મહેતીજી કરી ગામનાં છોકરાં તો મને શાનાજ સોંપે? જ્યાં કૃપા દેખાઇ ત્યાં ભુખ્યા વરૂની માફક મને ખાઇ જવાનીજ બધાની દાનત હતી. દેવ કે દાનવ કે માનવ—કોઇ મારી રક્ષા કરવા બહાર નહીં આવ્યુ.

મુંબાઇ આવી ત્યારે પણ કોઇ સારી નોકરી શોધી કાઢવાની આશાએ હું દોરવાઇ. મુંબાઇ સીવાય મને બીજું કોણ સમાવે એવું હતું? પણ અહીં આવીને શું જોયું? આવડા મોટા સમુદ્ર જેવડા શહેરમાંએ મારે માટે તો ભીખારાંનોજ સાથ હતો અને લોકોના દષ્ટિ-પાતો ખમવાના હતા. પાડ પ્રભુનો કે પેલી શારદાની માફક હું કોઇ ઠેકાણે ફસાઇ નહીં ગઇ, નહી તો એવા નર્કમાંથી તો જીવતાંએ બહાર નીકળવાનો આરો નહોતો આ મુંબાઇમાં જે જાતનાં દુઃખ મેં સહ્યાં છે તેવાં તો કોઇ દુશ્મનને પણ દેખવા વખત આવશો નહીં! વખતસર આ નાટકની નોકરી મળી નહીં હોત તો દરીઆ-માંજ પડવાનો વખત હતો.

પણ ત્યારે મારા દીલમાં આ અરેરાટ શાનો થાય છે? મને અહીં કોઇ અડકે તો મારો જીવ જાય છે. મેં જાણીજોઇને પારકા પુરુષનો સ્પર્શ કદી કર્યો નથી. મારા જેઠે પણ મારી અસહાયતાનો લાભ લઇ જોરજુલમેજ કીધેલા એવા પાપમાં મારૂં મન જાણીજોઇને

ગયુ નથી. અને હવે તો એ બધુંએ મારી સામે જીંદગી સુધીને માટે આવીને ઉભું રહ્યું છે. ઓરે! હવે મારૂં શું થશે?

મને આમ રડવું કેમ આવે છે? રડે કૈં આ દુઃખ મટવાનું છે! વનમાળા! તું હવે જરા બહાદુર થતાં શીખ. આમ ડુસકાં ખાધે તારૂં દુઃખ નહીં મટે.

તા. ૨૭ ઓગસ્ટ ૧૯...

ઘર છોડયા પછીની થોડા વખતની જીંદગીની સાથે સરખાવતાં હમણાં હું જરા વધારે નીરાતે રહું છું ને તેથી મારી તબીએત પણ પાછી હતી એવી થતી જાય છે. હું વિધવા, પણ જ્યારે એક્ટીંગ શીખવા માટે સૌભાગ્યવતીનો શણગાર ધરી, કાલે આરસી આગળ ઉભી રહી ત્યારે મારી જાત જાણે તદ્દન જુદીજ થઇ ગઇ હોય એવુ મને લાગ્યું હું સ્ટેજપર આવીશ ત્યારે તરૂબાળા કરતાં જરૂર સરસ દેખાઇશ. તરૂબાળાએ મને કાલે જોઇ ત્યારે એની આંખમાંજ કેટલી અદેખાઇ દેખાતી હતી! ને હું જતી હતી ત્યારે બીજા નટો પણ જોઇજ રહ્યા.

પણ મને એક પેલા શંકરીઆની બીક લાગે છે. એની પાસે ગઇ ત્યારે એણે એક એવી નજર મારા પર નાખી કે મારો બધો ઉત્સાહ સૂકાઇ ગયો. એણે એકવાર મારા કાનમાં કહ્યું: "ખોટા નાટકને બદલે આપણે ખરો પાર્ટ ભજવ્યો હોય તો કેવું?" મારી આંખમાંનો ભય એણે જોયોજ હશે એટલે કૈં વધારે બોલ્યા વગર એ ખસી ગયો.

ઓરડીમાં તરુબાળા આવી ત્યારે એનો મીજાજ ઠેકાણે નહોતો. મેં એને "માથું દુખે છે?" એમ પુછયું પણ એ તો બે ચાર છણકા કરી પથારીમાં મોઢુ ઢાંકી સુઇ ગઇ. મેં પણ એને વધારે બોલાવી નહીં.

કોણ જાણે કેમ મને રૂપાળાં દેખાવું ગમે છે. ને સુંદર કપડાં પહેરવાથી એક જાતનો આનંદ થાય છે, મારી આખી જીંદગીમાં મેં ભાગ્યેજ મનપસંદ કપડાં મારી મરજી પ્રમાણે પહેર્યાં હોય. ને પછી તો

અવતાર બળી ગયો. પણ દુનીઆંની બધી સ્ત્રીઓ લટકમટક ફરે ને હું શા માટે નહીં? મેં મારા વરને મારી નાખ્યો હતો?

તા. ૫ સપ્ટેંબર ૧૯...

અમદાવાદના અનાથાશ્રમમાંથી ખબર આવી કે મારો છોકરો મરી ગયો. મારી પાછલી જીંદગીનું જીંદગી સાથે જડાએલું એકનું એક સંભારણુ પણ ગયું અને તેનાથી હું સદાની છુટી. ચાલો, નીરાંત થઇ મને તેનો શોક કે દુઃખ કૈ નથી એને પગલે હું ઘરબાર વગરની ભટકતી અને દુઃખી દુઃખી થઇ ગઇ. મેં એને આ જીંદગીમાં આમંત્ર્યો નહોતો, પણ જાણે હુજ જવાબદાર હોઉં તેમ મને ઘર કે દુનીઆ કોઇએ સંઘરી નહીં. હું જાણે અસ્પર્શ્ય હોઉ તેમ કોઇએ પોતાના ઘરમાં નોકરી આપવા લાયક પણ મને ગણી નહીં. જેણે કોઇ દિવસ ઘર બહાર પગ નહોતો મુક્યો તેને બાવા સંન્યાસીઓ ને ભીખારાંનાં ટોળામાં રાત ને દિવસ કાઢવા પડયા અને નોકરીની શોધમાં લોકોનાં બારણાં ઠોકવાં પડયાં આ નાટકની નોકરી વખતસર ન મળી હોત તો આત્મઘાત કરવાનો એકજ આરો હતો.

પણ મારાથી આમ રડી કેમ પડાય છે? એ બાલક જીવ્યું હોત તો? આ એકલી દુનીઆમા કોઇ દિવસ એને લઇને કોઈ ખુણે જઇને રહેત તો શાતિ મળત કે નહીં? એ માત્ર મને...મનેજ ચાહત અને ઘડપણમાં એને જોઇને હુ આંખો ઠારત.

હુએ કેવી ગાંડી છું? આવા છોકરા વળી પાળતા હશે ને ઠારતા હશે? શા સારુ મારે એવા પાપનુ ફળ જોઇએ?

એનો વિચાર મારે ફરી કદી કરવો નથી.

તા, ૧૦ સપ્ટેબર ૧૯...

શકર તરુબાળાની સાથે જ્યારે વખત મળે ત્યારે વાતો કરતો બેઠેલોજ હોય. બંને એક બીજાની મશ્કરી અને અટકચાળાં કર્યા કરે છે, ને હું જતી હોઉ ત્યારે મારા સામે જોઇ કૈં આંખના ઇસારા કરી મને બનાવતાં હોય એમ બને જણાં હસે છે. મારું ચાલે તો

બંનેને એક એક તમાચો ચોઢી કાઢું. પણ આખી કંપનીમાં શંકર સૌનો સરદાર હોય તેમ કોઇ એને કૈ કહી શકતું નથી અને માલીક પણ તેની આગળ જાણે શંકર માલીક હોય અને પોતે નોકર હોય તેમ વર્તે છે. હું એની સાથે તકરાર કરું તો મારાથી એક ક્ષણ પણ આ કંપનીમાં ટકાય નહીં.

તરુબાળા દારુ પીએ છે તે તો મેં કાલેજ જાણ્યુ. નાટક ખલાસ થયા પછી એ એક કલાકે ઓરડીમાં આવી ત્યારે એના પગ લથડતા હતા અને શરીરનુંએ ઠેકાણું નહોતું. મોં પરથી રંગ પણ એણે કાઢી નહોતો નાખ્યો. મને ઉઠીને એને પાણી પાઇ સુવાડવાનું મન થયું પણ એના સ્વભાવ એવો ખરાબ છે કે નકામી એ ગુસ્સે થાય એમ જાણી, મોં ઢાંકી, ઝીણા કાણામાંથી જોતી હું પડીજ રહી. એની આંખો તો વિકરાલ અને મોટી મોટી થઈ ગઇ હતી. મને તો એને જોઇનેજ બીક લાગતી હતી પણ એ તો થોડીવારે પથારીમાં પડીને સુઇ ગઈ અને ભાન ન હોય તેમ જરાવારે ઉંઘમાં પડી.

હાય હાય, બૈરી દારુ પીએ? આ નાટકશાળામાં તો જાણે કે જુદીજ જાતની દુનીઆ લાગે છે!

મને છેક પાંચ વાગતા સુધી ઉંઘ આવી નહીં, ને તરુબાળા તો બીજે દિવસે બપોરે છેક બાર વાગે ઉઠી.

તા. ૧૯ સપ્ટેંબર ૧૯...

હવે હું નવા નાટકના રીહર્સલમાં પણ ભાગ લઉ છું. મારાથી હજુ બરાબર એકટીંગ નથી થતી પણ ગવાય છે સારું. મને જો થોડીક ઓછી ગભરામણ થતી હોય તો તો વખતે વધારે સારું થઇ શકે; પણ હજુ પણ મારાથી આ લોકોથી ટેવાવાતું નથી. અને બીજા બધા એકટરો કોઈવાર તો જાણે વિચિત્ર અને જનાવર જેવા દેખાય છે. તેમાંએ પેલા ટીંગુડા છોકરાઓ જ્યારે ચાળા કરે છે ત્યારે તો પ્રભુ તોબા. નરા એવા ગંદા ને ગંધાતા હોય છે કે એમને જોઇને એ ઉલટી થાય. ને એવડા છોકરાઓને મારા જેવડી મોટી સ્ત્રીની

મશ્કરી કરવાનો હક્ક! એ બોલતા હશે તેમનું એમને એ ભાન હશે ખરું ?

પણ કાલે મેં જરા ઠીક કર્યું અને માલીક પણ જરા ખુશ થએલા દેખાયા.

તા. ૨૧ સપ્ટેંબર ૧૯...

પેલા નવા કવિરાજ તો બહુ લહેરી લાગે છે. એ નાટક લખીએ જાણે છે ને નટો જોડે રમીએ જાણે છે. એમની મહેરબાની પહેલાં તરુબાળા ઉપર હતી પણ હમણાંથી મારી તરફ દેખાય છે. એમના નાટકમાં બાપાજી જેને ભાવનાઓ કહેતા એવું કૈંએ દેખાતું નથી. વાંકી ટોપી, છુટો કોટ અને પાન ચાવતા ચાવતા આવે છે ત્યારે તો એવા લાગે છે કે જાણે લહેરીઓના સરદાર! બાપાજી તો એવા કોઇને ઘરમાં પણ ન પેસવા દે. આ મગજમાંથી ભાવનાઓ ને નીતિબોધ ક્યાંથી આવતાં હશે!

તા. ૨૬ સપ્ટેંબર ૧૯...

આજે મેં મારો પાર્ટ સરસ કર્યો. માલીક ઉઠીને મારી પાસે આવ્યા અને કહે "મીસ વસંતસેના! આ નાટક જરુર તમારાથી દીપશે." મને એટલો હર્ષ થયો પણ સાથે મારાથી રડી પડાયું. મેં ઉચું જોયું ત્યારે તરુબાળાની આંખમાંથી અગ્નિ વરસતો હતો.

અને શંકર પણ એની સાથે વાત કરતો પણ મારી તરફ પ્રશંસાની નજરે જોયા વિના એનાથી રહેવાતું નહીં. શંકર આમ ગમે-તેવો હોય પણ એના જેવી અભિનયની ખુબી તો ભાગ્યેજ કોઇ નટમાં હશે. એનાં વખાણ પામવાં એ કૈં જેવું તેવું ન કહેવાય. જેમ જેમ રોજ એની સાથે હુ સંસર્ગમા આવું છું તેમ તેમ એની ખુબીઓ મને વધારે ને વધારે દેખાય છે. માત્ર એ જરાય વધારે સારો હોય તો તો હું દેખાડી આપું કે પેલી તરુબાળા કરતાં મારામાં કૈંક વધારે છે.

મેં ધારી હતી તેથી આ જીંદગી કૈં બહુ ખરાબ નથી. અને હવે તો બધાંએ મારી સાથે સારી રીતે વર્તે છે. પેલો પ્રાણજીવન જે વિદુષક થઇથઇને વિદુષક જેવોજ બની ગયો છે તેએ હવે તો મને માનથી બોલાવે છે. એના પર અને શંકર પર આખું મુંબાઈ ફીદા છે પણ એક દિવસ એવોએ આવશે કે એ બંને કરતાં હું આગળ વધીશ. તરુબાળા તો કૈં હીસાબમાંજ નહીં રહે,

તરુબાળા એકટીંગ તો ઠીક કરે છે અને ગાય છે પણ સારું. પણ એના ગાલમાં ખાડા પડી ગયા છે અને આંખોમા કૃત્રિમતા પેસી ગઇ છે, એ જોઇએ તે કરતાં ઘણું વધારે કરે છે. નાટક ચાલતુ હોય ત્યારે હું વીંગમાં બેસીને બધાંને જોઉ છું. સૌથી શંકર સરસ. મને એ હવે તો નાટકનું ગાંડુ લાગ્યું છે. અને રાત ક્યારે પડે એમ થાય છે. મારો વારો ક્યારે આવશે!

તા. ૨૯ સપ્ટેંબર ૧૯...

આજે બપોરે રીહર્સલ ચાલતુ હતું ત્યારે હું કૈં કારણસર અંદર ગઈ અને આવતી વખતે શંકર ને હું સામસામાં થઇ ગયાં. સૌ આગળ હતા અને એટલામાં કોઈ હતુંજ નહીં હું એના સામે જોયા વિના ચાલી જતી હતી એટલામાં......હાય હાય, મને લખતાંએ કંપારી આવે છે. હું બળ કરી એના હાથમાંથી છુટીને નાઠી પણ મારા મગજમાં ચક્કર આવતાં હતાં. હું સીધી મારી ઓરડીમાં ગઇ અને પથારીમા પડી. મારું હૈયુ ધડકતું અને લોહી જોરમાં ફરવા માંડયુ મારા જેઠે મારા હોઠ સ્પર્શ્યા હતા તે દિવસ કરતાંએ આજ વધારે કૈં થયું. તે વખતે હું બાલક હતી અને ભયથી બેભાન જેવી થઇ ગઇ હતી. આજે પણ ભય તો હતોજ પણ તે મારો સર્જાવેલો. મેં એને દેવાય તેટલા શાપ દીધા

થોડીવારે હું મોં ધોઇને પાછી ગઇ ત્યારે શંકર કૈં બન્યુ ન હોય તેમ સ્વસ્થતાથી એની જગા પર બેઠો હતો. મારે કૈં તે વખતે કરવાનુ નહોતું એટલે મારી ગેરહાજરી જણાઇ નહોતી. તરુબાળા

કાગડી જેવી કૈં ચેતી ગઈ હતી અને વારંવાર મારા ને શંકરના સામે વારા ફરતી તે જોતી.

અત્યારે લખતી વખતે પણ બપોરની એ વાત યાદ આવે છે અને મને કૈંક થાય છે. પણ ખરું કહું તો મે ધાર્યું હતું તેવું કૈં આ થતું નથી. મને શંકર પર ખુબ ક્રોધ ચઢયો છે, પણ કોણ જાણે કેમ એક પ્રકારની સુખદ લાગણી મારા અંતરમાં વ્યાપી રહી છે, ને એના પરનો ક્રોધ પણ ઓસરી જતો દેખાય છે,

વનમાળા, સાવધાન! તને એકવાર શાં દુઃખ પડયાં તે ખબર છે? ભુલ કરવાની વૃત્તિ વગર થએલી એક ભુલે તું ઘરબાર વગરની; રસ્તે રખડતી ભીખારણ થઇ. હવે જો ભુલી તો તારો આશરા કોઇ નથી.

ઓ મારી માડી! મને રક્ષવાને તું કેમ જીવી નહીં? તું જીવી હોત ને બાપા બદલાયા નહીં હોત ને હું ગિરિશને પરણી હોત તો મારે કર્મે આ દિવસો આવત! તારી નિર્ભાગી દીકરીની દશા જોઈ તને સ્વર્ગમાં આંસુ આવતાં હશે. માડી મારી! મને રક્ષજે અને આ પાપપંકમાં પડતી બચાવજે.

મા! તને સંભાર્યાથી મારું હૈયું હલકું થાય છે. મારી પ્રાર્થનાના અક્ષર આ કાગળ પર પડે છે તેમને જોઇને મારામાં એક પ્રકારનું બળ આવે છે. માડી! તારુ સાન્નિધ્ય હું અનુભવું છું, તું મને રક્ષશેજ અને મારી સૌ મલિન મતિઓને તુ ઉખેડી કાઢશે.

તા. ૮ ઓકટોબર ૧૯...

નવો નાટક પડવાને હવે અઠવાડીયુંજ રહ્યું. હમણાં તો ધમધોકાર તૈઆરીઓ ચાલે છે ને કોઇને એક મીનીટની ફુરસદ હોતી નથી. મારો પાર્ટ મુખ્ય નાયિકાનો છે. મારે માટે કરાવેલાં કપડાં અતિ સુંદર છે. એ જોઇનેજ મારું મન અવર્ણનીય આનંદથી ઉભરાય છે, અને એ પહેરીને હું સ્ટેજ પર આવીશ ત્યારે કેવી દેખાઈશ તેનાંજ સ્વપ્નો મને આવ્યા કરે છે.

આટલાં બધાં દુઃખ છતાં મારી તબીએત હમણાં સરસ થઇ છે, અને આરસીમાં મારુ મુખ નીરખતાં મારાથી હસી દેવાય છે.

આ રૂપ શાને માટે? ભલે કશાને માટે ન હોય, પણ હંમેશાજ આવી સુંદર રહેવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ મારા મનને તેથી આનંદ થાય તો તેમાં કરવામાં ખોટું શું?

કાલે ગ્રાન્ડ રીહર્સલ છે.

તા. ૧૩ ઓક્ટોબર ૧૯...

"આજ ગ્રાન્ડ રીહર્સલ હતું. પેલાં કપડાં મેં પહેર્યાં અને જરા પાઉડર અને રંગની છાંટથી મારું મો એવું બદલાઇ ગયું કે મેં આરસામાં જોયું ત્યારે મારું અંતર ધડક ધડક થતું હતું. હું ભાગ્યેજ પંદર વર્ષનીએ લાગતી હોઇશ. હું સ્ટેજ પર ગઈ ત્યારે નટો અને જોનારાઓ થોડી વાર તો મનેજ જોઈ રહ્યા હતા. શંકર મને પડદા પાછળ મળ્યો. મને જોઇને એકદમ તે થોભી ગયો અને મારો હાથ પકડી જતી અટકાવી. મેં હાથ છોડાવવાનું કર્યું પણ તેણે છોડયો નહીં. "મને ખબર નહીં સેના કે તું આવી સરસ લાગશે. મને યોગ્યજ પ્રિયા મળી છે." એમ કહી હસતો હસતો તે જતો રહ્યો.

શંકર સાથે પાર્ટ શીખી શીખીને એ મને અડે તેની સુગ મને હવે જતી રહી છે. આ ધંધામાં પુરુષોને અડકયા વગર તો ચાલેજ કેમ? અને હવે કૈં પાછા જવાય એવું છે!

મારી સુંદરતાના ભાનથી કે કોણ જાણે શાથી મારાથી આજે સરસ પાર્ટ થયો. તરુબાળા સીવાય સૌએ મારાં ખુબજ વખાણ કર્યાં. શંકર તો જાણે હું એની ખરેખરીજ સ્ત્રી હોઉં એમ ફૂલાતો; અને પ્રાણજીવને પણ આ ધધામાં મારું ચઢતું ભવિષ્ય ભાખી આપ્યું.

અત્યારે થાકી જવાયું છે. આજે થયું તેવુંજ ખરેખરા નાટકને દિવસે થશે! જાહેરખબરમાં અત્યારથી મારાં ખુબ વર્ણનો આવવા માંડયાં છે. મારાથી એ સાર્થક થાય તો સારું.

આ તરુબાળાનું મેં શું બગાડયું છે? મારી સાથે ભાગ્યેજ એ અક્ષર એ બોલે છે.

તા. ૨૪ ઓકટોબર ૧૯...

માલીકને કૈ ખામી લાગી એટલે ફરી પાછાં બે ત્રણ રીહર્સલ થઇ ગયાં. મારુ ધ્રુજતું હૃદય માત્ર કાલનીજ વાટ જુએ છે. કાલ કેવી ઉગશે? મારાથી આ પાર ઉતારાશે!

તા. ૨૫ ઓકટોબર ૧૯...

પાસ, પાસ, હું પાસ. લોકોની તાલીઓના અવાજ હજુ મારા કાનમાંથી ખસતા નથી. બધું સુંદર સ્વપ્નું હોય તેમ પુરૂં થઈ ગયું. પરોઢ પડી ગયું પણ મારી આંખોમાં ઉંઘ નથી. હુ માત્ર લોકોની મેદની અને રંગભૂમિના પડદાજ જોયાં કરું છું

ખરેખર! મારામાં એવું કૈ છે કે આ બધા મને વખાણે? મને કીર્તિ મળશે, પૈસા મળશે અને પછી સમાજે મને હાંકી કાઢેલી ભીખારણ નહી પણ તેના મનપર રાજ્ય ચલાવનારી રાણી હું થઇશ. મને જોઇ એમની સ્ત્રીઓ મારા જેવી થવા મથશે મારી ચાલ પ્રમાણે તેઓ ચાલતાં શીખશે. મારા કંઠને અનુકરણે તેઓ ગાતાં શીખશે. મારી છટા જોઈ તેઓ છટાદાર થશે. મારા જેવા દેખાવામાં તેઓ ગૌરવ સમજશે. અને આ બધું પેલા લોકોએ ત્યજેલી વનમાળાથી થશે વનમાળા શાની? તે તો મરી ગઇ. વસંતસેનાથી થશે.

આજથી જે દુનીઆમાં હું જન્મી હતી તેની સાથેનો મારો સંબંધ રજેરજ તુટી ગયો. હું હવે કોઇ નહીં; કોઇની નહી. મારે હવે કોઇની પરવા નહીં. હું એટલે હવે હુંજ; મારી જાતજ. તેને હું ગમે તે કરું; હવે કોનો શિક્ષા કરવાનો હક છે?

મારી માડી! તું જીવતી હોત તો મારો વિજય જોઇને તું કેટલી ખુશી થતે! ના, પણ તું ખુશી શાની થતે? તું હોત તો મારે આ જીંદગી આવતેજ શાની? સારુંજ થયું કે તું નથી, નહીં તો આજનો દહાડો કદી આવતે નહીં.

કડવાશ ને નિરાશા આજ કૈં સાંભરતાં નથી. અપમાન અને નિરાધારી પણ નથી સાંભરતાં. અત્યારે માત્ર એકજ વસ્તુ હું જોઈ શકું છું. વિજય અને તેની પરંપરા. વિજય! વિજય! વિજય! વિજય! હવે તો સવાર પડવા આવી. આ ઉન્માદ ભુલી ઉંઘી જવાય તો સારું નહીં તો આજ દિવસના ખેલમાં બગાસાં આવશે. નિદ્રા, નિદ્રા, વિજયની નિદ્રા!

તા. ૨૭ ઑક્ટોબર ૧૯...

હું કાલે શંકરની થઈ ચુકી કોણ જાણે એ કેમ થયું. થયા પહેલાં મને જે બીક હતી તે હવે તદ્દન જતી રહી છે. પહેલાંના સંકલ્પ વિકલ્પો પણ કૈં થતા નથી. પણ હજુ મને સમજ નથી પડતી કે એ કેમ થયું?

શનિ અને રવિના સામટા પ્રયાસથી કાલે રાત્રે હું ખુબ થાકી ગઇ હતી. આટલા વિજય પછી એકલાં ઓરડીમાં જતાંએ કૈં ગુંગળામણ થતું હતું. મને થતું કે કોઈ મને તે વખતે હૈયા સરસી રાખી મારો ભાર હલકો કરે!

શંકર તેજ વખતે આવ્યો. મારો થાક ઉતારવા એણે કૈંક દવા કાઢી આપી તે મેં પીધી અને થોડીવારે એ મને બાલકની માફક દોરી ગયો. હું જ્યારે ભાનમાં ન હોઉં ત્યારે એની સાથે પાર્ટ કરી કરીને એ મારો પતિ હોય એવું એવું મને લાગતું જાય છે. કેટલા દિવસથી મને એનાંજ સ્વપ્નો આવવા માંડ્યાં હતાં. માત્ર જાગ્રદાવસ્થામાં મારા સંસ્કારો એનો તિરસ્કાર કરાવતા.

હવે તો તે પણ નથી રહ્યું. શા માટે હું તેનો તિરસ્કાર કરું? જે દુનીઆએ મને વિજય અપાવ્યો તે દુનીઆના જેવીજ થઇને રહું તો શું? મારે હવે પહેલાંની દુનીઆ સાથે શો સંબંધ? મને એણે રખડતી મુકી, પાપ વિનાના મારા મનમાં એણે પાપનાં બીજો રોપ્યાં. વગર વાંકે મને પતિત કરી. તેમના ધારાને અનુસરવા હું શા માટે બંધાએલી?

પણ હું શંકરને કૈં ખાસ ચહાતી નથી. એની પાસે જવાનું મને મન થાય છે છતાં એની પાસે હોઉં ત્યારે એક પ્રકારની ઘૃણા પણ મનમાં થાય છે. મારો દેહ એનાથી આકર્ષાય છે; મારો આત્મા એનાથી દૂર નાસવાનું કરે છે. પણ એ અને હું હવે તો જડાયાં. એનામાં કૈંક એવું છે કે હું એને ગમે તેટલો ધિક્કારું છતાં દારુડીઆની માફક મારાથી એની પાસે ગયા વિના નહીં ચાલે.

તા. ૩૦ નવેંબર ૧૯...

આજ કેટલા દિવસે ડાયરી લખવાનું હું હાથમાં લઉં છું. મારું અંતર ખાલી કરવા પહેલાં મારાથી લખ્યા વગર રહેવાતું નહીં. હવે મને ડાયરી હાથમાં લેતાંએ બીક લાગે છે. મને બધું જે જે થાય છે તે બધું હું લખું ? દિવસે દિવસે મારું અધઃપતન એવું થાય છે કે તે જોતાં અને નોંધતાએ મને કંપારી આવે છે આ બધું ભુલવાને શરાબનો એકજ આશરો મારે માટે રહ્યો છે

તરુબાળા હવે પહેલાંની જેમ મારી સાથે અતડી રહેતી નથી. એ ને હું લગભગ એકજ કોટિના થયાં છીએ અને શંકરને મન પણ એ અને હું સરખાંજ છીએ. એની મરજી પડે તેને એ બોલાવી શકે છે.

મને તરુબાળાની જરા પણ અદેખાઇ નથી થતી. શા માટે થાય ! હું શંકરને ચહાતી નથી. ખરું કહું તો મારા ઉંડા અંતરમાંથી એને ધિક્કારું છું. એની એક પ્રકારની સત્તા મારા પર ચાલે છે અને યંત્રની માફક એની આજ્ઞાને અનુસરું છું. પણ કોઇ અંધારી રાતે એ ઉંઘતો હોય ત્યારે એ એવો બેડોળ ને ભયંકર મારી નજરે દેખાય છે કે એનું ગળું દાબી નાખવાનું મને મન થઈ આવે છે.

આ બધું લખતાં લખતાં તો ગાંડા થઇ જવાશે શરાબ... શરાબ.

તા. ૧૭ જાન્યુઆરી ૧૯...

નવો ખેલ પડ્યો. આ ખેલમાં પહેલા કરતાંએ હું વધારે પંકાઇ છું. પણ કીર્તિથી પહેલાંના જેવા આનંદના ઓઘ હવે મારા

અંતરમાં ઉછળતા નથી. માત્ર દર દિવસે, થોડા પૈસાદાર મૂર્ખાઓની ભેટો અને ચીઠ્ઠીઓથી મારો ઓરડો વધારે ને વધારે ભરાતો જાય છે. ઘણીવાર આવા વાંદરાઓ મને મળવા પણ આવે છે; મારી જોઇએ તેટલી ખુશામત કરે છે. આમાં માત્ર મારી કળાથી આકર્ષાઇ આવનાર ભાગ્યે કોઈ હોય છે.

તા. ૨ ફેબ્રુઆરી ૧૯...

વનમાળાના જેક વસંતસેનાના પુજારી બની તેને મળવા આવે! કેવું વિચિત્ર! એમને સ્વપ્નેએ એવું હશે કે એકવારની ગરીબડી વાસણ માંજતી વનમાળા તે હુંજ? મારાં રૂપ, રંગ ને ભપકો એટલાં બદલાયાં છે કે એમના જેવા કેટલાએ હવે તો મારા પગ પુજે છે.

એ લોકોની સ્થિતિ બહુ બદલાઇ ગએલી લાગે છે. દારિદ્ર એના અંગેઅંગમાંથી દેખાતું હતું. અને પાશવતા એના મોં પર ને શરીર પર બધેજ ચિન્હ મુકી ગઇ છે. એને જોઈને મને તો ક્રોધ અને તિરસ્કાર આવવાને બદલે માત્ર દયાજ આવી.

હું ગમે તેવી છું પણ હવે આ નર કીટકની સત્તા નીચે તો હું નથીજ મારી હાલની જીંદગી એ અધમતા હોય કે ઉત્ક્રાંતિ હોય, પણ એનાથી હું એવી ટેવાઇ ગઇ છું કે પહેલાંની જીંદગી સૌ સુખ સાથે મળતી હોય તોપણ પાછી ન જાઉં.

તા. ૪ માર્ચ ૧૯...

લગભગ બે અઠવાડીઆંથી વચ્ચેની ખુરસી પર એક માણસ આવીને બેસે છે. ઘણું ખરું તો એ દરેક નાટક વખતે આવે છે, અને એજ ખુરસી પર બેસે છે. મને એને જોવાની એવી ટેવ પડી છે કે એ ત્યાં ન હોય તો મને કૈંક નાસીપાસી થાય છે.

અને મને લાગે છે કે એ મનેજ જોવા આવે છે. મારો પ્રવેશ શરુ થાય ત્યાંસુધી એ કદી ત્યાં હોતો નથી અને દર વખતે એ મને ઘણોજ બારીકાઇથી જોતો હોય એમ લાગે છે.

મેં આ માણસને કૈંક જોયો છે. અડધો અંગ્રેજ હોય તેમ એ અંગ્રેજી કપડાં પહેરે છે. બીજા બધાં માણસોથી એ કૈંક જુદોજ લાગે છે. એના દેખાવમાંથી ગૃહસ્થાઇ નીતરે છે. એ કોણ હશે? એણે કોઈ દિવસ ભેટ કે ચીઠ્ઠી હજુ મોકલાવ્યાં નથી. મને મળવાનો પ્રયત્ન પણ એણે કદી કર્યો નથી. અને છતાં એ આમ રોજ શા માટે આવે છે?

મેં એને જોયો છે, પણ ક્યાં?

તા. ૯ માર્ચ ૧૯...

આજ પણ પેલો આવ્યો હતો. હવે તો મને કૈંક અકળામણ થાય છે. એ કેમ આવે છે? ને શું જુએ છે? બધાએ નટો હવે તો મારી મશ્કરી કરે છે, તેમાં શંકર ને પ્રાણજીવન ખાસ. શંકર કોઇ દિવસ નહીં અને હમણાં અદેખો થવા માંડયો છે. પ્રાણજીવન પણ હમણાં હમણાંથી બહુ ધ્યાન આપતો દેખાય છે. મને શંકરને ચીઢવવાનું એવું મન થાય છે કે એના દેખતાં પ્રાણજીવનની સાથે ખુબ ચાળા કરું છું. શા માટે એને બધું કરવાનો હક ને મને નહીં?

તા. ૨૩ માર્ચ ૧૯...

હમણા હમણાં હું જોઇએ તે કરતાં વધારે દારુ પીઉં છું. મારા ગાલમાં ખાડા પડવા માંડયા છે અને તરુબાળામાં પહેલાં દેખાતી એવી કૈંક કૃત્રિમતા મારામા દેખાય છે. વિચાર કરવાની શક્તિ પણ કોઇકોઇવાર મારી જતી રહે છે.

પણ પેલો માણસ! એ રોજ શું કામ આવે છે? એ મારામાં થએલો ફેરફાર જોઇ શકતો હોય તેમ એની આંખમાં કૈંક નિરાશા અને ઠપકો દેખાય છે. કદાચ એમ નહીં પણ હોય. મારા મગજની નબળાઇથી કદાચ મને એમ લાગતું હશે. પણ એ વધારે દહાડા આમ ને આમ આવશે તો હું ગાંડી થઇ જઇશ.

તા ૧૦ એપ્રીલ ૧૯...

મારો અધ.પાત આજે સંપૂર્ણ થયો શકર તરુબાળા અને હું

સાથે બેસી દારુ પીતાં હતાં. શંકરે તરુબાળાને કૈંક કીધું અને મને ગુસ્સો આવ્યો. આવું ઘણીએ વાર થએલું, પણ કોઇ દિવસ નહીં અને આજે અમે લઢી પડયાં. હું ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં ઉઠીને ચાલી ગઈ. અને મારી ઓરડીમાં જતી હતી એટલામાં પ્રાણજીવન ચાલીમાં મળ્યો. મને કૈં ભાન નહોતું. એણે મને શું કહ્યું તે પણ કૈં સાંભરતું નથી. પણ સવારે જાગી ત્યારે પ્રાણજીવનની ઓરડીમાં હું હતી.

ચાલો, એ પણ ઠીક થયું. એ મોટો શંકરીઓ મારો માલીક કોણ? અને આમે નર્કમાં જવાનુંજ છે તે શા માટે સામટુંજ નહીં જવું? છો તરુબાળા સાથે એ મઝા કરે. હું નહી હોઉં ત્યારેજ ખબર પડશે કે હુ તરુબાળા કરતાં હજાર દરજ્જે સારી હતી.

તા. ૧૭ એપ્રીલ ૧૯..

શંકરે તરુબાળાને છોડી દીધી છે. એ એની સાથે સારું રાખતો તે માત્ર મારી અદેખાઈ ઉશ્કેરી રાખવા પુરતુંજ. એ એમ માનતો કે અદેખાઇની મારી હું એને છોડી નહીં જઇશ. એ હવે પસ્તાય છે અને ગાંડાની માફક મારી અને પ્રાણજીવનની સામે ડોળા કાઢે છે. દારુ પણ ખુબ પીએ છે. પણ હું તો હવે એના સામે પણ જોવાની નથી.

થોડા દિવસથી પેલો આવતો નથી.

હું દર વખતે એની ખુરશી તરફ નજર નાખુ છું પણ હવે તો એને બદલે ત્યાં જુદાંજુદાંજ માણસો બેઠેલાં હોય છે, મને નિરાશા તો થાય છે પણ હમણાં એ નથી આવતો એ સારું છે. નહીં તો મારાથી બરોબર મારો પાર્ટ થાત નહી.

તરુબાળા ને મારે પાછું ઠીક બને છે.

તા. ૨ મે ૧૯...

મારો ઉદ્ધાર જન્મોજન્મને માટે હવે અશક્ય થઇ ગયો. હવે દિવસેદિવસે નીચે જવુ એ એકજ ગતિ મારે માટે બાકી રહી છે.

રવિવારનો દિવસ હતો અને નાટકશાળા ચીકાર હતી. પેલો પણ એની જગા પર આજે આવીને બેઠો હતો. એને ત્યાં ઘણે દિવસે આવેલો જોઇને મને નવાઈ લાગી.

નાટક પુરું થયા પછી હું ને તરુબાળા ડ્રેસીંગ રુમમાં કપડાં બદલતાં હતાં. એવામાં 'ગિરિશ પંડયા' કરીને કોઇ તમને મળવા માંગે છે એમ માલીકે આવીને કહ્યું. હું આવા આવનારાઓથી ટેવાઇ ગઇ હતી એટલે ત્યાંજ મોકલવાનુ કહ્યું.

થોડીવાર થઈ ને બારણા આગળ પેલોજ માણસ આવીને ઉભો. એ ગિરિશ પંડયા નામ સાથે મને બીજું પણ કૈંક યાદ આવ્યું. અમારો પેલો પડોશીનો ને બાની સહીપણીનો છોકરો તો નહીં?

એ આવીને બારણા આગળ જ ઉભો રહ્યો. કૈ વિચાર કરતો હોય એમ થોડીવાર સુધી એ કૈંજ બોલ્યો નહી. હું પણ ઉંચે શ્વાસે એના બોલવાની વાટ જોઈ રહી.

"મીસ વસંતસેના! તમને તસ્દી આપવા માટે મને માફ કરજો પણ મને...મને કેટલાંક દિવસથી લાગતું કે તમે" જરા ગુંચવાયો હોય તેમ તે અટકયો અને થોડીવારે આગળ ચલાવ્યું; "મારા ઓળખીતામાં એક છોકરી હતી તે તમેજ છો. હું ઘણો વખત વીલાયત રહી આવ્યો અને આવ્યો ત્યારે કૈંક ગુમ થઇ ગઇ હતી. પણ મેં તમને અચાનક જોયાં ત્યારથી એ તમેજ હો એવું મને લાગ્યા કરે છે. તમે પ્રમોદરાય માસ્તરની છોકરી વનમાળા તો નહીં?"

એક પલ મારું અંતર અટકતું લાગ્યું. સ્મૃતિઓની પરંપરાએ બાલપણમાં હૃદયમાં છપાએલી એક મૂર્તિ સાથેના અસંખ્ય પ્રસંગો તાજા કર્યા આ નર્કાગારમાંથી મુક્તિ શોધતો મારો આત્મા લલચાઈ રહ્યો.

પણ ના, મુક્તિ મારે માટે એટલી સહેલી ન હતી. એના વદન પર ચોંટેલી મારી આંખે એનું પુરુષત્વ અને પ્રામાણિકતા જોયાં,

પણ સાથે સાથે એક પ્રકારની બીક અને મનોમંથન પણ તેમાં એટલાંજ સ્પષ્ટ લખાએલાં હતાં. મેં દ્દઢ સ્વરે જવાબ આપ્યો: "ના, તે હું નથી."

ઘણો વખત સેવેલા પ્રેમ તરફની પોતાની ફરજ પુરી થતી હોય તેમ એના કપાળ પરની કરચલીઓ છુટી ગઇ. એક દૂરનું વંદન કરીને એ બારણામાંથી બહાર ચાલી ગયો. હું તરુબાળા તરફ ફરી અને પાસે પડેલી શીશીમાંથી પ્યાલી ભરી એની વાટ જોયા વગર ગટકાવી ગઇ. તરુબાળા આશ્ચર્યથી જોઇ રહી "એ કોણ હતો?"

"હશે કોઇક" પુરો જવાબ આપ્યા વગર મેં એક બીજી પ્યાલી ભરી. જીંદગી અને જગતની પોકળતા પર મારા અંતરમાં એક અટ્ટહાસ્ય સ્ફુર્યું, આશ્ચર્યચકિત તરુબાળાને ત્યાંજ એકલી મુકી હું મારા ઓરડામાં આવવા નીકળી.

શા માટે આવી પોકલ જીંદગીની નોંધ રાખવી? એના કરતાં એટલો વધારે વખત શરાબ પીવામાં કાઢયો હોય તો વધારે સુંદર નહીં?

જસોદાનો જીવનવિકાસ

પ્રકરણ ૧ લું.

જસોદા

૧

શુકલતીર્થ આગળ નર્મદા નદીની રેતીમાં એક અગીઆરેક વર્ષની છોકરી બેડું ચળકતું કરીને માંજતી હતી. સવારના નવેક વાગતાનો તાપ સખત થવા માંડયો હતો ને ચળકતી ગાગર ને નદીનાં પાણીને ઝળકાવતો હતો. છોકરી બેડું માંજી નદી આગળ આવી પાણીમાં પગ મુકી વાંકી વળી.

પણ એને પાણી ભરવા કરતાં પાણીમાં રમત કરવામાં મજાહ પડતી લાગી. એણે ગાગર ભરીભરીને પાછી ઉંચેથી તેની ધાર કરવા માંડી. થોડીવાર એણે પાણી પગથી ઉછાળ્યું ને છેવટે મોડું થઇ ગયું જાણી પાણી ભરવા માંડયું.

થોડે દૂરથી એક હોડી આવતી હતી તે છોકરીની નજરે પડી. હોડીમાંનાં માણસો પણ ક્યારનાં આ છોકરીની રમત જોઇ રહ્યાં હતાં. છોકરીએ નજર સ્થિર કરી તે તરફ જોવા માંડયું ને પાણી ભરવાનું ભુલી ત્યાંજ ઉભી રહી.

છોકરીએ ચણીઆનો કાછડો વાળ્યો હતો, ને ગામડાના રીવાજ પ્રમાણે ટુંકી ચોળી પહેરી હતી. એની આંખ ઉંડા તપખીરીઆ રંગની, લગભગ કાળાશ પડતી, હતી. એના હોઠ પર, ગાલ પર ને કપાળમાં એક એક ઝીણું છુંદણું હતું. એના હાથ પર પણ થોડાંક ફુલ પાડેલાં હતાં. એનો રંગ ઘઉં વર્ણો હતો ને શરીર ભરેલું ને ગોળ હતું.

હોડી ધીમેધીમે કીનારા પાસે આવી. તેમાંથી એ ભભકાબધ લાગતી સ્ત્રીઓ અને ત્રણ પુરુષો નીકળ્યાં. એક નોકરડી ને નોકર પણ સાથે હતાં. છોકરી તેમના તરફ જોઇજ રહી.

"એઇ છોકરી! આ ગામમાં કોઇ શુકલનું ઘરબર છે કે?" એમાંના એક માણસે આગળ આવીને પુછ્યું.

"શુકલનું નામ જવા દે. કોઇ ધર્મશાળા હોય તો ત્યાંજ જઇએ" બીજાએ વચમાં કહ્યું. "બેન!" એણે છોકરી તરફ ફરીને જરી વધારે સભ્યતા વાપરી પુછ્યું " અહીં ધર્મશાળા છે કે?"

"હા!" છોકરીએ એની સામે આંખો સ્થિર કરી જવાબ આપ્યો.

એની ઉંડી આંખો તરફ બોલનાર જરા જોઇ રહ્યો. "અમારી સાથે આવીને દેખાડી જશે?"

"આમ સીધા રસ્તે થઇને ડાબી બાજુ જજો." છોકરીએ જવાની જરાએ મરજી દેખાડયા વિના કહ્યું, ને પેલી સ્ત્રીઓ તરફ જોયું. એમનાં લુગડાં ને દાગીના જોઇ છોકરીની આંખો વખાણથી ચમકી રહી.

"લે છોકરી," પહેલાં જે ગૃહસ્થે એને બોલાવી હતી તેણે હાથમાં ચાર આના કાઢીને ધરી. છોકરીએ ચમકીને તેની તરફ જોયું ને તરત પુંઠ ફેરવી પાણી ભરવા માંડયું. લંબાવેલો હાથ પાછો ખેંચી જરા ખસીઆણો પડી તેણે કહ્યુઃ "ચાલો, તડકો થાય છે. જતા થઇએ" બધાં એને મળેલો સત્કાર જોઇ હસી પડયાં ને ચાલવા માંડયું.

છોકરી પાણી ભરીને ઘર ભણી વળી. રેતીનો પટ વટાવે તે પહેલાં એક સ્ત્રી ઉતાવળી સામી આવતી દૂરથી દેખાઇ. "જસુ! ક્યારની શું કરે છે અહીંઆં? પાણી ભરવા મોકલી તો નદીએજ બેસી રહી. તારાથી તો તોબા છે બાઇ!" આવનાર સ્ત્રી છેક નજીક આવી પહોંચી ને શબ્દોની સખ્તાઈને ખોટી પાડે એવો હેતભર્યો હાથ એણે જસોદા પર મુકયો. એણે એના માથા પરનું બેડું લઇ લીધું ને પોતાને માથે મુકયું.

બે ડગલાં જતાં પહેલાં જસુએ વાત શરૂ કરીઃ "ભાભી! કોક મુંબાઇનાં માણસો આજ આવ્યાં છે."

"ક્યારે?"

"ઝગડીએથી હોડી આવીને, તેમાં."

"તેં કેમ જાણ્યું કે મુંબાઈનાં છે?" સુરજે વાતમાં રસ લઇ પુછ્યું.

"તે હું નહીં જાણું તો! તે દહાડે મેં જોયલાં ને પેલાં આવેલાં તે. બે બાઇડીઓ પણ જોડે છે. ને એવાં સારાં લુગડાં ને ઘરેણાં પહેરેલાં. ભાભી! મને એવી એક ઓઢણી ન અપાવે!"

"આવતી દીવાળીએ અપાવીશ, જો તું ડાહી થાય તો. લે, હવે ઉતાવળી ચાલ. તારા ભાઇ ઘેર આવશે તો વઢી કાઢશે." ને બંને જણ ઉતાવળાં ઘર ભણી વળ્યાં.

જસોદાનો ભાઇ શુકલતીર્થની નાની નીશાળનો મહેતાજી હતો અને મહીને દહાડે વીસેક રુપીઆનો પગાર લાવતો. જસોદાના માતપિતા મરી ગયાં હતાં ને તે ભાઇ ભાભીની સાથે રહેતી. ભાભીને કૈં છોકરાં ન હતાં. એને હાથે ઉછેરેલી જસોદા પર ઘણુંજ વહાલ હતું.

જસોદાનો ભાઇ રામલાલ જરા ક્રોધી હતો. પણ એની પત્નીની સુશીલતાને લીધે એના ઘરની લોકપ્રિયતા ગામમાં ઠીક હતી. જસોદા ઘણી વાર ભાઈની નીશાળમાં જતી ને થોડુંથોડું શીખતી. એની

બુદ્ધિમાં તીવ્રતા હતી ને સારા સંયોગોમાં એ ઉગી નીકળે એવી હતી. એ ઘણી વાર ત્રુટક ત્રુટક અક્ષરે બીજી કે ત્રીજી ચોપડીમાંથી વાર્તા કાઢીને વાંચતી ને એની ભાભી એના પર ખુશ થઇ જતી. એને મન જસોદા જેવી હોંશીઆર છોકરી આખા ગામમાં કોઇ નહતી.

બંને જણ ઘરમાં પેઠાં અને થોડીવારે રામલાલ ઉતાવળો ઉતાવળો ઘરમાં આવ્યો. " જસુ ! તારી ભાભી કયાં ગઇ ? " તેણે ઘરમાં આવતાં બુમ પાડી. સુરજ વહેલી વહેલી બહાર આવી. " આજ આપણે ત્યાં મે'માન જમવા આવવાના છે. શેઠીઆ લોકો છે તે લાડુ કરજો." તેણે આજ્ઞા કરી. સુરજને કોણ છે એટલું પુછવાની હીંમતે નહીં થઇ. તે રામલાલનો ક્રોધી સ્વભાવ જાણતી. થોડીવારે એ બધું પોતાની મેળેજ કહેશે તેની તેને ખાત્રી હતી.

રામલાલે પાઘડી અને ખેસ કાઢી ખીંટી પર મુક્યાં. " આ મુંબાઇના શેઠીઆ લોકો ગાંડા તો ખરા તે ગમે ત્યારે જાત્રા કરવા નીકળી પડે."

'કોણ આવવાનું છે ?' સુરજે બીતાં બીતાં પુછ્યું.

" મને બહુ પાછી ખબર હશે...ને ? પેલો દયાશંકર ગોર દોડતો નીશાળમાં આવીને મને કહે કે, 'રામુભાઇ ! મારી ગોરાણી બહુ માંદી છે ને ઘેર યજમાન આવ્યાં છે. આજનો દિવસ તમારે ઘેર એમને જમાડવાની ગોઠવણ કરો તો પાડ નહીં ભુલુ. તમારીજ ન્યાતના છે.' આપણે ધાર્યું કે કામનો માણસ છે જાણી હા કહી, 'સા......લોકોએ વગર વખતના આવીને દુઃખ દે છે તો." ઉતાવળે ઉતાવળે રામલાલ મહેતાજી બોલ્યા ને ખડકીમાં પડેલી પાટ પર જઇ, ગામની લાયબ્રેરીમાંથી લઇ આવેલું છાપું લઇને વાંચવા બેઠા.

સુરજ એક અક્ષર બોલ્યા વગર રસોડામાં ગઇ ને મહેતાજીની જમવાની તૈયારી કરવામાં ગુંથાઇ. એ જાણતી કે મહેતાજીનો મીજાજ

જ જમવાનો વખત જરાક મોડો થઇ જાય તો ઠેકાણે રહેતો નહીં. ‘ જસુએ કહ્યા તે પેલા મુંબાઇવાળા શેઠીઆ તો ન હોય ! ’ એને વિચાર સ્ફુર્યો ‘ જે હોય તે. આવશે એટલે ખબર પડશે. ’

૨

ગામડામાં મહેતાજીની પ્રતિષ્ઠા બહુ હોય છે ને રામલાલ પણ મહેતાજી તરીકે વગવાળા માણસ ગણાતા. છોકરાઓ ઉપર એમનો ધાક સખત હતો તે માબાપોને ગમતું. માસ્તરનું નામ સાંભળીને છોકરાઓ પણ થથરતા. રામલાલ મહેતાજી ભલા ધનેતરની પણ પરવા નહોતા કરતા.

મહેમાનો વાટ જોવડાવી જોવડાવીને છેક સાંજે આવ્યા. બપોરે એમણે પોતાની સાથે આણેલા ભાતામાંથી ક્ષુધાતૃપ્તિ કરી હતી; ને આટલી બધી મુસાફરી પછી ત્રણ કેલાક આરામ લીધા વિના, નદીએ સ્નાન કર્યા વિના ને દર્શન કર્યા વિના આવવાની નવરાશ એમને મળે ? મુંબાઇના શેઠીઆ સીવાય બીજું કોઇ હોત તો મહેતાજી એમને ત્યાંને ત્યાં સંભળાવી દેત. એમના ક્રોધી સ્વભાવને પણ મુંબાઇના શેઠીઆ માટે માન હતું. એટલે એવાઓની આગળ એમને સ્વસ્થતા સાચવવી બહુ સહેલી પડતી.

આવનારામાં બે ઠસ્સાદાર વીસ બાવીસ વર્ષની વયની લાગતી સ્ત્રીઓ, ત્રણ ભભકાભેર ચાલતા પચીસથી ત્રીસ વર્ષના લાગતા પુરુષો અને બે નોકરો હતા. સુરજે પાથરણું પાથરી બે સ્ત્રીઓને બેસવા કહ્યું. અંદર અંદર હસી જાણે કૈં ઉપકાર કરતાં હોય તેમ બેઠાં. પુરુષો મહેતાજી સાથે પાટે બેઠા.

“ બહેન ! તમે પણ અમારી ન્યાતનાંને ? ” સુરજે પુછ્યું.

“ મોઢ બ્રાહ્મણ છીએ ” તોરમાં ને તોરમાં જવાબ દીધો અને ફરી પાછાં બંને હસ્યાં.

“ અમે પણ એજ ન્યાતનાં. જાત્રાએ નીકળ્યાં હશો ? ”

“ ના, ના, અમસ્થાં સહેલ કરવા નીકળ્યાં છીએ ” મશ્કરી

કરતી હાય એમ એક સ્ત્રી બોલી.

"આ કોણ તમારાં બહેન થાય?"

"ના, બહેનપણી" ફરી બંને જરા મોટેથી હસી.

"આ પેલા હીરાની વીંટી પહેરેલા છે તે મારા વર થાય," અત્યાર સુધી મુંગી બેઠેલી સ્ત્રીએ કહ્યું: "ને પેલા બાબરીવાળા વાળ રાખ્યા છે તે આમના. ત્રીજા સાથે બેઠા છે તે એમના મિત્ર–ભાઇબંધ થાય." પેલી સ્ત્રીએ સમજણ પાડવા માંડી. એમને સુરજ જરા મૂર્ખ લાગવા માંડી એટલે બનાવવામાં રસ પડયો.

એવામાં જસુ ઓરડામાંથી બહાર નીકળી. "ભાભી! ભાણાં તૈયાર છે" ને તેણે આવનાર સ્ત્રીઓ તરફ ટીકી ટીકીને જોયું. તેણે તરતજ સવારે નદી પર મળેલાં માણસો ઓળખ્યાં.

"આ તો સવારે મળી હતી તે છોકરી" બંને સાથે બોલી ઉઠયાં. જસુએ અત્યારે રેશમી ચણીઓ ચોળી પહેર્યાં હતાં ને તેમાં તે મોટી ને સુંદર દેખાતી. એના રંગ ગોરો નહોતો, પણ એનામાં એક પ્રકારનું લાલિત્ય હતું. પાટે બેઠેલા પુરૂષોએ પણ એને જોઇ.

"બહેન! અબોટીઆં લાવ્યાં છો?" સુરજે પુછ્યું.

"ના, અમે તો આમજ બેસીશું." સુરજે જાણે કેવીએક જુની પુરાણી વાત કરી હોય તેમ તેણે કહ્યું.

"જસુ! તારા ભાઇને કહે કે જમવાનું તૈયાર છે." જસુ ધીરે ધીરે ભાઇ પાસે ગઈ ને સમાચાર કહ્યા. પેલા ત્રણે પુરુષો એને જરા નીહાળી રહ્યા.

એટલામાં "શેઠીઆઓ! કપડાં ઉતારશો?" રામલાલે, જેને પોતે છાપ પાડે તેવી ઢબ ગણતા હતા તેમાં કહ્યું.

ભગવતપ્રસાદ, સુરેશ અને ચીનુ ત્રણે સહાધ્યાયી બાળગોઠીઆ હતા. ત્રણે જણા મુંબાઇથી સહેલ કરવા બહાર પડયા હતાં. કયાં કયાં જવું તે કૈં નક્કી કર્યા વિના જ્યાં તુક્કો થાય ત્યાં ઉતરી પડતા. ઝગઢીયા સ્ટેશન આવ્યું ને કબીરવડ ને શુકલ તીર્થ જોવાનું બધાંને મન થયું. કે લાંબો વિચાર કર્યા વિના ત્યાં ઉતરી પડયાં.

ત્રણે જણ પૈસાપાત્ર પિતાના પુત્રો હતા. પૈસા કોણ વધારે ખરચે તેની ત્રણે વચ્ચે હરીફાઇ ચાલતી, ને ગમે તેવા સ્થળે પત્નીઓ વિના એક ડગલુંએ એમનાથી ભરાતું નહી. ભગવતપ્રસાદની પત્ની ચાર માસ પહેલાં સુવાવડમાં મરી ગઇ હતી. સુરેશ અને ચીનુની પત્નીઓ સાથે હતી.

ડોલર અને પાંખડી નામથી એમના પતિઓ એમને બોલાવતા. એમને પણ પતિઓની સાથે આમ ફરવામાં મજાહ પડતી. બંનેને થોડુંક અંગ્રેજી આવડતું; ઠસ્સાદાર કપડાં પહેરતાં આવડતાં; જરા તીણા સ્વરે વાત કરતાં આવડતી. વધારે આવડતની એમને કૈ જરુર લાગતી નહીં.

એ બનેની નજર તેની તરફ ન હોય ત્યારે જસુ તેમને જોયાં કરતી. એના બાળક હૃદયમાં, એમના વસ્ત્રાલંકારો જોઇ, પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો. આ લોકોની આગળ તે અને તેની ભાભી ગામડીઆ જેવાં લાગતાં, તેનો ભાઈ મુંબાઇના શેઠીઆ આગળ જુનો પુરાણો દેખાતો. એમની વાળ હોળવાની રીત એને નવી ને આકર્ષક લાગી. એમની હસવાની અને કૃત્રિમ રીતે બોલવાની રીતે એને આંજી દીધી. 'પોતે આવી થાય તો કેવી લાગે ?' તેણે વિચાર કર્યો.

સુરજના હાથની સ્વાદિષ્ઠ રસવતી રસોઇ બધાંએ નીરાંતે ને રસપૂર્વક આરોગી. એમને લાગ્યું કે મોટા બદલાની આશાએ આવી સુંદર રસોઇ તૈઆર થઇ છે.

રામલાલ દરેક વાતમાં પોતાની મોટાઈ જણાવવાનો પ્રયત્ન કરતા. પોતે વાર્તાઓમાં વાંચેલા કે કોઈની સાથે વાતમાથી બાધેલા અભિપ્રાય પ્રમાણે મુંબાઇના શેઠીઆઓ સાથે કેવી વાત કરવી જોઇએ તેનું અનુકરણ તેમણે આરંભ્યું હતું પેલા બધા તો એમને થંડે પેટે બનાવ્યાજ કરતાં. જસુએ સ્વાભાવિક પ્રેરણાથી પારખ્યું કે પોતાને આ લોકો ઘણાં હલકા ગણે છે. ને તેનું અંતર ઘવાયું. 'પોતે જો કોઇ દહાડો આ લોકો જેવી થાય તો?......તો શું આ લોકો

આટલાં હલકાં એમને ગણે ?' તેના અંતરમાં તેજ પળથી મહત્વાકાંક્ષાનું એક ઝીણું સરખું બીજ વવાયું.

જમી ઉઠયા પછી સુરજે સોપારી એલચી કાઢી મુકયાં. ડોલરે એક દસ રૂપીઆની નોટ કાઢી સુરજની તરફ ધરી. " તમે આટલી બધી મહેનત લીધી તેથી અમે બહુ ખુશી થયાં છીએ'' તેણે કહ્યું.

જસુની આંખો ગુસ્સામાં ચમકી ને ગરીબ સુરજનું અંતર પણ આ અપમાનથી તો ઘવાયું "બહેન ! અમે વીશી માંડી નથી. પૈસા રહેવાદો. ગામમાં બહુ બ્રાહ્મણો છે તેમને દાન કરજો"

ડોલર ખસીઆણી પડી ને થોડીવારે તેણે બુમ પાડીને કહ્યું, "ભગવતભાઇ ! આપણને મોડું થશે હોં. ઉઠવાની તૈઆરી કરો તો ઠીક.''

પુરુષો બધા ઉઠયા, ને નોકરો જમતાં હતાં તેમને 'જમીને આવી પહોંચજો કહી, બધા ઉતાવળાં ઉતાવળાં, મહેતાજીને અધુરી વાત પુરી કરવાની તક આપ્યા વિના, ચાલી નીકળ્યાં. ભલા રામલાલનો મુંબાઇગરાની વિશિષ્ઠતાનો અભિપ્રાય વધારે દ્દઢ થયો. પત્ની આગળ એમણે મહેમાનોની ખાનદાની અને એકવાર મુંબાઇ ગએલા ત્યારે મોટા શેઠીઆઓના પરિચયમાં પોતે કેમ આવેલા તેનું તેમણે બ્યાન કરવા માંડયું. પતિના અભિપ્રાયમાં શંકા લાગતી હતી છતાંએ એ કહે તેનાથી જુદો અભિપ્રાય દર્શવવાની સુરજમાં હીંમતજ ન હતી તેથી તેણે મુંગા મુંગા સાંભળ્યા કર્યું.

૩

જસુના બાળક મન ઉપર મહેમાનોની છાપ ઘણા વખત સુધી રહી. એણે જરા જરા પોતાના ઉચ્ચારો સુધારવા માડયાં, નીશાળમાં વધારે નિયમિત રીતે જવા માડયું. કોઇ ન જુએ ત્યારે ચાલવામાં તેમનું અનુકરણ કરવા માંડયું. ગામની સ્ત્રીઓએ એક સવારે એને વાંકો સેંથો પાડેલી આશ્ચર્યથી જોઇ.

એને પોતાના કપડા ઉપર તિરસ્કાર આવતો. પોતાના ગામનાં માણસો તેને અનઘડ લાગવા માંડયાં. પોતે પણ મુંબાઇ જેવા શહેર-

માં રહે ને સારાં લુગડા પહેરી નીશાળે જાય તો પેલી ડોલરપાંખડી જેવીજ થાય કેની ?

સુરજ એનામાં થએલો ફેરફાર જોતી. એને એનાપર બહુજ વહાલ હતું. એણે આખી જીંદગીમાં ભેગા કરેલા દસ પંદર રુપીઆ કાઢયા ને ગામના પ્રેમા દરજી પાસે બે પોલકાં, બે ચણીઆ ને બે ઓઢણી જસોદા માટે છાનામાના કરાવ્યાં. પોતાની બધીએ ખાનગી પુંજી આમ ખરચી નાખતાં એને જરાએ સંકોચ થયો નહીં પણ જસુને થવાના આનંદના વિચારે એનું હૈયુ હરખાયું.

જન્માષ્ટમીને દિવસે જસુ સવાર પડી ત્યાસ્થી તૈઆરી કરવા લાગી એણે જરા મુંબઇગરી રીતે માથું હોળવાનો પ્રયત્ન કર્યો, કપાળમાં ઝીણી ટપકી કરી ને એક ઝાખા પડી ગએલા જુના પુરાણા આરસામાં જોયું. પેલીઓ જેવી રુપાળી તો તે લાગતી હતી તે વિચારે એ હસી. પણ છીંટના ચણીઆ ને ચુંદડીની ઓઢણી પર તેની નજર જતાં તેનું મુખ કરમાયું.

"જસુ ? પેલા પટારા પર મેં કાઢી મુકયા છે એ લુગડાં પહેરીને આવજે" બહારથી અવાજ આવ્યો.

"પટારા પર બીજાં કયાં લુગડાં હશે ? પોતે સૌથી સારામાં સારાં જોઇનેજ આજ કાઢયાં હતાં," જસુનું મુખ બીજા છેક ગામડીઆં જેવા કપડા પહેરવાને વિચારે કરમાયું. તે ભારે હૈયે પટારા પાસે ગઈ. તેનાથી અજાયબીમાં ચીસ પડાઇ ગઇ. "ભાભી ! આ કોના લુગડાં ?" તે દોડતી પરસાળમા પાછી આવી. "મારા કે? તેં કયારે લીધાં?"

સુરજને તેનો આનંદ જોઇ સંતોષ થયો ને પોતાન ખરચેલા પૈસાનું તેને સાર્થક લાગ્યું. પણ ઓસરીમાં રામલાલ બેઠા હતા તે ઉઠીને એક ત્રાડ પાડતા એકદમ આવ્યા, ને જસુના હાથમાંથી તેમણે તે લુગડાં ઝુંટાવી લીધાં. તેમનો મીજાજ ગયો.

"કોણે આ લુગડાં લીધાં ? હું અહીંઆં કમાઈ કમાઇ ને જાત ઘસી નાખું ને આ રાં......ને હીસાબ છે ? લુગડાં લઈ આવ્યાં !

પેલી મુંબાઇની શેઠાણીઓ થઇને ફાટી જવું છે ?"

આ વાક્ધારાની વૃષ્ટિ નીચે જસુ ને સુરજ બંનેનો ઉત્સાહ મરી ગયો.

"ઘરના પૈસા નથી વાપર્યા. મેં ભેગા કર્યા તે પૈસામાંથી કરાવ્યા છે." સુરજે માંડમાંડ કહ્યું.

રામલાલ એ લુગડાં સુરજના ખાનગી પૈસામાંથી આવ્યા એમ જાણતાં વધારે ચીડવાયા. "બાયડીઓ ધણીને છેતરીને પૈસા ભેગા કરે. જુઓ આ કળજુગની પતિવ્રતાઓ. !"

રામલાલનો મીજાજ જાય ત્યારે તેની સામે બોલવાનું કે ઉભા રહેવાનું કોઇનું ગજુ નહતું તો આ બીચારી એ અબળાઓનું શું ચાલે ? રામલાલની જીભ ચાલતી ને બનેની આંખમાંથી ચોધાર આંસુ વહેતાં, પણ બંનેના સુભાગ્યે ઘર આગળ કોઇ રામલાલનુ નામ પુછતો આવ્યો.

"ભાઇ ! રામલાલ મહેતાજીનું ઘર કયું ?"

"હું જ રામલાલ. શું છે ?" રામલાલ લઢવાનું વીસરી બહાર નીકળ્યા.

"જી, હુ ગંગાપ્રસાદ શેઠને ત્યાથી મુબાઇથી આવું છુ. પેલા આપને ત્યાં જમી ગયા હતા તે ભગવતપ્રસાદ શેઠના એ પિતા થાય." આવનાર માણસ દેખીતો કોઇ ગુમાસ્તા જેવો લાગતો હતો તેણે કહ્યું.

"આવો આવો, ઘરમાં આવો." મુંબાઇના શેઠનું નામ સાંભળી મહેતાજી વિવેક કરવા મંડી પડયા. ને આવનાર માણસને પાટે બેસાર્યો "જસોદા ! સોપારી એલચી મુકી જજે." થોડીવાર વિવેક કર્યા પછી મહેતાજીએ પુછ્યું: "કહો શેઠ ! શું કામ છે ?" બીજો કોઇ માણસ ન કરી શકે એટલી ઝડપથી એમણે સીધો સવાલ પુછયો.

આવનાર માણસે ઘરમાં ચારે તરફ નજર કરી ને સોપારી એલચી મુકવા આવેલી જસોદા તરફ પણ ધારી ધારીને જોયું. 'છોકરી તો ઠીક છે પણ ઘર કઇ સારું લાગતું નથી.' તે મનમાં બબડયો. તેણે રામલાલનો સ્વભાવ ઘરમાં પેસતાં પહેલાં જોયો હતો. તેને તેનો ટુંકડુ પંચીઉ પહેરેલો દેખાવ ઘણોજ કઢંગો લાગ્યો. "શું

શેઠીઆઓનીએ પસંદગી છે? આંગણે આવે ત્યારે વેવાઇ શોભે એવા તો બહુ! પણ ન્યાતમાં કન્યાઓની અછત તે કરે એ શું?'

"મહેતાજી!" તેણે મોટેથી કહ્યું; "ઘણાં શુભ સમાચાર લઇ આવ્યો છું. શેઠે મને ચિ. ભગવતપ્રસાદ માટે આપની બહેનનું માગું લઇને મોકલ્યો છે. આપને તો ઘેર બેઠે ગંગા આવી. આપની બહેનનું નસીબ બહુ તેજ કરે છે હોં."

મહેતાજી તો ડઘાઇજ ગયા. મશ્કરી કે સાચું તે પણ તેમને સમજાયું નહીં. "શું! શું કહ્યું?" એમણે ડોળા ફાડીને અને ઘાંટો પાડીને પુછ્યું

દીનાનાથ જરા હસ્યો અને ફરીથી પોતાનો આવવાનો ઉદ્દેશ કહી સંભળાવ્યો. પરસાળમાં બેઠેલા સુરજ અને જસોદાનાં આંસુ સુકાઇ ગયા ને તેમણે કાન સરવા કરીને સાંભળ્યું. "સાંભળે છે કે? પેલા શેઠ આપણે ત્યાં જમી ગયા હતા તેનું માગું આપણી જસોદા માટે લઇને આ ભાઇ આવ્યા છે. ગોળની કાંકરી લાવ શુકનમાં મોં મીઠું કરીએ."

"મહેતાજી! લગ્ન તમારે આ માગશર મહીને લેવાં પડશે. કારણ કે નાના શેઠનો વિચાર આવતા માર્ચમાં વીલાયત જવાનો છે. ને શેઠને તેમને પરણાવ્યા વગર મોકલવા નથી" થોડીવાર આડી અવળી વાત કર્યા પછી મહેતાજીનો ઉભરો જરા શમ્યો એટલે દીનાનાથે કહ્યું.

"તમે જ્યારે કહેશો ત્યારે. એક બીજાની સગવડ સાચવવી તે વેવાઇઓનો ધર્મજ છે ને" રામલાલે અત્યારથીજ પોતે વેવાઇ થયા હોય એમ માની લીધુ અને "સાંભળે છે કે? આજે કસાર કરજે" એમણે તરતજ સુરજ વહુને આજ્ઞા આપી.

પોતાની હાથની ઉછરેલી જસોદાને આમ સારું સાસરું મળતાં સુરજને ખુબ આનંદ થયો. કોણ જાણે શી રીતે થોડીવારમાં તો આખા ગામમાં ખબર પડી ગઈ ને કોઇક દહાડો મળનાર લોકો

પણ આજ મળવા આવ્યાં. "છોકરી ભાગ્યશાળી તો ખરી" "અરે બેન! અમે જાણુતાંજ હતાં કે પૂર્વજન્મની દેવકન્યાજ આ તમારે ઘેર આવી છે;" "એનું રૂપજ કહી આપે છે ને." વગેરે વગેરે વાક્યો સંભળાવા લાગ્યાં. સુરજે હર્ષથી બધાંનો સત્કાર કર્યો.

લગ્નના દિવસ પાસે આવ્યા તેમ તેમ જસુને મન ફીકર થવા લાગી. પોતાનાં મુંબાઇગરાં સાસરીઆં જાન લઇને આવશે અને પોતાનાં ગામડીઆં સગાને જોશે તો શું ધારશે એની ચિંતા એને પેઠી. પોતાનાં ભાઇ ભાભી પણ કેવાં દેખાતાં હતાં? નાનેથી મોટી કરનાર આવી હેતાળ ભાભી અને ભાઇ માટે આવો વિચાર કરતાં એને શરમ આવી, પણ છતાં ઘણીવાર એ વિચાર આવ્યા વિના રહેતો નહીં.

એક વાર જસુની સાસુ મુંબાઇથી એને જોવા આવ્યાં ઉતરવાનું તો એમણે ગામની ધર્મશાળામાં રાખ્યું હતું. ઘરમાં આવતાં આવતાં એમણે નાક ચઢાવી આમતેમ નજર નાખી અને સુરજની સાથે મોટા માણસની માફક થોડી વાત કીધી. સુરજે બીચારીએ એની રીત પ્રમાણે તેમની આગતાસ્વાગતા કરી. 'જસોદાકુંવરને બોલાવો' ભાવિ સાસુએ આજ્ઞા કરી.

મણિકુંવર શેઠાણીએ કાનમાં મોટા હીરાનાં લવંગીઆ અને નાકમાં ઝળકારા મારતી હીરાની સળી પહેર્યાં હતાં. એમનાં બીજાં સર્વ અંગો પણ એમની પદવીને યોગ્ય અલંકારોથી શોભતાં હતાં. ચીનાઇ રેશમનુ ભરેલુ ગાજ અને બનારસી ખંડની ચોળીથી એ ભારેખમ લાગતાં. એમણે ઓરડામાંથી આવતી જશોદાને ગંભીરાઇથી જોઇ. છોકરી તો ગમી પણ એનો દેદાર કંઇ એમને પસદ પડયો નહી. આ વહુપર સદાએ દાબ રાખી શકાશે એ વિચારે જરા સંતોષ પણ થયો

જસોદાનું હૈયું ધબકતું હતું ને ગાલ પરથી લોહી ચઢઉતર થતું: એણે સાસુ અને ભાભી વચ્ચેનો ફેર જોયો. એણે સાસુની આંખમાં

ને શબ્દોમાં રહેલી મોટાઇ જોઇ. આવી ભાભીને આવું ઘર હોવા માટે જાણે પોતેજ જવાબદાર હોય તેમ તે મનમાં શરમાઈ. આ સાસુની પોતે વહુ થવાની હતી એવુ એનાથી મનાયુ એ નહીં.

સાસુ લુગડાં, દાગીના, ને રુપીઆ આપી ગયાં સુરજના હેતાળ આદરને તેમણે ટુંકા ને ટચ જવાબોથી પતાવી દીધો. એમને મન વહુનાં સગાંની કૈં કીંમતજ નહતી. જસોદાના ભાવિ સુખને જોતી, સુરજના લક્ષ્યમાં માન અપમાન કૈં આવ્યાં નહીં. 'એતો મુંબાઈના લોકોની એવી રીત હશે.' એમ ધારી લઇ એણે સંતોષ માન્યો.

લગ્નનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. જસુનાં પૈસાદાર સાસરીઆંને આવાં સગાંને ત્યાં જાન લઇ આવતાં શરમ આવી. લગ્નને આગલે દિવસે વરરાજા બે મિત્રો સાથે આવ્યા અને મહુરત આવતાં, ચાર મંગળ ફેરા ફરી લીધા. મહેતાજીને આંગણે આવેલું આખું ગામ જસોદાકુંવરના ધન્યભાગ્ય પરવારી ગયું. જમાઇરાજનાં રુપ અને વૈભવ જોઇ સૌની છાતી વેંતવેંત ઉંચી આવી.

ત્રીજે દિવસે જસોદાને લઇને જવાની તૈયારી થવા માંડી. જાનમાં આવેલાં આ ગામડીઆઓની વચ્ચે રહીને કંટાળી ગયાં હતાં. મહેતાજીના એક દિવસ વધારે રહેવાના આગ્રહ છતાં એમણે જવાની બધી તઆરી કરી મુકી.

દીકરી જેવી નણંદને વળાવતાં જાણે જીવનમાંથી કોઇ અગત્યની વસ્તુ લઈ જતું હોય એવુ સુરજને લાગ્યુ. એણે આવતાં આંસુને અપ-શુકન ગણી ખાળી રાખ્યાં.

"બહેન ડાહી થજે અને જશ અપાવજે." આંસુ ગળામાં ઉતર્યાં હોય એવા ગળગળા કંઠે એણે કહ્યું જસુએ જવાબમાં માત્ર બે આંસુ પાડયાં. "જમાઇરાજ! મારી જસુને સાચવજો. એને કોઇ દહાડો મેં નજરથી અળગી કરી નથી." તેનો અવાજ રુંધાયો.

રામલાલની આંખમાં પણ ઝળઝળીઆં આવ્યા. એમનું ટુંકું ને જાડું આખું શરીર એક ડુસકાંથી હાલ્યુ. જસુને કોઇ દિવસ ન બતાવેલા ભાવથી છાતી સરસી ચાંપી.

"કૈં ફીકર કરશો નહીં. જસોદાકુંવર તો રાજાની રાણી જેટલું સુખ પામશે." જમાઇ રાજની વતી સાથે આવેલા દીનાનાથે જવાબ દીધો. "લ્યો. હવે મહુરત જાય છે. હોડી હંકારો." તેણે ખલાસીને આજ્ઞા કીધી. હોડી છુટી અને નર્મદાના પટ પર તેણે ધીરે ધીરે સરવા માંડયું. હોડી દેખાઇ ત્યાં સુધી સુરજ ને રામલાલ કીનારે ઉભાં રહ્યાં.

ઉજ્જવલ આશાઓથી નવવધૂનું અંતર ભરપુર હતું. એના બાલક હૃદયમાં પતિના પ્રેમની સમજણ ન હતી. નવી જીંદગીની કલ્પના ઘણી સુખદ હતી. એને મન મુંબાઇ એટલે અલકાપુરી, ત્યાંના માનવીઓ તે દેવો અને ત્યાંની સ્ત્રીઓ તે અપ્સરાઓ હતી. પોતે પણ એમાંની એક થવાની હતી. એટલા વિચાર માત્રથી તેને સુખ લાગતું હતું. એને બાલપણનું ઘર ને ગામ મુકતાં, વહાલી ભાભી ને પનીહારી સૈયરો મુકતાં શોક નહોતો થતો. બાર વર્ષની બાલક યશોદા, વિધિની સૂચનાને બળે, પરિચિતમાંથી અપરિચિતમાં પ્રસન્ન ચિત્તે ખેંચાઈ.

સામો કીનારો ને ભાઇ ભાભી ઝાંખા થતાં ગયાં. હોડી કીનારે આવી. જસોદાએ એક છેલ્લી નજર પોતાના ગામ ભણી નાંખી. સુખ લાગતું હતું છતાંએ એકવારનાં પોતાનાંને મુકતાં તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં અને ગાડી ચાલી.

પ્રકરણ ૨:

યશોધરા.

૧

જસોદા સાસરે આવી તે દિવસે ઘણા માણસો નવવધુને જોવા એકઠા થયા હતા. સાસુએ સૌની સમક્ષ એનું નામ બદલ્યું અને સાદી જસોદાને બદલે યશોધરા કુંવરનું, એમના ઘરને શોભે એવું ભારેખમ નામ, એમણે એને આપ્યું. દીકરો પ્રસન્ન થાય અને વહુનો ભાર પડે એવી એમની માન્યતા હતી. કેટલેક અંશે એમની માન્યતા સફળ પણ થઇ.

યશોધરા—જસોદા—એ મુંબાઇનું જે સ્વપ્ન ધાર્યું હતું તેનાથી અહીંઆં બધું નવું નવું ને જુદું જુદું જ હતું. હરિણીશી ચંચળ અને છુટી ફરેલી યશોધરા નવી સૃષ્ટિની વચ્ચે એકદમ આવી પડી. એને એ સૃષ્ટિના રીત રીવાજો, તેના કાયદા કાનુનો ખબર નહોતા. થોડા દિવસ તો એની, કોઈ જંગલમાં ભુલાં પડેલા, ગરીબડા બની ગએલા, પ્રાણી જેવી દશા થઈ. સ્વભાવે એ હોંશીઆર હતી છતાં ઘણીવાર ભાન વિનાની દેખાતી. એની સાસુના પ્રતાપ અને તાપમાં એ સદાએ અંજાએલી રહેતી. મશ્કરી થશે એ બીકે એને કૈં બોલવાનું પણ ભાગ્યેજ સુઝતું.

એનું એક સ્વપ્ન અહીંઆં સફળ થયું. નવાં નવાં કપડાં અને અલંકારો તેને સજાવવામાં આવતાં. વહુ 'ભાઇ' ને લાયક થાય માટે એનું રુપ વધે એવા પ્રયત્નો કરવામાં આવતા. પણ જે કરાય તે બધું

માત્ર કરવાનેજ ખાતર કરાતું. સુરજભાભી જેવું એને હોંસથી જોઇ રહેનાર કે વખાણનાર ત્યાં કોઇ નહોતું. સાસુ એને થ ડે પેટે બનાવતાં. ભગવતપ્રસાદ એના તરફ રમુજથી જોઇ રહેતો. ઘરમાં રહેનાર આશ્રિતો વહુની કૈં કૈં ખોડ શોધી મણિકુંવર શેઠાણીની મહેરબાની મેળવવા પ્રયત્ન કરતા. આ બધાની વચ્ચે એકલી, અટુલી, ગુંગળાતી જશોદાનો રેવાજીનાં પાણી ભરતાં વધેલો તનમનાટ બધો સમાઇ ગયો.

આમ ને આમ એનાં બેએક વર્ષ વહી ગયા. આ બધા વખતમાં એક પણ વખત તે શુકલ તીર્થ પાછી નહોતી ગઇ. ભાઇ ભાભીએ એક બે વખત મોકલેલું આણું સાસુજીએ પાછું વાળ્યું હતું. એવાઓને ત્યાંથી કન્યા લીધી તે ઉપકાર કૈં ઓછો નહોતો, એટલે હવે એમની સાથે વધારે સંબંધ રાખવાનો એના સાસરીઆંનો જરાએ વિચાર ન હતો

ચૌદમે વર્ષે તેને ઓરડો કરાવ્યો. અસસ્કારી છતાં યશોધરાએ પતિને માટે કૈં કૈ કલ્પનાઓ કીધી હતી. પણ એના આવ્યા પછી મહેરબાની દાખલ કોઈવાર જરા હસવા શીવાય વધારે સબંધ ભગવતપ્રસાદે એની સાથે કેળવ્યોજ ન હતો. એ પતિનો ધાટીલો દેહ બારણામાં ભરાઇ વારંવાર જોતી. એની એક નજર કે શબ્દ માટે બને તેટલા બધા પ્રયત્નો કરતી. એને માટે સરસ સરસ વાનીઓ બનાવવાની ખાસ કળા એણે કેળવવા માંડી હતી. ભગવતપ્રસાદ એ કોણે કરી છે એટલું જાણવાની પણ ભાગ્યેજ તસ્દી લેતો.

ધીમે ધીમે એણે સાસુ સસરાને જીતવાના પણ ઘણા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યા. મણિકુંવર શેઠાણી ઘીની દીવીઓ સળગાવી, રેશમી કપડાં પહેરી ઠાકમા પુજામાં બેસતાં ત્યારે એમના ભવ્ય લાગતા જાજરમાન દેહ તરફ એ ભક્તિ ભાવથી જોઇ રહેતી. સસરાજીને માટે પાનની સુંદર પટ્ટીઓ કોઈ અદૃશ્ય હાથોએ ઘણી સુઘડ રીતે તૈઆર કરેલી, દેખાતી. ઘરની ઝીણી ઝીણી બાબતો એ સાસુજીએ રચેલા રીવાજ પ્રમાણે અને પોતાના નાના મગજની અક્કલ તેમાં ન દેખાય તેવી રીતે પ્રયત્ન કરતી. એ સદા પ્રફુલ્લ અને ઉત્સાહી દેખાતી. દુઃખ

એને કદી લાગતુંજ નહી, કારણકે એણે દુઃખ કદી જોયું કે જાણ્યુજ નહોતું. એની કલ્પનાએ પણ આથી કૈં વધારે નહોતું રચ્યું કે તેને અસંતોષ થાય.

૨.

ધીરેધીરે સાસુએ વહુની કુલિનતા અને સુજનતા જોઇ. ગામડીઅણ વહુ તરફ એમણે કઠણ કરેલા હૃદયમાંથી પણ ભાવની સેરો ફુટવા માંડી અને આવી દેવ સમી વહુ તરફ પુત્રની બેદરકારી દૂર કરવાના કૈં કૈં પ્રયત્નો એમણે યોજવા માંડ્યા.

ભગવતપ્રસાદના મનમાં યશોધરાને માટે અણગમો હોય એવું દેખાતું નહોતું. પણ એને માટે એના મનમાં પ્રીતિ હોય એવું પણ લાગતું નહોતું. મણિકુંવર શેઠાણી વહુના વખાણ કરે તો તે જરા હસીને સાંભળતો. યશોધરાના બીતાં બીતાં કરાએલા રીઝાવવાના પ્રયત્નો તરફ એ ઘણીવાર બેદરકારીથી અને કોઇવાર સંતોષ બતાવી જોતો. એ હંમેશાં તેની સાથે માયાથી વર્તતો પણ એ સૌમાં એની એક પ્રકારની મહેરબાની સીવાય કૈં દેખાતું નહીં. અને યશોધરા પણ પતિની મહેરબાની કોઇને કોઇ સ્વરુપમાં દેખાય તો ઓછી ઓછી થઇ જતી.

યશોધરા હજુ બાલક હતી. એનું સ્ત્રીત્વ વિકસ્યું કે ફાલ્યું નહતું. એની જીંદગીમાં એણે આથી વધારે સારો પતિ જોયો કે કલ્પ્યો નહતો. એના ગામમાં એના ભાઇ સદાએ એની ભાભી પર મીજાજ કરતા. કેટલાક અણઘડ પતિઓ પત્નીની દંડથી પણ પૂજા કરતા. પછી ભગવતપ્રસાદમાં કૈંપણ ઉણપ કેમ લાગે?

કોઇકિ વખત—કોઇક વખતજ એને અસંતોષ થઇ આવતો. એની ભેટોનો અનાદર એને કોઇક વખત બાલકની રીતે સાલતો એક વાર એક સુંદર ગલપટ્ટો એણે ઘણાં દિવસના પરિશ્રમે તૈઆર કરી ભગવતપ્રસાદના હાથમાં આતુરતાથી મુક્યો.

'સારો છે' ભગવતપ્રસાદે જરાક નજર નાખી જવાબ દીધો.

"તમે પહેરશો?" બીતાં બીતાં એણે પ્રશ્ન પુછ્યો.

"હું? હા, ગણપતને કહે કે મારા કબાટમાં મુકે."

આ પછી દિવસોના દિવસો યશોધરાએ પતિના ગળા પર તે જોવાની આશા રાખ્યાજ કીધી. એની એ આશા કદી સફળ થઇ નહી. એણે એ વાત ફરી સંભારવાની હીંમત પણ કરી નહીં.

આવા નાના નાના બનાવો કોઇકોઇવાર એના બાલક હૃદયમાં ભરાઇ રહેતાં અને કોઇ કોઇ વાર એકાંત મળે થોડાં અશ્રુ પડાવતા. પણ તેના ઉગતા જીવનમાં આવો પરિતાપ બહુ ટકતો નહીં. ઘડીવારે બધું વીસરીને, પાછી તે આનંદી અને સંતોષી યશોધરા બની જતી.

આ પછી બેએક વર્ષે ઓચીંતાં સાસુ સસરા ઘરનો બધો ભાર જુવાન દીકરાવહુને માથે નાખી ઉપડી ગયાં સાસુએ મરતાં મરતાં વહુ ને દીકરાને પાસે બોલાવી આશીર્વાદ આપ્યા અને યશોધરાને ઘરનો મોભ્ભો સાચવી રાખવાની ભલામણ કીધી. એક ઉંડો નિઃશ્વાસ નાખી એમણે પુત્રનાજ હાથમાં પોતાનો પ્રાણ છોડયો.

એકદમ ભાર માથે પડવા છતાં યશોધરાએ સાસુજીની પ્રણાલિએ ઘર ચલાવવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડયો. એણે વગર વખતની ગંભીરતા કેળવવા માંડી. સાસુના અનુકરણે એણે પૂજા, પાઠ અને દાન પુણ્ય ચાલુ રાખ્યાં. સાસુની માફક એણે માધવબાગ જવાનુ શરુ કીધું, આશ્રિતો અને સગાઓમાં એણે પહેલાંનો સંબંધ સાચવવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડયો. ઘરનો બધો વ્યવહાર મણિકુંવર શેઠાણીની કળેજ એણે જારી રાખ્યો.

૩.

ભગવતપ્રસાદના ઘરનું બધું તંત્ર થોડા દિવસમાં ફરી ગયું. એ ફેરફારનો વિધાતા ભગવતપ્રસાદ પોતેજ હતો. એણે પોતાની અને યશોધરાની જીંદગીનો બધો ક્રમ બદલી નાખ્યો. એણે આ ફેરફાર કરવાનો પહેલેથીજ નિશ્ચય કર્યો હોય એમ જણાતું હતું.

આ ફેરફારના સૌથી વધારે પ્રયોગો યશોધરા પર થવા માંડયાં. એને રીતભાત શીખવવા એક મડમ રોજ આવવા માંડી. એને સંગીત શીખવવા એક ઉસ્તાદ આવ્યો. તે ઉપરાંત બીજા ઘણા

માસ્તરો શરૂ થયા. ભરવા ગુંથવાને માટે એક પારસણ, અને અંગ્રેજીને માટે એક માસ્તર. સંસ્કૃતને માટે એક શાસ્ત્રી પણ ખરાજ.

યશોધરા આ બધી સેના વચ્ચે ગભરાઈ જતી. એને હંમેશાં એ બધાંના અભિપ્રાય પ્રમાણે કરવું પડતું. એની સલાહ કોઇ પુછતું નહીં. એ ગામડાની એટલે એને કંઈ આવડે નહીં એમ બધાંને મન વસી ગયું હતુ.

તેનો પતિ ભગવતપ્રસાદ પણ પિતાના મૃત્યુ પછી સંપત્તિના બળે એક આગેવાન શહેરી ગણાવા માંડયો હતો દર શનિવારે રેસમાં જઈ ગવર્નરની સાથેની બોક્સમાં બેસવામાં એ માન સમજતો. સરકારી પાર્ટીઓમાં એને આમંત્રણ મળતું. આબરુદાર ક્લબોની આબરુ એની હાજરીથી એ વધારતો.

જસોદા—યશોધરાની—કેળવણી એ આનું આડકતરું પરિણામ હતું. પત્નીને સાથે ફેરવવી હોય—ફેરવવી પડતી હોય તો ઘણી વસ્તુઓ એનામાં હોવાની આવશ્યકતા હતી. યશોધરાનો એમ ફરવાનો મનુષ્ય પ્રાણી તરીકેનો હક્ક હતો એટલા માટે નહીં. પણ ભગવતપ્રસાદની પત્ની તરીકે એને સુંદર ને સુધરેલા દેખાવું એ અગત્યનું હતું.

શરૂઆતમાં એ ઘણીવાર ભુલો કરતી—થઈ જતી. આ જીંદગી એણે ધારી હતી તેનાથી છેક જુદી હતી. એની સાસુ જેવાં થતાં એને સહેલાઇથી આવડત. પણ મીસીસ ભગવતપ્રસાદ—કદાચ ભવિષ્યની લેડી યશોધરા થવાનું કંઈ જુદીજ જાતનું કામ હતું. પણ વય, અનુભવ અને જ્ઞાન વધતાં ગયાં તેમતેમ એને પતિની બેદરકારી સાલવા માંડી હતી. અને તેથી એને આકર્ષવા માટે એને ગમે એવા સૌ પ્રયત્નોમાં તે હોંસભેર ભાગ લેતી.

એને એના પતિ પર ભાવ હતો. એના રુપાળા અંગનું એને કે અજબ આકર્ષણ હતું. એના એક પ્રશંસાના શબ્દને માટે તે દિવસો સુધી મહેનત કરવા તૈયાર રહેતી. કોઇવાર અડધી ગંભીરાઇથી એ પ્રશંસા કરતો પણ ખરો. એને મન, પતિને પ્રસન્ન રાખવો

એ યશોધરાનો ધર્મ હતો, એટલે એને યશોધરા કૈં કરે તેની નવાઈ લાગતી નહીં.

એક દહાડો યશોધરાને ખબર પડી કે તેનો પતિ તેને ચહાતો ન હતો. મુનીમની વહુ ચંપાએ એક દહાડો એને બધી વાત કરી. "ભાભી! એમને તો એમની સાથે કૉલેજમાં સર રઘનાથદાસની છોકરી ભણતી હતી તેમને પરણવું હતું. પ્રમદાભાભી જીવતાં હતાં ત્યાંસુધી તો એમનાથી કૈં ન બોલાયું પણ પછી એમણે એનું માગું કરાવ્યું. પણ શ્રીમતીએ એવો જવાબ કહાવ્યો કે ભાઇને હાડોહાડ લાગી ગયું."

"શું કહાવ્યુ ?" યશોધરાએ આતુરતાથી પુછ્યું.

"ના, ભાભી ! નહીં કહું. શેઠ જાણે તો ગુસ્સે થાય."

"ના, ના, કહો. એમને હું નહી કહું."

"એના અભિમાનની વાતજ જવા દોને. કહે કે આવા વેપારીના છોકરાઓ મને પરણવાની ઇચ્છા કરે તે પહેલાં સાત જન્મારા તપ કરવું જોઇએ ભાઇને તો એવું લાગ્યું. એમણે પણ લીધું કે એના કરતાંએ સરસ બૈરી લઇ આવું."

"ત્યારે મને કેમ પરણ્યા ?"

"કૈં ન્યાત બહાર જવાય છે ! ભાઈ જાત્રાએથી આવ્યા ત્યારે ચીનુભાઇએ શેઠાણીને તમારી વાત કરી. નાની ન્યાતમાં બીજી મોટી છોકરીઓ નહોતી. ચીનુભાઇએ તમારા રુપનાં ને હોંશીઆરીનાં વખાણ કર્યા. શેઠાણીને કહે કે ઘેર લાવીને કેળવીએ તો શ્રીમતી કરતાંએ સરસ થાય એવી છોકરી છે. શેઠાણીના ધ્યાનમાં વાત ઉતરી ને ભાઇને પુછ્યું નપુછ્યું ને શેઠ પાસે તમારું માગું કરાવ્યું."

વાત સાંભળતાં સાંભળતાં યશોધરાનાં નસ્કોરાં ફુલ્યાં. આંખો રહુ રહુ થઇ રહી. મુનીમની વહુએ તે જોયું ને તે પસ્તાઇ. ભાઇને કહી દેશે તો !

"ભાભી ! ભાઇસાબ, ભાઇને ન કહેશો હોં નહીં તો અમારા ઉપર નાહકના ગુસ્સે થશે."

"ના, નહી કહું. ફીકર ન કરશો" કહી યશોધરા ઉઠી ગઇ ને ઓરડામાં જઈ પલંગપર પડતુ નાખ્યું.

પણ ત્યારથી તેણે પતિને રીઝવવાની વધારે ને વધારે મહેનત કરવા માંડી. એના પતિને શ્રીમતી જેવી સ્ત્રી માટે મોહ હતો. એણે ત્યારથી શ્રીમતી જેવાં થવાનો નિશ્ચય કર્યો. એણે શ્રીમતીને જોઇ હતી. અને આ વાત પછી નજીવા લાગતા ઘણા ઘણા પ્રસંગો એને યાદ આવ્યા. એનો પતિ એના વિકાસ તરફ કોઇવાર ખુશ થઈને જોતો અને કોઇવાર અધીરાઇ દેખાડતો.

શ્રીમતી જ્યારે જ્યારે તેને જોતી ત્યારે તેની આંખમાં તિરસ્કાર દેખાતો. એ બેરેનેટ વરને પરણી હતી તેનો તોર એના મુખ પર સ્પષ્ટ દેખાતો. અત્યાર સુધી યશોધરા એને અભિમાનનું પરિણામ માનતી હવે એનું ખરું કારણ એને સમજાયું એ યશોધરાને સદાએ નાનમ અનુભવવાનો પ્રયત્ન કરતી. ભગવતપ્રસાદ સાથે હોય ત્યારે વિજેતાનો ગર્વ દેખાડતી અને પોતાના મંડળમાં ભળાતી. એનાથી બધાં અંજાઇ જતાં. એના તરફ કોઇનો ભાવ ન હતો છતાં બધાં એને જિજ્ઞાસા અને પ્રશંસાની દૃષ્ટિએ જોતાં.

યશોધરાને આ બધું યાદ આવ્યુ શ્રીમતી જેવાં થવાનું એને એટલું અશક્ય લાગ્યું કે પલવાર તે હીંમત હારી ગઇ. પણ પતિને ગમે તે ઉપાયે જીતવાના સંકલ્પે એ આર્યાના અંતરમાં નવુ બળ આવ્યું.

૫

બીજાં પાંચ વર્ષ વહી ગયાં. યશોધરા બાળક મટીને યુવતી થઇ અને આ પાંચ વર્ષોમાં ઓળખાય નહીં એટલી એ બદલાઈ ગઈ. એ પોતે હવે મુંબાઇની એક આગેવાન સ્ત્રી ગણાતી અને શ્રીમતી યશોધરાને નામે બધે ઓળખાતી. એને ભુલ વગર સરસ કપડાં પહેરતાં આવડતાં. અંગ્રેજી અને સંગીતમાં તેણે ઠીક પ્રગતિ કરી હતી.

એ મોટર ચલાવતી ત્યારે લોકો જોવા ઉભા રહેતા. ઉનાળામાં શીતળ ટેકરીઓ પર જઇ એ સરસ ઘોડે બેસતાં શીખી હતી. એનામાં એક પ્રકારની મનોહરતા હતી. શુક્લતીર્થમાં પાણી ભરેલાં હોવાથી એની ડોકી મરોડદાર, ઠસ્સાવાળી હતી. એનાં છુંદણાં પણ એને વધારે શોભાવતાં લાગતાં,

લેડીઝ જીમખાનાની એ મેમ્બર હતી. એને ટેનીસ રમતાં સારૂં આવડતું. સ્ત્રીઓ એનું સુખ જોઇ અદેખાઇ કરતી. પુરુષો એના તરફ વખાણની નજરે જોતા. ને છતાં અને કૈંક ઉંડું દુઃખ હતું. અનુભવે અને વૈભવે એને ઘણુ શીખવ્યુ હતુ પણ તેમણે સ્વસ્થતા કે શાંતિ આપ્યાં ન હતાં.

આ બધાં વર્ષોમાનો એકે એક કલાક એણે પોતની જાતને સુધારવામાં-શ્રીમતિ કરતાંએ સરસ થવામાં ગાળ્યો હતો.પણ ધીરેધીરે તેના અંતરમાં નીરાશા આવતી હતી. આ જાતના પ્રયત્નોમાંથી એની હોંસ પણ ધીમે ધીમે ઓછી થવા માંડી હતી એના પતિને એ જે પ્રયત્નો કરતી તેમાં કૈં વધારે હોય એવું વસતું નહોતું, એ જે કૈં કરતી ત્યારે તે એને શ્રીમતીની ફુટપટ્ટીએ માપવા પ્રયત્ન કરતો હોય એવુ યશોધરા મનમાં કલ્પતી. ધીરેધીરે એને પોતાની સ્થિતિ લઢાઇ કરવા માટે પાળેલા હાથીને કુકડા જેવી લાગતી ગઇ. તે માત્ર શ્રીમતીના દર્પદલન માટે આણેલા સાધન સીવાય કૈં વધારે ન હતી.

એ કદી શ્રીમતીનું નામ ઉચ્ચારતી નહીં. પણ હંમેશાં એ પોતાની અને ભગવતપ્રસાદની વચ્ચે ભૂતની માફક ઉભેલી હોય એવું તેને લાગતુ. તે ભગતપ્રસાદને ચહાતી. તેની પુરુષત્વભરી કાંતિને માટે તેને મોહ હતો. પણ તેને હમેશાં ભગવતપ્રસાદનો ધાક લાગતો. અંતર ખોલીને વાત કરવાનું તેને મન થતું પણ એના પતિના વર્તનથી એક જાતની અસ્પર્શ્યતા તેને દૂર ને દૂર રાખતી હતી.

આ બધું છતાં તેના પ્રયત્નોમાંથી તે પાછી ન હઠત, પણ એ

દિવસ પહેલાં બનેલા એક બનાવથી તેના સ્વમાનને ઉંડો ઘા લાગ્યો હતો. ભગવતપ્રસાદની સાથે ક્લબના મેળાવડામાં ગઇ હતી ત્યાં તેની પાછળ થતી ટીકાના શબ્દો તેના કાને પડયા: "પેલો ભગવતપ્રસાદ નકલી શ્રીમતીને લઇને ચાલ્યો." અજાણતાં કે જાણીજોઇને આ શબ્દો મોટેથી બોલાએલા હતા. સાંભળનારે શું જવાબ આપ્યો તે યશોધરાથી સંભળાયો નહીં, પણ પાછો પેલાજ બોલનારનો સ્વર આવ્યો.

"ખબર નથી! એને શ્રીમતી ન મળી તેથી બૈરીને શ્રીમતીની નકલ કરાવી મન મનાવે છે. દુધ નહીં તો છાશ." બોલનાર ખડખડાટ હસી પડયો. બીજાંએ એક બે વાકયો–"મોરનાં પીછામાં..." "શ્રીમતીએ જબરી"–યશોધરાના ઘુમતા મગજમાં પેઠા. અધુરામાં પુરૂં શ્રીમતી ત્યાં આવી હતી તેની અને પોતાની વચ્ચે દેખાતો ફરક તેણે પારખ્યો. શ્રીમતીની નજરમાંથી નીકળેલાં એક બે નાનાં શરોએ તેને વીંધી. તેના આત્મમાનના ચુરેચુરા થયા અને અપમાનની પરાકાષ્ઠા તેણે અનુભવી.

૬

શુક્લતીર્થના સંસ્કારો હોવાથી તેને પતિને છોડી જવાનું સુઝયું સરખુંએ નહીં, પણ તે પળથી તેણે નિશ્ચય કર્યો કે તે કદી શ્રીમતી જેવી થવાની નથી. તે ગમે તેવી થશે, વખતે સરસ પણ થશે પણ કૈંક જુદીજ રીતે. પોતે શ્રીમતીનું અનુકરણ કદી કરવાની નથી અને કોઇ પોતાને નકલી શ્રીમતી બનાવે તો તેમ થવાની પણ નથી. એણે પહેલાં કોઈ પણ વખત ન દાખવેલી દૃઢતા આ નિશ્ચયમાં હતી.

વરવહુ વચ્ચે પહેલી તકરાર થવાનો પ્રસંગ સર જસાવાલાને ત્યાંની પાર્ટીને દિવસે આવ્યો. મુંબાઈનાં બધાં બડેખાંઓ ત્યાં એકઠા થવાના હતા. યશોધરાએ નિત્યના નવી ઢબના પોશાકને બદલે આજ પોતાની પસંદગી પ્રમાણે શણગાર સજવા માંડયો. એણે ભરેલી જ્યોર્જેટને બદલે બનારસી કાળી રુપેરી તારની સાડી, તેવાજ ખંડનું સાદી બાંયનું પોલકું અને ખડનાં સ્લીપર પહેર્યાં. વાળ જરા સાદી રીતે

ને સીધો સેંથો પાડીને ઓળ્યા. કપાળમાં ચાંલ્લો સહેજ મોટો કર્યો. ધડકતે હૈયે તે બહાર આવી.

ભગવતપ્રસાદે સહેજ ઉંચી આંખ કરી: "મંદિરમાં જાય છે?"

યશોધરા ગુંચવાઇ. "કેમ?"

"ત્યારે આ ભક્તાણી જેવો વેશ કેમ સજ્યો?" યશોધરાએ કૈં જવાબ નહીં દીધો ને નીચું જોયું. ભગવતપ્રસાદે ઘડીઆળ જોઈ કહ્યું: "બદલી આવ. હજુ વખત છે."

બીજો કોઇ વખત હોત તો યશોધરા દોડતી જઇ કપડાં બદલી આવી હોત. આજ તે ત્યાં ઉભીજ રહી. "હું આમજ આવવાની છું." તેણે ધીમે સ્વરે, ઉચુ જોયા વિના કહ્યું. ભગવતપ્રસાદે અજાયબીમાં ઉંચું જોયું. આજ પહેલીજ વખત તેની ઇચ્છાની સામે અક્ષર કાઢવાની ધૃષ્ટતા યશોધરાએ કરી હતી.

"આમ નહીં અવાય." તેણે ગાઢે સ્વરે કહ્યું.

"ત્યારે મારે નથી આવવું." જેમ તેમ હીંમત એકઠી કરી, ધડકતા સ્વરે યશોધરાએ કહ્યું.

"જેવી મરજી." તેણે કહ્યુ ને તેની સામે જોયા વિના કે એક અક્ષર બોલ્યા વિના તેણે ગાડી મંગાવવાનો હુકમ નોકરને કર્યો.

આ બેદરકારી જોઇ તેનુ અંતર કપાઈ ગયું. આંસુ સરી પડે તે પહેલાં, તે ચુપચુપ ત્યાંથી સરી ગઈ અને ઓરડામાં જઈ, બારણાં વાસી, પથારીમાં જઈ પડી.

ધીરેધીરે આ જાતના પ્રસંગો વધતા ગયા. યશોધરાએ ઘણુંખરું બહાર જવા આવવાનું મુકી દીધું. કોઇકોઇવાર શ્રીમતી મળતી તો તેના જેટલીજ અક્કડ દૃષ્ટિ તે પાછી વાળતી.

યશોધરામાં ધીરેધીરે એનું પોતાનું વ્યક્તિત્વ બંધાવા માંડયું હતું. ભગવતપ્રસાદના ધ્યાનમાં એ ફેરફાર આવ્યા વિના રહ્યો નહીં. પહેલાં પહેલાં તો એના ગર્વને એ ગમ્યું નહીં; પણ એક બે સ્થળે

એણે શ્રીમતી અને યશોધરાનું દષ્ટિયુદ્ધ જોયું. ત્યારથી જાણે આ નવું વ્યક્તિત્વ તેણે પોતેજ આપ્યું હોય તેમ તે ખુશ થયો. એની છાતી ગર્વમાં ફુલી. શ્રીમતી જોશે કે એના કુંજરા બેરોનેટ કરતાં વેપારીની પત્ની વધારે ઉંચી હતી.

શ્રીમતી રુપાળી તો હતી. એના જેવું રુપ ઘણી થોડી સ્ત્રીઓમાંજ જડે. એ ભણેલી હતી; એ સરની છોકરી હતી; એ બેરોનેટની પત્ની હતી; એનું રુપ જોઈ લોકો ગાંડા થતા. એનું લાવણ્ય ઘણાને ભાન ભુલાવતું. એ કોલેજમાં હતી ત્યારે છોકરાઓ એનેજ જોતા. એની ન્યાતમાં ' વરું તો એને જ વરું ' એવું વ્રત કેટલા છોકરાઓએ, એ કુમારી હતી ત્યારે, લીધુ હતુ. એની ચાલમાં છટા હતી; એની આંખમાં મદ હતો; એના શરીર પર સુરખી હતી; એના અંતરમાં ગર્વ શીવાય બીજું કૈં નહોતું. શ્રીમતીએ નાનપણથીજ પોતાની આસપાસ ભમતાં પતંગીઆંઓ જોયાં હતાં. બધાં બળવા સર્જાયાં હતાં એવો એનો દ્રઢ મત હતો. નહીં તો શા સારુ પરમેશ્વર તેને આવું રુપ આપે ?

ભગવતપ્રસાદ તેનાથી આકર્ષાતો. આટલું બધુ અપમાન કર્યાં છતાં તે મહેરબાનીની એકજ નજર નાખે તો ભગવતપ્રસાદ પોતાની જાતને ધન્ય માનવાને તત્પર હતો.

શ્રીમતીનો એ અહંભાવ ભયંકર હતો. દરેકની સાથે એ પોતાની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરવા પુરતોજ સંબંધ રાખતી. જે એ સ્વીકારે તેમના તરફ એ મહેરબાનીની મીઠી નજર નાખતી ન સ્વીકારે તેમના ગર્વ તોડવા એ સદા તત્પર રહેતી.

એણે ભગવતપ્રસાદની પત્નીને પહેલવહેલી જોઇ ત્યારે નાક ફુલાવી તે જરા હસી. ' એને શોભે એવી ગામડાની ગમાર જ લઇ આવ્યો છે. ' અને ત્યારથી તેનો બહુ વિચાર કરવાનો એણે છોડી દીધો.

પણ હમણાંનું યશોધરાનું વર્તન એને કૈં ન સમજાય એવું લાગ્યું. એ પહેલાં કરતાં કૈંક જુદીજ થઇને આવતી. શું તે તેને હજુ પુરેપુરું સમજાયું નહોતું. તેના પહેરવેશમાં ફેર પડયો હતો. તેના વર્તનમાં ગૌરવ અને અડગતા આવ્યાં હતાં. તેની દષ્ટિમાં સ્થિરતા આવી હતી. પોતાને જોઇને વંટોળીઆથી નમી જતી વેલ જેવી એ થતી નહોતી; અને એનામાં પોતાના જેટલું રુપ નહોતું છતાં એ તરત ધ્યાન ખેચતી. અને શ્રીમતીથી, એ પોતે હોય ત્યાં એના શીવાય બીજું કોઇ પણ ધ્યાન ખેંચે એ ખમાતું નહોતું. એને ધીમે ધીમે યશોધરા પર ગુસ્સો આવવા માંડયો. સ્વાભાવિક વૈરથી એ એને પોતાની દુશ્મન ગણવા માંડી.

યશોધરાના નવા વ્યક્તિત્વની સાથે એનું સ્થાન પણ ધીમેધીમે નક્કી થવા માંડયું. એ જ્યાં જતી ત્યાં ભાવથી એના તરફ સ્મિત ફેંકાતાં અને એની સાથે બે અક્ષર વાત કરવાની સૌને આકાંક્ષા થતી. એની મીઠાશ સૌને જીતી લેતી.

શ્રીમતી એની પાછળ એને બનાવવાનો પ્રયત્ન કરતી. એનાં રુપરંગ, એની પસંદગી, એની રીતભાત સૌમાં એ કૈં ને કૈં ખોડ કાઢતી. હલકાં વિશેષણોવાળાં એનાં પડાય તેટલાં નામો પાડતી. પણ ધીમે ધીમે એ બધા પ્રયત્નો એણે વ્યર્થ જતા જોયા. એની અકળામણનો પાર રહ્યો નહી. આવી ક્ષુદ્ર વસ્તુ માટે પોતે ખીજવાય છે એથી પણ એનો કચવાટ વધ્યો.

પણ આ બધાની અસર અજાણે એના વર્તન પર થતી ગઈ. પહેલાં ભગવતપ્રસાદની સામે તે તિરસ્કારની નજર નાંખતી; હવે એણે ધીરેધીરે એને આકર્ષવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડયો—થઇ ગયો. ભગવતપ્રસાદ આ ફેરફાર સમજ્યો પણ એને શ્રીમતીનો મોહ એટલો દુર્જય હતો કે જરાકે પ્રયત્ન કર્યા વિના એ આકર્ષણને વશ થયો. એ એના તરફ જોઈ સહેજ હસે તો એનો આખો દિવસ આનંદમાં જતો. એ એની સાથે બે અક્ષર વાત કરે તો એનો આત્મા શરીરમાં વસ-

વાને બદલે અદ્ધર ઉડતો. યશોધરા મુગે મોંઢે એક પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યા વિના આ ફેરફાર જોતી. તેથી દર વખતે એના અંતરમાં ઉંડા ને ઉંડા ચીરા પડ્યા જતા.

અત્યાર સુધી આ બધા પ્રસંગો માત્ર જાહેરમાં તેઓ મળતાં ત્યારેજ થતા. ધીરેધીરે, પણ ન કળાય એવી રીતે શ્રીમતીએ પરિચય વધારવા માંડ્યો. એકવાર સર જાદવજી હોસ્પીટલનો પાયો નાખતી વખતે બંને જોડાં,–શ્રીમતી અને તેનો વર અને ભગવતપ્રસાદ અને તેની પત્ની–એમની બેસવાની જગા આગળ, સાથે સાથે થઇ ગયાં. ભગવતપ્રસાદે શ્રીમતીને નમન કીધું અને એ અને વિમળાપ્રસાદ પુરુષોચિત સભ્યતાને વશ થઈ ટુંકી વાતચીતમાં ગુંથાયા. થોડીવારે શ્રીમતીનો અવાજ વચ્ચે પુરાયો:

"વિમળ! તમે ભગવતભાઈને આટલા સારી રીતે ઓળખો છો તેની મને ખબર નહીં. કાલે આપણે ત્યાં એમને 'ટી' પર આમંત્રણ આપીશું?"

ના કહેવી હોય તોપણ ભગવતપ્રસાદની સામેજ પુછાએલા પ્રશ્નની વિમળાપ્રસાદથી ના કહેવાય એમ નહોતું. એને ઘણીવાર શ્રીમતીના ફાંટાઓને વશ થવું પડતું તેમ આ વખત પણ તે થયો.

"હા, ઘણી ખુશીથી." તે ભગવતપ્રસાદ તરફ ફર્યો; "મી. ભગવતપ્રસાદ! આવતી કાલે તમે મીસીસ ભગવતપ્રસાદ સાથે અમારે ત્યાં 'ટી' પર આવશો તો મને અને મારી પત્નીને ઘણો આનંદ થશે."

"સરદાર બહાદુર ખંડેરાવ પણ આવવાના છે." શ્રીમતીએ વચ્ચે ઉમેર્યું.

"કેમ જઈશું?" ભગવતપ્રસાદે, યશોધરાને, જાહેરમાં જે જાતનો હેતાળ અવાજ વાપરતો તેવા અવાજે, પૂછ્યું.

"જેવી મરજી" યશોધરાએ કૃત્રિમ હાસ્ય આણવાનો નિષ્ફલ પ્રયત્ન કરતાં કહ્યું.

ભગવતપ્રસાદના સ્વમાને એકવાર ના પડાવવા માટે બંડ કર્યું પણ એના શ્રીમતીવશ અંતરને શ્રીમતી પાસે જવાની એક પણ તક ચુકવાનું ગમ્યું નહીં. ફરીવાર આગ્રહ કરાવવા માટે ના પાડવા જેટલું જોખમ લેતાં પણ તે ડર્યો. "ઘણી ખુશીથી" તેણે જવાબ દીધો.

"કાલે ચાર વાગે ત્યારે." એક મોહનાસ્ત્ર જેવું હાસ્ય ફેંકી શ્રીમતી, જરા પણ વધારે દરકાર કર્યા વિના, બીજા પડોશીઓ સાથે વાતમાં ભળી.

રસ્તે ગાડીમાં જતાં યશોધરાએ ખુબ હીંમત એકઠી કરી કહ્યું: "કાલે મારે લેડી કુંવરબાને ત્યાં સ્ત્રીઓનું સંમેલન છે તેમાં જવાનું છે એટલે મારાથી આવવાનું નહીં બને."

નામ દીધા વિના ઉચ્ચારાએલું વાક્ય શ્રીમતીને ઉદ્દેશીને છે એ ભગવંતપ્રસાદ તરત સમજ્યો.

"મારી સાથે આવવાનું છે એટલે તારે માંડી વાળવું પડશે." વાક્યમાં આજ્ઞા નહોતી પણ સ્વરમાં હતી. ઘર આવતાં સુધી એક અક્ષર પણ બેમાંથી કોઇ બોલ્યું નહીં. ઘર આવ્યું એટલે યશોધરા ચુપચુપ કપડાં બદલવા ચાલી ગઈ.

પ્રકરણ ૩ જું.

વમળમાં.

૧

આખી રાત ભગવતપ્રસાદને ઉંઘ નહીં આવી. એને યશોધરાની દયા તો આવતી હતી પણ શ્રીમતીને દેખાડી આપવાને ખાતરજ તે તેને પરણ્યો હતો. શ્રીમતીની સ્પર્ધામાં તેનો વિકાસ સધાયો હતો; શ્રીમતીની અદેખાઈ કેળવવા એને આગળ પાડવામાં આવી હતી, અને હવે જ્યારે શ્રીમતી પીગળવા માંડી હતી ત્યારે એના સ્વાર્થી હૃદયમાં યશોધરાની દયા બહુવાર ટકી નહીં. યશોધરા તો એનું રામબાણ શસ્ત્ર હતી. શસ્ત્રની દયા ખાઇ કોઇ મહારથી થયા છે!

અને યશોધરા પણ, આખી રાત જાગી, આવા અનેક બનાવોની પરંપરા જોઇ રહી; અને એ દરેકનો વિચાર કરતાં એને કંપારી આવી. એના મનમાં બંડ થતું હતું પણ પતિને ના કહેવા જેટલી એનામાં હીંમત નહોતી. તેમજ વખતે નાના બનાવને મોટું રુપ અપાઈ જાય એની પણ એને ધાસ્તી લાગતી હતી.

બીજે દિવસે બપોરે ભગવતપ્રસાદ ખાસ વહેલો આવ્યો. યશોધરાએ સાદો શણગાર સજ્યો. એ પોતાના મનને શ્રીમતીને ત્યાં જવામાં કૈં મોટી વાત ન હતી એમ મનાવવા માગતી હતી. બહારથી એ સ્વસ્થ અને શાંત દેખાતી હતી.

ભગવતપ્રસાદે કાળજીપૂર્વક કપડાં પહેર્યાં. રસ્તામાં, જાણે યશોધરા ગામડેથી તરતનીજ આવેલી હોય તેમ કેમ બોલવું, કેમ ચાલવું તેની સૂચનાઓ તેણે આપ્યા કીધી. યશોધરાએ કૈં બોલ્યા વિના તે સાંભળી.

વોર્ડન રોડ પર શ્રીમતીનો બંગલો આવતાં યશોધરાએ જિજ્ઞાસાથી તેના તરફ નજર નાખી. દરવાજામાં પેસતાંજ લક્ષ્મી અને મોંઘા શોખની નીશાનીઓ જોનારની આંખો ઘડીભર થંભાવી દેતી. બગીચામાં દેખાતી કળા રમણીય કરતાં ભભકાદાર વધારે હતી. ગાડીમાં પસાર થતાં યુરોપથી આણેલાં સુંદર પુતળાં અને આરસનો ફુવારો અને પહેલી નજરે બનાવટી લાગે એવો સરસ બગીચો યશોધરાની આંખે ચઢયાં ન ચઢયાં અને ગાડી પોર્ટીકોમાં જઇ ઉભી. ભગવતપ્રસાદના મનમાં પણ હર્ષ અને ખેદના કૈં કૈં વિકારો આ જોતાં ઉભરાયા. પણ દંપતીને વિચારમાળા લાંબી ચલાવવાનો વખત નહતો. એટલા ઉપરજ શ્રીમતી સત્કાર કરવા ઉભી હતી.

બંને જણ ગાડીમાંથી ઉતર્યાં એટલે ફૂલ વેરાય એવું હસતાં શ્રીમતીએ નવી ઢબ પ્રમાણે બંનેનું હસ્તધૂનન કીધું. એના પુષ્પપાંદડી જેવા હાથના સ્પર્શે ભગવતપ્રસાદના શરીરના બધાએ તારો ઝઝણી ઉઠયા. અંજાવી નાખે એવા પ્રતાપમાં મહેરબાની ભેળવી એણે યશોધરા સાથે થોડીક હસીને વાત કીધી. વિમળાપ્રસાદે પણ ઘણાજ મોટા માણસની અસ્પર્શ્યતાથી ભગવતપ્રસાદ સાથે જોડી વાત કીધી અને બનેને એમનુ બેસવાનું સ્થાન બતાવ્યું.

શ્રીમતીનો ભપકો તે દિવસે કૈં ઓરજ હતો. એનું સૌન્દર્ય કારસું થઇને, જોનારને આરપાર વીંધતું હતું. ભગવતપ્રસાદ એને જોતાંજ મહાત થયો હતો. યશોધરા એની હાજરીમાં અલ્પતા અનુભવી, મુંગી થઇ ગઇ હતી. એના સુભાગ્યે બીજાં એક બે જણ આવ્યાં તેમને આવકાર આપવામાં શ્રીમતી રોકાઇ એટલે એને બોલવાની જરુર ન પડી.

આખુંએ દીવાનખાનું મોંઘા, ઉંચી જાતના ફર્નીચરથી છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબ પ્રમાણે, શણગારેલું હતું. દરેક વસ્તુ શ્રીમતીની માફક ચળકતી; દરેક વસ્તુ નાના માણસોને વધારે ને વધારે નાનમ પ્રાપ્ત કરાવતી; અમુક માણસોજ એ દીવાનખાનામાં બેસવાને લાયક હતાં એવું અદૃષ્ટ અક્ષરે લખાયું હોય એવો ભાસ ઘણા જણને થતો. યશોધરાએ ઘણા જણનાં સુંદર દીવાનખાનાં જોયાં હતાં; એનું પોતાનું દીવાનખાનું પણ છેક નાખી દેવા જેવું નહોતું; પણ શ્રીમતીના દીવાન-ખાના આગળ એ બધી સ્મૃતિઓ તેને ઝાંખી પડતી લાગી. અને આ બધાંની અસર તેના આત્મભાનને પણ નિર્દય રીતે ભુલાવતી હતી.

ચા પર નિમંત્રેલા યશોધરાના અસ્તિત્વથી અજાણ સૌ મોટાં માણસો હતાં. બધાંને મન તે કોઇ અજાણી, જેની ખાસ ઓળખાણ કરવાની તસ્દી લેવાની જરૂર ન હોય એવી કોઇ સ્ત્રી હતી. એ બીચારીનું એમાં સ્થાનજ નહોતું. અને એમાં એનું સ્થાન નથી એ સત્ય ખાસ એના ધ્યાન પર કોણ જાણે કેમ મોટા સ્વરુપમાં આવતું હતું.

જે મંડળમાં પોતાનું કે પોતાની પત્નીનું સ્થાન નહીં હોય ત્યાં જવું ભગવતપ્રસાદને બીજા કોઇ પ્રસંગે સાલત. આજે એને એ જોવાનો અવકાશ ન હતો. એ માત્ર શ્રીમતીનેજ જોઈ રહ્યો હતો. એના પરવશ આત્માને યશોધરાની સ્થિતિ જોવાની ફુરસદ નહોતી.

શ્રીમતી કોઈકોઇ વખત આ બંનેનું અસ્તિત્વ યાદ કરી, એમના સુધી વાત લંબાવતી અને ફરી પાછી એમને ભુલી જતી દેખાતી ભગવતપ્રસાદ ભાન ભુલી મુંગો રહેતો. યશોધરાએ બોલવાની શક્તિ ગુમાવી હતી. તેથી આ હાસ્યવિનોદના ટુચકાઓની સરિતા વહેવરાવતી, હોંશીઆર દેખાતા લોકોની મંડળીમાં બને સાદાં અને અજ્ઞાન લાગતાં.

છેવટે એ પ્રસંગ પુરો થયો. યંત્રની માફક યશોધરાએ, બધાં બાગમાં ગયાં, ફર્યાં, રમ્યાં તેમાં ભાગ લીધો. જતા જતાં એણે શ્રીમતી-ને માત્ર દૂરનું નમન કર્યું. શ્રીમતીએ બે અક્ષર ભગવતપ્રસાદ સાથે

હસીને વાત કરી. એમની પીઠ ફરી એટલે શ્રીમતી બબડીઃ "ગમાર જેવી છે પણ મીજાજ કેટલો છે!"

રસ્તામાં ભગવતપ્રસાદ અને યશોધરા બંને પોતપોતાના વિચારોમાં મશગુલ હતાં. યશોધરાએ આજે પોતાના સત્તાદાર પતિને ગભરાતો અને અકળાતો જોયો શ્રીમતીની હાજરીમાં પોતે ગભરાઇ ગઇ હતી તેનો પણ એને ચણચણાટ ખુબ થવા માંડયો. એને પોતાની જાત ઉપર તિરસ્કાર આવ્યો. એને શ્રીમતીની મહત્તા સકારણ હતી એમ પણ લાગ્યું.

ત્યારથી એના અંતરમાં નીરાશા પેઠી. શ્રીમતી કરતાં સરસ થવાના તેના મનોરથો ભાગી પડતા લાગ્યા. આટલાં વર્ષોની મહેનત પછી શ્રીમતીના ઘરમાં ગૌરવથી વર્તવાને તે અશકત નીવડી હતી. એને શ્રીમતીને મહાત કરવી એ કેવળ અશકય લાગ્યું.

શ્રીમતીના ઘરની આજની એક મુલાકાતથી પતિપત્ની વચ્ચે સો ગાઉનું અંતર વધી ગયું હતું. યશોધરાએ રડું રડું થતી આંખને ઘર આવતા સુધી મહા પ્રયત્ને ખાળી.

૨

તે પછીને રવિવારે, કૈક કળા કરી ભગવતપ્રસાદ શ્રીમતી અને તેના પતિને, ચહાનું આમંત્રણ પાછું વાળવા, નોતરી શકયો. યશોધરાએ માત્ર ચીનુ, સુરેશ અને ડોલર, પાંખડી જેવાં ઘરનાં સંબંધીઓને એ પ્રસંગ દીપાવવા નોતર્યાં. તે દિવસે શ્રીમતીથી મહાત ન થવાનો યશોધરાએ નિશ્ચય કર્યો.

યશોધરાની તૈયારી શ્રીમતીના ઘર કરતાં જુદીજ જાતની હતીઃ એનો પોષાક બહારનો છતાં ઘરનો લાગે એવો સાદો હતો, અને એમાં એનું ઉચું ઘાટવાળું શરીર શોભતું. શ્રીમતીને મળતાં એના વર્તનમાં ગભરાટ નહોતો, ઉમળકો એ નહોતો, માત્ર વિવેકજ હતોઃ ગૌરવભરી અસ્પર્શ્યતાથી એ શ્રીમતીને મળી. આ ગૃહભાવભર્યા વાતા-

વરણમાં શ્રીમતીનો ભભકો અને રીતભાત આછકલાં અને અસ્થાને લાગતાં. વિમળાપ્રસાદ, પત્નીના ફાંટાને ખાતર પોતાથી ઘણા ઉતરતા મંડળમાં આવ્યો હોય એમ, ગંભીરજ રહ્યો.

શ્રીમતી કે યશોધરા કોઇ સ્થાનભ્રષ્ટ થએ શોભે તેમ નહતાં. શ્રીમતીના વાતાવરણમાં યશોધરા અજાણી, અતડી અને જુની પુરાણી લાગતી. યશોધરાના વર્તુલમાં આવતાં શ્રીમતી કૃત્રિમ, ડોળી અને જીવ વિનાની લાગતી. આ બને વચ્ચેનો આ ભેદ એટલો સ્પષ્ટ હતો કે બંનેને એકવાર સાથે જોતાં પણ એ દેખાઈ આવતો.

શ્રીમતી સત્તા ચલાવતી હતી. યશોધરા સત્તા પ્રસારતી હતી. બે ગ્રહોની માફક બને વચ્ચે અથડાઅથડી થયા વિના રહેજ નહીં એવાં એ બને જુદાં વ્યક્તિત્વવાળાં હતાં.

અને ભગવતપ્રસાદ આ બંનેની વચ્ચે અદ્ધર ઝુલતો હતો. જ્યાંથી પૂજા મળતી તે પૂજાને એ પાત્ર ન હતો. સન્માન પણ ન હોતું ત્યાં એ સ્વામિત્વ પ્રસારવા મથતો હતો. અને આમ તે બેમાંથી એકે સૃષ્ટિનો અધિકારી રહ્યો ન હતો.

ચહા પીવાઈ, ટેનીસ રમાયું, સંગીત ગવાયું, અને કેવોએક આનંદ પડ્યો હોય એમ બધાં છુટાં પડ્યાં. શ્રીમતીએ તે દિવસે યશોધરાને કચડી નાખવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો

આ પછી જીતાવા તૈઆર થએલા ભગવતપ્રસાદને જીતવો એ શ્રીમતીને માટે કંઈ અઘરું કામ નહોતું. કોઈ કોઈવાર એ તેની સાથે ક્લબમાં રમતી કે એને પોતાને ત્યાં ચહા પીવા આમંત્રણ આપતી. હવે યશોધરાને સાથે લઈ જવાની ભગવતપ્રસાદને જરુર લાગતી નહીં. એ પાર્ટીઓમાં જતો તે પણ શ્રીમતીને જોવા ખાતરજ. યશોધરા નાદુરસ્ત તબીઅતનું બહાનું કાઢી ઘણી ખરી વખત ઘેર રહેતી. એ ખોટું છે એમ જોઈ શકતો હોવા છતાં ભગવતપ્રસાદ એ ખરું છે એમ માનતો દેખાતો.

યશોધરા અને ભગવતપ્રસાદ વચ્ચેનું અંતર આમ ને આમ વધતુંજ ગયું. યશોધરાને કૈં પણ વાત કરતાં બીક લાગતી. ભગવતપ્રસાદને લાંબી વાત કરતાં અણગમો થતો. બંને વચ્ચે થોડા પ્રશ્નોત્તર કે સામાન્ય વાતચીત શીવાય ભાગ્યેજ બીજો અક્ષર બોલાતો. ભગવતપ્રસાદ યશોધરાના વિકાસ તરફ મગરુરીથી જોતો તે પણ જતું રહ્યું. એના જીવનમાં યશોધરાની જરૂર હતી કે નહીં તેનો વિચાર સરખો એને કદી આવતો નહીં.

પણ શ્રીમતીને યશોધરાની ગેરહાજરી કૈં ગમી નહીં. ભગવતપ્રસાદ તરફ એનો તિરસ્કાર વધતો જતો હતો છતાં યશોધરાનો દોર એની દ્વારાજ તોડી શકાય તેમ હતું. શ્રીમતીમાં બે પ્રકારનું વ્યક્તિત્વ હતું. એનું બહારનું વ્યક્તિત્વ બધાંને આકર્ષતું, એના વર્તનને પ્રતિભાની–પ્રતાપને છાંટ આપતું. બીજા પ્રકારનું વ્યક્તિત્વ એ પ્રતાપની આડે આવનારની સદા સાવધાનીથી પરીક્ષા કરતું અને તેનો નાશ કરવા પ્રયત્ન કરતું. એ મહેરબાની બતાવી શકતી, દયા નહીં. આકાશમાં એકજ સૂર્ય પ્રકાશે તેમ એણે જેને પોતાનું વર્તુલ માન્યું હતું તેમા તે એકલીજ પ્રકાશી શકતી. એના માર્ગમાં આવનારના ચુરેચુરા થયા વિના રહેતા નહીં.

યશોધરા જો ગામડીઅણ રહી હોત કે મંદિરમાં જતી શેઠાણી બની હોત તો એ તેના સામુંએ ન જુઅત. પણ યશોધરાના વિકાસથી ભુલેચુકે એની સાથે પોતાની કોઈ તુલના પણ કરે તે તેને અસહ્ય લાગતું. રાખોડી વળેલો જ્વાળામુખી ફરી ભભુકી ઉઠે તેમ તેના ઇર્ષ્યાગ્નિએ અકારણ સ્ફુલ્લિંગો વેરવા માંડ્યાં હતાં.

૩

યશોધરા ન હોય ત્યારે ભગવતપ્રસાદને આકર્ષવામાં શ્રીમતીને કૈં મજાહ પડતી નહીં. એકવાર અંગ્રેજી નાટકના પ્રથમ અંકના વિશ્રામમાં વિમળાપ્રસાદ બહાર ગયો, અને, બહાર જતાં, શ્રીમતીને અકસ્માતથી જોઈ હોય એમ ભગવતપ્રસાદ તેને મળવા આવ્યો.

"ઓહો! તમે પણ આવ્યા છો કે?" ઘણીજ નિર્દોષતાથી શ્રીમતીએ પુછ્યું: "કેમ! તમારાં પત્ની સાથે નથી?" પત્ની શબ્દ પર તેણે ખાસ ભાર મુકયો.

ભગવતપ્રસાદ ગરવાઈ ગયો. "હમણાં તેની તબીએત સારી નથી."

"એમ! મને ખબર નહીં. બહુ નરમ છે કે?" છેક ટાઢાશથી શ્રીમતીએ પુછ્યું.

"ના, ના, એવું કૈં નથી." ભગવતપ્રસાદે ઉતાવળમાં કહ્યું; "માત્ર નબળાઇજ છે, અને હવે તો એને પહેલાં કરતાં ઘણું સારું છે. આજે એ આવવાની હતી પણ ઉતાવળ કરવી ઠીક નહીં ધારી માંડી વાળ્યું."

"ત્યારે તો હવે જલદી સારાં થશે. એમની ગેરહાજરી બધે જણાઈ આવે છે." અડધું મરડાટમાં, અડધું મજાકમાં તેણે કહ્યું. અને બીજા કોઈ ઓળખીતા પોતાની જગા પર બેસવા જતા હતા તેના તરફ હસીને ડોકી નમાવી. યશોધરા ન હોય ત્યારે ભગવતપ્રસાદ સાથે બહુ વાત કરવાની તેને જરૂર જણાતી નહીં.

પાળેલા જાનવરને શેકાણી કાઢી મુકે તેમ તેણે ભગવતપ્રસાદને રજા આપી. પણ તેને પરિણામે બીજે પ્રસંગે એક પાર્ટીમાં જવાનું હતું ત્યારે ભગવતપ્રસાદે યશોધરાને તૈયાર થવાનું કહ્યું.

"મારી ભાભી આજે રાતની ટ્રેનમાં અહીં આવવાની છે." યશોધરાએ બહાનું કાઢયું.

"પેલી ગામડીઅણ? એનું અહીં શું કામ છે? નર્મદાનાં પાણી ભરતાં થાક લાગ્યો?" એણે ડામ દેવાય એવા સ્વરે પુછ્યું.

યશોધરાનું હૃદય ઘવાયું. "મને મળવા આવે છે. ઘણાં વર્ષથી મને એણે જોઈ નથી. મારા ભાઇના અવસાનથી એને ઘણું માઠું લાગ્યું હતું તેથી મેં એને અહીં આવવાનો કાગળ લખ્યો હતો."

"આ ઘરમાં મને પુછ્યા વિના કોઈ પણ વસ્તુ થાય તે મને પસંદ નથી, માટે હવેથી કોઇને પણ તેડાં મોકલતાં પહેલાં વિચાર

કરશો." સ્વસ્થતાની નીચે ક્રોધ દેખાય એમ ભગવતપ્રસાદે કહ્યું.

યશોધરાને પહેલીજ વખત પોતાની અનાથતાનું અને પોતે આ ઘરમાં કોઈ ચીજ નથી એ વાતનું ભાન થયું, અને તે સડક થઈ ગઈ. થોડીવારે ભગવતપ્રસાદે સ્વર નરમ કરી કહ્યું, "આવશે તો ઘર વિશાળ છે. તેમાં ખોટી થવાની કૈં જરૂર નથી. દર વખતે તું એવાં બહાનાં કાઢી આવતી નથી તેથી ઘણું ખરાબ દેખાય છે. મારી પ્રતિષ્ઠાનો કૈં વિચાર કીધો?" ઘણું ખરાબ માત્ર શ્રીમતી આગળ દેખાતું હતું અને શ્રીમતી એટલે બધાં હતાં!

યશોધરા એક અક્ષર બોલ્યા વિના તૈઆર થઈ, અને ઘેર ભાભી આવે તેને ઉતારવાનો બધો બંદોબસ્ત કરતી ગઇ. શ્રીમતી દરવાજા આગળ મોટરમાંથી ઉતરતી હતી અને આ બંને જઇ પહોંચ્યાં. શ્રીમતી જરા થોભી: ભગવતપ્રસાદ અને વિમળાપ્રસાદે પરસ્પર સાહેબજી કર્યા. બધાં એટલાં સાથે સાથે થઇ ગયાં કે યશોધરાને શ્રીમતી સાથે વાત કર્યા વિના છુટકોજ ન હતો.

એક બે અક્ષર રીતસરની વાત થયા પછી શ્રીમતીએ પુછ્યું: "મેં સાંભળ્યું કે તમે માંદાં હતાં. હવે કેમ છે?"

"ખાસ કૈં નહોતું, ઠીક છે." યશોધરાએ ટુંકો ઉત્તર આપ્યો. શ્રીમતીને આની આવી અતડાશ પર ખુબ ક્રોધ ચઢ્યો. શ્રીમતી તેની સાથે વાત કરી તેને કૈં થોડું માન આપતી નહતી, અને આ જીદ્દી સ્ત્રી આવી વર્તણુંકથી તેને વધારે ને વધારે ઉશ્કેરતી હતી. વિમળાપ્રસાદને પણ તેની પત્ની આવા અભિમાની હલકાંઓમાં જોઇએ તે કરતાં વધારે ભળતી હતી એમ લાગ્યું અને પ્રસંગ શોધી એ વીશે વાત કરવાનું એણે નક્કી કર્યું. એક પળ બધાં મુગા રહ્યાં. ભગવતપ્રસાદે પ્રસંગ સંભાર્યો: "આજે પણ એ નહોતી આવવાની. શુકલતીર્થથી એની ભાભી આવવાની છે."

"તમે શુકલતીર્થનાં? મને ખબર નહીં." યશોધરાને ચીઢવવા એણે મજાક, ભાવ અને તિરસ્કાર બધું એકઠું કરતા કહ્યું.

યશોધરાના મોંપર લોહી તરી આવ્યું. ચીઢમાં ને ચીઢમાં એણે કોઈ દિવસ ન લગાવેલો સપાટો લગાવ્યો, "તમે નથી જાણતાં? મેં જાણ્યું કે એ કૈં તમને કહ્યા વિના રહ્યા હશે?" શબ્દો બોલાઇ ગયા પછી પોતે દર્શાવેલી હીમતથી એ ધ્રુજી.

ક્રોધથી શ્રીમતીનું મોં લાલચોળ થઇ ગયું એ કૈં ઉત્તર આપે તે પહેલાં કચવાએલા વિમળાપ્રસાદ, કોઈ ઘણા મોટા માણસને દેખાડી તેને મળવાને બહાને શ્રીમતીને ઘસડી ગયો. ભગવતપ્રસાદે એક અત્યંત રોષભરી દૃષ્ટિ યશોધરા તરફ નાખી, પણ કોઈકે બોલાવવાથી એક અક્ષર એ ઉચ્ચારી શક્યો નહીં.

યશોધરા આ તક લઇ કોઇ ઓળખીતી સ્ત્રી સાથે વાતે વળગી ત્યાંથી ખસી ગઈ. તે ગઈ એટલે પેલાએ જરા આંખો મીચકારી ભગવતપ્રસાદ સામે જોયું: "દોસ્ત! પેલી ફાકડી કૈંક પીગળી લાગે છે ખરી."

ભગવતપ્રસાદ ગુસ્સાથી રાતો પીળો થઈ ગયો. એ ગમે તેવો હતો પણ આવી ભાષા એનાથી સહન થઈ નહીં. આજના બનાવે તેનું માથું પણ જરા ખસી ગયું હતું. "ફરીવાર બોલવાની હીમત કરી છે તો માથું ભાંગી જશે." એક તીક્ષ્ણ નજરથી બોલનારને દબાવી તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

પેલો તેને જતો પાછળથી જોઇ રહ્યો. "મોટો સતો હોય તેમ મીજાજ કેટલો કરે છે? હું તો શું પણ આખું ગામ તને કહેવાનું છે." અને એનીજ વાત કરવામાં એ બીજા માણસ સાથે ગુંથાયો

તે દિવસે યશોધરાએ એક વાર પણ પાછું વાળીને શ્રીમતી તરફ જોયું નહી. એનાથી બને તેટલું એ લોકોમાં ભળી. તેને દરેક ઓળખીતાની આંખમાં જાણે તેઓ પોતાની દયા ખાતાં હોય એવું જ લાગ્યા કરતું હતું. એના અભિમાની સ્વભાવને એ દશા અસહ્ય લાગવા માંડી અને છેવટે એક દૂરના ખુણાની બેઠકપર જઈ તે બેઠી.

એને પોતાની અસહાયતાનું ભાન ઘણું તીવ્ર રીતે થવા માંડ્યું. એને શ્રીમતીની ઘણીજ–ઘણીજ અદેખાઈ આવતી હતી, પણ એને વ્યક્ત કરવાનું એની પાસે કંઈ સાધન નહતું. એને કોઇ સગું નહોતું; મિત્ર નહોતું; પતિ એનો નહતો; અને એના ગંભીર સ્વભાવે એ પોતાની આસપાસ કોઇને એકઠા કરી શકી ન હતી. એક માત્ર ભાભી હતી અને એની વચ્ચે પણ વર્ષોનો અંતર પડી ગયો હતો. આટલાં વર્ષે એ પણ એવી ને એવી રહી હશે તેની શી ખાત્રી?

ભાભી સાંભરતાંની સાથે એને ઘર સાંભર્યું અને ટ્રેન આવી પહોંચી હશે એમ પણ એને લાગ્યું. એ ઘેર જવાને ઉત્સુક થઈ રહી. વર્ષો પહેલાંની ભાભીની મૂર્તિ એના સ્મરણમાં આવીને ઉભી રહી. આ અતડી દુનીઆમાં એ એકજ પોતાની હોય એમ પલભર એની માનસમૂર્તિને એ નીહાળી રહી. "ભાભી! તું એની એજ હશે?" એ મનમાં બબડી, અને પતિની શોધમાં એણે આંખો ઉઘાડી ચારેગમ જોયું. 'શુક્લતીર્થ છોડ્યા પછી પોતે એની એજ હતી?' એ પ્રશ્ન એને તે વખતે સાંભર્યો કે સુઝયો નહીં.

એણે ભગવતપ્રસાદને દૃષ્ટિથી શોધી કાઢયો, અને તેની પાસે એ ગઈ. "ઘેર જઇશું? મારી તબીયત આજ ઠીક નથી." એણે જેમ તેમ હીંમત એકઠી કરી પુછ્યું.

બધાંની વચ્ચે ભગવતપ્રસાદથી એને ના કહેવાઇ નહીં. એનો જીવ જરા કચવાયો. શ્રીમતીને મનાવવાની તક એને મળી નહતી, આજે મળે એમ લાગતું નહતું. એણે જતાં જતાં એક દૃષ્ટિ શ્રીમતી પર નાખી. શ્રીમતીની આંખમાંનો તિરસ્કાર એનાથી જોયા વિના રહેવાયો નહીં.

ભગવતપ્રસાદે ગાડીમાં યશોધરાને એની સ્થિતિનું ભાન કરાવવું ઉચિત લાગ્યું. દિવસે દિવસે એની ધૃષ્ટતા વધતી જતી હતી એમ તેને લાગ્યું. "પેલી ગામડીઅણ ઘેર આવી પહોંચી હશે." તેણે વાતની શરુઆત કરી.

યશોધરાએ કૈં જવાબ નહી આપ્યો "ક્યારે જવાની છે ?" તેણે ફરી ક્રૂરતાથી પુછ્યું.

યશોધરાને આ બાણ આબાદ લાગ્યું. એ પોતે ગૃહિણી નહીં પણ આશ્રિત હતી એ સત્ય એણે ઘણી સ્પષ્ટતાથી જોયું. એના એક પણ માણસને માટે એના પતિના ઘરમાં સ્થાન ન હતું. પણ પોતાની આ લાગણી બતાવવાના એના નમ્ર સ્વભાવમાં શબ્દો કે સામર્થ્ય કૈં નહતાં. એણે મહા મહેનતે જવાબ દીધો: "મને ખબર નથી."

ભગવતપ્રસાદને થોડે શબ્દે પોતાનો અર્થ સર્યો લાગ્યો એટલે વાત લંબાવી. યશોધરાની જીભને વધારે છુટી થવાની તક આપવાનું એને યોગ્ય લાગ્યું નહીં. એના પોતાના અંતરમાં પણ શ્રીમતીને ફરી કેમ મનાવવી તેનો વિચાર ચાલતો હતો આખે રસ્તે બંને વિચારથી એટલાં ગ્રસ્ત રહ્યા કે ઘર ક્યારે આવ્યું તેની પણ કોઈને ખબર પડી નહીં.

ગાડીનુ બારણું ખુલતાંની સાથેજ ભાભીને મળવાને ઉત્સુક યશોધરા વહેલી વહેલી ઉતરી પડી એણે આતુર નયનો ઉંચાં કીધાં ઓટલા પર એક બે મેલાં પોટલાંને અઢેલીને ઘુમટાથી મોં છુપાવી, કાળું લુગડું પહેરેલી એક સ્ત્રી તેની નજરે પડી. એ પોતાની ભાભી છે એટલું એ વિચારે તે પહેલાં નો યશોધરાને જોઈ એ ઉભી થઈ, સામી આવી અને એનાં સુંદર વસ્ત્રાલંકારોની દરકાર કર્યા વગર એને ભેટી પડી "જસોદા ! તારા ભાઇ તો ગયા." રડતા અવાજે તેણે ઉચ્ચાર્યું.

આ અણધારેલી પરિસ્થિતિથી યશોધરાનું સ્વાસ્થ્ય જતું રહ્યું. ભગવતપ્રસાદ તિરસ્કારની એક નજર આ નાટક જેવા બનાવ પર નાખી, એક શબ્દ પણ બોલ્યા વિના ચાલી ગયો. ઓટલા પરનો રામોશી અને આડા અવળા ઉભેલા નોકર ચાકરો એક મેલીઘેલી સ્ત્રીને પોતાની બાઇને ભેટીને વાતચીત કરતી જોવા ઉભા રહી ગયા. યશોધરાને શું બોલવું તે સુઝયું નહીં. એના પતિ અને નોકરો આગળ

થએલી આ કઢંગી સ્થિતિથી એ અકળાઈને શરમાઈ ગઈ. એનો ઉત્સાહ એકદમ ઓસરી ગયો અને અજાણે એના વર્તનમાં ઠંડાસ આવી ગઈ. સુરજનો ઉભરો શમ્યો એટલે થોડીવારે એણે મહા મુશ્કેલીએ કહ્યું : "ભાભી ! દીવાનખાનામાં ચાલ. આપણે ત્યાં નીરાંતે વાતો કરીએ."

સુરજ પોતાનાં ચીથરાં જેવાં દેખાતાં બે બચકાં સભાળવા મંડી, અને બંને હાથમાં એ બે ઉંચકી લીધાં. "રહેવા દે ભાભી ! નોકર અંદર લઇ જશે" યશોધરાએ કચવાઇને કહ્યું.

"ના બહેન ! માંહી જોખમ છે." બચકીમાં બાંધેલા પંદર વીસ રુપીઆની ફીકર કરતાં સુરજે કહ્યું. યશોધરા વધારે બોલ્યા વગર આગળ ચાલી સુરજ એની પાછળ પાછળ ગઈ.

ભાભીની આગળ હૃદય ખાલી કરી વિશ્રાંતિ લેવાની યશોધરાની બધી હોંસ મારી ગઈ. એણે પોતાના ઘરમાં પ્રસરી રહેલું મજાક અને તિરસ્કારનું વાતાવરણ કૈંક અંશે જોયું, બાકીનું કલ્પ્યું. ઘણા વખતથી સુકુમાર થએલી એની દૃષ્ટિ ને એની ભાભીનું શરીર અને લુગડાં ગંદાં લાગ્યાં વગર પણ રહ્યાં નહીં. એની બધી વૃત્તિઓ મરી ગઈ. દુઃખનું ઉંડું ભાન અને કચવાટજ એના અંતરમાં બાકી રહ્યાં.

દીવાનખાનામાં જઈ એ કોચ પર બેઠી અને ભાભીને પાસે ખુરશી બતાવી બેસવા કહ્યું: ' ભાભી ! નીરાંતે બેસીને વાત કર."

સુરજ બચકાં કોચ પાસે ભોંય પર મુકીને તેની આગળજ ઉભા પગે બેઠી. આ દસ વર્ષમાં એના મુખ અને શરીર પર ઘડપણની છાપ પડવા માંડી હતી. એના મોં પર કરચલીઓ પડતી હતી. ઓઢાવેલા માથામાંની થોડીથોડી ઉભી, રુપેરી લીટીઓ કપાળ આગળથી જરા ઉભા થઈ ગએલા સાથાના છેડામાથી દેખાતી હતી. એની આંખમાંનુ સૌમ્ય તેજ માત્ર એવુ ને એવુંજ હતું.

એ યશોધરાનું રુપ અને શણગાર જોઈ હરખાઈ ગઈ. એણે એના મુખ તરફ ધારી ધારીને જોયુ ને ઘડીભર પોતાના દુઃખની

વાત પણ એ ભુલી ગઇ. "જસોદા! તારું સુખ જોઇ મારો જીવ ટાઢો થયો. ભગવાન તારું રુપ ને સૌભાગ્ય અખંડ રાખે. તુ તો અમારે ઘેર લક્ષ્મીજ અવતરી હતી." વળી થોડીવાર મુગી રહી કૈં સાંભરી આવ્યું હોય તેમ તેણે આગળ ચલાવ્યું · "એક દહાડો તો બાઈ, તારે સારી ઓઢણી પહેરવાનાં પણ સાંસાં હતાં. સાંભરે છે જસોદા, પેલી નવી ઓઢણી તેં પહેરવા કાઢી ત્યારે તારા ભાઇ કેટલું વઢયા હતા તે? હવે એ વઢનાર પણ નથી રહ્યા. આજ એ હોત તો તને જોઇને કેટલુ સુખ પામત!" આમ કહેતાં કહેતાં તેની આંખમાં પાણી આવી ગયાં.

બાલપણનું છાયાચિત્ર નજર આગળ આવતાં ઘડીવાર યશોધરા એ બધું ભુલી ગઈ અને એની આંખ ભીની થઈ. સુરજે તે જોયું અને તે તેને ફરી ભેટી. વર્ષો, સ્થિત્યંતર બધું ભુલી બને દુઃખીઆરી સ્ત્રીઓના આંસું એક બીજામા ભળ્યાં. જીવન અને અંતરના બધા મેલ ધોઈ નાખે એવી એ આંસુઓમાં શક્તિ હતી.

આ સમાધિમાંથી શકુના અવાજે બનેને જગાડ્યાં: "બાઈ! શેઠ સાંગતે કે મી જેવાયચા નાહી. તેનચી વાટ બગુ નકા. તે બહાર ગેલેલા આહે." ગંભીર દેખાઈ, આંખમાં વસેલી રમુજને ઢાંકવા તે પ્રયત્ન કરતી કરતી હતી.

યશોધરાને તેને જોતાં પાછું વસ્તુસ્થિતિનું ભાન આવ્યું. "ભાભી તું હાથ મોં ધોઈ કપડાં બદલી નાખ એટલે તને જમવા લઈ જાય મારે તો આજે જમવું નથી."

"મારે તો આજે અપવાસ છે, અને લુગડાં તો મેં વહાણામાં બદલ્યાં હતાં." સુરજે કહ્યું.

'ત્યારે તું જરા આરામ લે. આપણે સવારે વાત કરીશું."

"બ્હેન! હુ તો કૈએ થાકી નથી. તને જોઇને મારો બધો થાક ઉતરી ગયો. મારે કૈં ઉતાવળ નથી." ઘણે વર્ષે મળેલી જસોદાને છોડતાં સુરજનો જીવ ચાલતો ન હતો.

" ના ના, ભાભી ! મારે હજુ લુગડાં બદલવાં છે. તું જા, આપણે સવારે વાત કરીશું. શકુ ! પેલા માળ પરના, પાછલા ભાગમાં બારી પડે છે તે ઓરડામાં લઇ જજે. "

સુરજ હાથમાં બચકાં લઇ ઉભી થઇ. શકુએ તે લેવા હાથ લંબાવ્યો નહીં. એટલા પર થયો હતો તેવો ફારસ થાય તે બીકે યશોધરાએ તેને કૈં કહ્યું નહીં. બંને ગયાં એટલે એક નિઃશ્વાસ નાખી તે કોચ પર પડી. ઘણા વખતનો રાખેલો સંયમ તુટી ગયો અને અસ્ખલિત અશ્રુધારા તેના કપોલ પર વહી, તકીઆને ભીજવી રહી. આખા જગતમાં પોતાની અસહાય અને એકલી દશા જોઈ તે કમ્પી. ભાભી પાસે આશ્વાસન શોધવાની એકની એક આશા પણ તુટી ગઈ હતી. ઘણી વારે તેનું મગજ થાકી ગયું ત્યારે ત્યાંની ત્યાં અસ્વસ્થ નિદ્રામાં પડી.

૫

બાલ રવિના મૃદુ સ્પર્શે યશોધરા સફાળી જાગી. આખી રાત તેને સ્વપ્નાં આવ્યા કીધાં હતાં. શ્રીમતી તેને વિચિત્ર સ્વરુપો ધરી બીવડાવતી. એનો પતિ દૂર ઉભો ઉભો ખડખડાટ હસતો. સુરજ કૈં સમજ ન પડતી હોય તેમ આમની તેમ બાઘા જેવી બધાંની સામે જોયાં કરતી, અને એ પોતે માત્ર રડયાંજ કરતી. સ્વપ્નામાં આવેલાં આંસુથી એનો તકીઓ પણ ભીંજાઇ ગયો હતો.

ભગવતપ્રસાદ સામે એ ચહા પીવા બેઠી ત્યારે તેનું ચિત્ત પણ ઠેકાણે ન હતું. રાતે કલબ, સીનેમા અને છેવટે નાટકના એક છેલ્લા અંકમાં રખડી રઝળીને તે મોડો ઘેર આવ્યો હતો. એણે યશોધરાને દીવાનખાનામાં પડેલી જોઇ હતી પણ તેને ઉઠાડવાની પરવા કરી નહતી. ચહા પીતાં પીતાં એક અક્ષર પણ બંને વચ્ચે પસાર ન થયો. ભગવતપ્રસાદ પોતાનો કપ વહેલો પુરો કરી, યશોધરા પુરો

કરે તે પહેલાં ત્યાંથી ઉડી ગયો. યશોધરા ચહા અધુરી રાખી સુરજ પાસે ગઈ.

એણે સુરજ માટે એના ઓરડામાં ચહા મોકલાવી હતી. પતિની સમક્ષ એને બોલાવવાની કે બનેની દશાની એને સાક્ષીભૂત કરવાની એનામાં હીંમત કે ઇચ્છા નહતાં. એ સુરજ પાસે પહોંચી ત્યારે તે શકુની સાથે ગપાટા હાંકતી હતી. ચહાનો પ્યાલો તેની સામેજ પડયો હતો. શકુ ઉભડક પગે, લમણે હાથ દઈ રસ લઈને, બનાવતી હોય તેમ બધી વાત સાંભળતી હતી યશોધરાને આ ગમ્યું નહીં. શકુ પણ એને જોઈને ખંચાઇ અને ઉભી થઇ ગઇ

"ભાભી! ચહા પીધી કે?" તેણે સુરજ પાસે જઈ બેસતાં કહ્યું.

"હા, યશોધરા બહેન!" સુરજે થોથવાતી જીભે યશોધરા બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને ઉભી થઇ ગઇ. શકુની શીખામણનું આ પરિણામ હતું એણે પોતાની બાઇ કેવી મોટી શેઠાણી હતી, અને તેની સાથે કેમ બોલવું ચાલવું તેના પદાર્થપાઠ કાલ રાતથી આપવા શરુ કર્યા હતા. મુંબાઈની રીતભાતથી અજાણ સુરજને આ બધી ખરી વાત લાગી. અને પોતાનું અજ્ઞાન બહુ ન દેખાય માટે ગભરાટમાં એણે શકુ પાસેથી પુછી પુછીને બને તેટલી માહિતી મેળવવા પ્રયત્ન કરવા માંડયો. અજાણ યશોધરા આ નવા પ્રયોગોનું કઢંગાપણું જોઇ જરા ચીઢવાઇ. એણે ઉભી થતી સુરજને હાથ ઝાલી રોકી.

"બેસી રહે, ભાભી!"

ધીરે ધીરે એણે ભાભી પર આવેલું નવું આવરણ ભેદવા પ્રયત્ન કરવા માંડયો. શુકલતીર્થની બધી વાતો એણે બેળેબેળે પુછવા માંડી.

"ભાઈની નીશાળ હવે કોણ ચલાવે છે?" તેણે વાતમાં રસ આણવા પુછ્યું.

"જંબુસરથી કોઈ નવા મહેતાજી આવ્યા છે. બીચારા સારા માણસ છે. જ્યારે ત્યારે આવીને મારી ખબર પુછી

પણ એમના જેવો એનો ધાક નહીં તો." સુરજના પતિભક્ત સ્વભાવને રામલાલ મહેતાજીની સર્વોપરિતા સાંભરી. વાતના રસમાં, ગોખેલા 'તમે'નું તું પણ થઈ ગયું. "જસોદા! તને અંબાફોઇ બહુ સંભારતાં'તાં."

"હજુ અંબાફોઇ જીવે છે?" યશોધરાએ હોંસભેર પુછ્યું: "હુ એમને કેટલાં પજવતી? એમનાં પત્રાળી દડીઆનાં પાંદડાં હું વેર-વીખેર કરી નાખતી અને એ મને મારવા દોડતાં ત્યારે હું નાસી આવતી. હવે તો એ બહુ ઘરડાં થઇ ગયાં હશે." યશોધરાએ જુનો વખત રસભેર સંભારવા માંડયો અને તેનાં ચિત્રો જોતાં તે વર્તમાન સ્થિતિ ક્ષણવાર ભુલી. શકુ ખુણામાં તમાશો જોવા ઉભી હતી તેને કાઢવાના ઉદ્દેશે તેણે તેના તરફ ફરીને કહ્યું.

"શકુ! આ ચહાનો પ્યાલો લઇ જા" શકુ આવે તે પહેલાં સુરજે વહેલી વહેલી વાંકી વળી અને પ્યાલો ઉંચકી નીચે પડેલું ચહાનું કુંડાળું હાથવતી લુછી નાખ્યું. યશોધરાની ભમ્મરો ભેગી થઇ. "શકુ! ભાભીના હાથ ધોવડાવ!"

"ના ના, યશોધરા બહેન! હું ધોઈ લઉં છું. શકુબાઇ! આ ચલાણું લઇ જાઓ."

"ભાભી! તારે જસોદા કહેવાનું. યશોધરા બહેન કહેનારાં ઘણાં છે." તેણે કચવાટ સંતાડી હસવાનો ડોળ કરતાં કહ્યું, "શકુ, કહ્યું તે સાંભળ્યું નહીં? ઉભી ઉભી જોયાં શું કરે છે?" શકુના અંગમાં એકદમ વીજળી આવી અને સુરજના હાથમાંથી પ્યાલો લઇ, શેઠાણીની ભાભીની રસ પડે એવી વાત નોકરો વચ્ચે કરવાને રસોડા-માં જઇ બેઠી. સુરજ યશોધરાનો રોફ જોઇને ગભરાઇજ ગઇ. "ભાભી! પેલાં લક્ષ્મીકાકી અને મંછાશંકરકાકા જીવે છે કે?"

યશોધરાએ વાતની તુટેલી કડી ફરી સાંધવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

સુરજે જવાબમાં હાનું ડોકું હલાવ્યું. યશોધરા મોટી માણસ હોય તેમ એના વર્તનમાં કૃત્રિમ રીતે ઉભા થએલા માનના ભૂતે એના સ્વાભાવિક વર્તનને કઢંગું બનાવી મુક્યું.

યશોધરા ખિન્ન હૃદયે એનામાં થએલો ફેરફાર જોઇ રહી. અને પોતાનો પતિ આ બધું જોશે ત્યારે એના તરફનો તિરસ્કાર પોતાના તરફ કેમ પ્રતિબિંબિત થશે તે પણ એણે કલ્પ્યું. પણ સુરજને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવો તે પણ નિરર્થક હતો એ ને જોઇ શકની. છેવટે તે ઉઠી.

'ભાભી! તું નાહી ધોઇ ને પરવાર. હું પછીથી આવીશ.' કહીને તે ગઈ.

૬

અકળાએલી યશોધરા પોતાના ઓરડામાં એક બારી પાસે જઈ, નીચે નજર નાખતી ઉભી. ક્યાં સુધી તો અકળામણના ભાર નીચે એની બધી વૃત્તિઓ દબાઇ રહી, અને એકલતાનું ઉંડુઉંડુ ભાનજ એના આખા ચિત્તમાં વ્યાપી રહ્યું. અને એ ઉકળાટમાંથી બનેલાં હોય એવાં અશ્રુબિંદુઓ એના કપોલ પર થઈ વહી રહ્યાં. પણ ધીરેધીરે સૂર્યપ્રકાશમાં ઇંદ્રધનુષ્યશાં બિંદુઓ વેરતો ફુવારો અને દૂર સુધી પથરાએલો બગીચો જોતાં તેના તપેલા મગજને જરા શાંતિ લાગી. તે જીંદગીમાં કોઇકજ વાર કરતી એવા ગંભીર વિચાર કરવા બેઠી.

એના દુઃખના પ્રત્યાઘાતરૂપે હોય તેમ કોઇ દિવસ ન આવેલો એવો વિચાર તેના મનમાં આવ્યો. ખરે તે દુઃખીજ હતી કે આ બધું દુઃખ તેનું મનનું ઉભું કરેલું હતું? તેનો પતિ તેની સાથે બહુ છુટથી નહોતો વર્તતો; કદી તે વર્ત્યોજ ન હતો; પણ તેની જરુરીઆતો તરફ તેણે કદીએ બેદરકારી બતાવી ન હોતી. શી ખાત્રી કે શ્રીમતીને મળવાના પ્રસંગો તે જાણી જોઇનેજ ઉભા કરતો હતો? સમાજમાં ફરતાં તેને મળવું પડે તેમા ભગવતપ્રસાદનો શો વાંક? શ્રીમતીને એકવાર તે ચાહતો એ હોય, પણ તેથી તે જ્યારે

ત્યારે દોષની દૃષ્ટિએ તેના તરફ શા સારુ જોવું? વાંક તેનો પોતાનો-જ હતો કે તે આવાં મનનાં ભૂત ઉભાં કરતી હતી. શ્રીમતી ગમે તેવી ખરાબ હોય, અભિમાની હોય તેમાંએ તેને શું? તે તો સદાની એવીજ હતી. આખી દુનિઆ કૈં પોતાની મરજી પ્રમાણે ચાલે એવું બને?

ભાભીનો પણ કૈં વાંક ન હતો. એ એવીને એવીજ હેતાળ હતી. યશોધરા પરના ભાવે તે એવી ને એવીજ ઓછી ઓછી થઇ જતી. આવા કૃત્રિમ વાતાવરણમાં એનામાંએ કૃત્રિમતા આવે તેમાં એનો કૈંએ દોષ નહોતો.

આ જાતની વિચારપરંપરાને પરિણામે પોતે જાતેજ સુધરવાનો—ભગવતપ્રસાદની સાથે કૈં ન થયું હોય તેમ વર્તવાનો અને સુરજને બદલાએલી જસોદાની ઝાંખી ન થાય એમ વર્તવાનો તેણે નિશ્ચય—ધાર્મિક નિશ્ચય—કર્યો.

તેણે હંમેશની પ્રફુલ્લતાથી તે આખો દિવસ ગાળ્યો. ભગવતપ્રસાદના અતડાપણાથી કે સુરજના અસ્વાભાવિક વર્તનથી તે ચીઢવાઇ નહીં. શાંતિથી તે ભગવતપ્રસાદની સાથે પહેલાંની માફક વર્તી—વર્તવાનો તેણે એકતરફી પ્રયત્ન કર્યો. ભગવતપ્રસાદ તેથી ખુશ નહીં થયો તેમ નાખુશ પણ નહીં થયો. સુરજને પોતાની જસોદા પરમ સુખી લાગી; અને તે જોઇ, તેની ઘરડી આંતરડીએ અનેક મુંગા આશીર્વાદો તે વરવધૂ પર વર્ષાવ્યા.

પ્રકરણ ૪ થું : કીનારો

૧

તે દિવસનો ચણચણાટ શ્રીમતીના અંતરમાં ઘણા લાંબા વખત સુધી પહોંચ્યો. યશોધરાના શબ્દો કરતાં તેના ભાવથી અને વિમળાપ્રસાદ દેખતાં થએલા તેના કાલ્પનિક અપમાનથી તે દાઝતી હતી. તેને એ ચાર આંગળની છોકરી પર ઘણોજ દ્વેષ આવતો હતો. તેને લીધેજ વિમળાપ્રસાદે તેની નબળાઈ જોઈ હતી.

વિમળાપ્રસાદ સાદો માણસ હતો પણ ગર્ભશ્રીમંતાઈનો તેને સ્વાભાવિક ગર્ભ હતો. એને શ્રીમતી ગમે તેવા માણસોમાં ભળે તે બીલકુલ પસંદ નહતું સદ્‌ભાગ્યે તે ભગવતપ્રસાદ અને શ્રીમતીની આગલી કથા જાણતો નહતો. પણ તે દિવસના બનાવ પછી તેણે શ્રીમતીને, એ જાતના માણસોમાં તે ભળે તે વીશે, નાખુશી–લગભગ નાપસંદગી જણાય એવી રીતે–દર્શાવી હતી. સાધારણ રીતે આથી વધારે લાંબું કે તકરારી વિવેચન કરવાની પ્રથા આ પ્રકારના શ્રીમંતોમાં હતીજ નહીં.

પણ જીંદગીમાં પહેલવાર હાર કબુલ કરતાં શ્રીમતીનું અંતર ખુબ ચણચણતું હતું. એને કોઈ દિવસ કોઇની સાથે સ્પર્ધામાં ઉતરવું પડયું નહતું. એની આસપાસના લોકોમાંથી પ્રશંસા મેળવવા એને કદી શ્રમ કરવો પડયો નહતો. આ એક ગામડાની ગમારને નમાવવા તેને આટલાં નીચાં ઉતરવું પડતું હતું; અને તે પણ એકવાર તિરસ્કારેલા ભગવતપ્રસાદની દ્વારા, તે વિચારે તેને ઘણો ખેદ થતો.

માત્ર એકજ વખત એક સખત ફટકો કૈં કરતાં પાછો વળાય તોજ તેનો આ ખેદ શમે એમ તેને લાગતું.

શ્રીમતીને આ રમતમાંથી રસ જતો રહ્યો. માત્ર એકજ વખત યશોધરા રડીને એને પગે પડતી આવે તો એ પોતે આ રમત છોડી દેવાને તૈઆર હતી એનો ભગવતપ્રસાદ પરનો અણગમો પણ દિવસે દિવસે વધતો જતો હતો. આ દ્વેષની આંધીમાં તેની સ્વાભાવિક માનવતા કોઇક ઠેકાણે સંતાઇ ગઇ.

આને આ વિચાર તેના મગજમાં રોજને રોજ ઘોળાયા કર્યો અને કાંટાની માફક તેનું શલ્ય ઉંડું ને ઉંડું ઉતરતુંજ ગયું. ભગવત-પ્રસાદનું એની પાછળ વધતું જતું ગાંડપણ પણ તે જાણતી. કોઈ પણ પ્રકારે આનો લાભ લઈ એક છેલ્લો, સખત ફટકો માર-વાનો તેણે નિશ્ચય કીધો. પણ કેમ મારવો તે તેને સુઝતું નહતું.

છેવટે એક વિચાર તેના મગજમાં આવ્યો, અને છેલ્લીવાર એ બંનેને પોતાને ઘેર નોતરી કૈંક એવું કહેવું કે જે આખા જન્મારા સુધી બંનેને યાદ રહે; અને એટલાં બધાંના દેખતાં કહેવું કે એમની ફજેતી બધે પ્રસર્યા વગર રહે નહીં.

શ્રીમતી એકવાર નિશ્ચય કરે કે તેને પાર પાડયા વગર કદી રહેતી નહીં. એની યોજના નિષ્ફલ ન જાય માટે પીગળતી હોય તેમ એક બે પ્રસંગે ભગવતપ્રસાદની નયનપૂજા તેણે સ્વીકારી હતી. તેને ખાત્રી હતી કે તેનું આમંત્રણ પાછું વાળવાની તેનામાં શકિતજ નહતી.

૨

ભગવતપ્રસાદ મૂર્ખ ન હતો, માણસાઈ વગરનો એ ન હતો, પણ મોહાંધતાએ તેની માણસાઇ અને અક્કલ બંને ખોવરાવ્યાં હતાં.

એનામાં વિદ્યા હતી, જ્ઞાન હતું, બીજી બધી બાબતમાં સારા-સારનો વિચાર કરવાની શક્તિ હતી. માત્ર વર્ષો થયાં, શ્રીમતીરૂપી

રોગે એના અંતરમાં ઘર કર્યું ત્યારથી એની બધી શક્તિઓ એકલક્ષી થઇ ગઇ હતી. રાત્રિ દિવસ એને શ્રીમતી શીવાય બીજું કંઇજ સુઝતું ન હતું.

શ્રીમતીની નિકટ આવ્યા પછી યશોધરાની ભુલથી દૂર ધકેલાવું પડયું ત્યારથી, એની વેદના વધી પડી. તે વિમળાપ્રસાદના અભિમાની સ્વભાવને ઓળખતો. એના વર્તનમાં એકદમ આવેલી અસ્પર્શ્યતાથી તે અજ્ઞાત નહોતો. એ અસ્પર્શ્યતાનો દુર્ગમ કોટ ભેદ્યા વિના શ્રીમતી પાસે પહોંચવું અશક્ય હતું.

એને સૌથી વધારે રોષ યશોધરા પર ચઢયો. એ કેટલો નિષ્કારણ હતો તે એ સમજતો પણ તેથી તેની જ્વાલા હોલવાતી નહીં. એણે યશોધરામાં લાગણીઓ અનુભવવાની શક્તિ કલ્પીજ ન હતી. એની સ્વાભાવિક વૃત્તિઓ સંતોષાય એટલે એના તરફનું પોતાનું કર્તવ્ય એ પુરું થએલું માનતો. એ પોતાનું જીવન એક મહાભાવનાને સમર્પણ થઇ ગએલું દેખતો. એને બીજી નાની બાબતોનો વિચાર કરવાનો વખતજ કયાં મળ્યો હતો?

પહેલાંની નીરાશા કરતાં આ વખતની નીરાશા એને વધારે સખત લાગી. પહેલાંની નીરાશામાં આશાના રંગીન પ્રકાશનો ઓળો કદી પડયો નહતો, એટલે એ તો માત્ર એક રંગ વગર ઉતરેલો અંધકાર હતો. આ વખતે, શ્રીમતીનાં સ્મિત કિરણોએ તેને ઉષ્મા અર્પ્યા પછી આવેલી નીરાશા, હિમસમી, તેનાં ગાત્રોમાં પ્રસરતી હતી. એના ઘેલા મગજે એમ માનવા માંડયું હતું કે શ્રીમતી એના તરફ જરાક જરાક વધારે ધ્યાન આપતી હતી. એના જેવી સ્ત્રી વગરકારણે શા માટે એમ કરે? બેરોનેટ કરતાં ભગવતપ્રસાદની સાચા હૃદયની અને વર્ષોની કસોટીમાં પાર ઉતરેલી ભક્તિ તરફ શ્રદ્ધા આવી હશે ત્યારેજ. દૂરદૂરથી પણ તેની પૂજા તે સ્વીકારતી હતી એમ પણ જોઈ શકતો હતો. આ સમાજનાં બંધનો નહત તો કયારનાં તેણે બધાં અંતરો ભેદી નાખ્યાં હોત.

આ વિચારો કરતાં ભગવતપ્રસાદનાં ઉંઘ ને ભુખ ઉડી ગયાં. એની વિચાર કરવાની શક્તિ બેહર મારી ગઈ. રાત ને દિવસ એક સળગતો વન્હિ એના અંતરને દઝાડી રહ્યો.

એક દિવસ એણે સાંભળ્યું કે શ્રીમતી મોટી પાર્ટી આપવાની તૈયારી કરે છે. આખું ગામ તેના સૌંદર્યને જોશે અને તેની મીઠી મહેમાની ચાખશે અને પોતે નિર્ભાગી એમને એમજ રહેશે એ વિચારે એના હૃદયને કોર્યું. એનો યશોધરા પરનો ઠંડો પડેલો ક્રોધ ઘડીવાર માટે ફરી ભભુકી ઉઠયો. પણ બીજે દિવસે તેને એક ચીઠ્ઠી મળી. શ્રીમતીના સુંદર હસ્તાક્ષરે તે લખાએલી હતી અને તેમાં નિમંત્રણ હતુ.

રા. ભાઈ ભગવતપ્રસાદ !

આ માસની તા. ૧૫ મીએ મારે ત્યાં પાર્ટી છે તેમા તમે તમારાં પત્નો સાથે આવવા મહેરબાની કરશો.

લી. શ્રીમતી.

એક પળ ભગવતપ્રસાદ ચકિત થઇ ગયો. એણે પત્રિકા એકવાર, બેવાર, ચારવાર, ખાત્રી ન થતી હોય તેમ, વાંચી. સાથે રીતસરતું આમંત્રણનુ છાપેલું કાર્ડ નહતું એ વીશે એને જરા અજાયબી લાગી. પણ બેદરકારીથી કે નિમંત્રણ દેવાની આતુરતામા શ્રીમતી કાર્ડ મુકવો ભુલી ગઈ હશે એમ એણે માન્યુ.

થોડીવારે એના મનમાં જવું કે ન જવું એ વિશે ધડભાંગ શરુ થઇ; પણ છેવટે એના ડહાપણ પર વિજય મેળવી એના અંતરે એની પાસે જવાનું કબુલ કરાવ્યું.

યશોધરાને સાથે લઈ જવી કે નહી તે વીશે તેણે નક્કી નહોતું કર્યું. પણ હાલ તરત એને એ વીશે કૈં કહેવાની તેને જરુર લાગી નહી. આનંદમગ્ન હૃદયે તે પોતાનાં કાર્યોમાં પ્રવર્ત્યો.

૩

સુરજ આ મહાલયમાં વસીને અકળાઈ ગઈ હતી. અહીનાં માણસો, રીતભાત અને બોલીચાલી બધાંજ જુદાં હતાં. એની જસોદા પણ એણે અગીઆર વર્ષ પહેલાં વળાવી તે જસોદા રહી ન હતી. તેનો સ્વભાવ દરેક બાબતમાં ચોકસાઇ રાખવાનો હતો, પણ તેનાથી બધી બાબતોમાં ભુલ થઇ જતી. જસોદા શીવાય એનું આવવું આખા ઘરમાં કોઇને ગમ્યું ન હતું. યશોધરા તેને ઓછું ન આવે તેના બનતા પ્રયત્નો કરતી. એકબે વાર એણે સુરજને બહાર લઇ જવાનો આગ્રહ પણ કર્યો હતો, પણ શોકમાં હોવાથી તેણે બહાર જવાની ના પાડી હતી. જસોદાને જોઇને એકવાર આંખો ઠારવાની તેની ઇચ્છા પૂરી થઈ હતી. ફરી તેને પાછો રેવાજીનો કીનારો અને પોતાનું ઘર સાંભર્યાં.

એને માત્ર એકજ વાતનો અસંતોષ રહી ગયો. એને લાગતું કે જસોદા સંપૂર્ણ રીતે સુખી દેખાતી નહતી. દેખીતી રીતે જસોદાને બધી વાતનું સુખ હતું. એ મોટા મહાલયમાં વસતી; એની આજ્ઞા ઝીલવા નોકરોની ફોજ હતી; એને ફરવા હરવા વાહનોનો પાર નહોતો; વસ્ત્રાલંકારોથી એનાં કબાટો ખીચોખીચ ભરાએલાં હતાં. જસોદાની આ સાહ્યબી જોઈ સુરજનો આત્મા પ્રસન્ન થતો. ભગવતપ્રસાદનું દેખીતું અતડાપણું એને બીજાજ શીવાય કૈં વધારે લાગતુ નહી. એને મન પુરૂષો સ્ત્રીઓપર હુકમ કરે તેમાં કૈ અસ્વાભાવિક નહતું પણ છતાં જસોદા આવી ખિન્ન કેમ દેખાતી તે તેનાથી સમજાતું નહી. જો કે અત્યાર સુધી યશોધરાએ એક પણ શબ્દ પોતે દુઃખી હોય એવો કાઢયો નહતો. ઉલટું સદા પોતે સુખી હોય એવું બતાવવા તે પ્રયત્ન કરતી હતી. તેથી સુરજને પોતાના મનનો વહેમ વગર કારણે બહાર કાઢવો યોગ્ય લાગ્યો નહીં. એ મુંબાઈ આવી ત્યારે થોડા દિવસ યશોધરાને પોતાની સાથે લઈ જવાનો તેનો વિચાર હતો, પણ યશોધરાની આસપાસ વીંટળાએલું વાતાવરણ અને એનો ફેરવાએલો

અવતાર જોયા પછી એને એ વીશે કહેવામાં ડહાપણ લાગ્યું નહીં. પાંચ સાત દિવસમાં, આ ઘરમાં અનુભવવી પડતી પરવશતાથી સુરજ કંટાળી ગઇ. એણે એક દિવસ યશોધરાને કહ્યું; " જસુ ! મને હવે રજા આપ. હુ અહી બહુ દિવસ રહી. " કોઇ કોઇવાર એનાથી જસુ થઇ જતું. યશોધરાબહેન ખાસ યાદ રાખવા જતાં ઘણીવાર વીસરી જવાતું.

યશોધરા હસી. " થોડા દિવસમાં શુ અકળાઇ ગઈ? આટલા વર્ષે મળવા આવી તો થોડા વધારે દિવસ તો રહે. "

" ના, બહેન ! મને ગામડાના માણસને અહીઆં ગમે નહીં. મારે તો રેવાજીનો કીનારો ને મહાદેવજીનું મંદિર જોઈએ. " કરચલી વળેલા હાથે એણે જરાક તપકીર સુંઘી.

" વારુ જજે, પણ બીજા બે દિવસ રહે. મારે બધાંને માટે કૈં કૈં મોકલવું છે. "

ભાભીની વાતમાં રહેલું સત્ય યશોધરાએ જોયું. છેલ્લા દસ દિવસમાં એની જીંદગી ઝડપથી ફેરવાતી જતી હતી. શ્રીમતીઘેલો ભગવતપ્રસાદ ઘણુંખરું ગમે તેમ ભટક્યા કરતો અને યશોધરાની મનોવ્યથાનો પણ કૈ પાર ન હતો. એણે કરેલા શુભ નિશ્ચયો છતાં એનાથી હીંમત હારી જવાતી. સુરજને લીધે એણે ઘણી સ્વસ્થતા રાખી મુકી હતી. પણ આવી દશામાં એ અહીંઆ રહે તો મોડો વહેલો પણ આ ફેરફાર એના લક્ષમાં આવ્યા વિના રહે નહી. એના કરતાં જસોદા સુખી છે એવું માનીને એ જાય તો એની એકલી જીંદગીમાં એને આશ્વાસન મળ્યા કરે.

યશોધરાએ બાલપણના બધા ઓળખીતાને યાદ કરી, ચીજો એકઠી કરવા માડી. અંબાફોઇ માટે સાડી ને કમળીકાકી માટે આસની, દયાકાકા માટે ગૌમુખી અને પ્રાણુમામા માટે પીતાંબર, અને એની સાથે રમેલી સહીઅરો માટે દરેકને ગમે એવી જુદી જુદી વસ્તુઓ એણે એકઠી કરી. એમનાં છોકરાંઓનાં નામ સુરજ પાસેથી પુછી

પુછીને થોડાં સુંદર રમકડાં પણ એણે આણ્યાં. સુરજ આશ્ચર્ય અને પ્રશંસાની દૃષ્ટિએ એ બધી વસ્તુઓ નીરખતી અને યશોધરાની ઉદારતા ને હેતાળપણા ઉપર ખુશ ખુશ થઈ જતી. યશોધરાના ખંડમાં બે પેટીઓ ભરાય એટલો ગંજ થયો.

યશોધરાએ એકલી બેસી એ બધી વસ્તુઓ પોતાને હાથે ગોઠવવા માંડી. ઘણા દિવસથી અણસંભારેલાં બધાં સ્વપ્નાં એના અંતરમાં તાજાં થયાં. દરેકનાં નામ સંભારી સંભારી વસ્તુઓ મુકતાં તેનું આખું બાળપણ તેને યાદ આવ્યુ. સાથે રમેલી સહીઅરો અને રેવાજીનો વિશાલ કાંઠો તેના સ્મરણમાં આવ્યાં. ભાઇની નિશાળ, નાનકડું બજાર અને જ્યાં મોટી થઇ હતી તે ઘર તેને યાદ આવ્યાં. ઓટલા પર બારણા આગળની અડધી જાળી આગળ ઉભા રહી તેણે ઘણીએ વાર ભાઇની વાટ જોઈ હતી. ત્યાં ઉભાં ઉભાં જતી આવતી ગામની સ્ત્રીઓ અને બ્હેનપણીઓ સાથે તે મસેમસે ટહુકા કરતી અને સૌ તેની સાથે વાત કરવા ભાવથી ઉભું રહેતું. અંબાફોઇ અને કમળીકાકીના ઘરમાં તે જઇ મદદ કરતી ત્યારે ઘરડાંની જુની વાતો સાંભળવામાં તેને ખુબ રસ પડતો અને પુછીપુછીને તેમની પાસેથી બધી જુની વાતો કઢાવતી તે તેમને કોઇકોઇ વાર પજવતી પણ ખરી, પણ પાછી વળતી ત્યારે મુઠી ચણા કે ડાંગરની ધાણી કે બીજા કૈં ખાઉખાઉથી તેની ઓઢણીનો છેડો ભરાતો અને તે રસ્તામાં ખાતાં ખાતા ચાલવામા તેને ખુબ મજાહ પડતી.

આવા આવાં કેટલાંએ ચિત્રો તેની આંખ્ આગળ તરવા માંડ્યાં. વીજુકાકા તેને જ્યારે જોતા ત્યારે ટાપલી માર્યા વગર અને 'જસોદા કુંવર'ના લટકાના ચાળા પાડ્યા વગર રહેતા નહીં. રેવાજીમા ભુસકા મારી તરવામાં એ હંમેશાં સૌથી આગળ રહેતી. નદીની રેતમાં ફુદડી ફરવામા અને 'અચકો મચકો કારેલી' કરવામા એને કેટલુ મોડું થતુ તેનું પણ ભાન, એને સુરજ ઘેર બોલાવવા આવતી ત્યારે જ થતું. શા સુખી એ દિવસો ! તે દિવસે કૃત્રિમતા કે મોટાઈનો પડ-

છાયો એ એના પર પડયો નહતો. એ તો માત્ર રેવામાની ને ગામની લાડકી જસોદા. નવરાતમા કે ગોરોમાં કે બીજા કોઈ પર્વોમાં સૌ એની સરદારી નીચે રહેવામાં આનંદ માનતું. શુક્લતીર્થ છોડયા પછી કોઇએ કયારેએ એવી શ્રદ્ધા એનામાં દાખવી હતી ?

આ બધા પર એક દસકાનો પટ ચઢી ગયો હતો તે યાદ આવતાં તેણે નિઃશ્વાસ મુકયો. રેવાજીનાં પાણીની રેતીમાં એક ઝીણો સરખો થર વધ્યો હશે. એની સહીઅરો મોટી થઇ, ઠાવકી ગૃહિણીઓ બની ફરતી હશે, અને બેચાર બાળકોની માતાઓ બની બાલપણ બધુ વીસારી મુકયું હશે. એને પોતાને પણ છોકરાં હોત તો એની જીંદગી કૈં જુદીજ થાત. એને પહેલીજ વાર યાદ આવ્યું કે એને છોકરાં નહતા. "હોત તો ! હોત તો......" એણે ફરીવાર એક ઉંડો નિઃશ્વાસ નાખ્યો. એની આંખમાંથી બે અશ્રુબિંદુઓ ખોળામાં પડ્યાં.

આ બધુ યાદ કરવામાં ચીજો ગોઠવાઈ ગઈ તોએ આંતરચક્ષુ સમીપ ઉભરાતાં બીજાં ચિત્રોને જોવાના રસમાં તે ખુલ્લી પેટીઓના ઉપર ખાલી નજર નાખી, ત્યાં ને ત્યાંજ બેસી રહી. પાછલી જીંદગી-ની બીનાઓ તાજી કરવાનો એને રસ લાગ્યો હતો.

એને ડોલર પાંખડી વગેરેની પહેલી મુલાકાત યાદ આવી. એમને જોયાં નહોતાં ત્યાં સુધી એની જીંદગી છેક સરલ અને સીધી હતી. ત્યાર પછી એને એમના જેવા થવાનો નાદ લાગ્યો. કેટલી બધી આતુરતાથી એણે પોતાની જાતને એમના જેવી કરવા માંડી હતી ? સાસુજીને જોયાં ત્યારે તેની આતુરતા એથીએ વધી પડી. એ કેવાં ગૌરવશીલ અને પ્રતાપી લાગતાં ! ડોલર પાંખડીના ભભકા કરતાં એમનો પ્રતાપ વધારે આકર્ષક હતો. અને એ વખતે એ પોતે છેક નિરક્ષર અને ગમાર જેવી હતી.

એના પતિને જોઇને એનું હૈયું હરખાતું. તેની દરેક ઇચ્છા પુરી પાડવાને અને તેને લાયક થવાને એ થાય તેટલો શ્રમ કરતી.

તેની પ્રશંસા પામવા માટે એણે કેટકેટલો શ્રમ વેઠયો હતો? પણ સાસુજીની કે તેની નજરમાં એ કોઇ દિવસ આવી નહીં. એમને મન એ છેવટ સુધી શુક્લતીર્થની જસોદા રહી.

પણ તોએ એ બધા દિવસો દુઃખી નહોતા. તે વખતે ઉછરતી આશા અને ઉભરાતો ઉત્સાહ બંને એનામાં હતાં. એને ખાત્રી હતી કે કોઈ દિવસ ભગવતપ્રસાદ એના પ્રયત્નોની સામે જરુર જોશે. અહા! પતિની પ્રસન્નતાને ખાતર તે દિવસોમાં એણે શું શું નહોતુ કર્યું? દેવના પર હોય તેથીએ વધારે શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી એણે પતિ આરાધનાની તપશ્ચર્યા આદરી હતી. અને એની શ્રદ્ધા તુટી નહોત તો આખી જીંદગી સુધી એ એમને એમ કર્યે જાત. પણ શ્રીમતી આવી ને એની આશા ઉચ્છેદાઈ; એની એકાગ્રતા ભાંગી; એની ભક્તિ અધુરી રહી. એમાં શ્રીમતીનોએ વાંક નહોતો. વાંક માત્ર વિધાતાનો હતો કે એણે પતિના હૃદયમાં પોતાને માટે જરા જેટલું સ્થાન પણ બાકી રાખ્યું નહતું.

પણ સૌથી વધારે ભયંકર તો આખી જીંદગી સુધી સામે આવીને ઉભેલાં એકલતા ને નીરાધારી હતાં. આજકાલમાં ભાભી જશે. કદાચ ફ્રીવાર તેને જીંદગીમાં મળવાનો પ્રસગ નએ બને. અને એના ગયા પછી આ આખા મહાલયમા કે વિશાલ શહેરમાં એની દાઝ જાણે કે એ ઘડીની એને શાંતિ આપે એવું કોઈ ન હતું. દુનીઆને મન એ જીવે કે ન જીવે એ સરખુજ હતું. એક પુતળું હોય તેમ એનાં સુખદુઃખ વીશે કોઇને કદી વિચાર આવતો નહીં. ભગવતપ્રસાદની શોભીતી પત્નીને સૌ આવકાર આપતાં પણ એની ગેરહાજરીની ઉણપ કોઇએ અનુભવી ન હતી એના હૃદયમાંએ સૌના જેવુંજ લોહી ફરે છે અને સૌની માફક લાગણીઓથી એ ધબકે છે એવું કોઇએ ભાગ્યેજ વિચાર્યું હશે આવી બેપરવા દુનીઆમાં, ઉજ્જડ ટાપુ પર હોય તેમ આખુ જીવન, વર્ષોનાં વર્ષો સુધી, વીતાવવાનાં હતાં એ ખ્યાલે યશોધરા હીમત હારી ગઈ. ધ્રસકાં

ઉપર ધ્રુસકા એના હૃદયમાંથી, આવેગભર, ન દબાય તેમ, બહાર પડયાં. કેટલો વખત વહી ગયો તેનું એને ભાન રહ્યું નહીં. રડી રડીને નિર્ગતિ આવી હોય તેમ મૂઢ જેવી એ ત્યાંને ત્યાંજ પડી રહી. કેટલી વારે બંધ બારણાં ખખડયાં અને સુરજનો આતુર, સ્નેહાળ અવાજ તેને કાને પડયો.

"જસો–યશોધરા બહેન ! હજુ પેટી ભરાઈ નથી રહી ?"

યશોધરા સફાળી ઉઠી. તેણે આંખમાંથી રહ્યાંસહ્યાં આંસુ લુછી નાખ્યાં, જરા લુગડાં ઠીક કર્યાં અને બારણાં ઉઘાડયાં.

"કેમ ભાભી !"

"આ શુકલતીર્થથી કાગળ આવ્યો છે તે હું વંચાવવા આવું ? પાણુમામાનો હશે." કહેતાં કહેતાં એની નજર યશોધરાની રાતી થયેલી આંખો અને નિસ્તેજ મુખ પર પડી. તેનો સ્વર બદલાયો. તેણે ચિંતાથી પુછ્યું: "કેમ બહેન ! કૈં અસુખ છે ?"

"ના, ના, મારું માથું દુઃખે છે. મને જ્યારેત્યારે એવું જોરમાં દુઃખી આવે છે અને આખો દહાડો બગાડે છે." યશોધરાએ વાત ઉડાવી.

"બહેન ! જરા સુંઠ ને મરી ચોપડું ? તરત ફેર પડશે.' હજુ એની આંખમાંથી ચિંતા મટી નહોતી.

"ના રે. મારી પાસે દવા છે તે સરસ છે. જો આ લગાડું તરત ફેર પડશે." તેણે એક ડબ્બીમાંથી દવા કાઢી કપાળે ઘસતં કહ્યું; "લાવ જોઉં, કોનો કાગળ છે ?"

કાગળ પાણુમામાનો હતો તેમાં તેમનાં પત્ની મરવા પડ્યાં હતાં તેથી સુરજને મામીજીની ચાકરી કરવા તરત પાછા ફરવા આજ્ઞા ફરમાવેલી હતી. કાગળ પુરો થતાં સુરજે તરત કહ્યું: "જસું મારે જવું પડશે હોં."

"આજને આજ ?" યશોધરાએ ધ્રાસ્કાથી પુછ્યું.

"કૈં ચાલે !"

બંને જણ થોડીવાર મુંગાં રહ્યાં.

"બહેન! તુ થોડા દહાડા આપણે ગામ ન આવે?" સુરજે અચીત્યું પુછ્યું થોડીવારે તેણે ઉમેર્યું: "જોને, તારું શરીર કેવું લેવાઈ ગયું છે! થોડા દિવસ આવશે તો ગામડાના પાણીથી તને તરત ફેર પડશે. તને દેખીને બધાં રાજીએ કેટલાં થશે!"

એક પળ યશોધરાનું હૃદય કુદી પડ્યું. પણ ભગવતપ્રસાદ એને રજા નહીં આપે એની ખાત્રીથી બીજીજ પળે તે ઠેકાણે આવ્યું. તેણે ધીમેથી, શોકથી ડોકું ધુણાવ્યું ને જણાવ્યું,

"ના ભાભી, મારાથી ઘર મુકીને કેમ અવાય?"

"બહેન! ઘર તો રોજનું છે. તું સારી હશે તો ઘર કૈં જતું રહેવાનું નથી. ન ગમે તો થોડા દિવસમાં પાછી આવજે." સુરજે આગ્રહ કર્યો.

થોડીવાર યશોધરા અનુત્તર રહી. છેવટે તેણે શોકપૂર્ણ સ્વરે ઉત્તર આપ્યો: "ના ભાભી, હમણાં તો નહીં જ. હું થોડા દિવસ રહીને આવીશ."

સુરજે જોયું કે આગ્રહ કરવો નિરર્થક હતો. એણે રાતની ગાડીમાં જવાની તૈયારી કરવા માંડી.

૪

યશોધરાએ બાકીનો દિવસ સુરજ સાથે વાતો કરવામાં ગાળ્યો. સુરજને રાતના સાડા આઠની ગાડીમાં જવાનું હતું.

ગામડાનાં માણસોને ગાડી ઉપડી જવાની ઘણીજ અસાધારણ બીક હોય છે. સાડા આઠની ગાડીમાં જવાનું હોવા છતાં સુરજ પાંચ વાગતામાં તૈયાર થઇને બેઠી, અને નીકળવાને કેટલી વાર છે એમ દર પાંચ પાંચ મીનીટે તે યશોધરાને પુછતી. પરિણામે યશોધરા એના મનનું સમાધાન કરવા છેક સાડા પાંચ વાગતાની તૈયાર થઈ. એ સુરજને સ્ટેશન પર વળાવવા જવાની હતી.

સુરજની ઉતાવળને પરિણામે છેવટે ૭ વાગે તો યશોધરાએ ગાડી જોડી મંગાવી. બંને જણ ઓટલા પરથી ગાડીમાં બેસવાની તૈયારી કરતાં હતાં ત્યાં ભગવતપ્રસાદ બહારથી આવ્યો. એના બહાર નીકળી ગયા પછી સુરજને જવાનું નક્કી થયેલું હોવાથી એને એ આજે જવાની છે એવી ખબર ન હતી તેથી, જાણીજોઇને પોતે કંઈ વીસાતમાં ન હોય એમ, વગર પુછે થયેલી આ તૈયારી જોઈ, એનો મીજાજ ગયો. ગાડીમાં મુકેલી ટ્રંકો પર પણ એની નજર ગઈ. તેણે દબડાવતા અવાજે યશોધરાને પુછ્યું: "ક્યાં જાય છે?"

"ભાભીને સ્ટેશન પર મુકવા જાઉં છું. એ આજે શુકલતીર્થ જાય છે." તેણે નમ્રતાથી કહ્યું.

"તારે જવાની કંઈજ જરુર નથી. મહેતો મુકી આવશે." તેણે મહેતાજી સામે જોઈ આજ્ઞાદર્શક સ્વરે કહ્યું, "ચુનીલાલ! આ બાઈને સ્ટેશન પર મુકી આવો!"

યશોધરાના ગળામાં ડુમો ભરાયો. સુરજ બાધા જેવી ભગવતપ્રસાદના શબ્દો સાંભળી રહી. ભગવતપ્રસાદ તો આજ્ઞા આપીને ત્યાંથી ચાલી ગયો હતો.

"બહેન! તારે આવવાની કંઈ જરુર નથી. મને મહેતાજી ગાડીમાં બેસાડી જશે એટલે બસ જસુ! બહેન! આવજે હોં. કાગળ લખજે." કહેતાં કહેતાં તે બધું ભુલી, યશોધરાને ભેટી પડી.

"હા ભાભી! આવજે." યશોધરાએ, પોતાની જાતને ભાભીના હાથમાંથી છુટી કરી, તેને ગાડીમાં બેસાડી. ગાડી ચાલી એટલે ફરીવાર તેની સામે પાછું વાળીને જોયા વિના તે ત્યાંથી જતી રહી. સુરજે ગાડીમાં પાછા વળીને જોવાય ત્યાં સુધી જોયું. તેની આંખમાંથી અત્યાર સુધી રોકી રાખેલાં આંસુ ચોધાર વહેતાં હતાં.

યશોધરા દીવાનખાનામાં ગઈ ત્યારે ભગવતપ્રસાદ ક્યારનોએ તેની વાટ જોતો ત્યાં બેઠો હતો. એને યશોધરા પર ક્રોધ ચઢ્યો હતો. આજે ધુંધવાઈ રહેલાં જ્વાળામુખી જેવા પોતાના ક્રોધનું દર્શન કરાવવું એને જરુરનું લાગ્યું.

યશોધરા આવતાંને વાર જરા ખંચકાઈ પણ પછી પુછ્યું : "કોફી મંગાવું ?"

"જરુર નથી." જવાબ મળ્યો. યશોધરામાં ત્યાં વધારે ઉભા રહેવાનું ધૈર્ય નહોતું. તે ત્યાંથી ચાલી જતી હતી ત્યાં પાછળથી, ઉકળતા કટાક્ષથી ભરેલો અવાજ આવ્યો: "કેટલો માલ મોકલાવ્યો ?"

યશોધરા ચમકીને ઉભી રહી. તેને કૈં સમજણ પડી નહીં.

"બે ચાર પેટીઓ વધારે ભરી હોત તો સુખેથી બે ચાર વર્ષો નીકળી જાત." કાળજામાં સોંસરી જાય એવી થંડાશથી તેણે કહ્યું.

યશોધરાને જરા સમજ પડી. તે દિગ્મૂઢ થઇ ઉભી. શરુઆતમાં આણેલી વસ્તુઓ એક બે વખત ભગવતપ્રસાદને દેખાડવા એણે પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ તેની સામે અછડતી નજર નાખવા શીવાય બીજી દરકાર એણે કરી ન હતી. તે ઉભી હતી ત્યાંજ સ્થિર થઇ રહી.

ભગવતપ્રસાદને યશોધરા કોઇને માટે કૈં મોકલાવે તેમાં વાંધો હતો એમ પણ નહોતું. એને માત્ર તકરારજ કરવી હતી. ઘણા દિવસથી તેની ગૌરવભરી શાંતિ તેને સાલતી હતી, અને તેમાં છેલ્લા શ્રીમતી સાથેના પ્રસંગ પછી તેનું મગજ વધારે બગડયું હતું. દર વખતે યશોધરા સાથે જે સ્વાસ્થ્યથી એ વાત કરતો તે સ્વાસ્થ્ય પણ એણે તજવા માંડયું હતું.

થોડીવાર બંને વચ્ચે શાંતિ પ્રસરી રહી. આવતાં આંસુને રોકી રાખવા યશોધરાએ એક મહા પ્રયત્ન કર્યો. થોડીવારે એણે મુશ્કેલીથી પુછ્યું: "હું જાઉ ?"

ભગવતપ્રસાદનો દબાતો રોષ પાછો ઉછળી આવ્યો : "કેમ હું ખાઈ જાઉ છું શું ?, મારાજ ઘરમા રહેવું, મારે પૈસે મજાહ કરવી અને પાંચ મીનીટ મારી પાસે ઉભાં રહેવું પડે તેમાં કેવુંએક દુઃખ પડી જાય છે! શુકલતીર્થમાં ગોરાણી રહી હોત તો..." એ આગળ

બોલતાં બોલતાં અટક્યો. આવી હલકી રીતે તકરાર કરવાનો આ પહેલોજ પ્રસંગ હતો એટલે શબ્દો તરત ગળામાંથી બહાર નીકળ્યા નહીં.

"મારો કૈં વાંક થયો છે?" યશોધરાએ ગળગળા અવાજે પુછ્યું.

"વાંક ?" ભગવતપ્રસાદનો પીત્તો ઉછળ્યો: "તારાથી શો વાંક નથી થયો એમ પુછ ? તેં મારી બધી જીંદગી ખરાબ કરી મુકી. માબાપે એક ઝોડ વળગાડી આપ્યું. નહીં તેનામાં રીતભાત કે નહીં કશી આવડત. ના તેને બોલતાં આવડે કે ના ચાર સારા માણસમાં ભળતાં આવડે જ્યાં લઈ જાઓ ત્યાં એક મોટું મોં ફુલાવીને આવે. લોકો જાણે કે હું કેમ મારતો હોઉં અને દુઃખ દેતો હોઉં."

યશોધરા અવાક્ બની, સમજાતું ન હોય તેમ, સાંભળી રહી. ભગવતપ્રસાદ થોડીવાર મુગો રહ્યો પણ પછી થોડીવારે બધું કહીજ નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય તેમ આગળ ચલાવ્યું :

"હું ખરેખરૂ કહું છું કે મને તારો—આ જીંદગીનો—બધાંનો કંટાળો આવ્યો છે. આ ગુંગળામણ મારાથી બીલકુલ સહન થતું નથી. મારાજ ઘરમાં હુ પારકા માણસ જેવો થઇ ગયો છું. મારા હુકમનો અનાદર થાય, મારા મિત્રોનુ અપમાન થાય, મારી આજ્ઞાની કોઇને પરવા ન હોય! શા માટે મારે એ ઘરમાં વસવું જોઇએ એ મને કોઈ કહેશે? તને જોઉં છું અને મારા મગજ સામે આવીને આ બધી વસ્તુઓ ઉભી રહે છે. એના કરતાં ઘર છોડીને સંન્યાસી થઈ જવું શું ખોટું ?"

યશોધરાને આ બધા પ્રહારો કેમ આવ્યા તેનો વિચાર કરવાનો પણ વખત ન હોતો. તેનો પતિ તેને લીધે આટલો બધો દુઃખી હતો તે તેણે કદી કલ્પ્યુ ન હતું. જીંદગીમાં પહેલીજ વખત અંધાપો સરી જતા, આખ ઉઘડે તેમ તેને થયું. વિચાર કર્યા વિના આવેશમાં તેનાથી બોલાઇ જવાયું : "શા માટે તમે સંન્યાસી થાઓ ? તેના કરતાં હુંજ જાઉં તો શું ખોટું ?"

ભગવતપ્રસાદ ક્રૂરતાથી હસ્યોઃ "હા, જવું હોય તો રસ્તો ઉઘાડો છે. પણ જોજો, બે દહાડા રહીને પાછાં ન આવવું પડે. મારાં એવાં ધન્યભાગ્ય ક્યાંથી કે થોડા દિવસ પણ મને શાંતિ મળે." એણે તુંમાંથી કૃત્રિમ તમે કરી શબ્દોનું ઝેર વધાર્યું. થોડીવારે એને લાગ્યું કે એના રોષને આટલા ડહામ દીધા પછી શાંતિ વળી હતી. કેટલીક વારે એણે ઘડીઆળ જોઈ ઉભાં થતાં કહ્યું: "આજે રાત્રે હું ચીનુને ત્યાં અંધેરી સુવાનો છું. ત્યાંથી કાલે બપોરે આવીશ. સાંજે સર વિમળાપ્રસાદની પાર્ટીમાં આપણે બનેને જવાનું છે. તમે તૈયાર રહેજો. આજનો દહાડો એકલાં એકલાં મહાલવાની તમને છુટ છે." કહેતો કહેતો તે દિગ્મૂઢ બનેલી યશોધરાની સામે જોયા વિના બહાર ચાલ્યો ગયો.

બેભાન જેવી યશોધરાના કાનમાં મોટરના ભુંગળાનો અવાજ ગયો ત્યારેજ એ ઝબકીને જાગી અને ભગવતપ્રસાદ ખરેખરો ગયો તો એમ તેણે જાણ્યું.

યશોધરાને આ ફટકો સજ્જડ લાગ્યો. ભગવતપ્રસાદ તેનાથી આટલે દરજ્જે કંટાળ્યો હતો તેની ખબર ન હતી પોતાને ખાતર એને ઘર અકારું થઇ પડે, એને સંન્યાસી થવાના વિચાર આવે, એ ખ્યાલેજ ભોળી યશોધરા કમકમી. એને મન તે ગમે તેવો હોય તોએ દેવ હતો. એના દેવને એ દુઃખી કરે એ બનેજ કેમ! અત્યાર સુધીની યશોધરાની આખી જીંદગીનુ ધ્યેય માત્ર ભગવતપ્રસાદને પ્રસન્ન કરવાનું હતું. તેને સુખી કરી શકે એટલા એક સૂત્ર પર તેણે આખું જીવન રચ્યું હતું. આજ એણે જોયું કે એ સર્વ વૃથા ગયું તેનો પ્રભુ તેના પ્રયત્નોથી રાચવાને બદલે તેનાથી દૂર નાસવા માંગતો હતો. એના માર્ગમાં એ એને અંતરાયરુપ લાગતી હતી, ત્યારે એને જીવવાનું પ્રયોજન પણ શું?

યશોધરાની આંખે અંધારાં આવ્યાં. તે એક ખુરશી પર આંખો મીંચીને બેસી ગઈ. હમાલ દીવો કરવા આવ્યો, તેને શેઠાણીની આં

દશા કૈંક વિચિત્ર લાગી પણ શેઠની સાથે તકરાર થઇ હતી એમ તો ક્યારનું બધા નોકરોએ જાણ્યું હતું.

ઓચીંતું યશોધરાને યાદ આવ્યું કે કાલે બપોરે એ વિમળાપ્રસાદની પાર્ટીમાં જવાનું કહી ગયા હતા. વિમળાપ્રસાદની એટલે શ્રીમતીની. શ્રીમતી કદાચ જાણતી પણ હશે કે ભગવતપ્રસાદે તેને ત્યજી દીધી હતી. કાલે તે તેના સામે જોઇ, ગર્વથી જગ જીત્યાના આનંદમાં હસશે. આ દશામાં શ્રીમતીની સામે જવું પડે તેના કરતાં જહાન્નમમાં જવું પડે તે બહેતર. એણે આખી જીંદગી તપશ્ચર્યા કરી જે ન મેળવ્યું તે શ્રીમતી પગની ઠોકરે ઉડાવતી હતી. એની આગળ પોતે ભીખારીની દશામાં જાય!

તેના મગજ આગળ આખું ચિત્ર—એક નહીં પણ અનેક ચિત્રોની પરંપરા—ઉભી થઇ. તેનું માથું ભમી ગયું. તેના ગળામાંથી દુઃખનો એક અવાજ નીકળ્યો. કૈં પણ વિચાર કર્યા વિના તે ખુરશીનો દાંડો પકડી ઉભી થઇ કોઇ ભૂતને આઘું ધકેલતી હોય તેમ “ના, ના, ના” કહી તેણે હવામાં હાથ વીંઝયા અને ઝપાટાબંધ ચાલતી, લગભગ દોડતી તે ઓટલા પર આવી, પગથીઆં ઉતરી દરવાજા તરફ ગઇ. બાઈનું આવું વિચિત્ર વર્તન જોઈ, ઓટલા પર ઉભેલો રામોશી ગભરાયો. પણ શેઠ વઢયા હતા એમ તે જાણતો હોવાથી અને બાઈ બાગમાં ફરતાં હશે એમ જાણી તેણે બહુ વિચાર નહીં કીધો. ભોળી યશોધરાના અંતઃકરણે અજાણતાં તેની પાસે છળ કરાવ્યો. તેણે બાગનું એક ચક્કર લીધું અને પાછલા બારણા આગળથી તે રસ્તા ઉપર બહાર આવી. પાસે જ એક વીકટોરીઆ જતી હતી તેને બોલાવી, ગ્રાંટરોડ તરફ જવાનો તેણે હુકમ કીધો.

તે સ્ટેશન પર પહોંચી ત્યારે ગાડી ઉપડવાને પાંચ મીનીટનીજ વાર હતી. તેણે ગાડીવાળાને પૈસા ક્યારે આપ્યા, ટીકીટ ક્યારે લીધી તેની તેને પણ ખબર નહતી. ગાડી ઉપડવાની તૈઆરી હતી અને તે થર્ડ કલાસના સ્ત્રીઓના ડબા આગળ જઇ પહોંચી સુરંજ

એક બારી પાસે ગોઠવાઇને બેઠી હતી. યશોધરા બારણું ઉઘાડી અંદર ચઢી.

"જસોદા! તું?" અજાયબીથી સુરજથી બુમ પડાઈ ગઇ.

"હા, ભાભી! હું તારી સાથે આવું છું." યશોધરા જવાબ પુરો કરે તે પહેલાં તો ગાડી પ્લેટફોર્મ પરથી ચાલી.

૫

ભગવતપ્રસાદ તે રાત્રે ના કહી ગયો હતો છતાં અગીઆરેક વાગે પાછો ઘેર આવ્યો. તેણે યશોધરાને હવેથી બરાબર ઠેકાણાસર રાખવાનો નિશ્ચય કીધો હતો. પોતાનો રોષ કાઢી શકવાથી એને થોડો આત્મસંતોષ પણ થયો હતો.

તે ઘેર આવ્યો ત્યારે બધા નોકરો ટોળું વળી ઓટલા પર ઉભા હતા. કૈં અસાધારણ બનાવ બન્યો હોય અને શું કરવું તે કોઇને સુઝતું ન હોય તેમ બધા ગભરાટમાં હતા. ભગવતપ્રસાદને જોઈને બધા શીયાવીઆ થઇ આગળ પાછળ ખસી ગયા.

ભગવતપ્રસાદે કૈંક અસાધારણ બનાવ બન્યો હતો એમ પારખ્યું. "કેમ શું છે?" સખ્તાઈથી બધાને પુછતો હોય તેમ એણે પુછ્યું.

જવાબ દેવાની કોઈની હીંમત ચાલી નહી. અધીરાઈથી એણે ફરી એનો એજ સવાલ પુછ્યો: "શું, છે શું?"

એક મહેતાજી જેવા જણાતા માણસે જરા આગળ આવીને કહ્યું: "શેઠ! બાઈ..."

ભગવતપ્રસાદને ધ્રાસ્કો પડયો. તેણે વાકય અધુરેથી અટકાવીને પુછ્યું: "શું? બાઇને શું થયું?"

"બાઇ ઘરમાં કૈં જણાતાં નથી." તેણે વધારે હીંમત આણીને કહ્યું: "રામોશીએ એમને બાગમાં ઉતરતાં જોયાં હતાં. એના મનથી કે અમસ્થાં બાગમાં ફરતાં હશે. પણ બાઇનાં ભાભીને મુકવા જે મહેતો સ્ટેશન પર ગયો હતો તે કહે છે કે તેમને ગાડીમાં બેસાડી

એ ઘેર આવતો હતો એવામાં બાઈના જેવું કોઈ ભાડાની ગાડીમાં સ્ટેશન તરફ જતુ તેણે જોયું હતું.”

એક ક્ષણભર ભગવતપ્રસાદ અવાક્ બન્યો અને પછી કૈંજ અસાધારણ ન બન્યું હોય તેમ કહ્યું, અને દિગ્મૂઢ બનેલા સેવકગણને ત્યાંજ અજાયબ થતો મુકી, તે પોતાના ખંડમાં ગયો. એનો ભાવહીન ઘાંટો થોડીવારે નીચેની શાંતિમાં સંભળાયો: “માધુ ! બુટ કાઢ.” આ શબ્દો સાંભળ્યા પછી ઉભું રહેવું બીનજરૂરી છે એમ માની ધીરેધીરે સૌ વીખરાઈ ગયાં.

થાકી, કંટાળીને આવેલા ભગવતપ્રસાદના ચિત્તમાં તે રાત્રે યશોધરા પ્રત્યે રોષ શીવાય બીજી કૈં લાગણી હતી નહીં. એના ક્રોધગ્રસ્ત અંતરમાં યશોધરાની સહીસલામતીની ચિંતા કરવાનો અવકાશ ન હતો. એને આ કૃત્યમાં પોતાની આજ્ઞાનો અનાદર કરવાની યશોધરાની ચોખ્ખી દાનત દેખાઇ અને તે માટે એને જીંદગીભર પશ્ચાત્તાપ કરાવવો જરૂરનો લાગ્યો. વર્ષોનાં વર્ષો સુધી નર્મદાનાં પાણી ભરતાં ભરતા હાથ, માથુ ને પગ ઘસી એ પ્રાયશ્ચિત કરે ત્યારેજ એણે ખોએલા રાજવભવનું એને ભાન થશે; અને ત્યારેજ એ મીજાજી ગામડીઅણનો ગર્વ ગળશે એમ એણે માન્યું

શ્રીમતીને મળવાના નિષ્કંટક થએલા માર્ગ વીશે વિચાર કરતાં કરતાં, તે રાત્રે, તેને અનેક સ્વપ્નોની ઇન્દ્રજાલોભરી નિદ્રા આવી. એક રાતમાં તેણે સુખદુઃખના અનેક પ્રકારો અનુભવ્યા. પ્રભાતે ઉઠયો ત્યારે ઉજાગરો થયો હોય તેમ તેનું માથુ સખત દુખતું હતું.

પણ રાત્રે જે શાંતિ લાગતી હતી તે સવારે અદ્દષ્ટ થતી લાગી. નોકર મુંગો મુંગો ચહાની ‘ટ્રે’ મુકી ગયો ત્યારે તેને, કોઈ મુંગાઓના પ્રદેશમાં, કોઇ નિર્જન સ્થળમાં આવી ચઢયો હોય એવો, કૈંક ભાસ થયો. યશોધરાની ખાલી ખુરશી સજીવ થઇ તેની સામે ડોળા કકડાવતી હોય તેમ તેણે બીજી પાસ જોયું.

તેણે ઉતાવળે કપડાં પહેર્યાં અને કલ્પના અને વિચારનાં ભૂતોથી છુટવા તે બહાર નીકળ્યો. બને તેટલો વખત તે જુદે જુદે ઠેકાણે ઓળખીતાઓ અને મિત્રોને ત્યાં મળવાને બહાને રખડ્યો. ઘરથી બહાર આમ રખડતાં ધીરે ધીરે એનો ઉત્સાહ પણ પાછો આવતો ગયો, અને સાંજના શ્રીમતીને મળવાનું હતું એ વિચારે એનો કચવાટ અદૃશ્ય થવા માંડ્યો. યશોધરાની આડખીલી જતાં, શ્રીમતીને સહેલાઈથી જીતવાના કાલ્પનિક આનંદે એની મનોવૃત્તિને સતેજ કરી. અને આ બધી વૃત્તિઓના સંવેદનથી એ ઘેર આવ્યો ત્યારે યશોધરાની ગેરહાજરી લગભગ વિસરી ગયો.

૬

તે જમ્યો, આખી બપોર ઉંઘ્યો અને ચહા પી, સાંજના ચારેક વાગે ઓફીસોમાં આંટો મારી, સાડાપાંચ વાગતામાં તો ઘેર પાછો આવ્યો. શ્રીમતીની પાર્ટીમાં જવાનો વખત થવા આવ્યો હતો. તેણે ધીરે ધીરે, સંભાળપૂર્વક કપડાં પહેરવા માંડ્યાં. પણ કોણ જાણે શાથી ઓચીંતાં કચવાટ અને અણગમાની લાગણી તેને ઘેરી વળવા માંડી. વિમળાપ્રસાદના નોતરા વગર તેને ઘેર શ્રીમતીની ચીઠ્ઠી—જેના અસ્તિત્વ વીશે કોઈને કહી શકાય તેમ નહોતું—તેના આધારે જવાનું હતું એ ભાન પહેલીજ વાર આવ્યું હોય તેમ તે અચકાયો અને એ ભાનથી ડામાડોળ થતા મનને લીધે તે છેક સાતેક વાગે મોડો જવા નીકળ્યો. તો શ્રીમતીને ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે મહેમાનોને આવી ગએલાં માની, વિમળાપ્રસાદ અને શ્રીમતી સત્કારવાનુ કર્તવ્ય પુરું કરી, પરોણાઓમાં જુદાં જુદાં સ્ત્રી પુરુષો સાથે વાતો કરવામાં ગુંથાયાં હતાં

ભગવતપ્રસાદ છાનોમાનો આવી બહુ થોડાજ માણસોની નજરે પડે એવી બાગની એક ખુણાની બેઠક શોધી બેસી ગયો. આજના દિવસ પર જાણે એના ભાવિનો બધો આધાર લટકતો હોય તેમ એનું અંતર ધડકતું હતું. ગાંડપણમાં હોય એમ એનું માથું ચકરચકર ફરતું હતું. આટલાં બધાં માણસો વચ્ચે આમ છાના જેવા આવી, શ્રીમતી સાથે કશીએ વાત થવાનો ઓછોજ સંભવ હતો તે તો તેને સુઝ્યુંજ

નહોતું. શ્રીમતીને અનુસરતાં તેનાં ચક્ષુઓ અને બીજું બધું જોવાની કે જાણવાની શક્તિ પણ ગુમાવી દીધી.

બેંડ વાજાંના સુરો બાગના બધે ખુણે પ્રસરતા હતા. વીજળીના દીવા અને ઝાડ પર ટીંગાવેલાં રંગીન ફાનસોથી બધે રંગબેરંગી પ્રકાશ પડતો હતો. ચકોર શ્રીમતીની આંખો ઝાડમાં અડધા સંતાએલા ભગવતપ્રસાદને જોયા વિના રહી નહોતી.

"ત્યારે પેલી મીજાજી છોકરી તો નહીંજ આવી !" તેણે મનમાં વિચાર્યું. ગમે તે પ્રકારે ભગવતપ્રસાદને આજે જીતી લઇ, યશોધરાનો ગર્વ તોડવા તેને પ્રેરવો એમ તેણે મનમાં નક્કી કર્યું. એ બંને વરવહુને પાણીથી પાતળાં કરી પાર્ટીમાંથી હાંકી કાઢવાની તેની યોજના તો પાણીમાં ગઈ. ધીરે ધીરે પરોણાઓને મળતી હોય તેમ તે ભગવતપ્રસાદની દિશામાં આગળ વધી. ભગવતપ્રસાદ આવ્યાનું ભાન હોય એવું એની એકે હીલચાલ પરથી જણાતું નહતું.

મંત્રવશ થયો હોય એમ એકચિત્તે ભગવતપ્રસાદ એની દરેક હીલચાલ નીરખતો અને એનાં અંગોમાંથી ઝરતું લાવણ્ય આંખો વડે પીતો હોય તેમ એક પલ પણ દૃષ્ટિ એના પરથી ખસેડતો નહીં. એની મોહવશતાનું માપ એને ન જોતી દેખાતી શ્રીમતીએ દૂર રહ્યાં રહ્યાં ક્યારનુંએ કાઢ્યું હતું.

આંખ પલકારો કરે તેટલામાં, મોહકતાના અવતાર સરખી સ્મિત કરતી તે ભગવતપ્રસાદ પાસે આવીને ઉભી રહી. સુગંધ અને પ્રકાશમાં એના અંગની સહસ્રધા ઉજ્જ્વલ લાગતી કાંતિથી ભગવતપ્રસાદ છેક પરવશ બન્યો. અત્યંત મૃદુ અવાજે તેણે પુછ્યું : "કેમ, તમારાં પત્ની નથી આવ્યાં ?"

કેટલાએ દિવસથી જે પળનું ધ્યાન ધર્યું હતું તે પળ રખેને જતી રહે એ બીકે ભાન ભુલેલા ભગવતપ્રસાદે એના શબ્દો સાંભળ્યા નહીં કે સાંભળ્યા હોય તો સમજ્યો નહીં. એના જીવનું તે વખતે ઠેકાણું ન હતું. સમય અને સ્થળ વીસરી તેણે શ્રીમતીનો હાથ પકડ્યો.

"શ્રીમતી!" ભગવાન પુષ્પધન્વાના પ્રહારથી તેનો અવાજ ધ્રૂજતો હતો.

"ગાંડા થયા છો?" ક્રોધ દબાવી, હાથ ખેંચી લેતાં અને કોઇએ જોયું તો નથી એ બીકે ચોપાસ નજર ફેરવતાં, શ્રીમતીએ કહ્યું. તે જવાને માટે પાછી ફરી.

"શ્રીમતી! એક મીનીટ ઉભાં રહેો." ગાંડા જેવો ભગવતપ્રસાદ બોલતો સંભળાયો: "મારું જીવન અને મરણ હવે તમારા હાથમાં છે. શ્રીમતી! શ્રીમતી!" અત્યંત આતુર અવાજે તે કરગર્યો, "એક વાત કહેવા આવ્યો છું સાંભળશો?"

અતિ તુચ્છ લાગતા આ માનવ કીટકને પગ તળે કચરી નાખવાનું શ્રીમતીને મન થયું; પણ યશોધરાની મૂર્તિ તેની આંખ આગળ આવીને ઉભી. છતાં ભગવતપ્રસાદના આ કવખતના ગાંડપણથી તે કંટાળીને બોલી: "આ નાટક નથી. શું કહો છો?" તેણે કડકાઇથી કહ્યું.

"શ્રીમતી! મારો સંસાર આજે બાળીને હું આવ્યો છું. તારી ઇર્ષ્યામાં મારી પત્ની મને મુકીને જતી રહી છે." તમેનું તું કરતાં તેણે કહ્યું, "હવે તો તું દયા કર!"

એક વિપલ શ્રીમતીને સમજ પડી નહી. કપાલ પર કરચલીઓ પાડી, આંખો ફાડી તે જોઈ રહી. પણ બીજીજ ક્ષણે યશોધરા ભગવતપ્રસાદને છોડીને નાસી ગઈ છે એ વાત એના મગજમાં સ્પષ્ટ થઈ. એના મગજની ગુચવણ, દીલગીરી જતા રહ્યા. પોતે સીધી રીતે કૈં કર્યાં વગર આ ધાર્યું પરિણામ આવ્યું તેથી તેનો આનંદ માયો નહીં. બધી વાંચ્છના તૃપ્ત થઇ હોય તેમ તેની પહોળી થયેલી આંખો અમાનુષી રીતે નાચી. એના વદન પર અટ્ટહાસ્ય સ્ફુર્યું "મૂર્ખા! બાયલા! એજ દાવનો છે તું." તેની વિજયથી ઉન્મત્ત દૃષ્ટિમાં અપૂર્વ આત્મસતોષનો સંભાર ભર્યો હતો, "શ્રીમતી જોઇએ છે? સાત ભવ તો શું પણ સાતસો ભવ તપ કરે તોપણ શ્રીમતી

નથી મળવાની." ગુલામને વધની શિક્ષા ફરમાવે તેટલા તોરથી શ્રીમતીએ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા અને દમામમાં પીઠ ફેરવી.

અત્યંત નીરાશાને પરિણામે આવતી ધૃષ્ટતાથી ભગવતપ્રસાદ પણ ભુલ્યો સ્થલ કાલનાં બંધનો એ વીસરી ગયો. શ્રીમતી એક ડગલું ભરે તે પહેલાં ઝડપથી તેનું બાવડું એણે મજબુત પકડયું. તેની આંખમાંથી અંગારા ખર્યા.

"મશ્કરી? મારો સંસાર ધુળમાં મેળવીને હવે મશ્કરી કરે છે? જવાબ આપ! આ પળે તુ મારી થવાની કબુલાત આપ, નહીં તો તારું ખુન કરીશ." ઘણા દિવસની રોગિષ્ટ મનોદશાને અંતે અત્યારે તેનામાં ગાંડપણજ આવ્યું હતું.

એક ક્ષણવાર શ્રીમતીની આંખો ભયથી ત્રાસી. મદદ માંગતી હોય તેમ બીકમાં ચોતરફ તેણે જોયું બીજીજ ક્ષણે ઝાડની પાસે આવી ઉભેલા વિમળાપ્રસાદ પર તેની આંખો ઠરી અને તેના વદન પરથી ભય ઉડી ગયો અને તેને સાટે ઉદ્ધતાઇ અને મજાક પ્રસરી રહ્યાં. "વિમળ! આ ગાંડાના હાથમાંથી મને છોડવ. ભાઈ નોતરા-વગર ઘુસી જવાનું શૌર્ય બતાવી, મારો પ્રેમ યાચવાનો અદ્‌ભુત પ્રયોગ કરે છે."

વિમળાપ્રસાદ એક અક્ષર બોલ્યા વગર આગળ આવ્યો. તેની સાથે બે અનુચરો હતા તેને આજ્ઞાદર્શક સ્વરે કહ્યું: "આ ગાંડાને બહાર મુકી આવો."

ભગવતપ્રસાદ શું થયું તે વિચારે કે એક શબ્દ બોલે તે પહેલાં તો બંને અનુચરોએ તેને દરવાજા બહાર કાઢયો.

× × ×

ભગવતપ્રસાદને ભાન આવ્યું ત્યારે, તેણે પોતાના સુવાના ઓરડામાં પથારી પર તરફડતો પડેલો પોતાને જોયો. અંધારા ખંડનું શમશમાકાર વાતાવરણથી બે સ્ત્રીઓની આંખો એને

દેખાતી. બે આંખો ગર્વભર્યા તિરસ્કારથી તેને ડામતી; બે આંખો દયામણાપણાથી-ભીના તિરસ્કારથી તેને ઠપકો દેતી.

એકદમ તે ગાંડા જેવો ઉઠયો ને દીવો કર્યો. ઘડીઆળમાં સાડા નવ વાગ્યા હતા...શુક્લતીર્થ પહોંચવા અંકલેશ્વર જવાની છેલ્લી ગાડી પોણાદશેક વાગે આંટરોડથી જતી હતી......

ઘરનો રખેવાળ-રામોશી ભૈયો જોઈ રહ્યો. ટોપી વગરના શેઠ ઘરમાંથી બહાર ધસી આવતા તેણે જોયા. તે જતી ટેક્ષીમાં કુદ્યા ને ટેક્ષી ઝપાટાભેર ચાલી ગઇ. ભૈયાજી ક્યાં સુધી જોઇ રહ્યા. કાલે શેઠાણી-આજે શેઠ! ઘરને શું થયુ હતું? તેણે ઓટલા પર ફાનસ આગળ પડેલા રામાયણ તરફ ફરતાં બોલવા માંડયું :

तुलसी आ संसारमें भात भातके लोक...

બુદ્ધિશાળીઓનો અખાડો.

નિરંજના સુરત શહેરની એક નવાઇ હતી. અને એને નવાઈ ગણાવવાને ઘણી વસ્તુઓ એકઠી થએલી હતી. સાથી પહેલું કારણ તો એ સ્ત્રી હતી; બીજું કારણ એ આકર્ષક હતી; ત્રીજું કારણ એ યુવાન હતી; ચોથું કારણ એ પૈસાદાર હતી; પાંચમું કારણ એ વિધવા અને સ્વતંત્ર હતી. આવાં કારણો ઉપરાંત પણ બીજાં ઘણાં કારણો હતાં. એ સાધારણ રીતે સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષોમાં વધારે ભળતી, અને તેમાંએ ખાસ કરીને બુદ્ધિમાન પુરુષોનું પાણી જોવાનો એને શોખ હતો. એ કળાને પોષવાનો દાવો કરતી. સુરત શહેર અને એના સંયોગોમાં બની શકે તેટલી બધી રમતોમાં એ રસ લેતી. એણે સ્ત્રીઓની પુરાણ પુનિત પ્રણાલિકાથી જુદીજ રીતે ચાલવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય એવું દેખાતું હતું.

નિરંજનાનું ઘર એ જાત જાતનાં મનુષ્ય પ્રાણીઓને મળવાના સંગ્રહસ્થાનરૂપ હતું. એમાં નવા અને જુના બધી જાતના નમુનાઓ જોવાના મળી શકતા. એની દુનીઆમાં મુર્ખા અને બુદ્ધિમાન, ગરીબ અને તવંગર સૌને માટે સ્થાન હતું. અને શોખીન માણસ વિવિધ પ્રકારની વસ્તુઓને નીરખે તેમ આ બધાઓને નીરખવામાં તેને મજાહ પડતી જણાતી.

એને કૈં ઉપાધિ ન હતી; છોકરાંઓની જંજાળ ન હતી; ઘરની તાબેદારી ઉઠાવવાની નહતી. પૈસાદાર હતી એટલે એની બેદરકારી જણાય ત્યારે સગાંઓ ખોટું નહોતાં લગાડતાં, અને એની બધી વિચિત્રતાઓ છતાં ગામમાં પણ એ થોડી ઘણી લોકપ્રિય હતી.

તાપી નદીને કીનારે મોટા કમ્પાઉંડવાળો આરસનો અને પગથીઆંથી શોભતો એનો વિશાલ પ્રાસાદ આવી રહેલો હતો. એના બંગલાના ખંડ, ખંડ કરતાં અખંડ લાગે એવા મોટા હતા. અને એમાં ફરતી પરિચારિકાઓ, પરિચારિકાઓ કરતા ગામની ગૃહસ્થ કન્યાઓ જેવી વધારે લાગતી. દરેક ઠેકાણે વૈભવ દેખાતો, દરેક ખુણે ખુણે વિસ્તાર જણાતો, અને આ બધી સપત્તિની એકલી–એકલી માલીક નિરંજના હતી.

આજે નિરંજનાનો જન્મદિવસ હતો. આજે એને એકવીસ વર્ષ પુરાં થતાં હોવાથી કાયદા પ્રમાણે એ પોતાની સંપત્તિની પુરેપુરી હક્કદાર બની હતી. અને તેના નિમિત્તે એણે પંડિત વ્રજમોહન, આઈ. સી. એસ. પદ્મ, શાસ્ત્રીજી રંગનાથ, પુરોહિત વિજયશંકર અને જ્યોતિર્વિદ જગન્નાથ જેવા અપૂર્વ જનોનું એક સંમેલન કર્યું હતું. અને એમાંના એક મહાપુરુષે ગર્વભેર કહેલું કે, આવા વિચિત્ર વાદરા બીજા કોઈ છાપરે આવી રીતે ભાગ્યેજ એકઠા થયા હશે, તે અક્ષરશઃ સત્ય હતું.

સાધારણ રીતે આવા મહાપુરુષો બહુ સાથે મળતા નથી અને મળે ત્યારે એમની સમગ્ર મહત્તા, કાં તો અનેક ગણી વધી પડે છે કે એક મહાજ્યોતિમાં સમાઈ વિલિન બને છે. તેઓ બનતાં સુધી કોઈ કોઈની પરવા કરતા નથી કે કોઈની સાથે એકમત થતા નથી. પણ કોઈ અજબ કારણને લીધે કોઈવાર સો શાણાઓ એકમત થાય તેમ આજે સૌ એક વાતમાં એકમત થએલા દેખાતા, અને તે નિરંજનાને પ્રસન્ન કરવાની. સૌ એમની મહત્તાનો અને બુદ્ધિનો અહંકાર ભુલી ગયા હતા માત્ર એ બુદ્ધિ અને મહત્તાના

સતત ભાનથી ગર્વભરી રીતે વર્તવાની જે એમની રીત હતી માત્ર ટેવરૂપેજ અત્યારે રહેલી હતી.

વિશાલ અગ્રખંડમાં સૌ નિરંજનાની વાટ જોતા બેઠા હતા. એમનો સત્કાર કરવાને એ કોઈકને યોજી, ટ્રસ્ટીઓ સાથે કૈં અગત્યની વાતચીતમાં રોકાએલી હતી. પણ આવનારાઓમાં માત્ર પદ્મ સીવાય બીજા કોઇ આ સ્થલથી અપરિચિત હોય એવા દેખાતા ન હતા.

સંકોચ કેટલો રાખવો તેનું ખાસ ધોરણ ન હોવાથી સૌએ પોતપોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે પોતપોતાનું ધોરણ બનાવ્યું હતું અને એનું માપ એમની બેસવાની ઢબમાં જણાઈ આવતું હતું. મહાકવિ અનિલ આખી દુનિઆ એમની કવિતા પર આધાર રાખતી હોય તેમ, એક સોફા પર પગ લબાવી, હવામાં દુનીઆને અંકિત કરે એવી કવિતા લખતા હતા. હેમરાજ ટુંકા પગને પગ પર ચઢાવી પંકજ સાથે એમના છેલ્લામાં છેલ્લા નાટકની પ્રસ્તાવના વિશે રસભેર વાત કરતા હતા. સહસ્રમુખ, કૈલાસનાથ અને અવનીન્દ્રનાથ એક ખુણામાં ચૌરી-ચોરાના હત્યાકાંડ વખતની ગાંધીજીની વર્તણુંક યોગ્ય હતી કે નહીં તેના તીખા વાદવિવાદમાં, સૌથી વધારે ધાંટા પાડી, પોતપોતાના પક્ષનું સમર્થન કરવા મથી રહ્યા હતા. ચંદ્રમોહન છટાદાર બાનીમાં વ્રજમોહન, પ્રવીણચંદ્ર અને પદ્મના આગળ એમણે છેલ્લી કોંગ્રેસની વ્યાસપીઠ કેમ ગજાવી હતી તેનો હેવાલ કહી રહ્યા હતા; અને વ્રજ-મોહન અને પ્રવીણચંદ્ર જરાક રસથી તેમને બનાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. વીલાયતથી તાજોજ આવેલો આઇ. સી. એસ. પદ્મ આ બધા મનુષ્યો અને રીતથી અપરિચિત હોવાથી અધીરાઇ અને તિર-સ્કારથી એમાં ટારટોઇઝ શેલનાં ચસ્માંમાંથી વારંવાર આમતેમ જોતો હતો. શાસ્ત્રીજી લાલ કોરના દુપટ્ટાને ઉભડક પગ અને શરીર પર વીંટાળી, પાઘડી ગાદી પર મુકી શરીરને હીંચતા હતા. પુરોહિત જગન્નાથ શાસ્ત્રની કોઈ ઉંડી ચર્ચામાં ગુંથાઈ ગયા હતા.

સૌ ધીરે ધીરે અધીરા થવા માંડયા હતા. નિરંજનાને ધાર્યા કરતાં ઘણું વધારે રોકાણ થયું હતું, અને સૂર્ય વગર અંધારી પૃથ્વીની જેમ. તેના વિના દીવાનખાનું નિસ્તેજ લાગતું હતું.

"શું આપણ બધાને અંામ બેસાડી મુક્ી પ્રદર્શન કરવાને નીરુબ્હેને બોલાવ્યા છે ?" મહાકવિની ગર્જના સંભળાઈ અને સૌ ચમક્યા.

"બ્હેનને ઘણું મોડું થયું." પુરોહિત બોલ્યા.

"કવિરાજ ! થોડી કવિતા લખી નાખો એટલે વખત નહીં જણાય." અટકચાળા હેમરાજથી બોલ્યા વિના રહેવાયું નહીં.

મહાકવિએ ડોળા કાઢયા અને આ ક્ષુદ્ર માનવ જંતુ તરફ જોઈ રહ્યા.

"ચંદ્રિકા વગરની રાત્રિ જેવું અત્રે સર્વે નિસ્તેજ નથી જણાતું ?" પંકજના ડોળા થોડા તોફાનમાં ચમક્યા.

પદ્મ આ બધા તરફ અણગમાથી જોઇ રહ્યો. નિરંજનાના ઘરનો આ પહેલો અનુભવ તેને ઘણો આકર્ષક લાગ્યો નહીં.

સહસ્રમુખના કર્ણો ચૌરીચોરાના હત્યાકાંડ તરફથી આ તરફ વળ્યા. એમના નયનો જરા પંકજ તરફ જોઈ માયાળુ રીતે હસ્યાં. અને એમની વાતમાં પણ રસ લે છે એમ દેખાડવા તે વાતમાં જોડાયા.

" મી. પંકજ ! નીરુબ્હેન તમને આપણી સાધારણ સ્ત્રીઓ કરતાં કૈં જુદીજ જાતનાં નથી લાગતાં ?" કેનીએક મોટી શોધ કરી હોય એમ તેમણે વાક્ય ઉચ્ચાર્યું.

પંકજને બદલે અવનીન્દ્રનાથે જવાબ દીધો : " You are right. She is a rare specimen among our woman-kind! And she is so intellectual. I should not be surrpised if she becomes another Sarogini Naidu some day. Perhaps she will surpass her."

ચંદ્રમોહનથી રહેવાયું નહીં. " She is not intellectual

as you think her to be. But her other qualities will make her surpass her predecessors. "

અને જગન્નાથે અડધું સમજ્યે અણુસમજ્યે ડોકું ધુણાવ્યું : "બહેનની કુંડલી પણ એમજ કહે છે."

"તમારી કુંડલિમાં બહેનના કપાળે દેશભક્તિ લખી છે કે નહીં? વીલાયતની માફક બહેનના જેવી સેવિકાઓ પાકે ત્યારેજ કૈં આ દેશનો ઉદ્ધાર થાય." કૈલાસનાથનો દેશપ્રેમ એકદમ ઉછળી આવ્યો.

પ્રવીણચંદ્રનો મીજાજ જરા ગયો જણાયો. "આઇ મીસ્ટર કૈલાસનાથ! તમે ઝોળી લઇ ભીખારીવેડા કરી પરવાર્યા તે હવે નિરંજના બહેનને રખડાવવા કાઢવાનો વિચાર છે કેમ?"

"ભીખારીઓના દેશમાં ભીખારીવેડા કરવા સીવાય બીજો ધંધો શો હોય?" કૈલાસનાથે બેદરકારીથી તેના સામું જોવાની તસ્દી લીધા વિના, જવાબ આપ્યો અને જોરથી સીગાર પીતાં પીતાં ખુરશી હલાવી હીંચકા ખાવા માંડયા.

આ બધામાં મુંગા રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય એવા ત્રણજ જણ હતા: વ્રજમોહન, પદ્મ અને વિજયશંકર. પહેલાને આ બધા ઘણા તુચ્છ જણાતા; બીજાને તિરસ્કાર સીવાય બીજી વૃત્તિ નહોતી થતી; ત્રીજાને શું બોલવું તે સુઝતું નહીં.

આ ક્ષણેજ નિરંજના ખંડમાં દાખલ થઈ. એણે ઝીણાં શ્વેત વસ્ત્રો પરિધાન કર્યાં હતાં. સૌભાગ્યસૂચક અલંકારો સીવાયના ઝીણા નાજુક હીરાના અલંકારોથી એની ગ્રીવા, હસ્ત અને કર્ણો ચમકતાં હતાં. દાખલ થતાંજ બધી દિશામાં ફરી વળે એવું એક સ્મિત તેણે કર્યું. "માફ કરજો હોં. જરા વધારે વાર થઇ ગઇ" સૌને સામટી વાત કરતી હોય તેમ તેણે ખુલાસો આપ્યો. અને પહેલી નજર જાણે પદ્મ પર પડી હોય તેમ તેણે તેની સાથે વાત કરવા માંડી : "પદ્મભાઈ! આવી પહોંચ્યા? તમે તો ઘણા ફેરવાઈ ગયા લાગો છો?"

ઉત્તરમાં પદ્મે અંગ્રેજી રીતે નમન કર્યું. "તમે મને ઘણાં વર્ષે જોયો એટલે એમ લાગે છે." એને આ જુદી જાતના વાતાવરણમાં શું બોલવું તે કૈં સુઝ્યું નહીં.

"કેમ, કાકા ભાઇઓ સૌ આનંદમાં છે?" નિરંજનાએ વધારે વાત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પદ્મે માત્ર ડોકું ધુણાવ્યું. એને વધારે વાત કરવાની વૃત્તિ કૈં જણાઈ નહીં. નિરંજના મહાકવિ તરફ ફરી.

"ઓહો! કવિશ્રી! આ વખતે ઘણે લાંબે સમયે દેખાયા હોં."

આ પહેલુ ધ્યાન ખેંચવા માટે ગર્વ પામતા કવિરાજ આસન પરથી ઉઠયા. "દેવી! આજના શુભ પ્રસંગ નિમિત્તે અભિનંદન! જીવનમાં આવો અપૂર્વ અવસર એક જ વાર આવે છે. વધારે તો શું કહું, પણ–

આ વિશ્વના વિષમ માર્ગ મહીં તમારું,
થાજો પ્રયાણ સુખરૂપ અતિશ સારું.
ને ગીતસેર મીઠી દિવ્ય સુકંઠમાથી,
ગાઈ પ્રફુલ્લ કરજો હૃદયો જનોનાં."

ને હસીને એમણે ઉમેર્યું: "અથવા સ્વજનોનાં."

નિરંજના આ કવિત્વમય પ્રસાદીને ધ્યાનમાં ઉતારતી હોય તેમ જરીવાર મુંગી રહી. પછી ગંભીરતાથી ઉમેર્યું: "આવા સુંદર કાવ્ય માટે ઉપકાર કવિરાજ!"

"તમસમી દેવીઓની પ્રેરણા આવાં કાવ્યોને સ્વયંભૂજ સ્ફુરાવે છે." મહાકવિએ જરા ગર્વભેર કહ્યું.

પણ તે આગળ ઘણું કવિત્વમય કૈં ઉમેરે તે પહેલાં ચંદ્રમોહનનું વકતૃત્વ ઉભરાઈ રહ્યું હતું તે આગળ આવ્યા. "નિરંજના બ્હેન! તમારી એકવીસમી જન્મતિથિને પ્રસંગે અભિનંદન! આજે તમે એકવીશીમાં પ્રવેશ કરો છો. માણસના જીવનમાં

આ કાલ જેવો તેવો નથી એટલું યાદ રાખજો. તમારે હવે નવી જોખમદારીઓ અદા કરવાની છે. હજુ ગઇ પચીસીનો કાળ વટાવવા..."

તે વાક્ય પુરું કરે તે પહેલાં નિરંજનાએ તેને અટકાવ્યો : "ચંદ્રમોહન ! આવી સુંદર સૂચનાઓ કરવા માટે તમારી હું ઋણી છું." એણે નજર ફેરવી.

સહસ્રમુખ જરા ખોંખારો કરી કોટનાં બટન સરખાં કરતા આગળ આવ્યા. "નીરુબહેન ! અભિનંદન."

એમને જવાબ મળે તે પહેલાં પ્રવીણચંદ્ર એમના હાથમાંનું બંડલ છોડતાં છોડતાં બોલી ઉઠ્યા : "સાલ મુબારક. નીરુબહેન ! તમારે માટે અમારા કારખાનામાં બનેલી ચામડાની સ્લીપર લાવ્યો છું તે સ્વીકારશો."

નિરંજનાએ જરા હસીને સ્લીપરો હાથમાં લીધી."સુંદર છે હો."

"તમારે માટે જ ખાસ બનાવડાવી છે."

અત્યાર સુધી તદ્દન મુંગા રહેલા વ્રજમોહનની ધીરજ હવે ખુટવા માંડી હતી. એમણે એક વખત ઉધરસ ખાધી, એકવાર હાથ કોટના ખીસ્સામાં નાંખ્યો, પાછો બહાર કાઢ્યો અને પાછો નાખ્યો અને આટલા પ્રયાસને પરિણામે એક સુંદર ડબ્બી એમણે ખીસ્સામાંથી ખેંચી કાઢી. પ્રવીણચંદ્રની સામે તિરસ્કારની એક નજર નાખતાં નાખતાં એમણે ડબ્બી ઉઘાડતાં જોઇએ તે કરતાં વધારે વાર કરી, આસપાસનાની આતુરતાને સહેજ તાવી; અને "નીરુબહેન! મારી આ નિર્જીવ ભેટ સ્વીકારશો" એમ કહેતાં કહેતાં પાનાની સુંદર બ્રેસલેટની જોડી એમણે નિરંજના આગળ ધરી.

સૌ આશ્ચર્ય પામેલાં દેખાયાં અને નિરંજનાનું આશ્ચર્ય પણ કૈં ઓછું નહોતું. "વ્રજમોહનભાઈ! આ પ્રસંગે આવી મોટી ભેટ હોય નહીં" તેણે અટકતાં, અચકાતાં કહ્યું.

"ના, મારા સમ બ્હેન! તમારે એ રાખવી જ પડશે."

નિરંજના મુંઝવાઇ. "પણ આ—"

"એક અક્ષર વધારે બોલશો નહીં. હું કૈં સાંભળવાનો નથી."

નિરંજનાએ કચવાટ સંતાડયો અને ડબ્બી લઈ બાજુ પર મુકી. આ અસાધારણ પ્રસંગને લઇને સૌ જરા મુગાં થઇ ગયાં હતાં એટલે એણે કૈલાસનાથ સામે જરા હસીને જોયું: "કેમ કૈલાસનાથ! શું ખબર?"

આ અચીંત્યા પ્રશ્નથી કૈલાસનાથ એક ક્ષણ ભર અવાક્ થયો; પણ પછી ઉતાવળમાં તેણે ઉમેર્યું, "Congratulations! નિરંજનાબ્હેન, હું તો આપવાને બદલે લેવા આવ્યો છું. મારી ઝોળીમાં શું નાખશો?"

નિરંજનાએ મોં મલકાવ્યું: "જે માંગો તે. તમને કૈં ના પડાશે?"

"આજે તો તમે વયમાં આવ્યાં એટલે ઓછામાં ઓછા દસ હજાર રુપીઆ તમારે અમારા ફંડમાં આપવા પડશે."

આમ માગવામાં અવિનય થયો હોય તેમ સૌએ તેના તરફ કટાક્ષથી જોયું. પણ નિરંજનાએ તેટલી જ પ્રસન્નતાથી જવાબ આપ્યો: "માંગી માંગીને આટલાજ માગ્યા?" અને તે પંકજ અને હેમરાજ તરફ ફરી. "કેમ પંકજ! શું વિચાર કરો છો?"

"હું વિચાર કરતો હતો કે મારી વાર્તાની તપસ્વિની સદેહે તો નથી ઉતરી આવી?"

નિરંજના ખડખડાટ હસી પડી. "તપસ્વિનીઓ ઘરેણાં નથી પહેરતી."

પંકજ જરા છોભીલો પડેલો દેખાયો, પણ તેણે હીંમતભેર ઉમેર્યું: "નવા યુગની કેની? અને કલ્પનાને બીજું શું જોઇએ? શુભ્ર વસ્ત્રો,

રૅસ્ય 'આકૃતિ:.....'' ફરી એણે જીભ કચરી અને ફરી હીંમત આણી આંખો ફાડી એણે સૂચક હાસ્ય કર્યું.

નિરંજનાને આ પ્રકાર કૈં ગમ્યો નહીં પણ હસી કાઢતાં તેણે કહ્યું: "યોગિનીઓએ તો ઉપવાસ કરી અને ટાઢ તડકો વેઠી કઠણ અને કાળાં બનવું જોઈએ.'' પોતે એવી નથી એવું સુચવતું આ વાક્ય તેને પોતાને પણ બોલાઈ ગયા પછી યોગ્ય લાગ્યું નહીં. તેણે વાક્ય અધુરું મુક્યું અને હેમરાજને પ્રશ્ન કર્યોઃ ".ઓહો...હો, હેમરાજ! તમે ક્યારે આવી પહોંચ્યા? મેં તમને ગઈ કાલે જ સંભાર્યા હતા.''

હેમરાજ આ આસાધરણ સંભારણાથી કુલાઈ ગયેલા દેખાયા. "ગઈ કાલેજ મને પણ એમ થયું કે નીરુબહેન જરુર સંભારતાં હશે. 'व्यतिपजति पदार्थान् नान्तरः कोऽपि हेतुः ।' એ શ્લોક યાદ છે? તમે મને અહીં સંભાર્યા અને મને એમ થયું કે નીરુબહેન મને સંભારતાં હશે. મનોમન સાક્ષી છે એ સિદ્ધાંત કૈં ખોટો નથી.''

નિરંજનાને આજે ક્ચવાવાનો જ દિવસ હતો. તેનો અવાજ જરા શુષ્ક થયો. "ના, ના, એમ નહીં. મેં તો સહજ શાસ્ત્રીજીને પુછ્યું હતું કે તમે બહારગામથી આવ્યા કે નહીં?''

"એમ સહજ પુછ્યું તેથીજ મારો સિદ્ધાંત ખરો ઠરે છે.''

વાદમાં ઉતરવું અપ્રાસંગિક હતું એટલે શાસ્ત્રીજી અને ચંદ્રમોહન માંહોમાંહ્ય વાત કરતા હતા તેમની તરફ જોઈ તેણે કહ્યું: "ચંદ્રમોહન! તમે આ હેમરાજને તો ઓળખતા જ હશો. 'ચંદ્ર–રજની' વગેરે પ્રસિદ્ધ નાટકોના એ લેખક.''

"નાટ્યકાર હેમરાજને ન ઓળખે એવું આ સુરત શહેરમાં કોઈ હોય ખરું? એમને મળવાને હું ઘણા વખતથી આતુર હતો. આજે અનાયાસે એ શુભ પ્રસંગ સાંપડ્યો.''

હેમરાજે આ પ્રશંસાથી અપૂર્વ આત્મસંતોષ અનુભવ્યો અને

મહેરબાનીથી ચંદ્રમોહન સામે જોયું. "મેં પણ તમારું નામ સાંભળ્યું હતું."

આ બંનેને વાત કરતા મુકી, એક ખુણામાં ઉભેલા આચાર્ય અવનીન્દ્રનાથ; જ્યોતિર્વિદ શાસ્ત્રીજી વગેરે તરફ તે ફરી. અત્યાર સુધી મુંગા રહેલા આચાર્યે તેમની શાલનો છેડો સમો કરતાં કરતાં અભિનંદનો આપ્યાં. જગન્નાથે સાકર-કોપરાનો પ્રસાદ આપી આ વર્ષે નિરંજનાની કુંડલિમાં સુંદર ગ્રહયોગ પડ્યાની વધામણી આપી. શાસ્ત્રીજીએ એનામાં થએલા શ્રી અને સરસ્વતીના વિરલ યોગથી અપૂર્વ પરિણામ આવવાની શુભેચ્છાઓ દર્શાવી. પુરોહિતજીએ પવિત્ર ભસ્મ આપી, એનું આયુષ્ય સો શરદનું થવાનો આશીર્વાદ આપી, એના ઉદાર અને પરોપકારી સ્વભાવની પ્રશંસા કરી. અને આમ બધાનાં અભિનંદનો સ્વીકારતી નિરંજના સૌને બેસવાનું સુચવી, મોડું થઈ ગએલું હોવાથી જમવાની તૈઆરી બરોબર થઈ ગઈ હતી કે નહીં તે જોવા અંદર ગઈ.

એને જતી જોઈ મહાકવિએ એક નિઃશ્વાસ નાંખ્યો, અને પાસે બેઠેલા પંકજની તરફ જોઇ, કોઇ મહા સત્ય ઉચ્ચારતા હોય તેમ ઉચ્ચાર્યું: "પંકજરાય! મારી જીંદગીમાં મેં ઘણી સ્ત્રીઓ જોઈ છે. કોઈ સૂર્ય જેવી જ્વલંત તો કોઈ ચંદ્ર સમી શીળી. કોઈ શુક્ર સમી સુંદર તો કોઈ મોગરા સમી સુવાસિત. મેં કાઠીઆવાડની કોકિલ-કંઠીઓ અને ગુજરાતની ગૃહિણીઓ, વડોદરા સુરતની મધુરીઓ અને મુંબાઈની અલબેલીઓનો અનુભવ પણ મેળવ્યો છે. પણ એ સૌનો વિરલ યોગ મેં જેવો આ સ્થાનમાં જોયો છે તેવો ક્યાંએ જોયો નથી."

પંકજનો સ્વભાવ જરા ટીખળી હતો. એણે આંખોને ઉઘાડ-મીંચ કીધી: "અને કવિરાજ! મેંએ કલ્પનામાં ઘણી સુંદરીઓ કલ્પી છે અને તેથીએ વધારેની સાથે હું ઘાડા પરિચયમાં આવ્યો છું પણ આ મૂર્તિ આગળ સૌએ પાણી ભરે છે."

પદ્મ આ બંનેની બહુ પાસે હતો. ક્રોધમાં હોય તેમ એની આંખો જરા રાતી થઈ; પણ કૈં પણ બોલવું અનાવશ્યક હતું એટલે મૌનજ સેવ્યું, અને ચારેગમ થતી વાતો ધ્યાનથી સાંભળવા માંડી.

એક બાજુ હેમરાજ અને ચંદ્રમોહન ધીમેથી કૈં વાતચીત કરતા હતા. એમની વાતોના થોડા થોડા શબ્દો પદ્મના કાનમાં જતા. એણે વ્રજમોહનનું નામ બોલાતુ સાંભળ્યું. " શું દાનત હશે?"– એવા ભાંગ્યાતુટયા શબ્દો કાન પર આવ્યા. મહાકવિ તરફ જોઈને બંનેએ આંખ મારી તે પણ તેણે જોઈ. ચંદ્રમોહન માત્ર ટીખળજ કરતો હતો, પણ હેમરાજ જરા અદેખાઈથી બોલતો હતો એનું પણ તેને લાગ્યું.

એણે કાનને બીજી તરફ વાળ્યા. સહસ્રમુખ, શાસ્ત્રીજી અને પ્રવીણચંદ્ર એક કોચ પર સાથે સાથે બેઠા હતા.

પ્રવીણચંદ્રે સહસ્રમુખ તરફ જોઇ ડહાપણથી ડોકું ધુણાવ્યું. " તમારી વાત ખરી છે; પણ લોકો નકામા અર્થનો અનર્થ કરે. નિરંજનાબહેને આ વાંદરાઓને આટલા ચઢાવવા નહીં જોઇએ. એ પોતે પણ જરા જોઇએ તે કરતાં વધારે છુટ લે છે." એણે છેલ્લું વાક્ય અચકાતાં અચકાતાં ઉમેર્યું.

સહસ્રમુખે સીધો જવાબ વાળવાને બદલે સ્મિત કર્યું. "ભાઈ! હવે તો દુનીઆજ નવી ઘડાય છે. ' New woman ' નો જમાનો આવે ત્યારે એવુંજ થાય."

પ્રવીણચંદ્રને લાગ્યું કે સહસ્રમુખ એને ઉંધી રીતે સમજ્યા હતા. " સહસ્રમુખ! મારું કહેવાનું તમે બરાબર સમજ્યા લાગતા નથી. નીરુબહેન જેવી સારી સ્ત્રી મેં બીજી કોઈ જોઈ નથી. એમની ભલમનસાઈનો બધા ગેરલાભ લે છે તેથીજ મને આટલું લાગે છે."

" તમે એમ માનતા હશો કે નીરુબહેન એવાં કાચાં છે તો તમારી તેમાં ભુલ થાય છે. એમને હું જેટલાં ઓળખું છું તેટલું

બીજું કોઈ નહીં ઓળખતું હોય. એ આખી type જ study કરવા જેવી છે. જોકે મારી સાથે તો બહુજ સદ્ભાવથી તે વર્તે છે અને મેં કેટલાક સારામાં સારા કલાકો એમની સાથે ગાળ્યા છે."

"તમને મા, બહેન કે પત્ની કયા સંબંધમાં આવી સ્ત્રી હોય તો ગમે?" શાસ્ત્રીજીએ વચ્ચે કોયડો મુક્યો.

"બહુ ગંભીર અને વિચારવા લાયક પ્રશ્ન પુછ્યો શાસ્ત્રીજી. પણ એનો જવાબ વિચાર કર્યા વગર તરત દેવાય એવો નથી." સહસ્ર મુખે વાત ઉડાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને ધીરે રહી હસતાં હસતાં પંકજ તરફ જોઈ ને કહ્યું: "શાસ્ત્રીજીનો પ્રશ્ન સાંભળ્યો?"

પંકજે મોટેથી પુછ્યું: "શું?"

સૌનું ધ્યાન એમની વાતમાં ખેંચાયું. સૌએ એ પ્રશ્ન સાંભળ્યો અને જવાબ દીધા વિના સૌ પાછા પોતપોતાની વાતમાં ભળ્યા.

માત્ર કૈલાસનાથ અને અવનીન્દ્રનાથ બંગાલી કલા, પૈસાદારોનું કર્તવ્ય, ગામડાની સ્થિતિ વિગેરે વિષય પર વાત કરતા હતા, અને બીજા કોઈ 'ગ્રુપ'ની સાથે ફાવે તેવું ન હોવાથી વ્રજમોહન એ બંનેની વાત બહુ બોલ્યા વગર સાંભળતો હતો. એક ખુણામાં પુરોહિત અને જગન્નાથ શાસ્ત્રપુરાણની ચર્ચા કરતા હતા.

સ્વાગત માટે રોકેલા કોઈ એક સગાએ આવીને કહ્યું કે જમવાનું તૈયાર છે અને નિરંજના ભોજનશાળામાં સૌની રાહ જુએ છે. વાતનો વિષય બદલાઈ ગયો. સૌ કપડાં કાઢવાની ખટપટમાં પડયા અને ડાહ્યાડમરા બની, માસ્તરની આગળ જતા નીશાળીઆની માફક સૌ ભોજનશાળા તરફ વળ્યા.

૨

ઉપલા બનાવને બે ત્રણ દિવસ વીતી ગયા હતા. નિરંજનાના દીવાનખાનામાં સાંજના ચારેક વાગતાને સમયે નિરંજના ને પદ્મા કૈં ઉંડી વાતમાં ગુંથાયાં હોય એવાં દેખાતાં હતાં. એમના બંનેના

દેખાવ પરથી તેઓ પરસ્પરથી તરતનાંજ પરિચિત થયાં હોય એવું નહોતું લાગતું. નિરંજના શાંત, ગંભીર, બેદરકાર લાગવાને બદલે આનંદી અને આતુર લાગતી હતી. પદ્મ પરિચિત–અતિપરિચિત જન જેવો ન દેખાવા માંગતો છતાં દેખાતો હતો.

"પદ્મ! તું તો ઉલટો હતો તેનાથીએ બગડીને આવ્યો. આના કરતાં તો તું ગયો ત્યારે સારો હતો."

થંડે પેટે પદ્મે જવાબ વાળ્યો: "તમે મોટાં થયાં કેની તેથી તમને એમજ લાગે."

"અને શું તું મોટો નથી થયો ?" નિરંજના ગુસ્સે થઈ: "મોટો કલેક્ટર થશે તેના પર આટલો રોફ મારે છે ?"

"હું સુરત શહેરની પ્રખ્યાત શ્રીમંતી નિરંજનાબહેન તો નથીજ થવાનો."

નિરંજના જરા નરમ થઇ: "તારે મહેણાં મારવાં છે, કેમ ? હું જાણું કે તું વિલાયત આટલાં વર્ષો રહી આવ્યો એટલે સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતામાં માનતો હશે. પણ તું તો હિંદુસ્તાનના પુરૂષો કરતાં પણ વધારે વહેમી લાગે છે."

પદ્મ જરા શરમાયો. "નીરુબહેન! તમે ઉંધો અર્થ કરો છો."

"ઉંધો અર્થ કરું છું ? કોણ હું ? ના ના, જરાએ નહીં. સ્ત્રીસન્માનની વૃત્તિએ તો મને નીરુબહેનની પદવી અપાવી." નિરંજનાના સ્વરમાં કડવાશ સ્પષ્ટ હતી. જાણે સમજ્યોજ ન હોય તેમ પદ્મ તેને નમી રહ્યો.

"નીરુબહેન! તમને ખબર છે કે અહીંના ને ત્યાંના પુરુષોની સ્ત્રીસન્માનની વૃત્તિમાં ફેર છે ?"

"શો ?"

"ત્યાંના પુરુષો સ્ત્રીઓને મિત્ર તરીકે માન આપે છે. અહીંના પુરુષો એને સુંદર પુતળાં તરીકે પુજે છે. પછી એને દેવી કહે કે દાસી કહે એ જુદી વાત."

" એટલે ? "

" ત્યાં સ્ત્રીઓ પુરુષોના સંરક્ષણ પર જીવતી નથી. જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં એ ઝઝુમે છે અને દરેક સ્થળે એ એની લાયકાત અને શક્તિથી પુરુષોને માન આપવાની ફરજ પાડે છે એ માન મહેરબાનીનું નથી, કે પુરુષોની સ્વામી વૃત્તિથીએ પ્રેરાએલું નથી." તે જરાવાર થોભ્યો. નિરંજના કૈં પણ બોલ્યા વગર તેની સામે જોઇ રહી. " અહીંઆં સ્ત્રીને સન્માન મળે છે તે જુદી જાતનું છે. " વિચાર કરી પૃથ્થકરણ કરતો હોય તેમ તેણે શરુ કર્યું : " ઘણુંખરું તો એ કોઈ પુરુષથી રક્ષાએલી હોય એટલે એને માન આપવાની ફરજ પડતી હોય, અથવા કાંતો એ એવી ક્ષુદ્ર હોય કે એને અપમાન આપવા જેવી કોઈને જરુરે લાગતી નહીં હોય. "

" હું એ બીજા વર્ગની સ્ત્રીમાં આવું છું નહીં ? " નિરંજનાએ તીખાશથી પુછ્યું.

" ના, તમે વળી ત્રીજાજ પ્રકારમાં આવો છો. સાધારણ રીતે તમારા જેવી સ્વતંત્રતા, સંપત્તિ અને નિરંકુશતા જેમને સાંપડી હોય એવી થોડીજ સ્ત્રીઓ આ દેશમાં વસે છે; ને સંપત્તિ ને સ્ત્રી રક્ષણ વગરનાં હોય ત્યાં રક્ષણ કરવાનો કે માલીકી ભોગવવાનો શોખ દરેક જણને થઇ આવે છે." નિરંજનાનું મુખ ક્રોધથી રાતુંચોળ થઇ ગયું હતું તે ન ગણકારતાં એણે આગળ ચલાવ્યું, " જ્યાં એમ ખુલ્લી રીતે ન થઈ શકે તેમ હોય ત્યાં સ્ત્રીના અભિમાનને સન્માનના શણગારથી સતોષી, ઉંદર ઉપર બીલાડીની માફક ક્યારે તરાપ મરાય તેની રાહ જોવાયાં કરે છે. "

નિરંજનાનો ક્રોધ છેક સાતમે આસ્માને પહોંચી ગયો હતો. " પદ્મ ! બહુ થયું. મારે આગળ નથી સાંભળવું. "

"હું જાણતોજ હતો કે તમને આવું સત્ય ગળે ઉતરવાનું નથી." તેણે ટેબલ પરથી ટોપી ઉપાડી: "કેમ ત્યારે હું હવે રજા લઉં?"

નિરંજના એકદમ નરમ થઇ. એને બાળસ્નેહીની સાથે આમ છુટાં પડવું ગમ્યું નહીં. વળી સત્ય સાંભળવું સ્ત્રીઓને ગમતું નથી અને તે નિર્બળ અને અસહિષ્ણુ હોય છે એવો આક્ષેપ વહોરવા જેવું પોતાનું કૃત્ય લાગ્યું. "ના, બેસો. હમણાં ચહા આવે છે."

પદ્મ ટોપી ફેંકી દઈ, ફરી બેઠો. એને પણ જવાનું ખાસ મન નહોતું, અને ઘણી વસ્તુઓ જાણવાની એને જીજ્ઞાસા હતી.

થોડીવાર બને જણ વચ્ચે એક પ્રકારની શાંતિ વ્યાપી રહી. નિરંજનાને એના કહેવામાં સત્ય તો લાગતું, પણ એના સ્વતંત્રતાથી તીખા થએલા સ્વભાવને આવી રીતે વાત સાંભળવાની ટેવ નહોતી. પદ્મ સીવાય ભાગ્યેજ કોઈ આ રીતે વાત કરી શક્યું હોત.

થોડીવારે શાંતિમાં ભંગ પાડતાં નિરંજનાએ પુછયું: "પણ તેં–તમે ત્યાં શું કર્યું તે તો કહો."

"ભણ્યો, ખાધું, મોજ કીધી."

"બસ એટલુંજ?"

"હું એટલુંજ કરવા માટે ત્યાં ગયો હતો એટલે બીજું શું થાય?"

"પણ ત્યાંના કૈં સરસ અનુભવો..."

"ખાસ તમને રસ પડે એવા કૈં નહી. હા, એક બે છોકરીઓ મળી હતી તેમને કેમ ઝાડુ આપ્યું તે જાણવું હોય તો છે."

નિરંજનાની આંખો તોફાનમાં ચમકી. "મજાહ પડશે; કહો જોઇએ."

"તે પછી. પહેલાં મને બધી અહીંની હકીકત તો કહો."

"તમારે શું જાણવું છે?"

"તમે પરણ્યાં કેવી રીતે, ને પછી આટલાં પ્રખ્યાત કેવી રીતે થયાં તે બધું. મને તમે એટલાં બધાં નવાં લાગો છો કે તે પુછયા વિના મારાથી રહેવાતું નથી."

નિરંજનાનું મોં ફરી લાલચોળ થયું પણ પદ્મથી ન દબાવું એવો નિશ્ચય કર્યો હોય તેમ તેણે સાધારણ વાતની માફક શરૂ કર્યું.

"હું પરણી એમ કે મને પરણાવી. હું વિધવા એમ થઇ કે મારા વર મરી ગયા. પ્રખ્યાત એમ થઈ કે તે થયા સીવાય મારો છુટકો નહોતો." પદ્મ આંખો વીકસાવી જોઇ રહ્યો. અજાયબ થવાનો હવે તેનો વારો આવ્યો હતો.

"મારે માટે બેજ રસ્તા બાકી હતા. કાં તો ન્યાતની ડોશીઓમાં બેસી, ડોશી જેવી થઇ, માળા ફેરવવી અને દેવદેવલા ને દેહદમન કરી કાયા ગાળવી. કાં તો નવા વિચારની સ્વતંત્ર સ્ત્રી થઈ દુનીઆ જોવી ને પ્રખ્યાત થવું. મેં બીજો રસ્તો સ્વીકાર્યો."

પદ્મને શું બોલવું તે સુઝયું નહીં. તેને મુંગા રહી સાંભળવામાં વધારે રસ પડયો.

"મને લાગે છે કે મારી પસંદગીમાં મેં ભુલ નથી કરી." વિચાર કરતી હોય તેમ નિરંજનાએ આગળ ચલાવ્યું. "કે નહીં તો તેથી મને ઘણા પ્રકારના મનુષ્યોના સંબંધમાં આવવાનું તો મળે છે. અને સ્ત્રીઓ ક્વચિત્ જોઇ શકે તેવી બહારની દુનીઆ હું જોઈ શકું છું."

"ને કોઇ દહાડો એ દુનીઆ જોતાં જોતાં તમને થાક નથી લાગતો કે કંટાળો આવતો નથી?"

"શા માટે થાય?" નિરંજનાએ સામો પ્રશ્ન કર્યો.

ઉત્તરમાં નિરંજનાથી અજાણી, પણ એના ઘરની એક વખતની મુલાકાતે કલ્પેલી, એવી ઘણી વાતો કહેવાનું પદ્મને મન થયું, પણ તે ન બોલતાં એણે વાત ફેરવવી યોગ્ય ધારી. થોડી વાર એણે ટેબલ પર પડેલી ટોપી હાથમાં લઇ ગોળ ગોળ ફેરવી અને જાણે નવીજ વાત કરવાની શરુઆત કરતો હોય તેમ એણે કેટલીક વારે કહ્યું:

" નિરંજનાબહેન ! તમારે ત્યાં તે દિવસે આવેલા ઘણા જણમાંથી હું કોઈનેજ ઓળખતો નથી. એમાંના કેટલાક માણસો તો ખાસ મોટા માણસો હોય એવા લાગતા હતા. મને એમનું ઓળખાણ તો કરાવો કે કોઈ દિવસ મળે તો કામ લાગે "

નિરંજના હસી. એણે વાત બદલવાનો આ પ્રયત્ન જોયો. એને થોડું તોફાન કરવાનું પણ મન થયું. નોકર આ વખતે ચહાની 'ટ્રે' મુકી ગયો તેમાંની કીટલીમાંની ચહા હલાવતાં હલાવતાં એણે પુછ્યું, " તમારે કોને વીશે જાણવું છે ?"

" બધાને જ વીશે. હું તો કોઇને ઓળખતો નથી."

" એ બધા મારા મિત્રો થાય." તેણે ગંભીર વદને જરા નાક ફુલાવીને કહ્યું.

" તે તો હું જોઈ શકયો હતો."

" ક્યાંથી શરુ કરૂં ? હં. જુઓ, જાણે પહેલા દુપટ્ટો ને લાલ દક્ષણી પાઘડી પહેરેલા મારા શાસ્ત્રીજી. મને સંસ્કૃત શીખવવા આવે છે અને મારી કુશાગ્ર બુદ્ધિ પર એ ફીદા છે. એમને એક જગદંબા જેવી પત્ની છે. અને તેમનાથી કાંપતા ને ત્રાસતા હોવાથી એમને ઘેર જવાનું બહુ સાંભરતું નથી, એટલે શિષ્યોને શિખવવામાં વધારે સારૂં ધ્યાન આપી શકે છે."

પદ્મે ચહાનો પ્યાલો હાથમાં લેતાં લેતાં ઘણી ગંભીરતાથી માત્ર 'હં' કર્યું.

" બીજા હતા તે જ્યોતિર્વિદ જગન્નાથ. મારી કુંડલિ બહુ ચોકસાઇથી એ દર વખતે કરે છે. અને મારા જેવો ગ્રહયોગ લાખે એક સ્ત્રીને હોય એવો વિરલ છે એવું એ ખાસ ખાત્રીથી માને છે."

પદ્મે એક ચમચી ખાંડ પ્યાલામાં ઉમેરી અને ધ્યાનથી સાંભળતો હોય એવો તે લાગ્યો.

" એમની સાથે બેઠા હતા તે પુરોહિત—અમારા કુલગોર." એમના વિશે ખાસ કહેવા જેવું નિરંજનાને લાગ્યું નહીં.

" પેલા બંગાળી પ્રોફેસર સાથે બેઠેલા હતા તે કોણ ?" બધા

બીનઅગત્યના માણસો પુરા થઈ ગયા એમ લાગવાથી પદ્મે પુછ્યું.

"કોણ પેલા ભાવનગરી પાઘડીવાળા? તેમનું નામ વિવેચક સહસ્રમુખ છે. શાક લાવવાથી માંડીને 'લોંગીનસ ઓન સબ્લાઇમ' એ બધા વિષયોમાં નિષ્ણાત હોવાનો એમનો દાવો છે, અને દરેક જાતના મનુષ્યો વીશે એ છટાદાર વિવેચનો કરી શકે છે. એમને ગામની કુલી માલણથી તે કલેક્ટર સુધી બધા ઓળખે છે. અને એ બધાં એમને ઓળખે તેનાથી વધારે એ દરેકને પીછાને છે અને દરેક-ની વાત-વંશાવળી જાણે છે. ઘણા સંસ્કારી જન છે."

એક આછુ સ્મિતહાસ્ય પદ્મના મુખ પર પ્રગટ્યું. "મારે એમને ઓળખવા પડશે. મહાજન લાગે છે."

"જરુર." નિરંજનાની મુખમુદ્રા અતિશય ગંભીર થઈ હતી. "એમને ઓળખ્યા વિના આ સુરત શહેરમાં કોઇને ચાલેજ નહીં. દરેક બુદ્ધિશાળી પુરૂષ એમના અભિપ્રાય પર જીવે છે. દરેક સંસ્કારી સ્ત્રી એમની પ્રેરણા વગર સંપૂર્ણ નથી લાગી શકતી. સમભાવ એમણે સતોષથીએ વધારે કેળવ્યો છે."

પદ્મે નોંધપોથી કાઢી અને ભુલી ન જવાય માટે 'S'ના પાનામાં એણે સહસ્રમુખનુ નામ નોધી લીધું.

"એમની સાથે બેઠેલા અવનીન્દ્રનાથ સરકાર અહીની સુરત કોલેજના પ્રોફેસર છે." નિરંજનાએ ભોમીઆની રીતેથી પદ્મના જવાબની વાટ જોયા વિના આગળ ચલાવ્યું: "ગુજરાતી પ્રોફેસરોની મોટામાં મોટી ખામી–અંગ્રેજી ન બોલવાની–તેનાથી એ મુક્ત છે. રણકતા સ્વરે ફુલ વેરતા હોય તેમ અંગ્રેજી બોલી, કૃષ્ણની વાંસળીની માફક એ સૌનાં મન મુગ્ધ કરી શકે છે. એમનું શરીર જો કે કૃષ્ણ અને સ્થૂલ છે તોપણ તેલથી ચળકતા એમના વાંકડીઆ વાળ અને શાલ ઓઢવાની ઢબને લીધે એ આકર્ષક લાગે છે, ને એમની વિદ્વતાનો તો કૈ પાર નથી." એમના ગુણાનુવાદમાં બીજું વધારે શું કહી

શકાય તેમ છે તે યાદ કરતી હોય તેમ જરા તે થોભી અને જરા-વારે ઉમેર્યું: "અહીંની કોલેજની છોકરીઓ અને કાર્યકર્તા સ્ત્રીઓમાં એમના આવ્યા પછી નવોજ ઉત્સાહ પ્રગટયો છે. મોહક સ્મિત અને અમાપ દેખાતી વિદ્યાથી એ ઘણું કરી શકે તેમ છે."

"પરણેલા છે કે કુંવારા?" પદ્મે હસીને પુછ્યું.

નિરંજનાએ પણ તેમજ જવાબ દીધો: "પરણેલા તો છે પણ બીચારાને કમેં કજોડું છે."

"તેની સાથે બેઠેલા પેલા ખાદીની ટોપીવાળા કોણ હતા?"

"કૈલાસનાથ. એમને વીશે કંઈ ખાસ જાણવા જેવું નથી. ખેડાની લઢત વખતે એ જેલમાં જઇ આવેલા, અને અબધુતની માફક દરેક સ્થળે જઈ ભિક્ષાન્નદેહી કરી પોતાનું કાર્ય આગળ ધપાવે છે. અમારી સમાજમાં દરેક જણના એ બહુ લાડકા છે, અને તેથી એમની ચિંતાઓનો ભાર સૌ થોડો થોડો પોતા પર લઈ લેવા હમેશાં તત્પર રહે છે."

"શકા પડતી વાત લાગે છે." પદ્મે નિરંજનાને ચીઢવવા કહ્યું.

"તમને–પુરુષોને–શામાં શંકા નથી પડતી તે કહોને?" નિરંજનાએ જરા ગુસ્સે થવાનો ડોળ કીધો. "વારુ, પેલા નાટ્યકાર તમને કેવા લાગ્યા?"

"તમે જેમને ચંદ્રમોહન કરીને મને ઓળખાવ્યા તે?" જવાબ આપવાને બદલે પદ્મે સામો પ્રશ્ન કર્યો.

"અરરરર! હજુ તમારે પુછવું પડે છે! હેમરાજથી કોઈ પલવાર અજાણ્યું રહી શકે તેમ બને? કોઈ કવિએ 'સૂર્ય છુપે નહીં બાદલ છાયો' કહ્યું છે તે એમને વીશે તદ્દન યથાર્થ છે."

"ત્યારે તો મને એમને વીશે જરુર કહો." પદ્મે જિજ્ઞાસાનો ડોળ કરતાં કહ્યું.

"એ દુબળા શરીરમાં વીજળીના ચમકારા વસે છે અને અસિ-ધાર સમી તીક્ષ્ણ વાણીથી દુશ્મનોને ઘાયલ કરી મિત્રોનાં કાળજાં

સુર્યથી કંપાવે છે. અમૃત અને ઝેરથી પોષાએલી એમની કલમ દેવો-થીએ દુર્ધર્ષ છે એમ એ માને છે. અને શ્રી કૃષ્ણની માફક યુવતિ-જનનાં હૈયાંને હરવાની અને અરિદલને વિદારવાની એમની શક્તિ અમાપ છે."

"ઓહો! એટલું બધું?" આ વર્ણનથી તો પદ્મનું થંડુ લોહી પણ જરા ગરમ થવા માંડયું. "નિરંજના! માફ કરો તો પુછું. આવા અપૂર્વ જનનું આકર્ષણ તમને ભયંકર નથી લાગતું?"

ગુસ્સે ન થવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો એટલે મીજાજ ઠેકાણે રાખી નિરંજનાએ જવાબ દીધો: "એકજ વાંધો છે. એમનો ચમકાર એટલો બધો છે કે મારા જેવી સામાન્ય સ્ત્રીની તો આંખોજ મીચાઈ જાય અને તેથી એ આકર્ષણ જોવાની શક્તિજ રહે નહી."

"એમની સાથે બેઠેલા ચન્દ્રમોહન છટાદાર રીતે વાત કરતા હતા." નિરંજના વધારે ગરમ ન થાય માટે પદ્મે વાત બદલી

"સારું થયું કે તમે એક નામએ યાદ રાખ્યું. પ્લેટફોર્મ પર એવા સરસ હાવભાવ અને અભિનયથી એ ભાષણ કરી શકે છે કે એમને જોવા તો ભલભલા એકટરો પણ છાનામાના આવે છે. એમને વીશે એક વાત જાણવા જેવી છે. એમનું કુળ નીચું એટલે કોઈ એમને કન્યા આપતું નહોતું. પણ એમનું ભાષણ સાંભળીને કમળા–આપણી પાડોશની પેલા ઓચ્છવલાલની કમળા–એનેજ પર-ણવાની હઠ લઈને બેઠી અને ઓચ્છવભાઈએ ના કહી ત્યારે છાની-માની એક દિવસ નહાસી જઈ એને પરણી ગઈ. હાલ ત્રણ છોક-રાંની મા છે. પણ કોણ જાણે શું છે તે હવે કોઈ દિવસ એ ભાષણ સાંભળવા આવતી નથી. બીચારીને ફુરસદ નહીં મળતી હોય!" છેલ્લું વાકય નિરંજનાએ કમળાની દયા ખાતાં ખાતાં ઘણા લાગણી-વાળા સ્વરે ઉમેર્યું.

પદ્મની ધીરજ આ વર્ણનોથી હવે ઓસરવા માંડી હોય કે શું પણ એણે હજુ સુધી એને મન તાજો એવો અંગ્રેજી શિષ્ટાચાર

બાજુએ મુકી જોરથી બગાસું ખાધું. " પેલો કાળો કાળો ચમકતા ડોળાવાળો છોકરો કોણ હતો ? " પદ્મે નિરંજનાને ખરાબ ન લાગે માટે વાતમાં રસ દેખાડયો.

" કેમ એની સામે તમને કૈં વાંધો છે ? " એની વાત કરવાની ઢબથી વહેમાઇ નિરંજનાએ પુછ્યું.

" વાંધો ? મને વાંધો શો હોય ? "

" એ ગુજરાતનો પ્રસિદ્ધ વાર્તાલેખક પંકજ. એ દેખાય છે એટલો છેક નાનો છોકરો નથી. એને ત્રીસેક વર્ષ તો થયાં હશે. સારી વાર્તાઓ લખે છે. એ છોકરો આગળ ઉપર ઉગી આવશે ખરો. "

" તમે એનામાંથી પ્રેરણા લો છો કે એ તમને પ્રેરણા આપે છે ? " પદ્મની આંખમાં ચમકતો વિનોદ સંતાડવા છતાં, દેખાયા વિના રહ્યો નહીં.

" એને પ્રેરણા આપવાની એટલી બધી ટેવ છે કે હવે એ લગભગ સસ્તી થઇ ગઇ છે. એવી ધર્માદા જેવી પ્રેરણા મને ખપે નહી. " નિરંજનાનો જવાબ પણ એવોજ નફ્ફટ હતો.

" સૌથી જુદા તરી આવે એવા તો જેને તમે સૌથી મહાકવિ કહી સંબોધતા તે હતા. એમની વિશાલ, ગંજેરી જેવી અથવા તમારા સંસ્કૃતમાં જેને રક્તકમલદલ જેવી કહે છે, તેવી આંખો જોતાંજ એમના મહત્વ વીશે ઘણો વધારે પડતો અભિપ્રાય બંધાવા માંડયો હતો. શું એ ઘણું સરસ લખે છે ? "

" નહીં ત્યારે ? આખા ગુજરાતમાં એવા તો કોઇ દિવસ થયા નથી અને થશે નહી એવા કવિ છે. ગોઅથેની માફક એમની કથા તો ઘણી અદ્‌ભુત છે. "

" તમને તો બધાજ અદ્‌ભુત લાગે છે. "

" તમારા સીવાય. " નિરંજનાએ હસીને ઉમેર્યું. " પણ હવે તમને મહાકવિનો ઇતિહાસ કહું. એમને વીશે ખાસ જાણવા જેવું તો એ છે કે એમના હૃદયનો ડઝનેક વખત ભાંગીને ભુકો થઈ ગયો હશે. "

"અરરરર ! એ તો બહુજ ખરાબ. કેમ કરતાં એમ બન્યું ?" પદ્મને વાતમાં ખરેખર રસ પડ્યો.

"જુઓને, જાણે જન્મથી કવિ એટલે ક્યાંએ પણ સુંદરતા દેખાય તો નજરે ચઢયા વગર તો રહે નહીં. અને નજરે ચઢે એટલે હૃદય આકર્ષાયા વિના પણ રહે નહીં." નિરંજનાની વાતમાં કે સ્વરમાં હાસ્યનો છાંટોએ નહોતો.

"અને હૃદય આકર્ષાય એટલે લપસી પડયા વિના પણ રહેવાય નહીં."

"હા, હા, હા." અત્યાર સુધી રાખેલો બધો સંયમ પદ્મનો છુટી ગયો અને એને ખુબ જોરથી હસવું આવ્યું.

"નિંદા કરો છો કે ?" નાના બાળકને ઠપકો આપતાં ડોસીમાની ઢબે નિરંજનાએ કહ્યું: "આવા મહાપુરૂષને માટે તમે એવું ધારીજ કેમ શકો ? પણ એમાં તમારોએ કૈ વાંક નથી સામાન્ય માણસોથી ઉચ્ચ ભૂમિકાપર વસતા જનોની વાતજ સમજાતી નથી. તમને ખબર છે કે મહાકવિનાં બધાંજ આકર્ષણો પ્લેટો પર રચાએલાં હતાં, એમાં એરીસ્ટોટલ પર કોઈ નહીં." નિરંજનાનો ક્રોધ ખરો હતો કે કૃત્રિમ એ કહેવું મુશ્કેલ હતું.

પદ્મ ગભરાયો. "માફ કરો, એ સજ્જનને અપમાન આપવાનો મારો બીલકુલ ઈરાદો ન હતો."

"તમને એમની મહત્તાનો ખ્યાલ નથી તેથીજ એમ કહ્યું. બિલ્વમંગળની માફક એમણે મોહ પામેલી પોતાની આંખો તો નથી ફોડી; પણ આપણા આદિ પુરુષ કંડુ મુનિની માફક, જેનાથી પોતાના ચિત્તમાં જાણે અજાણેએ વિકાર થઇ ગયો હોય એવી દરેક સ્ત્રીને જાહેરમાં અધમમાં અધમ સ્વરૂપે ચીતરવાની સાવચેતી લેવાનું એ ભુલ્યા નથી, કે જેથી લોકમતથી પોતાના ચિત્તમાં એવી નબળાઈ ઉદ્ભવેજ નહીં. અને વૈરભાવથીએ ભગવાન મળે તેમ ચિત્તની આવી નિર્મલ થએલી દશામાં એ હોય ત્યારે, પવિત્ર આર્યસસ્કૃતિના ઉદ્ધાર અર્થે પયગંબરી વાણી એ ઉચ્ચારી શકે છે."

"પણ એમાં બીચારી સ્ત્રીનો શો વાંક?" આ વાગ્જાલથી ગુંચવાઇ જતાં પદ્મે પુછ્યું.

"શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું નથી કે નારી નર્કની ખાણ છે? નહીં તો આવા મહાપુરુષને આટઆટલી વાર ખત્તા ખાધા છતાં જીંદગીમાં આટલા બધા દોષો કરવાનો પ્રસંગ આવે? એ તો એમના ધરડાઓનાં પુણ્યજ આડે આવ્યાં કે પેલી સ્ત્રીઓને આવા મહાપુરુષથી મોહાવાનું સુઝયું નહીં. નહીં તો બીચારાની શી વલે થાત!"

નિરંજનાના બોલવામાં વિનોદ હતો કે ગંભીરતા હતી તે વીશે હવે તો પદ્મને પણ સંશય થવા માંડયો. તેને કેવો જવાબ દેવો તે પણ સુઝયું નહીં. નિરંજનાએ તેની સ્થિતિ જોઇ. "તમને હવે વાતમાં કંટાળો આવવા માંડયો છે. બધાની વિગતવાર વાત તમને ફરી કરવામા આવશે. હવે તો એક બે જણનાં નામ છે તે કહી દઉં એટલે બસ."

"ના ના, તમારી વાતમાં મને સમજણ નથી પેડતી પણ રસ તો ખુબ પડે છે. હું બીલકુલ થાકી નથી ગયો." પદ્મની આતુરતા દેખીતી રીતે તો ખરેખરી હતી.

"તે દિવસ હતા તેમાં તો હવે માત્ર વ્રજમોહન અને પ્રવીણચંદ્ર રહ્યા." કોણ જાણે કેમ નિરંજનાને પોતાને જ હવે વાત કરવાનો કંટાળો આવવા માંડયો હતો. "વ્રજમોહન તે અત્રેના કોટીપતિ; હીંદુસ્તાનમાં એમની દસ બારેક મીલો ચાલતી હશે. શહેરની ઘણી પ્રવૃત્તિઓમાં આગેવાનીભર્યો ભાગ લેવા માંડયો છે. હાલ વિધવાવિવાહ ઉત્તેજક મંડળીનો પ્રમુખનો હોદ્દો સ્વીકારવાથી સુધારક તરીકે પણ એમની ગણના થાય છે. એમની પત્ની ગઇ સાલ બે બાળકોને નમાયાં મુકી ગત થવા પછી, સંસાર પર એમને નિર્વેદ આવ્યો અને તેથી મન વેરવા એમની ઉદારતા પણ પ્રસંગોપાત ઠીક ગણાય તેવી છે." પદ્મને ટીકા કરવાનો વખત ન આપવા તેણે પુછ્યું. "બીજી ચહા લેશો?"

"ના. Thanks ! (આભાર !)"

"પ્રવીણચંદ્ર હીંદુસ્તાનના ઉદ્યોગ હુન્નરોના ખાસ અભ્યાસી છે, અને તે ખીલવવાની રીતોનો અભ્યાસ કરવા માટે એમણે પાંચેક વર્ષ પશ્ચિમમાં જુદે જુદે સ્થળે ગાળ્યાં છે. એ હાલ શેઠ લક્ષ્મીદાસના ચામડાના મોટા કારખાનામાં મેનેજર તરીકે રહ્યા છે. ઉદ્યોગોની બાબતમાં એમનો મત ખાસ પ્રમાણભૂત ગણાય છે. હજુ કુંવારા છે. વખતે આવતી સાલ પરણી જશે"

જાણે માથા પરથી મોટો ભાર ઉતર્યો હોય એવું નિરંજનાને આ વાત પુરી કર્યા પછી લાગ્યું. આ વાતચિતને પરિણામે કે શાથી પણ બંને વચ્ચે અંતર વધી ગયું હોય તેમ લાંબો કાળ સુધી બંને જણુ મૌન રહ્યાં.

પદ્મે હીંમત ધરી મૌન તોડયુંઃ "નિરંજના ! તમે ઘણા મોટા ભયમાં છો."

"શાના ?" ચકિત થઇને તેણે પુછયું.

"આ માણસોના વનમાં અટવાઈ જવાના."

"તે સીવાય મને બીજો રસ્તો દેખાતો નથી."

"એક છે."

"કયો ?"

"મારી સાથે પરણી જવાનો."

"શું ?" નિરંજનાથી અજાયબીમાં મોટી ચીસ પડાઈ ગઈ.

"વિચાર કરી જોજો." પદ્મે શાંતિથી કહ્યું: "આ વૈભવ મુકી દેવો પડશે અને પ્રખ્યાત મિત્રો વખતે જતા રહેશે પણ તમારા આત્માનો ઉદ્ધાર થશે."

"અને તમારો ?" પદ્મની વાત કરવાની ઢબે એનો મીજાજ ખુબ ગયો હતો

"મારે માટે તો એટલો એકજ ઉદ્ધાર છે. પણ મારી વાત કરવા હું નથી માગતો. તમારા મગજને ખોટી અસર કરી ખેંચવાનો મારો પર આરોપ આવે." બારણામાં હેમરાજ દેખાતાં ઉભા થતાં

તેણે કહ્યું: "લ્યો ત્યારે હું રજા લઉં! તમે બોલાવશો તો હું ફરી પાછો આવીશ." ને તે બારણા તરફ ફર્યો.

"ઓહો મી. પદ્મ! તમે હજુ અહીંઆં છો? તમારી ડ્યુટી પર જોડાયા નથી?" એક શંકાશીલ દૃષ્ટિથી તેને તપાસતાં તપાસતાં હેમરાજે મીઠા અવાજે વાત શરુ કરી.

"ના, મારે હજુ આવતા 'વીક' (અઠવાડીઆ) માં જવાનું છે. ચાલો, સાહેબજી. જય જય."

હેમરાજ તેના જતા આકાર તરફ એક બે પળ ધારી ધારીને જોઈ રહ્યો. "નિરંજના બહેન! આ છોકરો બહુ પહોંચેલ બુદ્દી લાગે છે હોં. વિશ્વાસ કરવા જેવો નથી." તેણે થોડીવારે રહીને ઉમેર્યું, "કોણ જાણે આટલાં વર્ષો પરદેશમાં રહીને શું શુંએ કર્યું હશે!" અણબોલે પદ્મના વિરુદ્ધ જેટલું કહેવાય તે બધા ભાવો તેમની આંખમા આવ્યા અને ગયા. તેમણે પદ્મે ખાલી કરેલી એકડપર જગા લીધી.

નિરંજનાના કચવાટનો પાર નહોતો. પદ્મ સાથેની વાતચીત પછી એનું મન જુદા જુદા વિચારોના તરગમાં એટલું બધું અટવાતું હતું કે એને બીજા કોઇની સાથે અત્યારે વાત કરવાની જરાએ મરજી નહતી. "શાથી એમ કહો છો?" તેણે કડકાઇથી પુછ્યું.

"અરે તમે આ છોકરાઓની વાત જવાદોને વીલાયત જઈ એ બધા શું કરે છે તે તમને ખબર છે?" અને તેમણે વીલાયત ગએલા છોકરાઓની, તેના પરથી પદ્મની અને તેના પરથી ગામની ઝીણી વિગતો શોધી શોધીને જેટલા ઓળખીતા નિરંજનાને ત્યાં આવતા હતા તેમની વાતો કરીને તેના જ્ઞાનમાં ઘણો વધારો કરી દીધો.

નિરંજનાને આ જાતનો અનુભવ કૈં નવો નહોતો. સાધારણ રીતે એની સાથે પ્રસંગમાં આવતા દરેક મહાપુરુષ બીજાને ઉતારી પાડ્યા વગર ભાગ્યેજ રહી શકતા. દરેક પોતપોતાના દૃષ્ટિબિંદુથી પોતાના સીવાય બીજા બધાની ચર્ચા કરતા, દરેકની કૈંને કૈં ખોડ

ખાંપણો—સ્વભાવની, શક્તિની કે શરીરની—શોધી કાઢી પોતાની સંપૂર્ણતા સાબીત કરતા અને પોતાના આવા નિષ્પક્ષપાત દષ્ટિબિંદુઓને કોઇ સમજી શકતા નહોતા માટે સૌની અજ્ઞાનતા પર તે શોક કરતા.

અત્યાર સુધી નિરંજનાને નવા અનુભવ તરીકે એમાં ખુબ મજાહ પડતી. પણ છેલ્લાં છેલ્લાં તો એને રસ ઓછો થવા માંડયો હતો. અને આજે દરેકના ગુણ દોષની ચર્ચા પછી જાણે સૌનું માપ થઈ રહ્યુ હોય તેમ તેને કટાળો આવવા માંડયો હતો પણ આજે એનો બધાને મળવાનો દિવસ હતો અને વારાફરતી જુદીજુદી રીતે બધાની એકની એક વાત સાંભળતાં છેવટે તો તેના જીવ પર આવવા માંડયુ હતુ વિધિએ પણ જાણે તેને થકવવાનોજ નિશ્ચય કર્યો હોય તેમ આજે તેને ત્યાં આવેલા સૌ બુદ્ધિશાળીઓ પરસ્પર પ્રસંશા કે નિંદા કરવાના ઉદ્દેશથીજ એકઠા થએલા લાગતા હતા. છેક સાંજે બધા વેરાયા ત્યા સુધી તેણે આ દુ:ખ સહન કર્યું

૩

ગામની સાર્વજનિક એન્ડ્રુસ લાયબ્રેરી એ સુરત શહેરમાં સૌ બુદ્ધિશાળીઓને સાંજના વખતે મળવાનુ સ્થળ છે. તેમાં ઘણા પ્રકારના લોકો આવે છે બુદ્ધિશાળીઓ તેમની બુદ્ધિનો ભંડાર ખાલી કરવા, બુદ્ધિહીનો ત્યાંથી થોડી ઘણી બુદ્ધિની ભરતી કરવા, વ્યાપારીઓ વ્યાપારના સમાચાર જાણવા અને નવરાઓ ગામગપાટા કહેવા અને સાંભળવા ત્યાં એકઠા થાય છે. સૌ સા પરસ્પરનાં મુખ જોઈ પ્રસન્ન થાય છે અને સૌને પરસ્પરને લીધે કે લાભ થતો હોય એવુ જાણે અજાણે લાગે છે.

આજે લાયબ્રેરીમા ઘણા લોકો એકઠા થએલા હતા. કૈંક અસાધારણ બન્યુ હોય કે બનવાનું હોય તેમ સૌના મુખ પર આતુરતા અને ચિંતા દેખાતાં. બધા કોઇક એક વસ્તુનો વિચાર કરતા હતા પણ કૈંક સંશય હોય તેમ વાત કરવી કે નહી તે વીશે ઢચુપચુ હતા.

રસ્તા પરથી દોડતો દોડતો ચાલતો હોય તેમ હાંફતો હાંફતો એક માણસ ઉતાવળો ઉતાવળો અંદર આવ્યો. એટલે શ્વાસ ખાવાની પણ રાહ જોયા વિના કોઈનીએ સામે જોયા વગર આખી લાયબ્રેરીને સંબોધતો હોય તેમ તેણે કહ્યું : "વાત ખરી છે. કુમસમાં નવરોજીના બંગલામાં ક્રિયા થઈ ગઈ."

એક બોમ્બ પડયો હોય તેમ સૌ ચમક્યા. નામ ઠામ વગર ઉચ્ચારાએલી આ વાત જાણે બરોબર સમજ્યા હોય તેમ સૌ એકબીજાની સામે જોઈ રહ્યા. અને થોડી પળે ઉંઘમાંથી જાગતા હોય તેમ સૌ એક બીજાની સાથે વાત કરવા મંડી પડયા.

આ મંડળમા નિરંજનાને ત્યાં એકઠું થનાર મંડળ પણ હતું. સહસ્રમુખે ચદ્રમોહન સામે જોઈને કહ્યું : "બહુ જબરી નીકળી! આપણે આટલા દિવસ એને ત્યાં જતા હતા પણ આપણને તો કશી ખબરે ન પડી. આવી સારી અને ભલી દેખાતી બાઈ આવું કરશે એવી તો સ્વપ્ને પણ આશા નહોતી."

"સ્ત્રીચરિત્રનો કોઇ પાર પામ્યું છે? એ તો ઇન્દ્રવરણાના ફળ જેવી વાત છે. મને તો પહેલેથીજ એના પર કદી વિશ્વાસ હતો નહી. આવી છુટી ફરેલી સ્ત્રી કોઇ દિવસ સીધી રહે ખરી! મનુ મહારાજે યોગ્યજ કહ્યું છે કે न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति। કેમ શાસ્ત્રીજી? આપણું આર્યાવર્ત આવાં શાસ્ત્રવચનો પર શ્રદ્ધા ન રાખવાને લીધેજ ધર્મભ્રષ્ટ થઇ ગયું છે એમ તમને નથી લાગતું?"

શાસ્ત્રીજીની આંખમા અતિશય દુઃખ દેખાતું હતું. એમનો ગળામાંથી આર્તસ્વર નીકળ્યો. "ખરેખર, કળિયુગજ આવ્યો છે. નહીં તો આવી ઉંચા કુળની વૈભવશાળી પ્રતિષ્ઠિત બાઇ આવું કાળી દુબળાની હલકી વર્ણ જેવુ કરે! અરે પ્રભુ! આ આપણા લોકનું શુ થવા બેઠું છે?"

"પણ એમાં એણે શું ખોટું કર્યું? તમને બધાને ચિતામાં જતા સુધી સાત વખત પરણવાનો અને બૈરી બળી રહે તે પહેલાં

ચાંલ્લા કરવાનો હક્ક, અને એક સ્ત્રી ફરી પરણે તેમાં તમને આટલું ખોટું શું દેખાય છે?" છાપામાંથી મોં ઊંચું કરતાં કૈલાસનાથે કહ્યું.

"એઇ મીસ્ટર, That is not the point. (પણ મુદ્દો એ નથી.)" પંકજ તોફાનમાં ચમકતી આંખોને ખોટી પાડે એવી ગંભીરતા ધારી બોલ્યો: "સ્ત્રી ને પુરુષની સરખામણી આવી બાબતમાં કરી શકાયજ નહીં. પણ તે તો જાણે ઠીક. સુરત શહેરમાં બીજા આટલા બધા હતા. એના મંડળના પણ આપણે કેટલા જણ હતા? દાખલા તરીકે વ્રજમોહન શેઠ કે મહાકવિ કે હું."

ચમક્યા હોય તેમ મહાકવિ એક છલંગ મારી એમની બેઠક પરથી કુદ્યા. "પંકજ! તમે–તેં મારું નામ દીધું? મોં સંભાળીને બોલ. આવી અધમ, હલકટ, નીચ સ્ત્રીની સાથે મારું નામ જોડતાં તને શરમ નથી આવતી? આર્ય સંસ્કૃતિનો ઉચ્ચરવાણ કરનાર, પવિત્ર આદર્શોને ભ્રષ્ટ કરનાર આવી કુલટા..." શબ્દો ન જડવાથી એક પળ તે અટક્યા. માથે લોહી ચઢી ગયું હોય તેમ તેમના ડોળા લાલ લાલ થઈ ગયા.

"અરરર! મને ખબર નહીં કે તમને આટલું બધું લાગશે." પંકજનો મશ્કરી કરતો અવાજ સંભળાયો: "બરફ મંગાવું? નહીં તો જરા માથા પર થંડું પાણી રેડો તો ઠીક પડશે."

"તું...ભામટા!" મહાકવિનો રાડ પાડતો સ્વર ફાટયો: "તું મને ઓળખે છે હું કોણ છું તે? આ ઘડીએ તારા શબ્દો પાછા ખેંચી લે, નહીં તો ..નહીં તો" એમનાં નસ્કોરાં વધારે ફાટયાં, એમના શ્વાસની ધમણ ચાલી રહી.

"બીચારાને બહુ લાગ્યું લાગે છે" પંકજે દયા ખાતો હોય તેમ પુંઠ ફેરવી. "જ્યારે જ્યારે આવું થાય છે ત્યારે ત્યારે બીચારાની આવી જ દશા થાય છે. પેલી સરસ્વતીની વખતે પણ યાદ છે ને?" તેણે સાંભળનારાઓ તરફ હેતુપૂર્વક ડોકું ધુણાવ્યું. અને પાછળ ગાળો દેતા મહાકવિની દરકાર કર્યા વિના પગથીઆં ઉતરી, ગાડી કરી

ચાલવા માંડ્યું. ગાંડપણ આવ્યું હોય તેમ મહાકવિની બુમો વધી પણ એમની દશા જોઈ બે માણસોએ એમને સજ્જડ પકડી રાખ્યા. હેમરાજનો સાંત્વન કરતો અવાજ એમને થંડા પાડવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.

"હું તમારી સાથે તદ્દન સંમત્ત થાઉ છું. મને એ સ્ત્રી પર પહેલેથી જ વહેમ હતો. એણે આપણને તો શું પણ આખા સુરત શહેરને આ પ્રમાણે ઠગ્યું છે. આપણી સાથે મીઠી મીઠી વાત કરી, નિર્દોષતાનો આડંબર કર્યો અને તે છેવટે આવું કુટિલ કાર્ય કરવા માટે! મને તો લાગે છે કે મુળથી જ એ સીંગ સડેલી હોવી જોઇએ."

"પણ તમે–હેમરાજ, પુનર્લગ્નમાં તો માનો છો?" કૈલાસનાથથી બોલ્યા વિના રહેવાયું નહીં.

બાળીને ભસ્મ કરતો હોય તેવો એક દૃષ્ટિપાત હેમરાજે તેના તરફ ફેંક્યો. "તે તમારે કહી બતાવવાની જરુર નથી. હું માનું છું તે આવી વઠી ગએલી સ્ત્રીઓને માટે નહીં."

"બીચારા વ્રજમોહન શેઠ વિધવાવિવાહપ્રસારક મંડળીના પ્રમુખ થયા તેનું તદ્દન નકામું ગયું." સહસ્રમુખે ટુચકો મુકયો.

"અને પેલો ભામટો પ્રવીણચંદ્ર તે તો ત્યાંથી રાત દિવસ ખસતો નહોતો. This serves him right." ચંદ્રમોહને ઉમેર્યું.

હવે નિરંજનાનું નામ ગમે તેની સાથે ગમે તેવી રીતે દેવાની છુટ હોય તેમ આ સંસ્કારી મંડળમાં નવાં નવાં નામો શોધાવા માંડયાં.

ધીરેધીરે જાણે કોઈ અભૂતપૂર્વ બીના બની હોય તેમ લાયબ્રેરીમાં લોક વધવા માંડયું. તેમાં નિરંજનાની મહેમાની ચાખેલી અને તે મેળવવાને નિષ્ફલ થએલા એવા બને પ્રકારના લોક હતા. ઘરડાઓ અને યુવાનો, વિદ્યાર્થીઓ અને શહેરીઓ, વિદ્વાનો અને શહેરીઓ, એ સૌ એ મેળામાં હાજર હતા. તેમાં કેટલાક જાણવા, કેટલાક જાણેલી વાત કહેવા અને કેટલાક તમાશો જોવાનો હશે એમ ધારીને આવેલા હતા.

મોટા થોભીઆ ને મુછોથી ચીમળાઈ ગએલા મુખને ભરાવદાર દેખાડતા હોય એવા એક વૃદ્ધ સજ્જન આગળ આવ્યા. ભાષણ કરવાની આવી અચાનક મળેલી તકનો ઉપયોગ કરવા તેઓ એક છલંગ મારી ખુરશી પર ચઢયા, અને ઘોંઘાટ કરતા લોકોને પોતાના બુલંદ ઘોઘારી સ્વરથી વશ કરતા હોય તેમ ઘાંટો પાડી દરેક શબ્દને છુટો પાડતા બોલ્યા :

" સદ્‌ગૃહસ્થો ! "

હજુ ઘોંઘાટ ચાલુ જ હતો. લગભગ તરડાઈ જાય એવો પહેલાંથી જ મોટો ઘાંટો પાડી તે ફરી બોલ્યા, " સદ્‌ગૃહસ્થો ! "

બધાંનું ધ્યાન તેમની તરફ દોરાયું અને એમને શું કહેવાનું હતું તે સાંભળવાની કુતૂહલવૃત્તિને લીધે સૌએ શાંત પડવા માંડયું.

" તમને ખબર છે કે આપણે બધા અત્યારે કેમ એકઠા થયા છીએ ? આપણા શહેરમાં આજે એક મહા અનાચાર થયો છે. એક ઉતાવળીઓ અને ધાંધલીઓ આજકાલનો સરકારી અમલદાર આપણા શહેરનું નાક લઈ ગયો છે. આ પગલાંની અસર આપણી સ્ત્રીઓ પર ઘણી જ માઠી થશે. આપણી સ્ત્રીઓનું સતીત્વ આજથી હવે ભર બજારે વેચાશે. ધણી નહીં ગમે તો હવે સ્ત્રીઓ તેમને મારી નાખતાં શીખશે, અને પોતાના મનગમતાઓની સાથે પુનર્લગ્નને નામે અનાચાર સેવશે ! "

" પણ મીસ્ટર ! તમારી સ્ત્રી મરી ગઇ ત્યારે તમે વિધવાને પરણવાની જાહેર ખબર છપાવી હતી તે ? " કોઈ અવળચંડો માણસ બોલી ઉઠયો.

ભાષણકર્તાનાં ભવાં આ સાંભળી ચડી ગયાં. એમની આંખો ફાટું ફાટું થઈ રહી.

" એવું કહેનાર દોજખી કુતરાઓની નિંદક જીભ છે. "

" શું મને દોજખી કુતરો કહ્યો ? " પેલા બોલનારે બાંય ચઢાવી.

"અરે જવા દેને. ચઢેલો છે; જોતો નથી ?" બીજા એક જણે તેને વાર્યો.

આ શબ્દોથી ભાષણકર્તા છેડાઈ પડ્યા અને ખુરશી પરથી કુદકો મારી બોલનારની સામે ધસ્યા. પણ ગુસ્સાની ગરમીને લીધે કે કોણ જાણે શા કારણથી એમના અસ્થિર પગે એમને બરાબર ટેકો ન આપ્યો અને આંખે અંધારાં આવતાં હોય તેમ ત્યાંને ત્યાંજ એ બેસી ગયા

"પણ નિર્બલરામભાઈ! ગયે અઠવાડીએ તો તમે વનિતા વિશ્રામના મેળાવડામાં પ્રમુખપદેથી નિરંજના બહેનનાં ખુબ વખાણ કર્યાં હતા. અને વાતમાં તમે એમની સાથે ધાડો પ્રસંગ પાડવાની ખુબ આતુરતા બતાવી હતી. કોઈ જાણે કે તમને જીંદગીમાં એમની ઓળખાણ પાડવાનું એકજ કર્તવ્ય બાકી રહ્યું છે!" કૈલાસનાથે ગુંગળાતા સ્વરે બેસી ગએલા ભાષણકર્તા તરફ વાંકા વળતા કહ્યું.

પણ ભાષણકર્તાને જવાબ આપવાની શુદ્ધિ નહોતી. એમના ક્રોધે એમની સાન શુદ્ધિ બધી ખોવરાવી નાખી હતી.

આ નાના બનાવને લીધે લોકોનું મન બીજી તરફ વળ્યું. લાયબ્રેરીના પટાવાળાએ એક માટલામાંથી થંડું પાણી લાવી આપ્યું અને તે કૈલાસનાથે નિર્બલરામના માથા પર છાંટ્યું. ધીરેધીરે લોક પણ હવે નવું કૈં જાણવાનું નથી એમ ધારી વેરાવા માંડ્યું.

× × ×

પ્રભુની લીલાનો પાર કોણ પામી શક્યું છે? સારું થાય તે સારાને કાજે. અને અંધકારમાંથી પ્રકાશ જન્મે છે એ કહેવતો કોઈ રખે ભુલી જાય.

ઉપલા બનાવને લીધે સુરત શહેરમાં ઘણા જણના આત્માના ઉદ્ધાર થઈ ગયા. નવી સંસ્કૃતિના મોહમાં ફસાએલા ઘણા અભાગીઓની આંખની અંધારી ખસી ગઈ અને નવા આવતા પશ્ચિમના પવનની સામે સૌએ પોતાનાં બારી બારણાં બંધ કર્યાં.

અને ખાસ કરીને, વધારે ફાયદો તો બુદ્ધિશાળીઓના મંડળ મારફતે થયો.

મહાકવિ અનિલ આર્ય સંસ્કૃતિના પયગંબર બની, દેશે દેશ વીચરી, અધમ જનોને તિરસ્કારતી કવિત્વમય ગાલિપ્રદાનથી પોતાના આત્માની પુનિતતાને વધારે અજવાળતી કવિતાઓ ગાઇ રહ્યા.

વાર્તાકાર પંકજ ત્યારથી ભુતકાળમાંથી ખોદી ખોદીને શોધી કાઢેલી આર્ય સંસ્કૃતિના પ્રાણરૂપ વાર્તાઓનો અપૂર્વ લેખક બન્યો.

નાટ્યકાર હેમરાજે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો પોતાનામાં રહેલો થોડો ઘણો કચરો બધો ખખેરી કાઢી, એની રજથી આંખો મીચી, રંગભૂમિની પ્રાચીન મહત્તાનું પુનર્વિધાન કરવા માંડયું.

વક્તાશિરોમણી ચંદ્રમોહને પોતાના વકતૃત્વથી અગ્નિ સમી જાજ્વલ્યમાન વાણીમાં આર્યધર્મને અભડાવતા કુટિલ જનોથી સાવચેત રહેવાની ઉદ્‌ઘોષણા કરવા માંડી.

વિવેચક સહસ્રમુખ નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિથી આર્યતાના ઉદ્ધાર વીશે પ્રવચનો કરવા મંડી ગયા.

કોટીપતિ વ્રજમોહન વિધવા વિવાહરૂપ લાલસાના પતિત થવાના માર્ગમાંથી પ્રભુએ વખતસર ઉગાર્યાથી એક દસ વર્ષની કુલીન કન્યા સાથે આર્યધર્મ અનુસાર વિધિપુરઃસર લગ્નની પુણ્યગ્રંથિથી જોડાયા; અને આલોક અને પરલોકને બગાડનાર મહાપાતકમાંથી બચી ગયા.

ઉદ્યોગપારંગત પ્રવીણચંદ્રે સૌરાષ્ટ્રની કો ૫ડછંદ કન્યા સાથે જોડાઇ, સુપ્રજનન શાસ્ત્રનો સરસ દાખલો આ નિર્બલ માઇકાંગલાઓના દેશમાં બેસાડવાનું મહાપુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું.

આચાર્ય અવનીન્દ્રનાથે સરસ ઇતિહાસ લખ્યો.

કૈલાસનાથની દેશભક્તિ વધારે તીવ્ર બની.

અને તે ઉપરાંત કેટલાંએ છાપાંઓ આર્ય સંસ્કૃતિના ઉદ્ઘોષથી ગાજી રહ્યાં અને નવા ગ્રાહકો મેળવવા શક્તિમાન થયાં. જુના મત-વાદીઓ ઉંઘમાંથી જાગી પ્રવૃત્તિ આદરવા લાગ્યા, નવા મતવાદીઓ એમની પ્રગતિનો વિચાર કરવા મંડયા, ઉગતા લેખકોને લખતાં આવડયું, જુના લેખકોનાં કટાએલાં ભેજાંને નવો ખોરાક મળ્યો. કવિતાઓ રચાઇ, જોડકણાંને નવો ફાલ આવ્યો. અને આમ બધે આર્ય સંસ્કૃતિનો જયજયકાર વર્તી રહ્યો.

પ્રભુ ! તારી ગતિ ગહન છે. થોડી નીરાશા આપી તું, નાના બનાવમાંથી કેવાં શુભ પરિણામો આણે છે અને કેટલાં મહાન્ જનો સર્જાવે છે !

ઉપકાર

૧

તે બંને મિત્રો કહેવાતા. ઘણા વર્ષોના. પણ તે બંનેની મૈત્રીનો પ્રકાર જુદો હતો. જનમેજયને મન યદુનંદન તેનું જીવન-સર્વસ્વ હતો. તેના હૃદયની ગતિ યદુનંદનના હાસ્યના પ્રમાણ પર ધીરી વધતી થતી. યદુનંદનનો પ્રત્યેક શબ્દ તેને મન કાયદો હતો. યદુનંદનની સહજ સેવા કરવામાં પણ તેને સ્વર્ગનું સુખ સાંપડતું.

યદુનંદનનો જનમેજય માટેનો સ્નેહ છેક આ જાતનો નહતો. જનમેજય પર તેને ઘણો ભાવ હતો. તે બાળક કે સ્ત્રી હોય તેમ તેને સંરક્ષવામાં કે તેના પર સ્નેહની સત્તા ચલાવવામાં તેને ઘણો આનંદ આવતો. પણ તેના સ્નેહમાં સ્ત્રીની કોમળતા નહતી. જનમેજય તેનો મિત્ર હતો; વખત આવે તેને માટે બને તેટલું બધું કરવાને તે તૈયાર હતો; પણ તેને જીવન સર્વસ્વ ગણનાર જનમેજયની કોટિએ યદુનંદની મિત્રતા જઈ પહોંચતી નહીં.

બંનેના સ્વભાવમાં પણ એવડો જ મોટો ફરક હતો. જનમેજયનું મન પાણી જેવું પારદર્શક હતું. પ્રત્યેક પ્રકારની છાપ તેના મન પર તરત પડતી; અને જળમાંની અસ્થિર છાપની જેમ તરત જ ભુંસાઈ જતી પણ ખરી. ન ભુસાનો માત્ર યદુનંદન પ્રત્યેનો સ્નેહ. એનો આખો સ્વભાવ લાગણીપ્રધાન હતો. એના આનંદ કે શોકમાં તીવ્રતા

હતી એટલું સ્થાયીપણું નહતું. સ્રીની માફક એને પણ માનસિક પૂજા કરવાને એક પ્રતિમાની જરૂર પડતી. ગુજરાતી છઠ્ઠા ધોરણમાં યદુનંદન મળ્યો ત્યારથી એની પૂજા, ભક્તિ, સ્નેહની બધી લાગણી કોઇ અકળ રીતે એની તરફ વળી. એના સ્વભાવમાં રહેલાં સ્ત્રૈણ્યનાં બધાં તત્ત્વો યદુનંદના બળ અને પૌરુષથી સ્વાભાવિક રીતે જ રાચી રહ્યાં. સ્રી અને પુરુષ જેવી તેમની બંનેની જોડી મૈત્રીની અખંડ દેખાતી સાંકળે સંધાઇ.

વર્ષો થયાં બંનેનાં કુટુંબો અમદાવાદમાં વસતાં હતાં. બંનેનાં વય પચીસેક વર્ષથી વધારે નહોતાં. જનમેજય બી એ. થઇ સવાસો રુપીઆના પગારે બેંકમાં નોકરી કરતો હતો. યદુનંદન તરતમાં જ ગુજરાત કોલેજમાં સાયન્સનો પ્રોફેસર નીમાયો હતો.

રોજ સાંજે બંને રાણીના બાગમાં નિયમિત મળતા. આખા દિવસની બધી બીનાઓની આપ લે બને ધર્મ સમજીને કરતા; મનમાં આવેલા નવા વિચારો ને બનાવો ઉપર ચર્ચા કરતા અને રાતના આઠ વાગે વાળુ વખતે છુટા પડતા. એમના આ કાર્યક્રમમાં ભાગ્યે જ ભુલચુક થતી.

૨

રોજના નિયમ પ્રમાણે એક દિવસ બને સાંજના મળ્યાં ત્યારે યદુનંદન જરા ખિન્ન જણાતો હતો. થોડીક આડી અવળી વાત કર્યા પછી યદુનંદને કહ્યું, “ જનુ ! મારે હવે આગળ વધવાનો બીજો રસ્તો જ નથી. ”

“ કેમ ?” વિસ્મય થઈ જનમેજયે પુછ્યું.

“ જોને ! હું અહીંઆ આમને આમ ગમે તેટલું કરું પણ મારે બહુ આગળ વધવાનો ‘ ચાન્સ ’ શો ? બહુ થાય તો પંદર વીસ વર્ષની નોકરીને પરિણામે વધી વધીને ત્રણસો ચારસો કમાવાને ભાગ્યશાળી થાઉં એ જ કેની ! એથી આગળ વધવાની તો કૈં

આશા જ નહીં. જો વીલાયત જઇ આવું તો કેટલો ફેર પડે! પણ એ દિન કહાંસે? ઓછામાં ઓછા દસ હજાર રુપીઆ તે માટે જોઇએ તે લાવવા ક્યાંથી?" તેનું મુખ જરા કરમાયું. "મને મન તો એવું થાય છે કે ચોરી કરીને પણ જાઉં" જરાવારે ઉદાસીનતા ખંખેરી કાઢવા યદુનંદને હસીને મજાક કરતાં ઉમેર્યું. "આ દેશમાં આમ ને આમ રહ્યે કૈં શુક્રવાર વળવાનો છે?"

જનમેજયે કૈં જવાબ આપ્યો નહીં. યદુનંદનને કેવી રીતે રુપીયા મળી શકે તે વીશે વિચાર કરવામાં તેનું મન રોકાયું હતું

" યદુ! મારી પાસે થોડાક રુપીઆ તો છે." તેણે વિચાર કરતાં કરતાં કહ્યું.

"અંહ, પણ તેટલે શું થાય! એ તો નશીબમાં પતુજી રહેવાનું લખ્યું છે તે બીજું કૈં થવાવાનુ નથી" યદુનંદને નિરાશા સંતાડવા. બેદરકારીથી ખભાં ઉંચાં કર્યાં. સવિતાનાં આથમતાં કિરણો તેની ઘાટીલી મુખમુદ્રાને ઓપાવી રહ્યાં.

જનમેજયને મિત્રની આ નિરાશા અસહ્ય લાગી. યદુ જેવો મહાપુરુષ અને તેનો મિત્ર માત્ર સાધનના અભાવે અટકી જાય તે તેનાથી કેમ સહ્યું જાય?

"એમ હારી શું ખાય છે? જોઇએ, કૈં વિચાર કરીએ.' તેણે ખોટી ખોટી હીંમત આણતાં કહ્યું.

"કરની તારે કરવો હોય તેટલો. મેં તો કેટલોએ કર્યો પણ મને કૈં સુઝતું નથી." યદુનંદન ટોપી હાથમાં લઇને ઉભો થઇ ગયો.

તે દિવસે આ વાત અહીંથી જ અટકી. આજ વાત બીજી ઘણીએ વાર થઇ હતી પણ જનમેજયના મનમાં તે દિવસે કોણ જાણે કેમ એ ચોંટી જ રહી. તેણે ઘેર જતાં જતાં અને રાતના પણ તેનો જ વિચાર કીધો.

જનમેજયની પાસે હજારેક રુપીઆ એકઠા થએલા હતા. મહીને તેને સવાસો રુપીઆનો પગાર મળતો તેમાંથી પોણોસો એક રુપીઆ

બચાવી શકાય તેમ પણ હતું. એને એકલાને મહીને દહાડે પચાસ રુપીઆથી વધારે શું જોઇએ? માત્ર બીજા બે એક હજાર ક્યાંથી મળે તો યદુનંદને હાલ જવા તરતને માટે પુરતા થાય. પણ તે ક્યાંથી મળે?

જાગતાં અને રાતના ઉંઘમાં ને સ્વપ્નમાં પણ તેને રુપીઆ કેમ મેળવવા એ વિચાર આવ્યા જ કીધો. બીજી દિવસે તે બંને મિત્રો મળ્યા ત્યારે એની એ વાત નીકળી. યદુનંદનના મનમાં પણ વીલાયત જવાનો વિચાર ઘર કરતો જતો હતો.

કેટલાક દિવસો આમ ને આમ નીકળી ગયા. યદુનંદનનું ચિત્ત વીલાયતના વિચારે વધારેને વધારે અસ્વસ્થ રહેવા માંડયું હતું. પહેલાંની માફક જનમેજયની સાથે બીજી ત્રીજી વાતો કરવાને બદલે માત્ર વીલાયતની જ વાતો કરતો. તે જુદી જુદી પ્રયોગશાળાઓની તપાસ કરતો. ક્યાં વધારે ફાવે, ક્યાં રહેવું વધારે સસ્તું પડે તેની ચર્ચાથી તેમની સાંજ પુરી થતી. આશા સિદ્ધિમાં માત્ર એક જ મોટો વાંધો હતો અને તે પૈસાનો.

૩

એક સાંજે જનમેજયે યદુનંદનને ખબર આપ્યા. "યદુ! મેં તારે માટે પૈસા મેળવ્યા છે. પાંચેક હજારની હાલ તરત ગોઠવણ થશે."

યદુનંદન બાસ્ટી પરથી એકદમ ઉભો થઈ ગયો. "હેં! ક્યાંથી?" તેણે જનમેજયના ખભા પકડી હલાવ્યાં.

જનમેજય જરા ગુંચવાતો દેખાયો. "મારા વતનમાં એક જુનું ઘર અને થોડી જમીન હતી તે વેચી નાખી."

"અરરર! એવું શું કામ કીધું?" પોતાને માટે જનમેજય આટલું બધું કરે એ યદુનંદનને ગમ્યું નહીં પણ તેના શબ્દોથી જનમેજયના મુખ પર આવેલો કચવાટ તેણે નીહાળ્યો તેની પોતાની જવાની આતુરતા પણ કુદી ઉઠી. તે જનમેજયને ભેટી પડયો અને સ્નેહભરેલે અવાજે કહ્યું, "જનુ! દોસ્ત! તારો ઉપકાર કેમ ભુલાશે?"

જનમેજયના ફીકા મુખ પર જરા લોહી આવ્યું. "યદુ! તું મને સંભારશે એટલે બસ છે."

૪

માર્ચ મહીનો પાસે આવતો હતો. યદુનંદને જવાની તૈયારી ધમધોકાર કરવા માંડી. એણે કપડાં કરાવ્યાં, નવી ચામડાની ટ્રંકો ખરીદી અને સ્ટીમર 'રામપુરા'ની સેકંડ ક્લાસની ટીકીટ ખરીદ કરી. એનો હર્ષ માતો ન હતો. એનું ચાલત તો એ આટલીએ વાટ જોવા ઉભો રહેત નહીં.

પણ જનમેજયની યદુનંદનને મોકલવાની આતુરતા ધીમે ધીમે ઓસરતી જતી દેખાતી હતી. જે ઉત્સાહથી એણે પૈસા મેળવ્યા તે ઉત્સાહ યદુનંદનની તૈયારી વખતે નહોતો જણાતો. યદુનંદનના ભાવિ વિયોગનું દુઃખ એને વધારે લાગતું હોય તેમ એ દિવસ દિવસે સુકાતો જતો હતો. એના મુખ પરનું લોહી પણ ધીરે ધીરે ઉડવા માંડયું હતું. યદુનંદન જવાના ઉત્સાહમાં આ બહુ જોઇ શકતો નહીં; જ્યારે જોતો ત્યારે આશ્વાસન આપતો અને પોતે જશે પછી ભુલાઈ જશે એમ માનતો.

જવાને માત્ર દસ જ દિવસ બાકી રહ્યા. યદુનંદનના માતાપિતા આ વખત તેને પરણાવવાનું ધારતા તે પણ બંધ રહ્યું. બને મિત્રો ભવિષ્યની વાતો કરતા તે સાંજે રાણીના બાગમાં ફરતા હતા.

કોઇ કારણસર જનમેજયની અશાંતિ ઘણી જ વધી પડેલી દેખાતી હતી. "યદુ! મને એમ થાય છે કે તું જશે પછી ફરી આપણે પાછા મળવાનાં જ નથી" તેણે શોકપૂર્ણ સ્વરે કહ્યું "હજુ તું જવાનું માંડી વાળે તો કેવું?"

"નોનસેન્સ, આવા છોકરી જેવા વિચારો ક્યાંથી તારા મગજમાં આવે છે? તું જોતો ખરો. ત્રણ વર્ષ તો સહેલાઇથી નીકળી જશે. અને સાડાપાંચ ફીટનો હું આખો ને આખો આવીને ઉભો રહીશ" યદુએ હસી કાઢતાં કહ્યું.

"પણ મને કંઈક થાય અને દુનીઆ મારે માટે ગમે તેમ બોલે પણ તું તો મને યાદ કરશેજને?" તેના અવાજમાં કૈં ન કળાય એવા દુઃખની લાગણી હતી.

"તને થયું છે શું? જાણે આ જન્મે આપણે છેલ્લી વીદાય લેતા હોઈએ તેવી તો તું વાત કરે છે."

"ના ના કૈં નહીં. એ તો અમસ્થું. એક જાતની મુર્ખાઈ બીજું શું?" જનમેજયે મોં ફેરવી નાખ્યું. તેણે જરા ગુંગળાતા સ્વરે ઉમેર્યું: "પણ કૈં થાય તો તું મને છોડતો નહીં હોં."

"જા જા. છોકરી! તને કૈં થવાનું નથી. તું થશે માત્ર જનમેજયનો જનમેજયરાય." યદુ ખડખડાટ હસ્યો.

પણ અશાંતિનું કારણ બીજા ચાર પાંચ દિવસમાં જણાયું. જનમેજય પર એક તરફથી પાંચ હજાર રુપીઆ ઉચાપત કરવાનું વારંટ નીકળ્યું. એ સંતાયો તો હતોજ નહીં કે શોધવો પડે. સાબરમતી જેલમા તેને તરતને માટે લઈ જવામાં આવ્યો.

૫

બીચારા યદુનંદનની સ્થિતિ બહુ કફોડી થઇ પડી. એની આશાના મહેલો છેક છેલ્લી ઘડીએ પડી ભાગ્યા એટલુંજ નહીં પણ ચોરી એની જાણથીજ થઈ હતી એવું ધારવાને પણ કેટલાક ચુકયા નહીં. કોર્ટમાં કેસ ચાલ્યો ત્યારે જનમેજયે યદુની સામેલગીરીની ચોખ્ખી ના પાડવાથી અને એની સામે બીજો કૈં પુરાવો ન જડવાથી એને કોઇ પકડી તો શકયા નહીં પણ જનમેજયને ચોરી કરવા માટે લલચાવનાર તરીકે લોકોના હૃદયમાં એને માટે કાળી છાપ પડી તે પડીજ. વધારામાં ખર્ચેલા પૈસા ભરી આપવા અને જનમેજયના બચાવનું, ખર્ચ કરવાનું દેવું કરવું પડયું તે જુદું.

તે દિવસથી યદુનંદનને માથે પનોતી બેઠી. એના સારામાં સારા મિત્રો તેની તરફ શંકાથી જોવા મંડયા. એની સાથેના સૌના વર્તનમાં એક જાતની વિચિત્રતા પેઠી. એની ઉપર નાનો સરખો વિશ્વાસ

મુકવાને પણ કોઇ રાજી નહોતું. સ્ત્રીઓ એની સાથે વાત કરતાં અચકાતી. એની ક્લાસમાં ભણતા છોકરાઓ એની સાથે સંબંધમાં આવતાં સંકોચાતા. એ જ્યાં જતો ત્યાં લોકો એની સામે ડોળા ફાડીને જોયા કરતા.

અને એના ઘણા પ્રયત્ન છતાં જનમેજયના ઉપર ચોરી પુરવાર થઈ., એણે એ ચોરી મિત્રને ખાતર કરી હતી એ શુભ હેતુ ધ્યાનમાં લઇ, જજે ઘણી દયા બતાવી માત્ર બેજ વર્ષની સાદી કેદની શિક્ષા કરી તેટલુંજ આશ્વાસન લેવાનું માત્ર રહ્યું.

એ બે વર્ષમાં યદુનંદનમાં ઘણી શુષ્કતા અને સખ્તાઈ પેઠાં. એણે જાતેજ બધામાં ભળવાનું છોડી દીધું. એની મહત્વકાંક્ષાઓ ઉપર, ફરી બહાર ન નીકળે એવી, વજ્રશંખલાઓ તેણે જડી.

આ બધી નીરસતામાં અમીબિંદુ હોય તો તે એક મેના. યદુનંદનની માતાના કોઈ દૂરના સગાની તે છોકરી હતી અને કોલેજમાં સાયન્સ લઇને ભણતી. યદુના વીલાયત જવાના નિષ્ફલ પ્રયોગ પહેલાં એક બે વાર એની સાથે તેના લગ્નની વાત ચર્ચાતી હતી.

તે કોઇક કોઇક વાર યદુનંદનને ઘેર આવતી. એને યદુનંદન તરફ કૈંક સહાનૂભૂતિ હોય એવું દેખાતું. કોલેજમાં પણ કોઈ વાર તેની સાથે ઉડતી ઉડતી વાત કરતી. આ નાની સરખી વિદ્યાર્થિની તરફ યદુનંદનને હેતુ વિનાનો નૈસર્ગિક ભાવ થતો. તેણે એ ભાવનું પૃથક્કરણ નહોતું કર્યું. કોઇક વાર તે અજાણ્યે તેના તરફ ભાવથી જોઈ રહેતો. ઘણી અજાણી પળોમાં વિચાર કરતાં ભાનમાં આવતો ત્યારે, પોતાની જાતને મેનાનો વિચાર કરતાં જોઈ, ચોરી કરતાં પકડાયો હોય તેમ તે અજાયબ થતો અને શરમાતો. આ નાની સરખી જણાતી એક વાતે તેના સ્વભાવમાં મીઠાશ અને કોમળતા જાળવી રાખ્યાં હતાં.

એના જીવનનું સૌથી મોટું કર્તવ્ય જનમેજયની ખબર લેવાનું અને જેલમાં તેને બની શકે તેટલી બધી વસ્તુઓ પુરી પાડવાનું હતું. અમુક અમુક સમયને અંતરે તે તેને મળી આવતો. જેલમાં એકાંત

વાસથી જનમેજયમાં કૈંક પરિવર્તન થતું જતું હતું તે તે જોઇ શકતો. પણ જેલની ટુંકી મુલાકાતોમાં તે શું તે કહેવા માટે પુરતો વખત ન હતો.

૬

આમ યદુનંદન અને જનમેજયની સુષ્ટિમાં સુખનું આશ્વાસન કે દુઃખનું અકળામણ આણ્યા વિના કાલે, બે વર્ષની લાંબી લાગતી ફ્લંગ, ટુંકી હોય તેમ, ભરીને મુકી દીધી. અને એક સવારે યદુનંદન સાબરમતી જેલના દરવાજા આગળ વહેલો જઈ ઉભો. જનમેજય તે દિવસે છુટવાનો હતો તેને એ ઘેર લઇ જવા આવ્યો હતો.

તેની આતુરતાને થકવી થકવીને એક કલાકે જેલના દરવાજા ઉઘડયા. અંદરથી માંદા જેવો જણાતો એક પુરૂષ બે વર્ષ પર જે કપડાં પહેરી ગયો તેજ કપડાંમાં કોઇ નવી દુનીઆની મુસાફરીએ જઇ આવ્યો હોય તેમ બદલાએલો બહાર નીકળ્યો. એના મોં પર કડવાશ અને આતુરતા હતી. એની આંખોમાં ખાડા પડી ગયા હતા. એના ગાલ બેસી ગયા હતા. અને કપાળ ઘણું વધારે પડતું આગળ તરી આવતું તેના હાથ કૌવત વગર થરથરતા. તેનો કોટ દીલ પર ઘણો મોટો થયો હોય તેમ લટકતો. યદુની શોધમાં એણે અસ્થિર દ્રષ્ટિએ ચારે ગમ જોયું.

યદુનંદન તેને જોઇને આગળ આવ્યો. તેણે હેતભરેલો હાથ જનમેજયના ખભા પર મુકયો. 'જનુ ! હું આવ્યો છું હોં."

જનમેજય તેને જોઇ માત્ર જરાક હસ્યો. એ હસવામાં નહોતું જીવન, નહોતો સંતોષ "આપણે શામાં જવાનું છે ? ટ્રેનમાં કે ગાડીમાં ?" તેણે માંદા થાકેલા સ્વરે પુછ્યું. તેના સ્વરમાં ઉત્સાહ નહોતો, યદુના ઉમળકાનો જરાએ પ્રતિધ્વનિએ નહોતો.

"હું ગાડી લઇ આવ્યો છું. ઘેર કાકા ને બા તારી વાટ જોતાં બેઠાં છે."

ગાડીની વાટ જોતો હોય તેમ જનમેજય જવાબ દીધા વિના મુંગો ઉભો રહ્યો.

યદુનંદન એક ભાડાનું શીગરામ લેતો આવ્યો હતો. તેણે ગાડી-વાનને હાંક મારી અને ગાડી આવી એટલે તેમાં બન્ને બેઠા. જનમેજયે જતાં જતાં પાછું વાળી જેલ તરફ જોયું. દબાવેલો હૃદયબંધ તુટી ગયો, અને તેની આંખમાંથી આંસુ સરી પડયાં. હૃદયનો બધો ભાર ખાલી કરતો હોય તેમ બાલકવત્ તે રડયો. યદુનંદને તેના વાંસે અને માથે હાથ ફેરવ્યો. "જનુ! આમ શું કરે છે? હીંમત રાખ" હીંમત આપનારની આંખો પણ કોરી નહોતી.

આવેલાં આંસુને જનમેજયે ખખેરી કાઢયાં. "બે વર્ષ વહી ગયાં યદુ! બે વર્ષ. હવે બધું પાછું નવેસરથી શરૂ કરવાનું. મને જેલમાં ગએલાને હવે ઉભો કોણ રાખશે?"

"જનુ! આમ શું કરે છે? આપણે બે છીએને! તું દુની-આમાં એકલો થોડોજ પડવાનો છે!"

જનમેજય જરા શાંત થયો. પણ એને વાત કરવાની ઝાઝી વૃત્તિ નહોતી એટલે રસ્તામાં બાકીના આખા દોઢ કલાકમાં બને બહુ થોડુંજ બોલ્યા. ચાલતી ગાડીમાં, સર્પાકારે વાંકી ચુંકી પથરાએલી સાબરતી ભેખડોની વચમાંથી વારંવાર દેખાતી, કણઝીનાં ઝાડો પરથી હોલાના અવાજો પણ કોઇ કોઇ સ્થળે સંભળાતા. રસ્તાપર ટોળે વળતા વાંદરાઓ, ગાડીનો અવાજ સાંભળી, ફાળો ભરી ઝાડો પર કુદતા અને જનારાઓ તરફ જીજ્ઞાસાના ડોળથી જોઈ રહેતા. કોઇ અજાણ્યો પ્રદેશ જોતો હોય તેમ જનમેજયે બોલવાની બીલકુલ ઈચ્છા દર્શાવ્યા વિના, ઘણે વર્ષે આ બધી વસ્તુઓ તરફ નવાઇથી જોયા કર્યું.

બંને મિત્રો છેક અગીઆરેક વાગે ઘેર પહોંચ્યા. યદુનંદન નદી-પાર કોલેજના રસ્તે એક નાના સરખા બંગલામાં ભાડે રહેતો. તેનાં માતા પિતા અને એક અપરિણિતા નાની બહેન તેની સાથે હતાં. બધાં આ બંને મિત્રોની વાટ જોઇ ઓટલે બેઠેલાં હતાં. ગાડી ઝાંપામાં પેઠી કે નાની સરુ દોડતી આગળ આવી. "ભાઈ આવ્યા કે?" ભગીરથી-કાકીએ પણ જનમેજયનો હસતે મુખે સત્કાર કર્યો. યદુના પિતા ધનનંદન

વાસથી જનમેજયમાં કૈંક પરિવર્તન થતું જતું હતું તે તે જોઇ શકતો. પણ જેલની ટુંકી મુલાકાતોમાં તે શું તે કહેવા માટે પુરતો વખત ન હતો.

૬

આમ યદુનંદન અને જનમેજયની સુષ્ટિમાં સુખનું આશ્વાસન કે દુઃખનું અકળામણ આણ્યા વિના કાલે, બે વર્ષની લાંબી લાગતી ફલંગ, ટુંકી હોય તેમ, ભરીને મુકી દીધી. અને એક સવારે યદુનંદન સાબરમતી જેલના દરવાજા આગળ વહેલો જઈ ઉભો. જનમેજય તે દિવસે છુટવાનો હતો તેને એ ઘેર લઇ જવા આવ્યો હતો.

તેની આતુરતાને થકવી થકવીને એક કલાકે જેલના દરવાજા ઉઘડ્યા. અંદરથી માંદા જેવો જણાતો એક પુરૂષ બે વર્ષ પર જે કપડાં પહેરી ગયો તેજ કપડાંમાં કોઇ નવી દુનીઆની મુસાફરીએ જઇ આવ્યો હોય તેમ બદલાએલો બહાર નીકળ્યો. એના મોં પર કડવાશ અને આતુરતા હતી. એની આંખોમાં ખાડા પડી ગયા હતા. એના ગાલ બેસી ગયા હતા અને કપાળ ઘણું વધારે પડતું આગળ તરી આવતું તેના હાથ કૌવત વગર થરથરતા. તેનો કોટ દીલ પર ઘણો મોટો થયો હોય તેમ લટકતો. યદુની શોધમાં એણે અસ્થિર દ્રષ્ટિએ ચારે ગમ જોયું.

યદુનંદન તેને જોઇને આગળ આવ્યો. તેણે હેતભરેલો હાથ જનમેજયના ખભા પર મુકયો. 'જનુ! હું આવ્યો છું હો."

જનમેજય તેને જોઇ માત્ર જરાક હસ્યો. એ હસવામાં નહોતું જીવન, નહોતો સંતોષ. "આપણે શામાં જવાનું છે? ટ્રેનમાં કે ગાડીમાં?" તેણે માંદા થાકેલા સ્વરે પુછ્યું. તેના સ્વરમાં ઉત્સાહ નહોતો, યદુના ઉમળકાનો જરાએ પ્રતિધ્વનિએ નહોતો.

"હું ગાડી લઇ આવ્યો છું. ઘેર કાકા ને બા તારી વાટ જોતાં બેઠાં છે."

ગાડીની વાટ જોતો હોય તેમ જનમેજય જવાબ દીધા વિના મુંગો ઉભો રહ્યો.

યદુનંદન એક ભાડાનું શીગરામ લેતો આવ્યો હતો. તેણે ગાડી-વાનને હાંક મારી અને ગાડી આવી એટલે તેમાં બન્ને બેઠા. જનમેજયે જતાં જતાં પાછું વાળી જેલ તરફ જોયું. દબાવેલો હૃદયબંધ તુટી ગયો, અને તેની આંખમાંથી આંસુ સરી પડ્યાં. હૃદયનો બધો ભાર ખાલી કરતો હોય તેમ બાલકવત્ તે રડ્યો. યદુનંદને તેના વાંસે અને માથે હાથ ફેરવ્યો. "જનુ ! આમ શું કરે છે ? હીંમત રાખ" હીંમત આપનારની આંખો પણ કોરી નહોતી.

આવેલાં આંસુને જનમેજયે ખંખેરી કાઢ્યાં. "બે વર્ષ વહી ગયાં યદુ ! બે વર્ષ. હવે બધું પાછું નવેસરથી શરૂ કરવાનું. મને જેલમાં ગએલાને હવે ઉભો કોણ રાખશે ?"

"જનુ ! આમ શું કરે છે ? આપણે બે છીએને ! તું દુની-આમાં એકલો થોડોજ પડવાંનો છે !"

જનમેજય જરા શાંત થયો. પણ એને વાત કરવાની ઝાઝી વૃત્તિ નહોતી એટલે રસ્તામાં બાકીના આખા દોઢ કલાકમાં બંને બહુ થોડુંજ બોલ્યા. ચાલતી ગાડીમાં, સર્પાકારે વાંકી ચુંકી પથરાએલી સાબરતી ભેખડોની વચમાંથી વારંવાર દેખાતી, કણઝીનાં ઝાડો પરથી હોલાના અવાજો પણ કોઇ કોઇ સ્થળે સંભળાતા. રસ્તાપર ટોળે વળતા વાંદરાઓ, ગાડીનો અવાજ સાંભળી, ફાળો ભરી ઝાડો પર કુદતા અને જનારાઓ તરફ જીજ્ઞાસાના ડોળથી જોઈ રહેતા કોઇ અજાણ્યો પ્રદેશ જોતો હોય તેમ જનમેજયે બોલવાની બીલકુલ ઇચ્છા દર્શાવ્યા વિના, ઘણે વર્ષે આ બધી વસ્તુઓ તરફ નવાઇથી જોયા કર્યું.

બંને મિત્રો છેક અગીઆરેક વાગે ઘેર પહોંચ્યા. યદુનંદન નદી-પાર કોલેજના રસ્તે એક નાના સરખા બંગલામાં ભાડે રહેતો. તેનાં માતા પિતા અને એક અપરિણિતા નાની બહેન તેની સાથે હતાં. બધાં આ બંને મિત્રોની વાટ જોઇ ઓટલે બેઠેલાં હતાં. ગાડી ઝાંપામાં પેઠી કે નાની સરુ દોડતી આગળ આવી. "ભાઈ આવ્યા કે ?" ભગીરથી-કાકીએ પણ જનમેજયનો હસતે મુખે સત્કાર કર્યો. યદુના પિતા ધનનંદન

પણ આવી તેને ભેટયા. "બેટા આવી પહોંચ્યો ?" બધાના જવાબમાં જનમેજય ફીકકું, જીવ વિનાનું હસ્યો. "હા, કાકા."

સાંજ પડતાં પહેલાં તો સંખ્યાબંધ સંબંધીઓ, મિત્રો અને માત્ર કુતૂહલ અને જિજ્ઞાસાથી પ્રેરાએલાં જનો જનમેજયની ખબર લેવા આવી ગયાં તેમાંના ઘણા યદુનંદન તરફ જનમેજયની મિત્રતાનો અઘટિત લાભ લેનાર તરીકે કંઈક વિચિત્ર રીતે જોતા, જનમેજયના શરીર અને મનની સ્થિતિ જોઇ ન સમજાય એમ ડોકું ધુણાવતાં અને જનમેજયને અનેક પ્રકારનાં આશ્વાસક વચનો કહી જતાં.

સૌના વર્તનમાં પડતા તેમના વિચારોનાં પ્રતિબિંબ યદુનંદન જોઇ શકતો અને તેના મનમાં અકથ્ય દુઃખની લાગણી થતી. પોતાને અન્યાય થતો હોય એમ તેને લાગતું પણ એવો વિચાર સરખો આણવામાં મિત્રદ્રોહ થાય છે, એમ માની બનતા પ્રયત્ને એ લાગણી તે દાબી દેતો. ગંભીરતાથી મુગો મુંગો તે બધાને મળતો, વખતસર કોલેજમાં જતો અને બાકીનો વખત તે જનમેજયની પાસે ગાળતો.

જનમેજયના મન અને શરીર પર આ બે વર્ષના એકાંતવાસે પરિવર્તન કર્યું હતુ. તે દુબળો અને પાંડુરોગી થઈ ગયો હતો. તેની આંખો, કપોલ, લલાટ સર્વ પર કાળા ડાઘ પડયા હતા. એક જાતના અનિશ્ચયની છાયા તેના હાથ પર અને ચાલમાં દેખાઈ આવતી.

તેના મનની અવસ્થા પણ એથી કૈં વધારે સારી ન હોતી. અતિ વિચારને પરિણામે તેના મગજને ભટકવાની ટેવ પડી ગઈ હતી. પોતાને ઘણો અન્યાય થએલો છે એમ તેને લાગતું. તેને સમાજ પર ને રાજ્યના કાયદા પર પણ ક્રોધ આવતો હતો. મિત્રને મદદ કરવાના સ્તુત્ય હેતુને તેઓએ માત્ર સાધારણ ચોરી રૂપેજ ગણ્યો હતો

જેલમાંથી બહાર નીકળતા સુધી રાખેલી હિંમત બહાર નીકળ્યાં પછી ઓસરી ગઈ. નબળાઇને લીધે તેને નિત્ય તપાવતો જીર્ણ જ્વર લાગુ પડયો.

૭

આજ અરસામાં મેના યદુનંદનને ત્યાં વધારે આવતી જતી થઇ હતી. એને યદુનંદન તરફ ભાવ હોય એમ જણાતું. એ તેની સાથે કલાકો સુધી ગપ્પાં મારતી. તેને આવવાનું ખાસ કારણ યદુનંદનને મળવા સિવાય બીજું કૈં દેખાતું નહિં.

ઘરના માણસોએ તો આ મુલાકાતોનો એક ચોક્કસ અર્થ ધારીજ મુકયો હતો. યદુનંદનના સ્નેહથી ખેંચાઈ આવતી આ બાળાને તેઓ દરેક તક આપતા. યદુના માતપિતાને મન તેને સુખી કરવાનો આ એકલોજ ઉપાય હતો. બધામાંથી રસ જતો રહ્યો હોય તેમ ઉદાસ અને ગંભીર દેખાતા યદુમાં આથી નવો રસ પુરાશે એમ તેઓ માનતાં. મેનાના માતપિતાની સંમતિ પણ આ વાતમાં હતી એટલે મસલત નહોતી કરી છતાં કરી હોય તેમ, સૌ મેનાને યદુનંદનની સાથે વધારે વાત કરવાની અને ભળવાની છુટ અને તક આપતાં. કોઈ કોઈ વખત અભ્યાસમાં ન સમજાતું તે મેના પૂછતી, કોઇવાર માત્ર વાતોજ કરતી. ધીરે ધીરે તે લગભગ ઘરની હોય તેવી થઈ ગઇ હતી. કોઈ દિવસ એ ન આવતી ત્યારે સૌ તેની વાટ પણ જોતા.

જનમેજય આવ્યો ત્યારે મેનાને આમ આવતી જોઇ પહેલાં તો તે અજાયબ થયો. ધીરે ધીરે તે બધાની વૃત્તિઓ કળી ગયો. તેણે યદુની વૃત્તિની પણ ચિકિત્સા કરવા માંડી અને મેનાનું ન અવગણાય એવું સ્થાન તેના અંતરમાં છે એમ તેને ખાત્રી થઈ ગઈ. યદુનંદન તેના વિશે થોડુંજ બોલતો, પણ બોલતો ત્યારે સંતાડયા છતાં ભાવનો ધ્વનિ તેમાં સંભળાતો.

જનમેજય યદુનંદનનો હૃદય ભાવ કળી ગયો. અને તેના હૃદયમાં ક્રોધની જ્વાલા સંચરી. યદુનંદન તેના વગર બીજા કોઇને પણ ચહાય તેમાં તેને ચોખ્ખી કૃતઘ્નતા દેખાતી હતી. 'આટલા બધા આત્મભોગનું પરિણામ છેવટે આ ? પોતે જેલમાં ગયો, નોકરી ખોઈ, માંદો પડયો, વખતે મરી જશે. અને જેને માટે આટલું કર્યું તે યદુનંદન

મેના રાણીને પરણીને મજાહ કરશે ' તેને દુનીઆની ગુણ ભુલવાની શક્તિ પર તિરસ્કાર આવ્યો. તે મેનાને જોતો ત્યારે વગર રજાએ આવનાર જણની માફક તેને કાઢી મુકવાનું મન થતું.

તેના નબળા મગજને આ વાતે વધારે નબળું કર્યું. તેનો સ્વભાવ ચીઢીઓ થવા માંડ્યો. નાની નાની બાબતમાં તેણે યદુનંદનની સાથે તકરાર કરવા માંડી. યદુનંદન ઘણું ખરૂં જનમેજય પાસેજ બેસતો અને મેના આવે ત્યારે તે પણ તેજ ખંડમાં આવી વાત કરવા બેસતી. યદુનંદનને લાગતું કે મેનાની હાજરીથી અને હાસ્યથી એ ઓરડામાં થોડાં સૂર્યકિરણો વેરાશે અને જનમેજયના માંદા તનમનને એથી તાજગી મળશે. જનમેજય તેથી ઉધુંજ ધારતો. તેની હાજરીમાં નીરાંતે વાત કરી શકાય માટે મેનાને બોલાવતો એમ તેને લાગતું. પોતે હોય ત્યારે પણ મેના વિના ચાલતું નથી એ વિચારે તેને દુઃખ પણ થતું.

તેણે મેનાની હાજરીમાં હોય તેથી એ વધારે માંદા દેખાવાના ઢોંગ કરવા માંડયા. યદુ અને મેના વાત કરતાં હોય ત્યારે વારંવાર કૈં ને કૈં નજીવી ચીજો માટે માગણી કરી તે તેમનું ધ્યાન ખેંચતો. તેનું કહ્યું તરત થતું હોય તોપણ પ્રસન્ન થતો નહીં.

મેના જનમેજયની મોટી પ્રસંશક હતી. મિત્ર માટે આવો અદ્‌ભુત્ત ભોગ આપનારના માટે તેના મનમાં ઘણુંજ માન હતું. તે જનમેજયની અદેખાઇને માત્ર માંદગીના ચીઢીઆં ગણતી.

આત્મભોગનું આવું ઉજ્જવલ દૃષ્ટાંત આપનાર બીજી કોઈ કનિષ્ટ લાગણીને વશ હોય એ વાત તેને પારખવીજ ઘણી મુશ્કેલ હતી. તે જનમેજયની બને તેટલી સેવા કરવા પ્રયત્ન કરતી. તેના મનને પ્રફુલ્લિત બનાવવા સારૂ તે પહેલાં કરતાં વધારે વાર આવતી અને બેસતી. જનમેજયના હૃદયની મહત્તાની આગળ યદુનંદન તેને ઘણો નાનો માણસ લાગતો.

જનમેજય આ વાત કૈંક કળી શકયો અને તેની અદેખાઇને એક નવો રસ્તો સુઝયો. શા માટે પોતે જેને માટે આટલું દુઃખ ભોગવ્યું તે યદુનંદન બધીજ બાબતમાં સુખી થાય અને પોતે આમ નિરાધાર નિઃસહાય બેસી તે જોયાં કરે? તેના ઉશ્કેરાએલા મગજે આમાંથી રસ્તો શોધ્યો. તેણે મેનાની સહાનુભૂતિ વધારે ને વધારે ઉશ્કેરવા પ્રયત્ન કર્યો. મેનાની હાજરીથી પોતાને બહુ સુખ થતું હોય, તેની સાથે વાત કરવાથી કે તેની સેવા સ્વીકારવાથી વધારે શાંતિ વળતી હોય એમ તેણે દેખાડવા માંડયું. યદુનંદનની સાથે તો તે ભાગ્યેજ ચીઢાયા વગર બોલી શકતો. તે પાસે આવે તે તેને ન ગમતું. તે દૂર રહે તે એ તેનાથી ન ખમાતું.

મેનાના જીવનમાં વીરપૂજાને ઘણો મોટો અવકાશ હતો તે સ્ત્રી-જીવનના નવા આદર્શો સેવતી અને તેથી તેનામાં બે વૃત્તિઓ પ્રબળ થઇ હતી. જેને તે વીર માનતી તેને પૂજવાની અને પોતાના નવા સ્ત્રીત્વના આવેશમાં બીજાને ખેંચવાની. બીજા પર છાપ પાડવાનું તેને ગમતું. બીજાની છાપ પણ તે વહેલી લઇ આવતી. તેની લાગણી-પ્રધાન સ્વભાવને જનમેજયનો આત્મભોગ ઘણો અસાધારણ અને ઉચ્ચ કોટિનો લાગતો.

જનમેજયે આ સ્થિતિનો લાભ લીધો. તે બનતા સુધી મેનાનાજ હાથે ખાવા અને દવા લેવાનો આગ્રહ કરતો. તેને વાંચતી સાંભળવામાં ખુબ આનંદ આવતો હોય એમ તે દેખાડતો. યદુનંદન મેનાની સાથે જરા વાત કરે તે વખતે તરતજ તે કૈંક કામ મેનાને સોંપતો.

યદુનંદન આ સ્થિતિનું બરાબર પૃથક્કરણ કરી શકતો નહીં પણ ખિન્નતા તેના અંતરમાં ઉંડે ઉંડે વ્યાપતી જતી હતી. એનો મિત્ર, જેણે તેને માટે આટલું કર્યું તે શું તેને છેહ દેવા તૈયાર થાય! આવા ભાવનું જનમેજયને આરોપણ કરવામાં શું મિત્રદ્રોહ નહોતો થતો? એના મનમાં આવા પ્રશ્નો ઉઠતા અને શમતા. જે ઉત્તર જડતો હતો

તે તેને જોઇતો ન હતો. જનમેજયના વિચિત્ર વર્તનને માંદગીનું પરિણામ ગણવા તેણે પ્રયત્ન કરતો.

૯

અને મેના હમણાં હમણાં કૈં ઘણાં ઉલ્લાસમાં હતી. તે હસતી હસતી થનગમતી આવતી; માંદા જનમેજયની તે ઉત્સાહપૂર્વક સેવા કરતી; મુંગા યદુનંદનને તે કૈં કૈં કરી ચીઢવવા પ્રયત્ન કરતી; અને આખા અંગમાં વીજળી આવી હોય તેમ આમથી તેમ દોડા દોડી કરતી. બંને જણે આ અર્થ પોતપોતાની મનોદશા પ્રમાણે કર્યો. યદુનંદન એને જનમેજય પરના પ્રેમનું પરિણામ સમજતો. જનમેજય પણ આને પોતાના પર ઢળેલા પ્રેમનેજ કારણરુપ ગણતો. આ માન્યતાં દૃઢ થતાંની સાથે બંનેમાં જુદી જુદી વૃત્તિ જન્મી.

મેનાનો વિલક્ષણ ઉલ્લાસ દરરોજ કૈને કૈં સ્વરૂપે વ્યક્ત થતો. યદુનંદનના હૃદયમાં તેનો એકજ અર્થ થતો. ધીરે ધીરે તેના મગજે આકાશ પાતાળના ચક્રાવા લેવા શરુ કર્યા. તેના અંગેઅંગમાં ને હૃદયમાં એક પ્રકારનું ગુગળામણ શરુ થતું ગયું. શા માટે—શા માટે પોતે આવી વ્યથાઓનો ભોગ બને? શા માટે બીજાના પલવારના ગાંડપણથી તેની આખી જીંદગીનો નાશ થાય? દુનીઆમાં બધા ઇચ્છા કરે તેમ તેણે ઇચ્છા કરી–નિર્દોષમાંએ નિર્દોષ–પરભૂમિમાં જઈ યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી આત્મોન્નતિ કરવાની. એમાં નહોતું કોઇનું અનિષ્ટ કે નહોતો કોઇનો અવરોધ. એમાં પાપ કે દોષ કૈંએ નહોતાં. પણ માત્ર એક મિત્રે મુર્ખાઈ કરી ચોરી કરી. તે પાપનો પડછાયો આખી જીંદગી સુધી વગર વાંકે અને ઘેરવાનો; તે પોતે અપ્રમાણિક ન છતાં સૌ તેની અપ્રમાણિકતાના ભાનથીએ કાંપવાનું; મિત્રદ્રોહી ન છતાં સૌ તેના કૃતઘ્ની સ્વભાવને તિરસ્કારવાનું. અને છેવટમાં તેજ મિત્ર તેના જીવનની પ્રિયમાં પ્રિય વસ્તુ લઇ જાય તોએ તેને આંગળી સરખી ઉંચી કરવાનો અધિકાર નહીં. જે મિત્રે તેને માટે ખરી કે ખોટી રીતે ભોગ આપ્યો તેની કોઇ પણ વાતમાં–પોતાના જીવનનો

કે તેથીએ વધારે માનેલી પ્રિયતમાનો ભોગ અપાતો હોય તોપણ—વચ્ચે કેમ આવી શકાય!

તે વિચારમાં ને વિચારમાં લગભગ ગાંડા જેવો થઇ ગયો. તેનાથી મેનાની કે જનમેજયની સામે ન જોવાતું છતાં બળાત્કારે હસતે મુખે જોતો. તેની મુખચર્યા પરથી તેના અંતરમાં ચાલતા ભીષણ સંગ્રામનો ભાગ્યેજ કોઈને ખ્યાલ આવી શકે.

પણ દિવસ જતા ગયા તેમ હાસ્યનો આ જુઠ્ઠો પડદો તેને અસહ્ય થતો ગયો. પોતાના અંતરની છાની વાત મુખકળા કે મનોવ્યથાથી અકળાઇ રહેલી જીભ દગો દઇ કહી દેવડાવે તે પહેલાં તેણે મરવાનો નિશ્ચય કર્યો. "વિષની એક જ પડીકી અને આ બધાનો અંત"...તેના મગજમાં આ વાક્યના પઢઘા પડવા માંડયા.

જનમેજયના ચિત્તમાં પણ અશાંતિની જ્વાલા વિશેષ રૂપમાં પ્રજ્વલતી હતી. મેનાને પોતાની સાથે પ્રેમમાં કલ્પતાં થોડો સમય તો તેણે વિજયનો આનંદ અનુભવ્યો. તેના ઈર્ષ્યાગ્નિ પર છારી વળવા માંડી. યદુનંદન કરતાં તેની ઉત્તમતા આથી સિદ્ધ થતી હોય એમ તેણે લાગ્યું. મેના જેવી સુંદરીની સાથે જીવનનો શેષ ભાગ સુખમાં જશે અને કરેલી મુર્ખાઇના પરિણામરૂપ છેલ્લાં બે અઢી વર્ષો, કોઈ દુઃસ્વપ્નની જેમ, સ્મરણનોજ વિષય બની રહેશે એ વિચારે તેના ચિત્તે કંઇક સ્વસ્થતા અનુભવી.

પણ ધીરે ધીરે યદુનંદનના દુઃખે તેની પૂર્વાવસ્થાનાં સ્મરણો જગાડવા માંડયાં. તેની અદેખાઇ અને દુઃખનું ભાન એ સ્મરણોના તાપની સામે ધુમ્મસની માફક ઓગળવા માંડયાં. તેના ચિત્તમાં પરસ્પર વિરોધી ભાવોનું યુદ્ધ દારુણ અને દુઃસહ થતું ગયું. "જે મિત્રને સારૂ જીવનનો સરળ માર્ગ મુકી દઇ આવો કંટકમય માર્ગ સ્વીકાર્યો તે તેને શું આમ છેવટે છેહ દેવા માટે?" તેના ચિત્તમાં ઉદ્ભવતો આ પ્રશ્ન ખસેડવા છતાં ખસતો નહીં.

આ મનોવ્યથામાંથી ઉગરવાનો એકે આરો તેને દેખાતો ન હોતો. જીવનમાં બીજા સુખની તેને આશા નહોતી. અને આમ આવતું સુખ પાછું ઠેલતાંએ તેનો જીવ ચાલતો નહીં. મિત્ર ગયો—ગયા જેવોજ હતો; મેના જાય; પછી બાકી શું રહે? એ બને પરણે અને સુખી થાય પછી પોતે શું કરે! એમનું સુખ જોઈ બળ્યાં કરે અને રોગિષ્ટ દેહ લઈ દુનિઆની દયા પર જીવે? તેના નિર્બલ મનને મૃત્યુ સિવાય આમાંથી છુટવાનો કોઈ માર્ગ જડયો નહીં.

૯

મેના હસતી હસતી ઓરડામાં આવી. 'જનુભાઈ? યદુભાઇ?' તેના અવાજમાં ઉત્સાહ અને સુખનું અપૂર્વ મિશ્રણ હતું. હું કોઇકને તમારી સાથે ઓળખાણ કરાવવા લઈ આવી છું. કહો જોઇએ! કોણ હશે?" તેણે મસ્તીખોર આંખે બંને તરફ વારા ફરતી જોયું.

દુઃખથી અને ઉજાગરાથી ચેતનહીન થએલા બનેના મુખ પર ગુંચવાડો પ્રગટયો. વગર બોલ્યે બંનેની દૃષ્ટિ મેનાતે પ્રશ્ન પૂછી રહી.

"આમ જોયા શું કરો છો! પ્રિયવદ આવ્યા છે તેમને હું બંનેને મળવા લઇ આવી છું." પ્રિયંવદ કોણ તે કહેવા જેટલી પણ તેને ધીરજ નહોતી. "પ્રિયવંદ! પ્રિયવંદ!" તેણે હાંક મારી. અને એક પળમાં બહાર ઉભેલો સત્તાવીસેક વર્ષનો દેખાવડો યુવક બારણામાં દેખાયો. "આ યદુભાઇ અને જનુભાઈ! મારા મિત્રો થાય." તેણે યદુ અને જનુને પ્રિયંવદને ઓળખાણ આપવાને બદલે ઉંધી રીતે ઓળખાવવું શરૂ કીધું.

બંને પક્ષમાંથી કોઇને આ ઉત્સાહનો સ્પર્શ સરખો થએલો જણાયો નહી. યદુ અને જનુ આ નવા આવનાર તરફ તાકીને જોઈ રહ્યા. પ્રિયંવદે પ્રાણીબાગનું પ્રદર્શન જોતો હોય તેમ ઠંડી, બેદરકાર, મજાક કરતી દૃષ્ટિ આ માંદા, અસુખી વિચિત્ર લાગતા મિત્ર યુગલ તરફ ફેંકી. ભાવિ પત્નીના મિત્રો તેને કૈં ખાસ આકર્ષક લાગ્યા નહીં.

મેનાને આ ત્રણેની લાગણી બરાબર સમજી નહી. તેને લાગણીઓ પરખતાં આવડતીજ નહોતી. પણ પોતે ધાર્યો હતો તેવો આ સમાગમ સફળ નહોતો થયો એમ તો તેને લાગ્યું.

"કેમ કોઈ બોલતા નથી?" તેણે વારાફરતી બધાંની ગમ જોયું. કોઈના બોલવાની તે વાટ જોતી હોય તેમ થોડીવાર તે ઉભી રહી અને એ દિશામાનો કોઇપણ પ્રયત્ન નકામો જવાનો હતો તેની તેને ઝાંખી થઈ. તેણે ઘડીઆળ કાઢી. "અરે! પણ હા, હજુ તો આપણે નંદાબહેનને ત્યાં જવાનું છે. હું તો ભુલીજ ગઈ." તે પ્રિયંવદ તરફ ફરી. "ચાલો આપણને મોડું થાય છે. જનુભાઈ! આજે મારાથી નહી અવાય હોં. પ્રિયવદ આખો દિવસ રહેવાના છે."

જે ઉતાવળથી તે આવી હતી તેવીજ ઉતાવળથી તે બારણા બહાર નીકળી. પરસ્પર પ્રણામ કરી એક શબ્દ ઉચ્ચાર્યા વિના ત્રણે યુવકો રસ્તે પડ્યા. પ્રિયંવદે એ ઓરડી અને તેમાં વસનારાંઓને માપી લેતો હોય તેવી એક તિરસ્કારભરી દ્રષ્ટિ જતાં જતાં ચારેગમ ફેરવી.

એક વિપુલ મૂઢ દશામાં જનમેજય અને યદુનંદન બારણા તરફ તાકી રહ્યા. બીજી પળે પથારીમાં પડેલા જનમેજયનાં હૃદયવિદારક ડુસકા સંભળાયા. ગુંગળાતે અવાજે તેણે યદુને બોલાવ્યો: "યદુ! મને માફ કર પણ જો હું શું કરવાનો હતો?" તેણે ઉસીકા તળેથી ફળ સુધારવાના નામે રાખેલી તીણી ચળકતી છરી કાઢી. તેની આંખમાં અડધા ગાંડપણનો ભાવ હતો.

યદુએ તે જોયું અને સમજ્યો. તે જનમેજયને ભેટી પડ્યો. ઘણા દિવસથી રોકેલાં તેનાં અશ્રુઓ પણ બધનો તોડી બહાર નીકળ્યાં. "અને જનુ! હું......જો." તેનો અવાજ ત્રુટ્યો. તેણે ખીસામાંથી એક નાનકડું પડીકું કાઢ્યું.

જનમેજયે તે જોતાંની વાર સફાળા બેઠા થઇને તેના હાથમાંથી ઝુટવી લીધું અને પાસે પડેલી પીકદાનીમાં વેરી નાખ્યું. તે યદુનંદનને ફરીથી જોરથી ભેટ્યો.

"યદુ! દોસ્ત! આપણને કોણ જુદા પાડી શકે?"

બે બહેનોની કથા*

પૂર્વે કૌશાંબી નગરીમાં જીનદત્ત નામા એક વ્યવહારીઓ હતો. તે ભગવાન વીરનો ધર્મ પાળતો અને રાત્રિ દિવસ જીવદયા ચીંતવતો. ચાર કોટિ દ્રવ્યનો તે ધણી હતો.

તેને ચંદ્રની કલાના સરખી, ઘણી લાવણ્યમયી બે પુત્રીઓ, અનુક્રમે સુકલા અને સુસાલા નામે હતી. બંનેનાં રૂપ, કલા ને ચાતુર્યથી આકર્ષાઈ દેશ વિદેશના શ્રેષ્ઠિપુત્રો તેમનાં પાણિગ્રહણ કરવાને આતુર હતા. પણ રૂપગર્વિતા એવી તે બંને બહેનોના મનમાં કોઈને વીશે પ્રીતિ જામતી નહીં.

હવે તેજ સમયમાં શ્રેણિક નામે રાજા મગધ દેશમાં રાજ્ય કરતો હતો. તે અતિ પરાક્રમી, સર્વ વિદ્યાનો જાણ અને વિદ્વાનોનો આશ્રયદાતા હતો. દશે દિશારૂપી નટીઓ તેનાં કીર્તિગાનથી દિગંત ગજાવતી હતી. એના નામ માત્રના શ્રવણથી શત્રુસ્ત્રીઓનાં વલયો ગળી પડતાં હતાં. અને જેને અભયકુમાર મંત્રીશ્વર નામા, આઠ બુદ્ધિનો ધણી એવો, મહા વિચક્ષણ પુરુષ મંત્રીપદે હતો, જેનું રૂપ કામદેવને પણ જીતે એવું હતું, એવો આ રાજા મિત્રોના આનંદ અને શત્રુઓને ત્રાસનું કારણ બની સુખેથી રાજ્ય કરતો હતો.

---

* આ કથાનું મૂળ વર્ષો પહેલાં વાંચેલી એક જૈન કથામાં છે

આ રાજાનાં બલ, પરાક્રમ અને સ્વરૂપનાં વર્ણનોથી જેના કર્ણો પુરાઈ ગયા છે એવી તે વ્યવહારીઆ જીનદત્તની મોટી પુત્રી સુકલા તે રાજાને પરણવાનો નિશ્ચય કરતી હવી.

એકદા પિતાના પ્રાસાદની સાથે લાગેલા ઉપવનને વીશે સુકલા તેની ભગિની સુમાલા સાથે પુષ્પકદુક વડે ક્રીડા કરતી હતી, એવામાં કૈં સાંભરી આવ્યું હોય તેમ સુકલા સુમાલાને કહેતી હવી. " હે બહેન ! મારા મનને અતિ પ્રિય એવી તું, તેને મારે એક ગુપ્ત વાર્તા કહેવી છે, જે તું સાવધાન થઈને સાંભળ."

મોટી બહેનની આ વાર્તા સાંભળી આશ્ચર્યચકિત થયુ છે જેનું મન એવી સુમાલા, વીણાસમા મીઠા અર્થાત્ અત્યંત આનંદકારી સ્વર થકી કહેવા લાગી: " હે બહેન ! એવી તે શું વાત છે કે જે તેં મારાથી અત્યાર સુધી ગુપ્ત રાખી હોય ? બાલપણથી તે અહુણાં લગી જુદા દેહવાળાં પણ એક આત્મા જેમનામાં વસતો હોય એવાં આપણે, પરસ્પર પ્રત્યે સ્નેહભાવ રાખી રહ્યાં છીએ. છતાં તારા અંતઃકરણમાં કોઇક ગુપ્ત વાત પ્રચ્છન્નપણે તેં રાખી છે તેથી મને આશ્ચર્ય થાય છે અને તે જાણવાનું મને અત્યંત કુતૂહલ થાય છે. માટે, હે ભગિની ! તે વાત તું મને સત્વર કહે."

પોતાની ભગિનીની આવી આતુરતા જોઈ, અત્યંત મૃદુ હાસ કરી સુકલા બોલવા લાગી : " હે બહેન ! શ્રેષ્ઠિ કુળમાં જન્મેલી એવી આપણે બંને યૌવનને પ્રાપ્ત થએલી છીએ. આપણા રૂપ ગુણથી આકર્ષાઇને દેશ વિદેશના શ્રેષ્ઠિપુત્રોની કરેલી યાચના વડે આપણા પિતાના કાન બધિર થયા છે. અને યૌવનને પ્રાપ્ત થએલી એવી આપણને જોઇને એ પણ આપણાં લગ્ન કરવાની ઉતાવળમાં પડ્યા છે પણ પ્રિય સખી સમી હે ભગિની ! મારુ મન કોઈ શ્રેષ્ઠિપુત્રમાં આસક્ત થતું નથી. પુરુષોમાં ઉત્તમ એવા મહારાજ શ્રેણિક સીવાય બીજા કોઈ વરને વરવાની મારી ઇચ્છા નથી. માટે, હે સુમાલે ! નરશાર્દૂલ મહારાજ શ્રેણિકને હું વરીશ કે કાષ્ટ ભક્ષણ કરી દેહને પાડીશ એમ તું નિશ્ચયથી જાણ "

ભગિનીનાં આવાં વચનો સાંભળી આશ્ચર્યયુક્ત થયું છે મન જેનું એવી સુમાલા કૈં પણ બોલવાને અશક્ત થઈ. એવામાં આથમતા સૂર્યનાં કિરણોથી બીડાતી કમલિનીને જોઈ સુકલા ઉતાવળી થઈ બોલી.

"હે બહેન ! કામીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા મહારાજ શ્રેણિકને મારો મનોભાવ જણાવતો સંદેશો મેં પાઠવ્યો હતો. મને તેણે આજ રાત્રિના પહેલા પ્રહરમાં આવી અને લઈ જવાનો સંદેશો કામકળા નામની ચતુર દૂતિ મારફતે કહેવરાવ્યો છે. એમના આવવાનો નિયત સમય લગભગ થવા આવ્યો છે. માટે પ્રાસાદમાં જઈ મારાં રત્નાભરણનો દાબડો હું લઇ આવું ત્યાંસુધી તુ અહીંઆં થોભ અને મારી ગેર-હાજરી દરમીઆન જો તે અહીં આવે તો મારા આગમનની ખબર આપી તેમને તું અત્રે રોકજે. હું અવિલંબે અત્રે આવી પહોંચું છું."

આમ કહી સુકલા, સ્ત્રીસ્વભાવને વશ થઈ, વિસ્મિત સુમાલાને એકાકિની મુકી. રત્નાભરણનો દાબડો લેવા ઉતાવળી ઉતાવળી પ્રાસાદ તરફ ગઈ.

તેના ગયા પછી સુમાલા મોટી બહેને મશ્કરીની વાત કરી હોય તેમ હસતી હસતી આમતેમ ફરવા લાગી. મનોહારિણી તે બાલાની ગતિ જોવા બાલ ઇન્દુ આકાશની અટારીમાં સ્તબ્ધ થયો હોય તેમ જરી ઉભો રહ્યો. ઓષ્ટ પર તર્જની મુકી તે બાલા કૈં ઉંડો વિચાર કરવા લાગી.

એવામાં જાણે અંતરીક્ષમાંથી આવતો હોય એવો વેગવાન અશ્વોવાળો એક રથ કોઇક દિશા તરફથી ધૂળના ગોટા ઉડાડતો આવ્યો અને સુંદર રૂપવતી તે બાલાની સમક્ષ ઉભો રહ્યો. અંદરથી સ્વરૂપવાન એવો એક પુરુષ નીકળ્યો અને તે બાલાનું મનોમુગ્ધકર રૂપ જોઈ આનંદ પામ્યો હોય તેમ તેને ક્ષણવાર જોઈ રહ્યો. રથમાથી ઉતરી તે, આ બાલા પાસે આવ્યો અને વશ કરે એવી વાણી વડે

કહેવા લાગ્યો. "હે સુંદરી ! આ રથમાં તું બીરાજ. તારેજ કાજે આટલો શ્રમ વેઠી હું અત્રે આવ્યો છું. તને જોઈને મારુ આવવું મને સફળ લાગે છે."

તે વારે તે બાલા કૈંક બોલવા ગઈ પણ તેને વારીને, વિલંબ થવાના ભયે, તે પુરુષ તેને ઉંચકીને રથમાં બેસાડતો હવો અને ભયભિત મૃગલીની જેમ તે બાલા પણ શબ્દ બોલવાને અશક્ત થતી હવી.

હવે તે રથની ઉડેલી ધૂળના ગોટા પણ પુરા શમ્યા ન હતા એવામાં રત્નાભરણના દાબડા સહિત સુકલા ત્યાં આવી પહોંચી. કૈં અમંગલ થયું હોય એમ એનું જમણું નેત્ર ફરકતું હતું. પોતાની બહેનને ન જોતાં તેને ફાળ પડી અને વધારે ધ્યાન પૂર્વક જોતાં કોઈ પુરુષનાં પગલાં, રથના લીસોટા વગેરે નીશાનીઓ જોતાં અનુમાનથી થએલો બનાવ તેણે કલ્પ્યો.

પાંખો કપાએલી હોય એવી પંખણીની માફક તે ભૂમિ પર પડી ધૂળમા આળોટવા લાગી, અને અત્યંત કરુણ સ્વરે આક્રંદ કરવા લાગી. "હા ધિક્ ! હા ધિક્ ! ભગિની, મેં તારો વિશ્વાસ કર્યો ત્યારે તુંજ વિશ્વાસઘાતિની થઈ મને છેહ દઈને ચાલી ગઇ? પ્રેમમાં છેતરાવા જેવું સ્ત્રીને બીજું કોઇ પણ દુઃખ નથી. હે પ્રિયતમ ! તું પણ બીજી સુંદર સ્ત્રીને જોતાં તારા પર જીવન ટકાવનારી એવી હું તેની વાટ જોવા પણ તું ઉભો રહ્યો નહીં?" સુકલાના આવા આક્રોશથી માળામાં ભરાએલાં પંખીઓ પણ અસ્વસ્થ થઈ રડવા લાગ્યાં, અને કેટલાંક ભયભિત બચ્ચાંઓને આશ્વાસન દેવા લાગ્યાં.

'અહા ! આ જગને ધિક્કાર છે કે જેમાં સ્વાર્થને વશ થઇ પોતાના પ્રિયજનને પણ છેહ દેતાં લોકો શરમાતાં નથી. મારા જેવી વિશ્વાસુ ભોળી બાળાનું જીવન નષ્ટ કરનાર એ બંનેનું કોઈ કાળે કલ્યાણ થનાર નથી. હા વિધાતા! મારી ભગિનીના હાથેજ મારા જીવનને વિષમય કરાવવા કરતાં જન્મતાંજ મારો પ્રાણ તેં કેમ હરી ન લીધો?"

આમ અત્યંત શોકથી વ્યાકુળ થયું છે મન જેનું એવી તે સુકલા વારંવાર મૂર્છા પામવા લાગી અને મૂર્છા ઉતરતાં ફરી ફરીને રુદન કરવા લાગી.

ધીરે ધીરે અતિ નિરાશાના પરિણામે તેના ચિત્તમાં કોપનો સંચાર થયો. અને કોઇ પણ પ્રકારે પોતાને થએલા અનર્થનું વૈર લેવાનું તે ચીંતવવા લાગી.

" હે બહેન ! નિર્દોષ અને વિશ્વાસુ એવી મને તેં છેતરી તેથી તું સુખ પામવાને યોગ્ય નથી. વળી હે પ્રિયતમ ! તારા માટે જીવન ધારણ કરનારી જે હું તેની સાથે કપટ રમીને તું શું સુખ પામવાનો હતો ? હા દૈવ ! તું આવો અન્યાય કેમ સાંખી શકે છે ? "

સુકલાના રુદનથી અત્યંત દુ:ખ પામી હોય તેવી રાત્રિનો અંધકાર ધીરે ધીરે ઓગળવા માંડયો. ઉડુગણ પણ નિસ્તેજ થઇ મુખ સંતાડવા લાગ્યા. દયાથી ભીનું થયું છે હૃદય જેનું એવો મલયાનિલ પોતાના મૃદુ કરસ્પર્શથી તે બાલાને આશ્વાસન દેવા લાગ્યો.

વૈરથી જેનું ચિત્ત પૂર્ણ થયુ છે એવી સુકલા પણ મૂર્છામાંથી જાગી. કોઇ કૃતનિશ્ચયને હૃદયમા ધારતી એવી તે મગધ દેશની દિશા તરફ પ્રયાણ કરતી હવી.

હવે આ પાસ સુમાલાનું શું થયું છે તે આપણે જોઇએ. તે પુરુષ–જે મગધ દેશનો ધણી શ્રેણિકરાજા હતો તે સુમાલાને રથમાં બેસાડી વેગથી અશ્વોને હાંકતો હવો. સુમાલા પણ વિધિના વૈચિત્ર્યથી બોલવાને અશક્ત હવી. શૂન્યમનવાળી એવી તેને બેઠેલી જોઇને શ્રેણિક રાજા તેને નાના પ્રકારે બોલાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો: " હે શુભ્ર અંગવાળી ! અતિ પ્રેમથી તું મને બોલાવીને હવે આમ મૌનને અવલંબીને કેમ બેઠી છે ? હે સુંદર મુખવાળી ! હું તને કૈં બલ કરીને લઈ જતો નથી છતાં તું મારી સાથે કેમ બોલતી નથી ? તારું અદ્દભુત રૂપ નીરખી આશ્ચર્યથી મારું હૃદય ભરાઈ જાય છે.

મારું મન તારામાંજ આસક્ત થયું છે એમ તું માન. હે ભીરુ! તું તારા આ ભયને ત્યજી દે અને લજ્જા છોડી મને આલિંગન કર."

પ્રત્યુત્તરમાં સુમાલાને કૈં પણ નહીં બોલતી જોઈને પિતૃગૃહ છોડવાના ખેદથી એનું અંતર ભરાએલું છે એમ તે રાજન ધારતો હવો અને તેથી તેના મનોરંજનાર્થે તે કહેવા લાગ્યો.

"હે સુભ્રૂ! બને પાસ આવી રહેલી વૃક્ષરાજિથી શોભતો આ મગધનો રાજમાર્ગ તું જો. જાણે તારું સ્વાગત કરવાજ ન હોય તેમ તેની બંને પાસ પુષ્પો પથરાએલાં પડયાં છે. હે ચંદ્રાનને! તારી સ્પર્ધા કરતો પેલો બાલચંદ્ર, તારા રૂપથી શરમાઈને, સંતાવાની તૈયારી કરતો આકાશને છેડે જઈ ઉભો છે. વળી આ પ્રિયાને લઈ વિહાર કરવા નીકળેલા કામીઓ આપણા રથ તરફ ચકિત દૃષ્ટિએ જુએ છે તે તો જો. તારા જેવી સુસુંદર પ્રિયા ન મળવાથી પોતાના ભાગ્યને તે નીંદતા જણાય છે." આમ નાના પ્રકારના વાર્તાલાપથી લાંબી રાત્રિ ક્ષણની જેમ નિર્ગમન થઈ ગઈ. અહા! પ્રેમમાં પડેલા જનોને સમય ક્યારે લાંબો લાગે છે?

પવનવેગી તુરગથી જોડાએલો રથ, પ્રભાત ઉઘડયું ન ઉઘડયું ને મગધની જે રાજ્યધાની રાજગૃહી નગરી તેના સીમાડે આવીને, ઉભો રહ્યો. છેક પ્રભાત થયું ન હોવાથી બ્રાહ્મ મુહૂર્તમાં ઉઠનારા કેટલાક ધર્મને જાણનારા જનો અને ઘંટીના રવમાં પોતાનો મીઠો રવ પુરી ગાતી કુલવધૂઓ અને માખણ માટે તક્ર, કહેતાં છાશ વલોવતી સ્ત્રીઓ સીવાય આખું નગર મીઠી નિદ્રાને વશ હતું. સુમાલાને સુકલા ધારતો તે રાજન સુના રાજનગરની શેરીઓમા રથને લઈ જતાં, વચ્ચે વચ્ચે આવતાં સ્થળોનો નામનિર્દેશ કરી પોતાની નવવધૂને તે બતાવતો હવો.

જ્યારે રાજ્યમાર્ગ વટાવી જતાં દૂરથી પોતાનો પ્રાસાદ દેખાયો ત્યારે તે નવવધૂને કહેતો હવો. "સુકલે! રૌપ્ય અને સુવર્ણનો બનાવલો અને મણિમય કાંગરાઓથી શોભતો એવો કોટ, જેની

આસપાસ આવી રહેલો છે અને ઉંચી જાતનાં વસ્ત્રોની ધ્વજાઓથી જે શોભાયમાન થઈ રહેલો છે એવો આ મારો ધોળો પ્રાસાદ જો. આકાશની સાથે સ્પર્ધા કરનારો તે જાણે તને આવકાર આપવાને ઉંચી ડોક કરી રહ્યો હોય તેવો દેખાય છે. હે બાલે! આ અપૂર્વ પ્રાસાદ અને તેના ઉદ્યાનમાં આવી રહેલાં ઉત્તમ વિહારસ્થાનો તારે ક્રીડા કરવાને અર્થેજ છે, એમ તું જાણ. તારા પિતાને ત્યાં અકલ્પ્ય એવો અનેક પ્રકારનો વૈભવ અને દેવાગનાઓ સમી અનેક દાસીઓ તારી સેવામાં આજથી હાજર રહેશે."

હવે આમ, રાજાની પ્રીતિથી હર્ષ પામતી અને ભગિનીના વિયોગથી દુઃખિત ચિત્તવાળી તે સુમાલા એકીવારે મોદ અને ખેદને પામવા લાગી. અને મનમાં વીચારવા લાગી કે જેનું દર્શન મારાં નયનોને આનંદકારી છે અને જેની વાણી મારા અંતરમા અમૃતસમી શીતળ અને સુખદ લાગે છે એવા રાજાને હું સુકલા નથી એમ કેવી રીતે કહું? વખતે એ મને પાછી મુકી આવશે તો હું જીવિત ધારણ કરવાને અશકત થઇશ. વળી રત્નાભરણ લેવા નિમિત્તે દૈવે ઠગેલી હે ભગિની! તારું દુઃખ પણ મારાથી કલ્પ્યું જતું નથી. માટે કોઈ ઉચિત પ્રસગે પ્રિય છે દર્શન જેનું એવા આ રાજાને સર્વ વાત વિદિત કરી મારી ભગિનીને અત્રે તેડાવીશ અને સહોદરા એવી અમે બંને આમરણ સપત્ની થઇને રહીશું. ચિત્તનું આમ સમાધાન કરીને તે બાલા સુખેથી ત્યાં કાલ નિર્ગમન કરવા લાગી.

હવે દૈવે વિડબેલી સુકલા પરિવ્રાજીકાનો વેશ લઈ રાત્રિ દિવસ શ્રેણિકરાજા પ્રત્યે પ્રેમનું ને પોતાની ભગિની પ્રત્યે વૈરનું ચિંતવન કરતી રાજગૃહી નગરીમાં ફરવા લાગી અને કોઈ ઉપાયે રાજ્યપ્રાસાદ-માં જવાય તેની યુક્તિઓ વિચારવા લાગી. એનું અસામાન્ય રૂપ જોઇ લોકો વિસ્મયથી તેના તરફ જોઇ રહેતા અને કોઇ શ્રદ્ધાળુ જનો પૂજ્યભાવ દર્શાવતા તો કામીજનો તેની વિડંબના પણ કરતા.

આમ દુઃખ સહન કરતાં કેટ કાલ વીત્યો. એવામાં સુમાલાની મદારિકા-નામા એક દાસી સાથે કપટથી તે સખીપણું કેળવવા સમર્થ થઈ.

એકદા દૈવવશાત્ મંદારિકા દાસીને જ્વર આવ્યો તેથી તે રાજ્ય-મહેલમાં જવા અસમર્થ થઇ. નોકરી જવાના ભયથી વ્યાકુળ થયું છે ચિત્ત જેનુ એવી એ દાસીએ સુકલાને બોલાવીને કહ્યું· “હે સખી! આજે નવી રાણીની તહેનાતમા મારો વારો છે અને હુ નહીં જઈશ તો બીજી ઇર્ષ્યાળુ દાસીઓ મારી વિરુદ્ધ જરૂર એને કૈં કહેશે અને મારી નોકરી ટળાવશે માટે મારી વતી આજે તુ જશે તો તારો ઉપકાર હું કદી ભુલીશ નહીં” ધારેલી તક મળવાથી હર્પિત ચિત્તવાળી તે સુમાલા, ઉપરથી આનાકાની બતાવવા લાગી, પણ મંદારિકાના વારંવાર વિનંતીપૂર્વક કરાતા આગ્રહથી તે જવાને તૈયાર થઈ.

તેણે પોતાના પરિવ્રાજીકાના વેશનો ધીર ધીમે ત્યાગ કર્યો અને મંદારિકાએ આપેલાં દાસીને યોગ્ય વસ્ત્રો પહેરી, એક તીક્ષ્ણ છુરી વસ્ત્રોમાં છુપાવી, રાજમહાલય તરફ જવા ચાલી નીકળી.

ત્યાં જઈ બીજી દાસીઓ આગળ તેણે પોતાનું ઓળખાણ મંદારિકાની સખી તરીકે કરાવ્યું અને પોતાના સ્વરૂપથી અને મીઠી જીભથી તે સૌને પ્રિય થઇ પડી તેણે ધીરે રહી પોતાને કઈ સેવા કરવાની હતી તે પુછ્યું એક દાસી ચદન ઘસતી હતી તેણે તે સુવર્ણ પાત્રમાં ભરી આપી, સુકલાને રાણી આગળ લઈ જવાનું કહ્યુ દાસીઓથી કુતૂહલપૂર્વક જોવાતી છદ્મવેષી તે બાલા, હસ્તમાં ચંદન-પાત્રને લઇ, રાણી પાસે જવા નીકળી. તેના ગયા પછી પરસ્પર તાળી દઈ ને સર્વ પરિચારિકાઓ હસવા લાગી કે “ આપણી સ્વામિનીથીએ વધારે રૂપવતી આ બાલા પર મહારાજનો દૃષ્ટિપાત થાય તો જરૂર એનાં ભાગ્ય ઉઘડે.”

અનુરાગ અને વૈર એવા પરસ્પર વિરુદ્ધ ભાવોથી જેનું ચિત્ત પ્રદીપ્ત થયુ છે અને તેની સિદ્ધિનો સમય પાસે આવેલો જોઇ અશાંતિ-

થી જેનાં ગાત્ર બળે છે એવી સુકલા, હાથમાં ચંદનપાત્ર લઇ નવી રાજ્ઞીને સર્વત્ર શોધવા લાગી પણ તેને ભુવનમાં કયાંએ ન જોવાથી પ્રાસાદના ઉપવનમાં ક્રીડાસ્થાનો જોતી, આમતેમ ભમવા લાગી. એવામાં એક લતામંડપમાથી પૂર્વે પરિચિત એવો સુમાલાનો સ્વર સાંભળી તે થંભી ગઇ; અને ઉદ્દિગ્ન થયું છે મન જેનું એવી એ, તે વાર્તાલાપને સાંભળતી એક વૃક્ષના ઓથામાં સંતાઈ રહી.

" હે સુંદરી ! હે સુકલે ! તું આજ મારા પર પ્રસન્ન કેમ થતી નથી ? પ્રભાતમાં ફીકા પડેલા ચંદ્રની જેમ તારું વદન આજ કેમ નિસ્તેજ દેખાય છે ? " શ્રેણિક રાજા અન્યમનસ્ક એવી સુમાલાને બોલતો હતો.

ત્યારે આંખમાં આંસુ આણી, ગદ્‌ગદ થએલા કંઠવાળી સુમાલા બોલતી સંભળાઇ. " હે પ્રિયતમ ! મારો એક મોટો અપરાધ થયો છે. તારા પ્રેમમાં મગ્ન એવી હું, આજ સુધી તે અપરાધનો સ્વીકાર કરી શકી નથી પણ જ્યાં સુધી તારી આગળ હું તેનો સ્વીકાર કરીશ નહી ત્યાં સુધી મારા ચિત્તમાં શાંતિ થશે નહીં.

" હે પ્રિયતમ ! હે સ્વામીનાથ ! તું મને સુકલા ધારે છે પણ હું તે નથી પણ તેની સહોદરા સુમાલા છું તું જ્યારે તેને લેવા આવ્યો ત્યારે, તારી વાટ જોઈ રહેલી મારી તે બહેન, એક ક્ષણ પહેલાંજ રત્નાભરણનો દાબડો લેવા ગૃહ તરફ ગઈ હતી. અને તારા પ્રતાપથી અંજાઈ ગએલી હુ, તેને તેં જ્યારે રથમાં બેસાડી ત્યારે, કૈ બોલી શકવાને સમર્થ થઇ નહી અને તેટલામાં, નિમિષ માત્રમાં તો તેં રથને હાંકી મુકયો. હે પ્રાણનાથ ! વિશ્વાસુ એવી મારી બહેને તારા અને મારા વિયોગથી જરુર પ્રાણ ત્યાગ કર્યો હશે. " એમ કહી તે અત્યંત રડવા-લાગી, અને થોડી વારે ચિત્ત સ્વસ્થ થયું ત્યારે પાછી કહેવા લાગી કે, " હે નાથ ! જો મારી એ બહેન જીવતી હોય તો તું તેને લઈ આવીને તેનું પાણિગ્રહણ કર. "

ત્યારે ચમત્કારથી પૂર્ણ થયું છે મન જેનું એવો શ્રેણિક રાજા તેનું મન રીઝવવાને કહેવા લાગ્યો કે, "હે મિષ્ટભાષિણી પ્રિયા! તારી બહેનથી મારે સર્યું. મારા કુલની લક્ષ્મી અને હૃદયની રાજ્ઞી તો તુજ છે. માટે સહોદરા હોય તોએ, સપત્નિ રૂપી શલ્ય ઉભું કરવું તને યોગ્ય નથી. હવે એ સુકલા આવે તો એ મારે તેનું કૈં કામ નથી. મારી સુકલા તો તુંજ છે."

પ્રચ્છન્નપણે ઉભેલી સુકલાએ આ વાર્તાલાપ સાભળ્યો ત્યારે તે એકદમ મૂર્છિત થઈ ધરણી પર ઢળી પડી. તેનો પડવાનો અવાજ સાંભળી લતાગૃહમાં બેઠેલાં તે દંપતી એકદમ ચમકીને બહાર આવ્યાં. અને સુકલાને વૃક્ષ નીચે પડેલી જોઈ સુમાલા દોડીને તેની પાસે ગઇ. અને સુકલાને ઓળખીને "હા ભગિની! હા સહોદરા! આ તેં શું કર્યું?" એમ બોલતી તે, તેના પર પડી કલ્પાંત કરવા લાગી. મહારાજા શ્રેણિક આ શું થયું તે ન સમજવાથી અને સુકલાના સુસુંદર સ્વરૂપને, જોઇને ચિત્તમાં ચમત્કાર પામી, વિમૂઢ જેવો ઉભો ત્યાં રહ્યો.

જ્યારે સુકલાની મૂર્છા વળી ત્યારે, તેણે પોતાની બહેન અને પોતાના પ્રેમીને ત્યાં ઉભેલો જોતાં તેમનો ક્ષણ પહેલાંનો વાર્તાલાપ તે સંભારવા લાગી અને તત્કાલ તેના મનમાં વૈરાગ્ય ઉપજ્યો. "અહા! આ સસાર કેવલ અસાર છે. બહેન, પતિ, માતા, પિતા એ સૌ સ્વાર્થનાં સગાં છે આ સંસારમાં કોણ પ્રિય અને કોણ પતિ? અરેરે! રાગથી વશ થએલી એવી હું, ક્ષણ પહેલાં કેવું ક્રૂર કર્મ કરવા ઉદ્યુક્ત થઇ હતી? માટે સુકર્મનો નાશ કરનાર એવા રાગાદિ કષાયો છોડી હું વિતરાગને શરણ જાઉં એજ યોગ્ય છે." આમ વિચારતાં સંતાડેલી છુરી વડે પોતાના ઘનશ્યામ સુંદર કેશકલાપનું તત્કાલ તેણે વપન કર્યું

"હાં, હાં," કહેતાં વિસ્મય પામેલા મોહમુગ્ધ રાજાએ તેને રોકવાનો કૈક પ્રયત્ન કર્યો. પણ તે પહેલાં તો આકાશમાંથી 'સુષ્ઠુ ! સુષ્ઠુ !' એવો શબ્દધ્વનિ થયો અને પુષ્પવૃષ્ટિથી દેવતાઓ આવી સાધ્વી સુકલાના ચરણમાં પડયા અને સાધ્વીને યોગ્ય દેવકુલોનું તેને દાન દીધું. સાધ્વીએ તેમને અને સુમાલા સહિત રાજાને સંસારની અસારતા પર દેશના દીધી. તેના વૈરાગ્યથી પ્રતિબોધિત થઈને અને તેના ઉપદેશથી બોધ પામીને, રાજા રાણી ત્યાં તત્કાળ અનેક વ્રતોનો સ્વીકાર કરતા હવા અને આખા દેશમાં અમારી પડહ વજડાવતા હવા.

ત્યાર પછી રાગદ્વેષને તજવાથી પ્રશાંત થએલા ચિત્તવાળી તે સાધ્વી સુકલા, ભગવાન વીરની એક પરમ સાધ્વી રૂપે, દેશ દેશ વિચરી અનેક ભવી જીવોનો ઉદ્ધાર કરવા લાગી.

ઘડપણની લાકડી

ભીચારી પ્રમદા બારીએ ઉભી હતી આખો ખંડ વીજળીના દીવાઓથી ઝળાંઝળાં થતો હતો. લગ્નની ધામધુમના અવાજ હજુ ઘરમાંથી શમ્યા નહતા; અને વારંવાર છોકરાઓની ચીસો, ઘણા વપરાવાથી ખોખરા થએલા અવાજે મોટાંઓની ધાંટાધાંટ, યુવાનોની હસાહસ હજુએ બહારના ખંડોમાં ચાલતી તે તેને સ્પષ્ટ સંભળાતી. લગભગ મધ્યરાત્રિનો સમય થવા આવ્યો હતો પણ જાણે હજુ રાત્રિ હવેજ શરુ થતી દેખાતી હતી.

આજે પ્રમદાનાં લગ્ન મુંબાઇ શહેરના પચાસ વર્ષની ઉમરના, જાણીતા સજ્જન લીલાધર સાથે થયાં હતાં. ૭ માસ પહેલાં એમનાં પહેલી વારનાં પત્ની સૌ. કરસુખબા ગુજરી ગયાં અને તેથી એમણે ઉત્તર વયમાં પત્ની વગર પડવાનાં દુઃખોથી ત્રાસી, એ ત્રણ માસ પછી તરત જ પંદર વર્ષની જુવાન, સોહામણી પ્રમદા સાથે વિવાહ મેળવ્યા હતા. એમને ન્યાય આપવાને એટલું કહેવું જોઈએ કે એમણે મોટી ઉંમરની કન્યા મેળવવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યા હતા, જે સુધરેલાં માબાપોએ કન્યાઓને કોલેજમાં કેળવણી આપી મોટી વય સુધી અવિવાહિત રાખવાની ધૃષ્ટતા કરી હતી તેમાંથી કોઇને માથેથી પણ બોજો ઉતારવાને તેઓ તૈયાર હતા, અને ન્યાત બહાર રહેવાનો હીમતભર્યો પ્રયોગ કરવાનો પણ એમને વાંધો નહોતો. પણ એમની

વય અને છોકરાંઓને લીધે, બાવીસ બાવીસ વર્ષની છોકરીઓની ચિંતા માથે છતાં કોઇને પોતાના માથા પરનો ભાર હલકો કરવાનું ગમ્યું નહી. અને છેવટે ન્યાતના ગોપાળદાસની મોટી ઉમ્મરની પ્રમદા સૌથી સારામાં સારી છોકરી હતી એમ ગણી તેની સાથે તેમણે વિવાહ મેળવ્યો.

પણ આથી સુધારો કરવામાં ખરેખરા આડા આવનારા તો સુધારકોજ છે એવી એમની માન્યતા દૃઢ થઇ. એમને મોટી વયની કન્યા પરણવી હતી; ન્યાત બહાર રહેવાનું સાહસ પણ કરવું હતું; પણ અભિમાની, મૂર્ખ માબાપો એમના જેવા સારા વરને કન્યા દેજ નહી પછી એ શું કરે ? અને શેઠ લીલાધરનું સ્થાન મુંબાઈ શહેરમાં કે જેવું તેવું ન હતું. તેઓ ઠીક ઠીક પૈસાપાત્ર હતા પણ લોકો એમને ભારે પૈસાદાર ગણતા. તેમનાં દાનો બધાં જગજાહેર હતાં. તેમને વકતૃત્વકળા પણ વરી હતી અને તેથી ઘણી સભાઓના પ્રમુખપદને તેઓ શોભાવતા. તેઓ અવારનવાર છાપાંઓમા લેખો પણ લખતા હતા તેમનો ખાસ ધંધો શેરબજારનો હતો, પણ તેમની વાતો પરથી, અનેક ધંધાઓનું તેમને જ્ઞાન હોઇ બધાંમાંથી તેઓ પૈસા પેદા કરતા હતા એમ લાગતું. આવા કલારસિક, શ્રીમંત, સંસ્કારી પુરુષને આધેડ વયમાં ઘરભંગ થવાનું દુઃખ ખરેખરું અસહ્ય હતું.

અને પ્રમદા આખી ન્યાતમાં સુંદર છોકરી ગણાતી. તેણે ગુજરાતી ૭ ચોપડી સુધીનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેને રાંધતાં, ભરતાં, ગુંથતાં સરસ આવડતું. તેને વાર્તાઓ વાંચવાનો ઘણો વધારે પડતો શોખ હતો અને તેથી તેની મનોવૃત્તિ પણ અસંત ચચળ બની હતી બાવીસ વર્ષના છેલ છબીલા યુવાન વરને પરણવાનાં સ્વપ્નો તેણે બાર વર્ષની વયથી ઘડી મુકયાં હતાં. અને લીલાધર શેઠ જેવા વર રાંડ્યા નહોત તો કદાચ તે સફળ થાત પણ ખરાં !

જુના વિચારના ક્યાં હીદુ માબાપ છોકરીને સારા ઘરનો,

દલ્લાવાળો વર મળતો હોય, તો વરનાં વય કે રૂપગુણનો વિચાર કરવા થોભે છે? "બીજવર તો લાડ લડાવે, ઘાટ ઘડાવે, ખોબલે નાણાં આપે. જો–બીજવરની પરણી મહા સુખ પામશે" એ લોકગીતમાંનું તથ્ય તેમના અંતરમાં ઉંડે ઉંડે પેસી ગએલું હોય છે. વર જીવે ત્યાં સુધી મોજમજાહ કરાવે; મરી જાય તો પાછળ દીકરી જીવે ત્યાં સુખી સુખે ખાય એટલો દાબડો મુકી જાય; પછી છોકરીને બીજું શું જોઇએ? જુવાનીના કોડ તો બધા ચાર દહાડાના છે. એ છોકરાંની મા થાય એટલે એ બધાં શમણાં શમી જાય અને ન થાય તો મોટી ઉમરે બેઠી બેઠી ભગવાનનું ભજન કર્યા કરે કે જેથી તેના આત્માનો ઉદ્ધાર થાય. આમ બીજવરને પરણવાથી તેનાં આલોક ને પરલોક બંને સુધરે એમ હોય છે. અને ન કરે નારાયણ ને કૈં રાજકદૈવક થયું, તો તો તેમાં છોકરીની ગ્રહદશાનો વાંક, તેમાં દલાલ જેવાં માબાપ બીચારાં શું કરે?

પ્રમદાનાં માબાપે પણ આમ જ ધાર્યું અને પ્રમદા પરણીને સાસરે આવી. પ્રમદાથીએ મોટી ઉંમરના લીલાધર શેઠનાં છોકરાં શોકથી, ક્રોધથી, કુતૂહલથી નવી માનું સ્વાગત કરવાની તૈયારી કરી રહ્યાં.

ને એજ પ્રમદાના લગ્નની આ પહેલી રાત હતી. લીલાધર જીવે શોખીન હતા અને તેથી તેમણે નવી પત્નીને રીઝાવવાની અને ઘણાં વર્ષોથી–ફરસુખબા આધેડ થયાં ત્યારથી–પોતે નહોતા રીઝાયા તેનું સાટું વાળવાની તૈયારીઓ કરી મુકી હતી. નવી વહુને માટે વસ્ત્રો હતાં, અત્તર હતાં, ફુલ હતાં. નહોતી માત્ર એના બાલક હૃદયને સમજવાને એના જેવા બાલક થવાની તેમનામાં કળા, અને તેના વિના આ બધી વસ્તુઓની અસર ફીકી પડી જની હતી.

લીલાધર શેઠ હસતા હસતા ઓરડામાં આવ્યા. તેમના ઘણાખરા વાળ ધોળા થએલા હતા અને દાંતમાં પણ એકાદ બે જગાએ ખાડા દેખાતા. તે શરીરે નીચી કાઠીના ને સુકા હતા. પણ એમની આંખોમાં હજી તેજ હતું અને લાલસાથી અત્યારે તે ચમકતી "

કોઈ અકથ્ય આનંદ એમનાં સર્વ અંગોને પ્રફુલ્લ કરી રહ્યો હતો. પ્રમદાએ બારીએ ઉભી હતી ત્યાંથી ચમકી પાછું ફરીને જોયું અને શેઠને જોતાં પાછું ફરીને તે બારી બહાર નજર કરતી ઉભી. શેઠે પાછળથી આવી તેના ખભે હાથ મુક્યો. પ્રમદા ચમકી પણ કૈં બોલી નહીં.

"પ્રમદે! બારી બહાર બહુ જોયું. હવે જરા આમ તો જો." શેઠે રસિકની ભાષામાં આરંભ કર્યો. પ્રમદા નિરુત્તર રહી, અને તેણે બારી બહારજ જોયાં કર્યું. એને શરમ આવતી હતી કે સંકોચ થતો હતો તે કશું કળાતું નહતું.

લીલાધર શેઠે પ્રમદાને બારી આગળથી ખસેડી, બારી બંધ કીધી અને હાથ ખેંચી તેને એક ખુરશી પર બેસાડી. "પ્રમદે! હવે શરમ ક્યાં સુધી રાખશે? મારી સાથે વાત તો કર."

જવાબમાં પ્રમદાની આંખમાં જોરથી આંસુ નીકળી પડયાં. લીલાધર શેઠ ચમકયા. એમનો આનંદ બધો સરી જતો લાગ્યો. એમને પ્રમદા પર ક્રોધ ચઢવા માંડયો. પણ સંયમ રાખી નરમ સ્વરે પુછ્યું "આવે વખતે કેમ રડે છે? તને કૈં થાય છે?"

"તમે મને શું કામ પરણ્યા?" ધ્રુસકાં ખાતાં ખાતાં અસ્પષ્ટ સ્વરે પ્રમદા માત્ર એટલુંજ બોલી શકી. તેને પોતાને પણ પોતે શું કરતી હતી તેનું ભાન નહોતુ.

એક પળ પર ખુશમીજાજમાં આવેલા શેઠનો મીજાજ આ શબ્દો સાંભળી ગયો. "તારા માબાપે પરણાવી તેમાં." પણ બીજીજ પળે તેમણે જોયું કે આમ મીજાજ કરવામાં કૈં મુદ્દો સરે તેમ નહતો. તેમણે મીઠાશથી કહ્યુ. "આમ પહેલે દહાડે ગાંડા જેવી રડ નહીં. અપશુકન થાય. જા, મોં ધોઈ નાખ. પછી હું તને કૈં બતાવું" તેઓ હાથ પકડી પ્રમદાને મોરી પાસે લઇ ગયા, અને મોં પર પાણી છંટાવ્યું, અને તે ન ભડકે માટે આવીને તેને ખુરશી પર બેસારી અને પોને પાસેના ટેબલનું ખાનું ચાવી લઇ, ઉઘાડી એક મખમલનો

ડો કાઢયો, અને ઉઘાડયો અને તેના મુખ સામે ધર્યોઃ " આજના
ક્ષની ભેટ " તેમણે ગર્વથી હસતાં કહ્યું. તેમના ચીમળાએલા મુખ
આનાથી ધારી અસર થવાની ખાત્રી હોય એવો આનંદ હતો.

દાબડામાં એક કીમતી હીરાનો હાર ઝળાંઝળાં થતો જોનારાની
ાંખને અંજાવી રહ્યો હતો. એને જોઇ એક પળ પ્રમદા પોતાનું
ઃખ ભુલી ગઇ અને જિજ્ઞાસાથી તેણે તે હાથમાં લઇ જોવા માંડયો.

" પહેરી જુએ તો" શેઠે ધીરે રહી સુચના કરી. આવો સરસ કીંમતી
ાર પોતાનો હોય કે પારકો પણ તે પહેરી જોવાની લાલચ કઈ
બાલાને થયા વિના રહે ? પ્રમદાએ તે બીતાં, શરમાતાં પહેર્યો. તેનાં
આંસુ ઘડીવારને માટે સુકાઇ ગયાં. લીલાધર શેઠ આ પરિણામ જોઇ
પ્રસન્ન થયા અને પોતાની પત્નિ રીઝવવાની કળાનો વધારે ઉપયોગ
કરતાં કહ્યું, "આરસીમાં તો જો "

પ્રમદા ગભરાતી ગભરાતી ઉઠી અને એક કબાટની આરસી
પાસે ગઈ. તેના ગળામાં ઝળકતો હાર તેના સ્વરૂપવાન મુખને દીપા-
વતો હતો તેણે હર્ષથી, કૃતજ્ઞતાથી આરસીમાં પાછળ દેખાતી શેઠની
આંખો સામે જોયું.

શેઠે પળ વિચારી તેના ખભા પર હાથ મુકયો. પણ આભારમાં
ગરવાઇ ગએલી બાળા કંૈ બોલી શકી નહી તે પછી, આખા દિવસનાં
થાકેલાં વરવહુ ઉંઘી ગયાં ત્યારે લીલાધર શેઠે મન, વચન, કર્મથી
પ્રમદાના પતિ તરીકેનો અધિકાર સપૂર્ણ રીતે સ્થાપી દીધો હતો.

૨

પ્રમદા સવારમાં મોડી ઉઠી અને ઉઠતાં વાંતજ પોતે કંૈ ખોટું
કર્યું છે એવી વૃત્તિ તેને થવા માંડી. તેને કોઇને મોઢુ બતાવવામાં
પણ શરમ આવતી હતી. પણ ખંડ બહાર ગયા વિના ચાલે એમ
ન હતું. તે બહાર નીકળી ત્યારે આગલા ખંડમાં આખું કુટુંબ તેની
વાટ જોતું એકઠુ થયું હતું. પહેલે દહાડે આટલી મોડી ઉઠે તે વહૂ
બેશરમ તો હશેજ એવો એમાંનાં ઘણાં જણનો મત થવા માંડયો.

હતો. લીલાધર શેઠનાં છોકરાં ને છોકરાંનાં છોકરાં જિજ્ઞાસાથી નવી માના ઊઠવાની રાહ જોઈ રહ્યાં હતાં.

એ બહાર આવી ત્યારે સૌની આંખો તેના પર ટંકાઈ અને રાત્રે ભુલમાં રહી ગએલા એના ગળામાંના ચમકતા હારે સૌનું ધ્યાન ખેંચ્યું. ગભરાટમાં પ્રમદાને લાગ્યું કે પોતે ગઈ રાતે કરેલો ગુન્હો આ સૌ જાણી ગયાં હતાં. ધરતી માતા માર્ગ આપે તો સમાઈ જવાનું તેને મન થયું. તેનું અંતઃકરણ રડું રડું થઈ રહ્યું. રડવાનું કૈં કારણ શોધવા તેણે ઉમરા પર જાણી જોઈને ઠેસ વગાડી અને ચૂ[illegible] તે બેસી ગઈ.

સીનેમા દેખાડયાં, અને મોજ કરાવી. પ્રમદાની માતાનો હર્ષ દીકરીનું સુખ જોઈને માતો નહતો.

પણ આટલાં બધાં વસ્તારની ધણીઆણી તે કે જન્મારો મોજ કરી શકે? ઘરમાં એનાથી મોટી વહુઓ ફરતી અને એનાં ભાંડુ હોય એવડા છોકરાંઓની તે દાદીમા હતી. સૌ તેને જોઇ છાનું છાનું હસતાં અને તેના છોકરવાદપણાની ટીકા કરતાં. ઘરમાં સગાંવહાલાં આવતાં તે હાલતે ચાલતે કરસુખબાને સંભારતાં અને મરનારીનાં ગુણ ગાતાં. સૌથી નાની પ્રમદાને ઘરમાં કોઈ ગાંઠે એ તો અસંભવિત જ હતું. અને તેને માન આપવાનો ડોળ લીલાધર શેઠના ધાક પુરતો જ થતો ઘરનાં નાનાં મોટા સૌ એને બને તેટલી પજવવાનો– ચીઢવવાનો પ્રયત્ન કરતાં. નોકર ચાકરો સુદ્ધા તેને ગણકારતા નહીં અને તે કંઈ પહેરે ઓઢે કે શેઠની જોડે બહાર જાય તો "બાપા નવીને ફેરવે છે" એમ સૌના મતે કરતું.

બીચારી પ્રમદાને આથી દહાડામાં દસ વખત રડવું આવે એવા પ્રસગો બનતા. બનતાં સુધી તે બહુ જ ઓછું બોલતી અને કોઈને કશું કહેતી નહીં. પણ તે તો તેના અભિમાનીપણાનું પરિણામ મનાતું. ધીરે ધીરે તેણે પોતાના જ ઓરડામાં વધારે બેસી રહેવા માંડયુ પણ તે તેના અતડાપણાનુ પરિણામ ગણાવા લાગ્યુ. ઘરમાં કોઇને એનું નાનપણુ ગમતું નહતું અને બળજબરીથી તેની પાસે અકાળે વૃદ્ધત્વ કેળવવાને માટે આ બધા પ્રયત્નો થતા હતા. વીમુને ને સુરેંદ્રને રાત્રે નાટકમાં જવું હોય તો છોકરાં રાખવાની ફરજ પ્રમદાની હતી એમ તેઓ માનતાં. જીતુના ઘરનો ઘાટી માંદો પડે તો તેનો વસ્તાર પણ દાદીમાએ સાચવવો એવી સૌની માન્યતા હતી વિધવા કાંતા ને કુમારી સરોજ ઘરમાં ફરતાં હોય ત્યારે શેઠની સાથે ભભકો મારીને લટકમટક બહાર જવું એ સૌની આંખમાં અતિશય અજુગતું લાગતું. ઘરમાં એની સ્થિતિ લગભગ હરાયા ઢોર જેવી હતી. કોઈ એની સાથે બહુ બેસતું કે બોલતું નહીં જીતુનાં ને સુરેંદ્રનાં છોકરાં

હતો. લીલાધર શેઠનાં છોકરાં ને છોકરાંનાં છોકરાં જિજ્ઞાસાથી નવી મા ના ઉઠવાની રાહ જોઈ રહ્યાં હતાં.

એ બહાર આવી ત્યારે સૌની આંખો તેના પર ટંકાઈ અને રાત્રે ભુલમાં રહી ગએલા એના ગળામાંના ચમકતા હારે સૌનું ધ્યાન ખેંચ્યું. ગભરાટમાં પ્રમદાને લાગ્યું કે પોતે ગઈ રાતે કરેલો ગુન્હો આ સૌ જાણી ગયાં હતાં. ધરતી માતા માર્ગ આપે તો સમાઈ જવાનું તેને મન થયું. તેનું અંતઃકરણ રહું રહું થઈ રહ્યું. રડવાનું કૈં કારણ શોધવા તેણે ઉમરા પર જાણી જોઈને ઠેસ વગાડી અને ચીસ પાડીને તે બેસી ગઈ.

"શું થયું ? શું થયું ?" કરતાં સૌ તેની આસપાસ ટોળે વળ્યાં. પ્રમદાની આંખમાંથી આંસુ નીકળતાં હતાં. "કૈં નહીં, ઠેસ વાગી" તેણે કહ્યું ને ઘણી કળ ચઢી હોય તેમ પગ પર હાથ દાબ્યો.

એક જરાક જેટલી ઠેસ માટે આટલો બધો દેખાવ કરે એવી નવી માને માટે છોકરાંઓનો મત હતો તેથી વધારે ઉતર્યો, અને કૈં કરવાનું ન સુઝતું હોય તેમ સૌ આસપાસ બાઘાં જેવા ઉભા રહ્યા.

ગડબડાટ સાંભળી લીલાધર શેઠ ઓરડામાંથી બહાર આવ્યા અને એમને જોઈ પચીસ વર્ષની જીતુ, સાંભરી આવ્યું હોય તેમ, પગ પર ધાર કરવા પાણી લેવા દોડી. વીમુ—શેઠના મોટા છોકરાની વહુ—પાટો બાંધવા લુગડાંની ચીંદરી શોધવા ચાલી. સરોજ અને કાંતા 'ક્યાં વાગ્યું' તે જોવા નીચાં વળ્યાં. બીજાં નાનાં છોકરાં જરા દૂર જઈ ઉભાં.

પ્રસંગ જોઈએ તેના કરતાં વધી પડયો એમ પ્રમદાને લાગ્યુ. "એ તો જરા ઠેસ વાગી તેની કળ ચઢી ગઈ હતી" તેણે ફીકકું હસીને કહ્યું. અને ઉઠીને શેઠનાં મોટીબહેન મહાલક્ષ્મી બેઠાં હતાં ત્યાં જઈ બેઠી.

પ્રમદાના સંસારના પહેલે દહાડે ગણેશ આમ મડાયા. તે પછીના બેચાર માસ શેઠે તેને ઢીંગલીની માફક સાથે ફેરવી, નાટક

એની સામુ બોલતાં ને મશ્કરીઓ ઉડાવતાં. એની નાની મોટી ખોડો જોવાને સૌની આંખો સદાએ સાવધાન થઈ રહેતી.

પ્રમદાના મન પર આ બધો બોજો અસહ્ય થઈ પડવા માંડયો અને પરણ્યાને વર્ષ દિવસ થયો નહીં એટલામાં તો તેને તાણ આવવા માંડયું. તેનું હસવું બોલવું સુકાઇ ગયું હતું. આધેડ વર અને ગાડું ભરીને વસ્તાર એ બેની વચ્ચે તેની હોંસ બધી મરી ગઇ હતી. તેનુ શરીર પણ નબળુ પડવા માંડયું હતું. રાત્રિ દિવસ આમાંથી શી રીતે છુટવું તેના જ વિચારો તેને આવ્યા કરતા

અને દુનીઆની નજરમાં પ્રમદા સુખી હતી. તેને ફરવા ગાડી ઘોડા હતા, પહેરવા વસ્ત્રાલંકાર હતાં, રહેવા મુંબાઈનો સુંદર માળો હતો, મનભાવં તે ખાવા પીવા મળી શકે તેમ હતું. તેને દુઃખ શું? ઘણીએ સ્ત્રીઓને આમાંની એકે વસ્તુ હોતી નથી.

ધીરે ધીરે પ્રમદાની તબીયત વધારે બગડવા માંડી અને ડાક્ટરે લાંબા વખતને માટે હવાફેર સારૂ મોકલવાની સલાહ આપી સાથે સાથે એનું મન પ્રફુલ્લ રહે એવું કરવાનું પણ કહ્યું. પત્ની વિના આટલે વર્ષે આમ લાંબો વખત એકલાં રહેવુ પડે એ પહેલાં તો લીલાધર શેઠને ન ગમ્યું પણ પછી એને છેક ખોવી પડે એ બીકથી પુનામાં એને માટે બંગલો રાખ્યો અને પ્રમદાને એક દક્ષણી બાઇ કંપેનીઅન સાથે ત્યાં રાખવાની વ્યવસ્થા કરી. લીલાધર શેઠથી એટલો લાંબો વખત મુંબાઈ બહાર રહી શકાય તેમ નહતું.

અને ત્યારથી પ્રમદાનો સીતારો ફર્યો કહો કે સ્વભાવ ફર્યો કહો પણ તેનામાં ફેરફાર થવા લાગ્યો. તેની સાથે રાખેલી બાઇ કર્વેના આશ્રમની ગ્રેજ્યુએટ હતી. તેને સંગીત પણ સારું આવડતું. તેણે સ્વાભાવિક વિચક્ષણતાથી પ્રમદાનું દરદ પારખ્યું અને પ્રમદાને જરાક ઠીક થયુ કે ભણાવવા અને થોડુક સંગીત શીખવવા માંડયું.

અહીઆં લીલાધર શેઠનો, આત્માને કચડતો સહવાસ નહતો. પ્રમદાને તેમના વસ્તારની હૃદય બાળે પણ કોઈ ને ન કહેવાય એવી

પજવણીઓ નહોતી. હતો માત્ર પાર્વતીબાઈનો મીઠો ને મધુર સહવાસ. તેનાં દુઃખ દર્દ નાસવા માંડયાં મરુભૂમિમાંથી આવલો મુસાફર લીલું ઝાડ જોઇ આનંદ પામે તેમ તેનો આત્મા શીતલતા અનુભવવા લાગ્યો.

આ અરસામાં લીલાધર શેઠ એક બે વખત આવી ગયા અને છેલ્લી વખત તો પ્રમદાની તબીયત ઠીક લાગી એટલે સાથે લઈ જવાનો વિચાર પણ કર્યો. પણ જવાની વાત સાંભળતાં પ્રમદાને તાણ આવ્યું અને છેવટે શેઠ એને મુકીને ગયા. છ મહીનાના ખરચેલા પૈસા નકામા જાય અને અધુરી સુધરેલી તબીયતે પ્રમદા પાછી આવે તેમાં એમને કૈં અર્થ લાગ્યો નહી. જો કે પત્ની વગર એમના દિવસ દોહ્યલા જતા હતા અને આવી માંદલી, કુંજરાએલી બૈરી આ ઉંમરે શેઠને મળી તેથી તેમના કર્મની કઠણાઈ ઉપર લોકો દયા ખાતાં હતા તે જુદાં. પણ ભવિષ્યના સુખને માટે આટલો આત્મભોગ આપવો તેમને જરુરી લાગ્યો.

૩

પારુબાઈના છ માસના સહવાસે પ્રમદાનો આત્મા વિકાસ પામ્યો. માત્ર વિકાસ પામ્યો એટલું જ નહીં પણ મજબુત થયો. તેનો આનંદી સ્વભાવ પાછો આવ્યો. તેનાં ગાત્રો પ્રફુલ્લ થવા માંડયાં. તેનો રોગ લગભગ જતો રહ્યો

તેણે વિચાર કરી કરીને એક સૂત્ર શોધી કાઢ્યું : ' મારે આ બધાની સાથે નથી રહેવું. '

' આ બધાં ' એટલે લીલાધર શેઠ શીવાય આખા ઘરનાં માણસો. પતિની સાથે ન રહેવનો વિચાર તો ભાગ્યેજ કોઈ હીંદુ પત્નીને આવે અને પ્રમદાને પણ ન આવ્યો. આવ્યો હોત તો પણ તે જાણતી કે આખી દુનીયામાં તેને શેઠ વગર કોઇ સંઘરે એમ નહતું દીકરી પરણે ત્યારથી માબાપ તો તેને ઘરમાં રાખે જ નહીં. અને

કમાતાં આવડે નહીં એટલે સ્વતંત્રતાથી જીવીશકવાનાં સાધનો કૈ હોય નહીં, ત્યારે આત્મા કચડાઈ જતો હોય તો એ હીંદુ સ્ત્રી બીજું શું કરે ? કાં તો પતિને વશ રહે ને તેમ ન કરે ને બહાર જાય તો ત્રાસદાયક અધઃપાતનો ઉંડો ખાડો તેને ગળી જવા તૈઆર હોય. અને ન પોતાની જાતનું રક્ષણ કરતાં આવડે, ન પોતાના પગ પર ઉભા રહેતાં આવડે, એ કયાં જાય ?

આ વાત બહુ ચોક્કસાઇથી નહીં પણ સ્વાભાવિક રીતે સૌ હીંદુ સ્ત્રી જાણે છે અને આ સુકુમાર બાલા પણ એટલી વાત તો સારી રીતે સમજતી.

શેઠે જુદાં રહેવાની પ્રમદાની શરત પહેલાં તો કબુલ ન કરી પણ પ્રમદા એ બાબતમાં એટલી જીદ્દે ચઢી કે મુંબઈ જવાનીજ ના પાડી અને શેઠ તેને બળજબરીથી લઈ જાય તો ઉપવાસ કરી દેહ પાડવાની ધમકી આપી.

હતી તો તે માત્ર ધમકી પણ તેના મગજની હાલતથી બીતા શેઠ પર તેની તરત અસર થઈ. તેમને આ ' પાછલી અવસ્થા'માં બહુ દહાડા પ્રમદાથી દૂર રહેવું પસંદ નહતું અને આટલાં બધાં છોકરાંઓના ઘરમાં, નવી પત્ની સાથે, પોતાનાથી બને તેટલી છુટથી આટલાં વર્ષોની દાબી રાખેલી રસિકતાનો બધો ભાર ઠલવાતો નહતો. એટલે ભેગા રહેવું એમને પણ છેક અનુકૂલ નહોતું.

૪

પ્રમદાને જુદું ઘર માંડે પાંચ છ વર્ષ વીતી ગયાં. એના આયુષ્યનાં સુખના, સંતોષનાં (જો એ નામ ઘટે તો) સારામાં સારાં આ વર્ષો હતાં. સુખ એટલું કે લીલાધર શેઠ તરફની એની ફરજો એ બજાવતી પછી કોઇ એને બીજી રીતે સતાવતું નહીં. સંતોષ એટલો કે પળે પળે એની આજ્ઞાની અવગણના કરવાના લાગ જોતી, એને બનાવીને મજાક કરવાને તત્પર એવી કોઈ સેના ત્યાં હાજર નહોતી.

અને લીલાધર શેઠ પણ એમનામાં સુખ આપવાની જેટલી શક્તિ હતી તે બધાથી એને સુખી કરવાનો પ્રયત્ન કરતા પ્રમદાને ગમે એવી, એને શોભે એવી કૈંક વસ્તુઓની ભેટ તે હંમેશ આણતા. એને તેઓ લાડ લડાવતા, ઘાટ પણ ઘડાવતા, પઇસા પણ વાપરવા આપતા, અને પોતાના પર એનું મન પ્રસન્ન રહે એવી કૈં કૈં યુક્તિઓ કર્યા કરતા.

આ પાંચ વર્ષમાં પ્રમદાને બે છોકરાં થયાં હતાં. એક મરી ગયું હતું, બીજું માંદું રહેતું હતું. અને સુવાવડો, બાળઉછેર, પોતાની તબીયત અને લીલાધર શેઠ વચ્ચે પ્રમદાને બહુ વિચાર કરવાનો, આત્મવિકાસનો વખત મળ્યો નહતો. એની વૃત્તિઓ, વિચારો, ઉર્મિઓ તો બધાં કચડાઈ ગયાં હતાં એટલે તે કૈં તેના અંતર પાસે માંગે એવી સ્થિતિમાં નહતા. જીંદગીમા જે કૈં મળે તે તે લેતી. વધારે માગવાની કે આશા રાખવાની તેનામાં શક્તિ નહોતી.

પણ લોકો—સગાંઓ—તેને દુષ્ટ સ્ત્રી તરીકે કલ્પતા. જે સ્ત્રી આવતાંને વાર વરના આત્માપર એટલી સત્તા મેળવે કે જેથી તે જુની સ્ત્રીનાં પચીસ ત્રીસ વર્ષનાં છોકરાંને એકલવાયાં જુદાં કાઢી, એકલો નવી સ્ત્રી સાથે રહેવા જાય એ સ્ત્રી કેટલી કપટી હોવી જોઈએ એ વીશે તેઓ ખુબ વિચાર કરતાં. આધેડ વરને પરણી આવી, આખા કુટુબની સેવા કરવાને બદલ અને એ રીતે સુશીલ સ્ત્રીનું પદ પ્રાપ્ત કરવાને બદલે માત્ર પોતાનુંજ સુખ તપાસે તે સ્ત્રીની સ્વાર્થપરાયણતા વીશે પરમાર્થી દુનીઆ તિરસ્કાર વર્ષાવતી પણ ઘડપણમાં તેની ગતી ગએલી એટલે દુનીઆના આવા સારા માણસો-ના અભિપ્રાયની એમના પર કશી અસર થતી દેખાતી નહીં.

પહેલાં તો આ નવી નિંદાઓ સાંભળવામાં અને શેઠને ખુશ કરવામાં પ્રમદાનો વખત જતો. પ્રમદા ધીરે ધીરે સમજી ગઈ હતી કે શેઠને ખુશ કર્યા વિના તેને જીવવાનો કે અધિકાર ભોગવવાનો

બીજો કોઈ માર્ગ નહતો. ઘણી વખત એનું અંતઃકરણ ઉદાસ થઈ જતું. તે એકલી રડતી, કકળતી, પણ પાછી અનુભવ લઈને ઘડાતી તેની વૃત્તિઓ શાન્ત થઇ જતી.

પણ હમણાં હમણાંથી એને પાછો ઉકળાટ, આત્મવિકાસ કરવાની ઇચ્છા, શેઠની સાથેના પોતાના સંબંધ તરફ ઘણા એવા એવા ભાવો થવા માંડયા હતા. અને તેથી કોઈ કોઇ વાર અણધારી રીતે તેની નમ્રતા જતી રહેતી અને તેને બંડ કરવાનું શૂર ચઢી આવતું.

પતિપત્ની સાથે બેસીને તો આનંદ જ કરે એ નિયમાનુસાર એકવાર પ્રમદા અને લીલાધર શેઠ એમના સેન્ડહર્સ્ટ રોડ પરના માળાની નાની સરખી અગાશીમાં બેસી આનદ કરતાં હતાં શેઠ બેઠા બેઠા એમના અડધા દાંત વગરના મુખથી જમીને પાન ચાવતા હતા. પ્રમદા પોતાના છોકરાને ખોળામા લઈ રમાડવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી.

"નવી," શેઠે પ્રમદાનું નામ ઘણાં વર્ષોથી 'નવી' નામ પાડયુ હતું. "મારો વિચાર આ સીઝનમાં પુને જવાનો છે."

"એમ!" કે જીજ્ઞાસા દેખાડયા વગર પ્રમદાએ કહ્યું.

"હવે તારો મીજાજ જરા ઉતારશે કે નહીં? મારાથીએ હવે તો તારામાં વધારે ઘડપણ આવ્યું દેખાય છે." નવીને પ્રસન્ન કરવા ના અનેક નિષ્ફળ પ્રયત્નોમાં આ એક ઉમેરાયો તેથી ખિન્ન થતાં શેઠે કહ્યુ, "જુની હોય તો મારા એક શુકને અડધી અડધી થઈ જાય."

"કારણ તમે બંને જુનાં કેની એટલે થાય." રોજની નમ્ર પ્રમદા આજે એકદમ ધૃષ્ટ બની હતી. "આજે એ જીવતાં હોત તો તમારે પુને જવાનીએ મહેનત કરવી ન પડત ને એ અડધાં અડધાં થઇ જાત."

શેઠ ચમકયા પણ ગળી ગયા. થોડી વારે તેમણે વાત બદલતા કહ્યું, 'તું ગામને છેડે જઇને બેઠી છે તે જરા આમ તો આવ"

"ઓબલા જેટલી અગાશી, તેમાં આઘે શું અને પાસે શું? અહીંઆ છું ત્યાંજ ઠીક છું." પ્રમદા પોતે હતી ત્યાજ બેસી રહી.

આવા પ્રસંગો કોઈ કોઈ વાર આવતા પણ આજ લીલાધર શેઠનો મીજાજ હાથથી ગયો. અધુરામાં પુરું એમણે પ્રમદાને ઘરના મહેતાજી સાથે એક બે વખત જોઈએ તે કરતાં લાંબી વાત કરતાં જોઈ હતી એનો એમને વહેમ હતો. એમને હમણાં હમણાંથી પ્રમદાનો પહેરવા ઓઢવાનો ઠસ્સો પણ ગમતો નહીં એમણે આ બધી બાબતમાં પ્રમદાનું બંડ એક સપાટે દાબી નાખવાનો આજે લાગ શોધ્યો. એક વિપળમા તેમનું સ્વરૂપ રૌદ્ર થયું. તેમણે બરાડો માર્યો. "આમ આવે છે કે નહીં?" એમણે ડોળા કકડાવી પ્રમદા સામે જોયું. એમના મોંમાંથી થોડું ઘણું થુંક ઉડયું.

પ્રમદા થથરી. નમ્રતા એ એના સ્વભાવનો જ ગુણ હતો એટલે બંડ કરવું ને જારી રાખવું એને આવડતુ કે ફાવતુ નહીં. પણ ચારે પાસથી પુરાએલી બીલાડી નાસવાનો માર્ગ ન મળે તો ટોટો પીસે એવી જ કૈં વૃત્તિ તેને આ ઘડીએ થઇ તેણે રડી દેવાને બદલે સામું પુછ્યું: "કેમ શું કહો છો? આ આવી." તેની આંખમાં સ્પષ્ટ તિરસ્કાર હતો. ને અંતરમાં લાગતી બીક બહાર બીલકુલ દેખાતી નહોતી.

કોણ જાણે શાથી લીલાધર શેઠે પોતાના સ્વભાવ પરનો બધો કાબુ તે દિવસે ખોયો હતો. તેમણે જવાબ દેવાને બદલે મન ફાવે તેવી ગાળો પ્રમદાને દેવા માંડી. પ્રમદાએ એક અક્ષર સામો બોલવાને બદલે મુગા મુંગા અદબ વાળીને એ બધી ગાળો સાંભળ્યા કરી.

હજી ધારેલી અસર ન થઈ જોઇને લીલાધર શેઠે ફરી એક મોટો બરાડો પાડયો. "કમજાત મારા ઘડપણમાં તારે ધુળ નાખવી છે, પણ યાદ રાખજે કે હું તને..." પણ એમનું વાક્ય પુરૂં થાય તે પહેલાં એમને ખાંસીની સખત ગુંછ આવી અને તેમાંથી કોઈ કોઈ વાર આવતા પરોણા દમે એકદમ હુમલો કર્યો.

આ દંપતિના આનંદની છેલ્લી સાંજ આમ પુરી થઈ અને તે દિવસથી શેઠ ખાટલે પડ્યા. શેકની કોથળી અને તકીઆઓથી ભરેલું બીછાનું એ તેમનાં રોજનાં સંગી થઈ પડયાં.

૫

પ્રમદાની બંડ કરવાની ઉગતી વૃત્તિ આ મંદવાડમાં સુકાઈ ગઈ. એ બંડ કરે પણ કોની સામે કરે? શું મેળવવા કરે? શાને માટે કરે? શેઠની સારવારમાં, તેમને તેલ ચોળવામાં, શેક કરવામાં અને બાકીનો વખત માંદા બાળકને સાચવવામાં તેના ચોવીસ કલાક પુરા થતા. એને વીસ એકવીસ વર્ષની ઉગતી વયમાં તો લગભગ વૃદ્ધત્વ આવ્યું હોય એવો ભાસ થતો હતો. એના ફીક્કા મુખ પરથી એકવાર એ સ્વરૂપવાન ગણાતી હશે એ કળાવું પણ મુસ્કેલ હતું.

અધુરામાં પુરૂં લીલાધર શેઠ માંદા પડયા ત્યારથી તેમના સ્વભાવમાં એક બીજું તત્ત્વ પેઠું, અને તે અદેખાઈનું. એમને એકદમ તીવ્ર ભાન થઈ આવ્યું કે પ્રમદા અને પોતાની વયમાં ઘણો મોટો ફેર છે પોતે તો લગભગ જીવન પરવારી ગયા પણ પ્રમદા તો હજુ માત્ર વીસ એકવીસ વર્ષનીજ થઈ હતી. એની જુવાની, એનો આત્મ-વિકાસ એ તો હજી હવે બધુ આવવાનું હતું. અને ન કરે નારાયણ અને પોતાને કંઈ થાય અને પછી 'પ્રમદા જો ઠીક ન ચાલે તો પોતાની આબરૂનું શું?' તેમને ઘણા જોરથી આ વિચાર આવવા માંડયો અને પોતાની માલકીની વસ્તુ પત્ની તે પોતાના શીવાય ભવિષ્યમાં પણ બીજા કોઈ પુરૂષનો વિચાર કરશે એવા કાલ્પનિક ભયે એમનો પુરુષત્વભર્યો આત્મા અદેખાઈ અને ક્રોધથી કંપી એમના મંદવાડને વધારે ઉગ્ર સ્વરૂપ આપી રહ્યો.

અને ત્યારથી પ્રમદાને કોઈ પુરુષ સાથે વાત કરતાં જુએ તો તો તેમના ઝનુનની સીમા રહેતી નહીં. પ્રમદા એમની નજરથી એક પલ પણ આઘી જાય તે તેમને પરવડતું નહી. એના બાળક શરીરને રોગીના સતત સહવાસમાંથી જરાવાર આરામની જરૂર હશે, કે ઉઘ

અને સુખ જેવી જરુરીઆતો પણ એનો થોડો સમય માંગતી હશે, એ વાત એ લગભગ વીસરી ગયા હતા. ચોવીસે કલાક તેઓ પ્રમદા- ને પાસેની પાસે રાખતા. એમના શરીરની જરુરીઆતો, દવાદારુ વગેરે સૌ પ્રમદાને હાથેજ થતું. બીજાને હાથે એ બધુ લઈ પ્રમદાને બેદરકારીની ટેવ તેઓ પડાવવા માગતા નહોતા.

ને સગાંઓ કહેતાં—" છોકરાંને આઘાં કાઢી બાઈસાહેબ સુખ ભોગવવા નીકળ્યાં. લ્યો લેતાં જાઓ. સુખ તો ભોગવતાં ભોગવાશે પણ અત્યારે......તો જીવ નીકળી જવાનો છે."

કોઈક કહેતાં—" બીચારી જુનીનો આત્મા પોતાનાં છોકરાંનું દુઃખ જોઈને સ્વર્ગમાંએ ઝંપે ? ઉપર પડીને આવી તો ખરી પણ એમ પારકાનું સુખ લઈ લેવું સહેલુ નથી. " કેમ જાણે પ્રમદા જુનીને મારી, ઉપર પડીને આવી હોય અને પ્રમદાને હાથે છોકરાંઓએ ઘણું દુઃખ ખમ્યું હોય !

લીલાધર શેઠ એક દિવસ બપોરે ઉંઘતા હતા; અથવા પ્રમદાને એમ લાગ્યું કે એમની આંખ જરા મળી હતી. અસંત દુઃખથી ઘેરાએલા તેના આત્માએ જરા સ્વાતંત્ર્ય શોધ્યું અને બાજુના ઓરડામાં જઈ તે જમીન પર પડેલી ચટાઈ પર પડી ચોધાર અશ્રુએ રડવા માંડી.

પ્રમદાની માતા લાડકોર બાઈ આ વખતે ત્યાંજ હતાં. તેમણે પ્રમદાને આશ્વાસન આપવા માંડયું, " પ્રમદા ! બહેન ! આમ શું છે શું ? આમ દુઃખ કોને નથી આવી પડતુ ? હોય એ તો."

આ શબ્દોએ પ્રમદાને છંછેડી મુકી. " દુઃખ આવી ગયું છે કે દુઃખ જાણી જોઈને હોરેલું છે ? "

લાડકોરબાઈ આ અણધારેલા શબ્દોથી ઝાંખાં પડ્યાં પણ બોલ્યાં, " બહેન ! અમે તો તારે માટે ઘણુંએ સારું જોયું હતું, પણ તારું નશીબ એવું તેમાં કોઈ શું કરે ? "

" મારું નશીબ ? તમારા જેવાં ફોડનાર ન હોત તો મારું નશીબ તો ઘણુંએ સારું હતું. તમારે આ દલ્લાવાળો જમાઈ

આ દંપતિના આનંદની છેલ્લી સાંજ આમ પુરી થઈ અને તે દિવસથી શેઠ ખાટલે પડયા. શેકની કોથળી અને તકીઆઓથી ભરેલું બીછાનું એ તેમનાં રોજનાં સંગી થઈ પડયાં.

૫

પ્રમદાની બંડ કરવાની ઉગતી વૃત્તિ આ મંદવાડમાં સુકાઈ ગઈ. એ બંડ કરે પણ કોની સામે કરે? શું મેળવવા કરે? શાને માટે કરે? શેઠની સારવારમાં, તેમને તેલ ચોળવામાં, શેક કરવામાં અને બાકીનો વખત માંદા બાળકને સાચવવામાં તેના ચોવીસ કલાક પુરા થતા. એને વીસ એકવીસ વર્ષની ઉગતી વયમાં તો લગભગ વૃદ્ધત્વ આવ્યુ હોય એવો ભાસ થતો હતો. એના ફીક્કા મુખ પરથી એકવાર એ સ્વરૂપવાન ગણાતી હશે એ કળાવું પણ મુશ્કેલ હતું.

અધુરામાં પુરૂં લીલાધર શેઠ માંદા પડયા ત્યારથી તેમના સ્વભાવમાં એક બીજું તત્ત્વ પેઠું, અને તે અદેખાઈનું. એમને એકદમ તીવ્ર ભાન થઈ આવ્યું કે પ્રમદા અને પોતાની વયમાં ઘણો મોટો ફેર છે. પોતે તો લગભગ જીવન પરવારી ગયા પણ પ્રમદા તો હજુ માત્ર વીસ એકવીસ વર્ષનીજ થઈ હતી. એની જુવાની, એનો આત્મ-વિકાસ એ તો હજી હવે બધું આવવાનું હતું. અને ન કરે નારાયણ અને પોતાને કંઈ થાય અને પછી 'પ્રમદા જો ઠીક ન ચાલે તો પોતાની આબરૂનું શું?' તેમને ઘણા જોરથી આ વિચાર આવવા માંડયો અને પોતાની માલકીની વસ્તુ પત્ની તે પોતાના શીવાય ભવિષ્યમાં પણ બીજા કોઈ પુરૂષનો વિચાર કરશે એવા કાલ્પનિક ભયે એમનો પુરુષત્વભર્યો આત્મા અદેખાઈ અને ક્રોધથી કંપી એમના મંદવાડને વધારે ઉગ્ર સ્વરૂપ આપી રહ્યો.

અને ત્યારથી પ્રમદાને કોઈ પુરુષ સાથે વાત કરતાં જુએ તો તો તેમના ઝનુનની સીમા રહેતી નહીં. પ્રમદા એમની નજરથી એક પલ પણ આઘી જાય તે તેમને પરવડતું નહીં. એના બાળક શરીરને રોગીના સતત સહવાસમાંથી જરાવાર આરામની જરુર હશે, કે ઉંઘ

અને ભુખ જેવી જરૂરીઆતો પણ એનો થોડો સમય માંગતી હશે, એ વાત એ લગભગ વીસરી ગયા હતા. ચોવીસે કલાક તેઓ પ્રમદાને પાસેની પાસે રાખતા. એમના શરીરની જરૂરીઆતો, દવાદારુ વગેરે સૌ પ્રમદાને હાથેજ થતું. બીજાને હાથે એ બધું લઈ પ્રમદાને બેદરકારીની ટેવ તેઓ પડાવવા માગતા નહોતા.

ને સગાંઓ કહેતાં—" છોકરાંને આઘાં કાઢી બાઈસાહેબ સુખ ભોગવવા નીકળ્યાં. લ્યો લેતાં જાઓ. સુખ તો ભોગવતાં ભોગવાશે પણ અત્યારે......તો જીવ નીકળી જવાનો છે."

કોઈક કહેતાં—" બીચારી જુનીનો આત્મા પોતાનાં છોકરાંનુ દુઃખ જોઈને સ્વર્ગમાંએ ઝંપે ? ઉપર પડીને આવી તો ખરી પણ એમ પારકાનું સુખ લઈ લેવું સહેલું નથી. " કેમ જાણે પ્રમદા જુનીને મારી, ઉપર પડીને આવી હોય અને પ્રમદાને હાથે છોકરાંઓએ ઘણું દુઃખ ખમ્યું હોય !

લીલાધર શેઠ એક દિવસ બપોરે ઉંઘતા હતા; અથવા પ્રમદાને એમ લાગ્યું કે એમની આંખ જરા મળી હતી. અત્યંત દુઃખથી ઘેરાએલા તેના આત્માએ જરા સ્વાતંત્ર્ય શોધ્યું અને બાજુના ઓરડામાં જઈ તે જમીન પર પડેલી ચટાઈ પર પડી ચોધાર અશ્રુએ રડવા માંડી.

પ્રમદાની માતા લાડકોર બાઈ આ વખતે ત્યાંજ હતાં. તેમણે પ્રમદાને આશ્વાસન આપવા માંડ્યું, " પ્રમદા ! બહેન ! આમ રડે છે શું ? આમ દુઃખ કોને નથી આવી પડતું ? હોય એ તો."

આ શબ્દોએ પ્રમદાને છંછેડી મુકી. " દુઃખ આવી ચડે છે કે દુઃખ જાણી જોઈને હોરેલું છે ? "

લાડકોરબાઈ આ અણધારેલા શબ્દોથી ઝાંખાં પડયાં પણ બોલ્યાં, " બહેન ! અમે તો તારે માટે ઘણુંએ સારું જોયું હતું, પણ તારું નશીબ એવું તેમાં કોઈ શું કરે ? "

" મારું નશીબ ? તમારા જેવાં ફોડનાર ન બેઠાં હોત તો મારું નશીબ તો ઘણુંએ સારું હતું. તમારે આ દલ્લાવાળો જમાઈ

જોઇતો હતો તે સુંઘો હવે એ દલ્લાને. મારો અવતાર બાળનારને કીડા પડજો" પ્રમદા અત્યારે પોતે શું બોલતી હતી તેનું કશું જ ભાન તેને નહોતું. જે શબ્દોના પડઘા તેના હૈયામાં વારંવાર પડતા તે તેના મુખમાંથી અત્યારે ભાન વગર બહાર નીકળતા હતા

લાડકોરબાઈ ડઘાઈ ગયાં. દીકરી થઈ માબાપને શાપ આપે? તેમણે સેતાન જેવી મીઠી જીભે જવાબ આપ્યો : "બહેન! એ દલ્લો તનેજ મળશે કેની! જીવી જીવીને ડોસા કેટલું જીવવાના છે? અત્યારે થોડું દુઃખ પડે છે પણ પછી પૈસા મળશે તે તને કંઈ કડવા લાગવાના નથી."

પ્રમદા બેઠી થઈ ગઈ. તેણે પોતાની માને મુખે આવું નગ્ન સત્ય સાંભળવાની આશા નહોતી રાખી. તે ઉછળી બોલી, "પણ મારો અવતાર રદ થઈ ગયો તેનું શું?"

"કોઈનો અવતાર રદ થતો નથી." લાડકોરબાઈ મીઠાશથી બોલ્યા, "તારો જીવ જરા અકળાઈ ગયો છે. કાલે તું મંદિરમાં મહારાજ પાસે મારી સાથે આવજે. એઓશ્રી એવો ઉપદેશ આપશે કે તારો જીવ શાત થઈ જશે"

પ્રમદા વીફરી ને ધાટો પાડીને કંઈ કહેવા જતી હતી એવામાં ચીડવાએલો સાદ આવ્યો, "નવી! નવી! ક્યાં ગઇ? મારી દવાનો વખત થઈ ગયો તેનું કંઈ ભાન છે?',

આંસુ લુછી પ્રમદા એકદમ ઉઠી અને દોડી. લીલાધરશેઠનાં કડવાં વચનો અને મહેણાં ટોણાંનો ભય એના આત્મામાં અત્યંત પેસી ગયો હતો.

"વખતે વાત સાંભળી હશે તો?" એ ભય પ્રમદાને થયો, પણ લીલાધર શેઠે એને કંઈ કહ્યું નહી અને રોજની માફક પાણી, દવા, પીકદાની, ફ્રુટ એ બધાંની ખોડખાંપણો કાઢી કચકચ કર્યા વિના મુંગા મુંગા દવા પી પાસું બદલી સુતા. પ્રમદા પોતાના દુઃખમાં

ફુળી ગઈ ન હોત તો તેને તેમાં કંઈ અસાધારણ લાગ્યા વિના રહેત નહીં.

પણ તે દિવસથી શેઠનો કચવાટ વધી પડયો. તે વારંવાર પ્રમદા-ને જોઈ રહેતા, ઉંડા નિશ્વાસ મુકતા અને ઘડી ઘડી તેના પર નિષ્કારણ ક્રોધે ભરાતા. જાણે તે તેમના મરવાની વાટ જોઈ રહી હોય, તેમના મુઆ પછી તેમના પૈસે મજાહ કરવાની તૈઆરી કરી રહી હોય અને વખતે...વખતે બીજું પણ તે કંઈ કરવાની હોય એવું તેને લાગતું.

ઘણા વિચારને અંતે તેમને આનો એક ઉપાય સુઝયો. એક સાંજે એમણે ખાસ આગ્રહ કરી પ્રમદાને બહાર જઈ આવવાનું કહ્યું. બહુ દિવસથી જે મીઠાશ અદશ્ય થઇ ગઇ હતી તે પાછી તે વખતે તેમનામાં દેખાઈ. ગમે તો પારુબાઈને મળતા આવવાની પણ તેમણે સલાહ આપી. આટલે દહાડે આ પિંજરમાંથી છુટતાં અને પારુબાઈને મળવાના વિચારે પ્રમદાનો આત્મા પ્રસન્ન પ્રસન્ન થઈ ગયો.

પ્રમદાના કાનમાં હમણાં હમણાંથી લાડકોરબાઈની મીઠી જીભે કહેલી વાતના પડઘા વાગતા હતા. ' ડોસા જીવી જીવીને કેટલું જીવ-વાના છે ? વરસ, બે વરસ ને પછી તો પોતે સ્વતંત્ર જ થવાની કેની ? એ બધાનો બદલો તે દિવસે મળશે."

તેને પોતાની મુક્તિ શીવાય બીજું કંઈ જોઈતુ નહોતુ જે માણસ પર પ્રેમનો છાંટો કદી તેને આવ્યો નહતો તેની વાસનાની અને હવે તેની માંદગીની ગુલામીમાંથી તે છુટવા માંગતી હતી. તેનું યૌવન, જીવન, સુખ, આશાઓ એ બધુ એ માણસે કચરી નાખ્યું હતું. તેની જીંદગી હવે એક કોડીની કીંમતની પણ રહી ન હતી. કયા સુધી આ ગુલામીમાં તેણે બંધાઈ રહેવું ?' તેનો આત્મા પોકા-રીને કહેતો હતો.

પણ વર્ષોના અભ્યાસે પડેલી ટેવો પ્રમાણે તે પોતાનું કાર્ય નિયમિત રીતે કર્યાં જતી. માત્ર ઠગારી આશા એને કાનમા કહેતી

કે 'એક દિવસ એ સ્વતંત્ર થવાની છે.' 'એક દિવસ તે ક્યારે?' 'જલદી, જલદી, બહુ દૂર નથી.'

તેણે આજે ગાડીમાં બેઠાં બેઠાં પોતાની સ્વતંત્રતાના વિચાર કરવા માંડ્યા. પોતે સ્વતંત્ર થશે એટલે પહેલું કામ તો પાર્વતીબાઈને પોતાની સાથે રાખવાનું કરશે. એ એકજ સ્ત્રી એવી હતી કે જેની મીઠાશ તેના જીવનમાં સંજીવિનીની ગરજ સારતી. પછી પોતે મુસાફરીએ જશે અને આટલા દિવસના કારાવાસનો સામટો ખંગ વાળશે. પછી પોતે એક આશ્રમ કાઢશે તેમાં પોતાના જેવી સંસારની બળેલી સ્ત્રીઓને તે લાવીને રાખશે પણ આશ્રમ કાઢવા જેટલા પૈસા શેઠ મુકી જશે? તેના મગજે કુતૂહલથી પ્રશ્ન કર્યો. પણ એવી શંકા નિરર્થક હોય તેમ તેણે એ પ્રશ્ન પર બહુ ધ્યાન નહીં આપ્યું.

તેણે ગાડી પાલવા તરફ લેવડાવી. ઘણે દિવસે મળેલી છુટનો તેણે ઉપયોગ કરવા માડ્યો. ગાડી ચાલતાં મોઢા પર અથડાતો પવન તેના થાકેલા શરીર અને મનને ખુબ સુખદ લાગતો હતો.

રસ્તામાં જતી આવતી લોકલોને તે કુતૂહલથી જોતી. બેન્ડસ્ટેન્ડ પર રમતાં છોકરાંઓ જોયાં અને પોતાના માંદા બાળકના વિચારે તેણે નિઃશ્વાસ નાખ્યો. એ બાળકને માટે પણ કૈ કરવું જ પડશે તો

ભાવિના વિચારો ઘડતું તેનું મગજ આ વિચાર આગળ અટક્યું અને એ છોકરાનું શરીર અને મન કેમ સુધરે એના એણે લાંબા લાંબા વિચાર કરવા માંડ્યા. એને પણ પોતાનું બાળક આ છોકરાંઓ જેવું નિરોગી અને તંદુરસ્ત થએલું જોવું હતું.

તે આવતી વખતે પારુબાઈને ત્યાં ગઈ પણ તે મળી નહીં. તોએ તેણે ગાડી આમતેમ ફેરવાવી બે ત્રણ કલ્લાકે તે ઘેર આવી. તે આવી ત્યારે મારફતીઆ સોલીસીટર તેના પતિની પાસે બેસી કૈ ગભીર વાતો કરી રહ્યા હતા.

તે પછી પાંચ સાત દિવસે સુરેન્દ્ર એની આગળ અવીને બેઠો. એનું મુખ ગંભીર હતું. પ્રમદાની સામે જોયા વગરજ એણે વાત શરૂ કરી. "બાપા તો ગયા, હવે આપણે ભવિષ્યનો કૈં વિચાર કરવો જોઈએ."

પ્રમદાને એક પળ કૈં સમજાયું નહીં. "બાપા ગયા? ક્યાં ગયા?" તેનું મગજ ગુંચવાયું. પણ બીજીજ પળે સુરેન્દ્રનું મુખ જોતાં મગજમાં પ્રકાશ પડયો. "શેઠ મરી ગયા! શેઠ મરી ગયા!" તેના બહેર મારી ગયેલા મગજમાંથી શબ્દો ઉઠયા.

તેને એ શબ્દોનું મહત્વ બરોબર સમજાયું ત્યારે એક પ્રકારના છુટકારાની વૃત્તિ તેના આખા શરીરમાં થઈ આવી. "હું છુટી, હું છુટી, હું છુટી" તેન મગજમાં ગણગણાટ શરૂ થયો. તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. પોતાની એ વૃત્તિને સંતાડવા તેણે પાસું બદલ્યું. થોડી વારે એના બોલવાની વાટ જોઈ જોઈ થાકેલા સુરેન્દ્રના શબ્દોએ એને ભાનમાં આણી.

"હવે રડશો તેથી કૈં બાપા પાછા આવવાના છે? હવે તો ભવિષ્યનો જ વિચાર કરવાનો રહ્યો." તેણે આશ્વાસન આપવાનો ડોળ કીધો અને ધીરે રહીને ઉમેર્યું, "બાપાનુ વીલ વંચાવવાનું છે. તમારી તબીયત ઠીક હોય તો સોલીસીટરને બોલાવીએ."

"તમને યોગ્ય લાગે તેમ કરો." રડતાં રડતાં પ્રમદા એટલો જ જવાબ દઈ શકી.

સુરેન્દ્રે વીલ વચાવવાનું કહ્યું ખરું પણ પાછળથી એણે બહુ ઉતાવળ દેખાડી નહીં અને તે વંચાતાં છેક એક મહીનો વહી ગયો.

સ્વાતંત્ર્યની આશામાં પ્રમદાનો મદવાડ વહેલો ગયો. તેનું યૌવન બગડયું, આશા ગઈ, તેનો ઉલ્લાસ ગયો. તેનુ જીવન નકામું થઈ ગયુ. પણ એ બધી કીંમત આંપ્યા પછીએ શારીરિક અને માનસિક

.ામીમાંથી મુક્તિ મળે એ કંઈ જેવો તેવો સંતોષ નહોતો. અને ો એને એની તરફ બધાં બેદરકારીથી વર્તતાં તે પણ બહુ લાગતું ં. તે માત્ર પોતાનાં બધાં દુઃખોનો અંત આવવાનો હતો તેની ર જોઈ બેઠી હતી.

વીલ વંચાવાના દિવસે વાંચવાના નિયત સમય કરતાં કલ્લાક હેલાં સુરેન્દ્ર, જીતુ, વીસુ, કાન્તા, સરોજ, ઘરડા મુનીમ, શેઠના એક બે ખાસ સંબંધીઓ વગેરે બધાં આવીને બેઠાં કાં તો વીલની કીકત તેઓ જાણતાં હોય કે ગમે તે કારણસર પ્રમદા તરફ છોકરા- ાનો મરડાટ મટતો ન હતો. મુનીમ પણ વારંવાર દયાની દૃષ્ટિ મદા તરફ નાખતા, સંબંધીઓ તો માત્ર તમાશગીરો જેટલો રસ ખવી બેસી રહ્યાં હતાં.

વચ્ચે વચ્ચે એક બે શબ્દો શીવાય કોઈ કૈં બોલતું ન હતું ને સમય ખુબ લાંબો લાગતો હતો. પ્રમદાનું અંતઃકરણ તો જેમ ેમ સમય જતો તેમ તેમ વધારે જોરમાં ધડકતું, અને મુક્તિના ાણકારા તેના કાનમાં વાગતા હતા. એક એક પલ તેને એક એક ુગ જેવડી લાંબી લાગતી હતી. પણ બહારથી તો તે માથું નીચું ૅરી આધું ઓઢી બેઠી હતી.

બહાર ગાડીનો ખડખડાટ થયો અને કાન્તા ને સરોજ ઉતા- વળાં ઉતાવળાં બારીએ જઈ જોઈ આવ્યાં. "મારફતીઆકાકા છેવટ આવ્યા ખરા." તેમણે પાછાં આવીને કહ્યું. એ શબ્દો સાંભળતાં પ્રમદાનું હૃદય ખુબ જોસમાં ધબકી રહ્યું.

મી. મારફતીઆ ઓરડામાં આવી કૈં બોલ્યાચાલ્યા વિના સુરેન્દ્ર પાસે જઈ બેઠા. "કેમ ! બધાં તૈઆર છે ?" તેમણે ધીમે સ્વરે પુછ્યું અને ખીસામાંથી ચસમાં કાઢીને લુછવા માંડયાં. સુરેન્દ્રે માત્ર ડોકું ધુણાવ્યું.

એટેચી કેસમાંથી સોલીસીટર સાહેબે સહી સીક્કાવાળું શેઠનું વીલ કાઢયું. દ્રષ્ટિ આમતેમ ફેરવી, તેમાં નજર નાખી, થોડી વાર બધાંની આતુરતા તેમણે ઉશ્કેરી, અને ગળું ખંખારી વાંચવા માંડયું. પ્રમદાનો બધો જીવ કાનમાં આવી વસ્યો હતો.

શરુઆતમાં વીલમાં છોકરીઓ, છોકરાંનાં છોકરાં, નોકર, ચાકરો, ધર્માદા વગેરે ઘણી વિગતો હતી. પ્રમદાના પુત્રનો વાલી તેમણે સુરેન્દ્રને ઠેરવ્યો હતો. પ્રમદાને લગતો ભાગ તેમાં આ પ્રમાણે લખેલો હતો:

મારી નવી ઓરત પ્રમદાને, જો તે મારા પુત્ર સુરેન્દ્ર સાથે કુટુંબમાં રહે તો માસિક દસ રુપીઆ અને જુદી રહે તો વીસ રુપીઆ તેને દર માસે મળે એવી વ્યવસ્થા કરવાનું હું મારા વારસોને ફરમાવું છું.

આ ઉપરાંત તેને બે હજાર રુપીઆ રોકડા આપવા જેનો ઉપયોગ એ પોતાની મરજી મુજબ કરી શકે. તેમજ દર પાંચ વર્ષે મારી નવી ઓરત બાઈ પ્રમદાને રુપીઆ સો યાત્રાખર્ચના પણ મારા વારસોએ આપવા.

રા. મારફતીઆના આ શબ્દો પુરા થાય તે પહેલાં તો પ્રમદા બેભાન થઈને પડી.

લગને લગને કુંવારા લાલ !

રાજનગરની એક શેરીમાં સ્ત્રીઓનું એક ટોળું લગ્નનાં માટલાં લેવા જવાની તૈયારી કરી રહ્યું હતું. શેરીના ચોકઠાના કુવા ઉપર એક બાઈ પાણી ભરતી ભરતી તેમાંની એક સ્ત્રી સાથે વાત કરતી હતી. આસપાસનાં ઘરોના ઓટલા પર થોડી પ્રૌઢ કે વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ જતી સ્ત્રીઓને જોવા અને સલાહ આપવાને ઉભી હતી. પરબડીમાં થોડાં ચકલાં દાણા ખાતાં હતાં અને બે ત્રણ કુતરાં ઘરમાં ને બહાર આમ તેમ ફરી ભસતાં. તેમને હાંકી કાઢવાનો પ્રયત્ન ઘરનો નોકર પશવો ઢોલીવાળાની મદદ સાથે કરી રહ્યો હતો.

શેરીમાં એક વિધવા આવી તે આ સૌભાગ્યવતીઓના જુથને જોઈ અપશુકન ન પડે માટે આડી ફંટાઈ દૂર દૂરથી ચાલી ગઈ. હજુ શુકન સાંપડતા ન હોવાથી સ્ત્રીવર્ગ એમને એમ થંભી ગયો. એક વૃધ્ધાએ ઓટલા પરથી ટહુકો કર્યો.

" બાઇ ! બરાબર શુકન જોજો કે આ વખતે તો બચારાનું ઘર બરાબર મંડાય. ચાર ચાર વાર પરણ્યો તોએ ચોક પુરાયાજ નહીં. આ પાંચમીએ તો પરમેશ્વર આવશે. અલીઓ ! એક ગીત તો ગાવ. આમ બોબડી થઇને ઉભી શું રહીઓ છો ? "

આજે રાત્રે તેનાં પાંચમી વારનાં લગ્ન હતાં; અને મહીના દિવસ પર સુવાવડમા મૃત્યુ પામેલી તેની ચોથી પત્ની કમળાનો શોક હોવાથી તેમાં કશી ધામધુમ કરવાનો તેમનો વિચાર ન હતો. માટલાં લાવવા, ગણેશ બેસારવા વગેરે સૌ નાની મોટી વિધિ આજના એકજ દિવસમાં આટોપી, ઘોડાને બદલે ગાડીમાં બેસી અને જામા અછાબાને બદલે સાદો રેશમી કોટ અને નવા તોરાની રાતી ચોળ પાઘડી પહેરી, રાત્રે નવી વહુને પરણવા જવું એવો સર્વાનુમતે નિર્ણય થયો હતો.

ત્રીકમ લોકોના કહેવા પ્રમાણે બીચારો ભલો માણસ હતો. ચાર વાર મેટ્રીકમાં નપાસ થઈ, બાપા મરી ગયા એટલે તેણે વિધવા મા અને બે નાના ભાઈઓનો ભાર પોતાના માથે ઉપાડયો હતો. શરાફીની દુકાને તે વ્યાજવટાનો ધધો કરતો. સાંજે વાળુ કરવા ઘેર આવતો અને પાછો ફરવા નીકળી પડતો તે રાત્રે અગીઆરેક વાગે ઘરમાં આવવા તે નવરો થતો. પણ એના ગજા પ્રમાણે એ બે પૈસા ઠીક કમાતો, અને માત્ર ગ્રહદશા નબળી હોવાથી, તેનો સંસાર ચાલતો ન હતો; એટલી વાતની ખામી જો ન હોત તો પાંચ દહાડે સુખી માણસમાં તેની ગણત્રી થાય એવી હતી

ત્રીકમની મા નીચે કામ કરતાં હતા પશવો પણ નીચે પરસાળમાં બેસી ચોખા વીણતો હતો. બે ભાઇઓ બહાર ગયા હતા. અને તેમની પત્નીઓ માટલાં લેવા ગઈ હતી એટલે માળ પર માત્ર ત્રીકમ સીવાય બીજુ કોઈ હતુ નહી.

લગ્ન જેવો શુભ પ્રસંગ હોવા છતાં આજે તેનો જીવ જરા ઉદાસ હતો. ભૂતકાલમાં પોતે ચાર ચાર વાર અનુભવેલા આજના જેવા પ્રસગો તેને અત્યારે યાદ આવતા હતા, અને તેની ખિન્નતાને વધારી રહ્યા હતા.

તેના જીવનમાં બહુ સ્વપ્નોને અવકાશ ન હતો પણ એકાંતે કે અસાધારણ પ્રસગે તેમને ધસડી આણ્યાં હોય તેમ ધીમા હીંચકા

ઉભેલી સ્ત્રીઓ માહ્યોમાહ્ય એક બીજાને ગીત ઉપાડવાની સુચના કરવા લાગી ને સામેથી ગાય આવી. "શુકન આવ્યાં, શુકન આવ્યાં." બેચાર સ્ત્રીઓ સામટી બોલી ઉઠી અને દીવડો ઝાલી વરમા થએલાં મોટાં કાકીએ "શુકન જોઈને સંચરજો રે" નું ગીત ઉપાડયું. સ્ત્રીવૃંદે તે ઝીલ્યું ને ચાલવા માંડયું. શરણાઈવાળાએ તતુડાં ફુંક્યા; ઢોલીઓએ ઢોલ ઢમકાવ્યા, અને આખી શેરી આ સુર ને નાદથી ગાજી રહી.

ગાનારીઓનો સાદ દૂર ને દૂર જતો ગયો. પાડોશી ઘરમાં ગયા. કુતરા બે ત્રણ વાર શેરીના નાકા સુધી ભસી આવી પાછાં હતાં ત્યાંનાં ત્યાં ફરી રહ્યાં. ઘરના માળીએ હીંચકે બેઠેલો ત્રીકમ નવા લગ્નના ઉલ્લાસમાં ચુંચું કરતાં કડાંના સંગીત સાથે હીંચકા ખાઈ રહ્યો.

આ ત્રીકમ તે આ ઉત્સવનો નાયક હતો. એના કપાળમાં તાજાં કંકુ ને ચોખા ચોઢેલાં હતાં. રેશમી ખમીસ અને લાલકોરની ધોતી તેના અંગને શોભાવતાં હતાં. તેના પાતળા નસોવાળા કાંડા પર સોનાનાં સાકળાં આમતેમ ફરતાં અને આંગળીના ઢેકાને આધારે રહેલી માણેકની વીંટી આખી આંગળીનો ગોળાકાર ચક્રાવો લયાં કરતી.

પહેલી નજરે તેની વયનું અનુમાન બરાબર થતું નહીં પણ ત્રીસ બત્રીસ વર્ષથી તેનું વય વધારે નહોતું. તેના ગાલમાં તવેથા પડયા હતા. તેની આંખો અસ્થિર રીતે આમ તેમ ફરતી. તેનું અસાધારણ મોટું કપાળ અને તેના પર થોડા કાળા, થોડા ધોળા એવા કાબરચિત્રા વાળની તેણે બાબરી હોળેલી હતી. બીડીથી કાળા થએલા હોઠ પર પાનની રતાશ ચઢી હતી. કાનમાં પહેરેલી ત્રણ મોતીની વાળી તેના મુખની શોભાને વધારતી કે ઘટાડતી તે કહી શકાતું નહોતું.

આજે રાત્રે તેનાં પાંચમી વારનાં લગ્ન હતાં; અને મહીના દિવસ પર સુવાવડમા મૃત્યુ પામેલી તેની ચોથી પત્ની કમળાનો શોક હોવાથી તેમાં કશી ધામધુમ કરવાનો તેમનો વિચાર ન હતો. માટલાં લાવવા, ગણેશ બેસારવા વગેરે સૌ નાની મોટી વિધિ આજના એકજ દિવસમાં આટોપી, ઘોડાને બદલે ગાડીમાં બેસી અને જામા અછાળાને બદલે સાદો રેશમી કોટ અને નવા તોરાની રાતી ચોળ પાઘડી પહેરી, રાત્રે નવી વહુને પરણવા જવું એવો સર્વાનુમતે નિર્ણય થયો હતો.

ત્રીકમ લોકોના કહેવા પ્રમાણે બીચારો ભલો માણસ હતો. ચાર વાર મેટ્રીકમાં નપાસ થઈ, બાપા મરી ગયા એટલે તેણે વિધવા મા અને બે નાના ભાઈઓનો ભાર પોતાના માથે ઉપાડયો હતો. શરાફીની દુકાને તે વ્યાજવટાનો ધંધો કરતો. સાંજે વાળુ કરવા ઘેર આવતો અને પાછો ફરવા નીકળી પડતો તે રાત્રે અગીઆરેક વાગે ઘરમાં આવવા તે નવરો થતો. પણ એના ગજા પ્રમાણે એ બે પૈસા ઠીક કમાતો, અને માત્ર ગ્રહદશા નબળી હોવાથી, તેનો સંસાર ચાલતો ન હતો; એટલી વાતની ખામી જો ન હોત તો પાંચ દહાડે સુખી માણસમાં તેની ગણત્રી થાય એવી હતી.

ત્રીકમની મા નીચે કામ કરતાં હતાં પશવો પણ નીચે પરસાળમાં બેસી ચોખા વીણતો હતો. બે ભાઇઓ બહાર ગયા હતા. અને તેમની પત્નીઓ માટલાં લેવા ગઈ હતી એટલે માળ પર માત્ર ત્રીકમ સીવાય બીજુ કોઈ હતું નહી.

લગ્ન જેવો શુભ પ્રસંગ હોવા છતાં આજે તેનો જીવ જરા ઉદાસ હતો. ભૂતકાલમાં પોતે ચાર ચાર વાર અનુભવેલા આજના જેવા પ્રસંગો તેને અત્યારે યાદ આવતા હતા, અને તેની ખિન્નતાને વધારી રહ્યા હતા.

તેના જીવનમાં બહુ સ્વપ્નોને અવકાશ ન હતો પણ એકાંતે કે અસાધારણ પ્રસગે તેમને ઘસડી આણ્યાં હોય તેમ ધીમા હીંચકા

ખાતાં ત્રીકમના મગજમાં ભૂતકાલનાં ચિત્રોનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તતું હતું. અને તેને લીધે ભાવિ સુખમાંએ વિઘ્નની આશંકાથી તેનું મન ડોલતું હતું. જો કે તેના મનમાં આલેખાતાં ચિત્રો નીચે વર્ણવ્યાં છે તેટલાં વિગતવાર નહોતાં પણ વિમાનમાં ઉડતાં માણસની દૃષ્ટિ, નીચે દેખાતા સૃષ્ટિપટ પર જેમ એક સામટી ફરી વળે તેમ, ભાવિ સુખના વિચારમાં ઉડતું તેનું મન ભૂતકાલ પર એક સામટી દૃષ્ટિ ફરી વળતુ હતું.

આજના જેવોજ પ્રસંગ આજથી વીસ બાવીસ વર્ષ પર તેણે સૌથી પહેલો અનુભવ્યો હતો. ત્યારે તો તે માત્ર દસ વર્ષનો બાળક હતો, અને છગન મહેતાની નિશાળમાં ત્રીજી ચોપડીનો અભ્યાસ કરતો હતો તેનું શરીર ત્યારે નબળું રહેતું. સૌ છોકરા તેને માયકાંગલો ગણી સતાવતા. દરેક જણ તેને ચીઢાવીને મજાહ માણતું અને જ્યારે જ્યારે તેના તરફ નજર પડે ત્યારે મહેતાજી સોટી ઉગામ્યા સીવાય રહેતા નહી.

પણ જ્યારથી તેના લગનની વાત નીકળી હતી ત્યારથી સૌ તેની તરફ પ્રશંસાની દૃષ્ટિએ જોતા. આવડો નાનોશો છોકરો પતિની પદવી પ્રાપ્ત કરવાનો હતો એટલી વાતજ તેના તરફ માન ઉત્પન્ન કરવાને પુરતી હતી વર્ગના ને વર્ગ બહારના છોકરાઓ તેના મુખેથી તેની વહુના નામનો ઉચ્ચાર સાંભળવાની આતુરતા દર્શાવતાં, પણ એટલી નાની વયમાં પણ તે એટલો પાકો હતો કે તેણે કદી તેની વહુનું નામ દીધુ ન હતું ત્રીકમને પોતાને અત્યારે એ સમય યાદ આવતાં કૈંક હસવું આવ્યું.

તે પછી એક રાત્રે તે, અર્ધો ઉંઘમાં અને અર્ધો જાગ્રતિમાં, તેનાથી બે વર્ષે મોટી એક બાર વર્ષની વહુ પરણી આવ્યો હતો. છોકરીનો કન્યાકાળ જતો રહેતો હોવાથી, વીજળીને તેના માબાપે ઉતાવળમાં પરણાવી હતી. વીજળીની સાથે પ્રથમ વિવાહ મેળવેલો

વર શીતળામાના કોપમાં ન આવી ગયો હોત તો કદાચ ત્રીકમને એ વહુ પરણવાનું સદ્દભાગ્ય આટલું જલ્દી પ્રાપ્ત ન થાત ! પણ દુનીઆમાં તો એકની કમનસીબીમાંજ બીજાના ભાગ્યનો ઉદય રહેલો હોય છે ને !

ને વીજળી તે ખરેખર વીજળી જ હતી. તે ત્રીકમને છાનીમાની સાનો કરીને બોલાવતી. કોઈક વાર એકલી હોય ત્યારે તેનો હાથ ખેંચતી અને પીએરથી આવતાં, પાઈની પેન કે પૈસાનું ખાવાનું આણી રાખતી અને કોઈની નજર ન પડે એમ હોય ત્યારે ત્રીકમને આપતી. અણસમજુ ત્રીકમ પેનની કે ખાવાની લાલચ હોય તેટલી વાર મુંગો રહેતો અને પછી "એ બા ! જોને આ મને કૈં કરે છે" કહી નાસી જતો. પરિણામે માતાજી આવી બીચારી વહુને લઈ નાખતાં. "કેમ અલી ! ફાટી કે ? મારા દીકરાને શુ કરે છે ?" અને સાંજ પડતાં પહેલાં આખા ફળીઆમાં વહુની વાત પહોંચી જતી.

વરસ બે વરસમાં વહુને યૌવન આવ્યું અને નાના વરની નારની પુઠે શેરીના છેલછબીલાના ડોળા ફરવા લાગ્યા. એ બહાર જતી ત્યારે લોકો તેની પાછળ પડતા. એના આગળ લોકો અપશબ્દો બોલતા. ન્યાતમાં જમવા જતી ત્યાં જુવાનીઆ ટોળે મળતા. એ રસ્તે મળે તો અટકચાળાં કરીને તેને હેરાન કરવાનો લોકોમાં રીવાજ થઈ પડયો હતો.

પહેલાં તો બીચારી બાળા બહુ ગભરાઇ, પણ દહાડા જતા ગયા તેમ જીંદગીનો આ જાણે હંમેશનો ક્રમજ હોય તેમ તે એ નફટ થતી ગઈ. અને ઘડી ઘડીમાં બા પાસે દોડતા વરથી અને સાસુના જુલ્મથી ત્રાસી રહેલી હોવાથી તેને આ બધા તોફાનમાં આનંદ પડવા માંડયો. ચાદ વર્ષે તેનામાં ચોવીસ વર્ષની સ્ત્રીનું જ્ઞાન હતું. રસ્તે જતી ત્યારે તે નખરાળી ચાલે ચાલ્યા વિના રહેતી નહીં. હજુ સુધી તેનામાં અપલક્ષણ નહોતું પેઠું પણ કજોડા કંથને જોઈ નિરંતર બળતું હૈયું તક મળે તો સરી પડવાને તૈયાર હતું.

સાસુજીને વહુનાં લક્ષણ ઠીક ન લાગ્યાં અને તેની ઉગતી જુવાની-ને સંતોષવા દીકરો તેર વર્ષનો થયો ત્યારે ઓરડો કરાવ્યો. સંસાર-વ્યવહારની રસીયણ વીજળીવહુએ પોતે જેને ઘણી હોંશીઆર ગણતી એવી અણઘડ રીત પ્રમાણે ત્રીકમને સંસારજ્ઞાનનો પ્રથમ પદાર્થપાઠ શીખવવા માંડયો.

ત્રીકમને અત્યારે એ બધા દિવસો યાદ આવ્યા. તેના અણ-સમજુ અંતરમાં જે ત્રાસ ને જિજ્ઞાસાનો સંચાર ત્યારે થયો હતો તે પણ યાદ આવ્યાં. અને અત્યારે પણ તેનું અસંસ્કારી હૃદય તેનાથી કમકમી રહ્યું.

વીજળીનો પતિ તરફનો અસંતોષ દિવસે દિવસે વધતો ગયો અને એની વૃત્તિ અને આંખો વધારે ને વધારે બહારના રસ્તા લેવા લાગી. માત્ર લાગ નહોતો મળ્યો એટલેજ તેની નિર્દોષતા છેદાઈ નહોતી.

પણ સાસુજી વહુનાં લક્ષણ જોઈ ચેત્યાં અને ત્યારથી તેની દરેક હીલચાલ પર તેમણે દેખરેખ રાખવા માંડી. નાના દીયર એની દરેક વાત વધારીને માની આગળ કહેતા, પડોશીઓ એની બોલીચાલીની લાંબી કુથલીઓ કરતાં થાકતા નહીં. અને શેરીના ને શાળાના છોકરાઓ ત્રીકમના દેખતાં તેની વીજળીવહુની મશ્કરીઓ કરીને, તેની માણસાઈ અને વર તરીકેનો અધિકાર વાપરી, વીજળીવહુને સીધી દોર કરી મુકવાની આકાંક્ષાને ઉશ્કેરી આપતા. નાદાન હલેતી વીજળીપર આમ બધી બાજુથી સામટો હલ્લો આવવો શરૂ થયો અને તેની રક્ષા કરવાનો ભાર સૌએ પોતપોતાના ગજા પ્રમાણે ઉપાડી લીધો. આખી ન્યાતમા તે અપલક્ષણી તરીકે પકાઈ ગઈ હતી. સૌ તેના બાલક વરની અને દુઃખીઆરી સાસુની દયા ખાવા ને સહાનુભૂતિ દર્શાવવા મંડી પડયાં હતાં અને તેથી વીજળીને દાબવાના દરેક પ્રયત્નમાં આખા સમાજનું નૈતિક બળ એ બંનેની પાછળ રહેલું હતું.

વીજળી પહેલાં તો આ બધાથી ત્રાસી પણ પછી નફ્ફટ થઇ, જે શબ્દ મોંએ આવે તે તેણે સામા ફેંકવા માંડયા. બીચારા પંદર સોળ વર્ષના ત્રીકમને માટે નાર પાંશરી કરવાનો જુનો પુરાણો એકજ ઉપાય બાકી રહ્યો. અને જરુર પડે ત્યારે પાટલો, થાળી, વાડકો, પથરો, જે કૈ હાથમાં આવે તેનો ઉપયોગ તેણે કરવા માંડયો.

એક દિવસ વીજળી પીએર ગઈ હતી અને સાંજ પડે ઘેર આવવાનો વખત થઈ ગયો છતાં તે આવી નહોતી ત્રીકમ અને તેનાં મા બંનેનો જીવ ક્યારનો તળે ઉપર થયા કરતો હતો. અને જેમ જેમ સમય થતો ગયો તેમ તેમ તેમનાં ચિંતા અને મીજાજની ડીગ્રીનો પારો વધતો જતો હતો. આમ ચિંતા કરવા કરતાં તેની શોધ કરવા જવાનો વિચાર બેમાંથી એકને આવ્યો નહોતો પણ એટલામાં તો સદ્‌ભાગ્યે કે દુર્ભાગ્યે વીજળી રાતના આઠેક વાગે અંતરમાં ધ્રુજતી છતા બહારથી નફ્ટ જણાતી ઘરમાં દાખલ થઈ. એના આવતાંને વારજ ત્રીકમ પોતાનાથી પડાય તેટલો મોટામાં મોટો ઘાંટો પાડી બોલ્યો: "રાં...ક્યા...ને ઘેર અત્યાર સુધી ગઈ હતી? બોલ, નહીં તો વાંસો ભાંગી નાખીશ."

બનેનું વિકરાલ સ્વરૂપ જોઈ વીજળી બીકથી થથરી ગઈ. "કૈં નહોતી ગઈ. મારી બાને એકદમ તાણ આવ્યું અને ઘરમાં બીજું કોઈ નહોતું તેથી વાર લાગી."

"માને તાણ આવ્યું કેમ? માને તાણ આવ્યું! ઉભી રહે, હમણાં એ બધું તાણ નીકળી જશે." અને તૈયાર રાખેલી સોટી વીજળીના વાંસામાં તડાતડ પડવા માંડી. દીકરાને ઉશ્કેરતાં હોય તેમ સાસુજીએ પણ વહુને ગાળો દેવી શરૂ કરી દીધી

"ઓ બાપરે! મરી ગઈ. ભાઈસાબ! હું ખરૂ કહું છું. બીજે ક્યાંઈ નહોતી ગઈ, મારી માને તાણજ આવ્યું હતું." પણ જેમ

એ વધારે બોલવાનો પ્રયત્ન કરતી તેમ શુરે ચઢેલા ત્રીકમે તેને વધારે ઝાપટવા માંડી. તેમાં તેને પોતાની ફરજ બજાવ્યાનો આનંદ પડતો હતો.

આજુબાજુને ઓટલે ને બારીએથી, પડોશીઓ તમાસો જોઈ રહ્યાં હતાં. વર વહુને મારે તેમાં પારકાં માણસથી શું થાય? પણ તેમાંથી એક બે માણસો ત્રીકમ તરફ તેમની પુરેપુરી સહાનુભૂતિ હતી છતાં વીજળી પર પડતા મારનો ત્રાસ ન ખમાવાથી હીંમત કરીને આગળ આવ્યા અને મહાપરાણે ત્રીકમના હાથ પકડયા. " ભાઈ! હોય, બાળક છે. ભુલ થઇ હશે તો ફરી એવું નહી કરે. આટલી શિક્ષા કૈ ઓછી નથી." અને બેભાન થએલી વીજળીને તેમણે ઉચકીને ઓરડાના ખુણામાં લઈ જઈ નાખી

" ફરી જાય શું? " ત્રીકમ તડુકયો " રાં.. ની ખો ભુલાવી નાખુ "

ધીરે ધીરે મા દીકરો શાન્ત પડયાં અને પાડોશી ઘરમાં ગયાં. વઢીવઢીને બંને થાકી ગએલાં હતાં અને બંનેને ભુખ પણ કકડીને લાગી હતી. વીજળીને તો આજના આવડા મોટા અપરાધ પછી ખાવાનું આપવામાં ગુન્હો હોય તેમ તેને બેમાંથી એકેએ પુછયું નહીં અને ખાઇ પરવારી મા દીકરો બને પોત પોતાના સ્થળે જઈ સુઈ રહ્યાં.

અચીંતો અડધી રાતે શેરીના ચોકઠાના કુવામાં ધબકારો થયો અને જિજ્ઞાસા અને કુતૂહલની મારી આખી શેરી જાગી ઉઠી. સૌના મનમાં આગલી રાતના ભણકારા વાગતા હતા, અને તેથી પહેલો વિચાર સૌને એકજ પ્રકારનો આવતો હતો ' વીજળીવહુ તો કુવે નહીં પડી હોય? '

ખુબ શોરબકોર થયો. કોઇ તારાને શોધવા ગયું, કોઇએ દોરડાં આણ્યાં, અને બે ત્રણ કલાકે શબ નીકળ્યું. તે વીજળીવહુનું હતું એમ સૌની ખાત્રી થઇ ગઈ. સૌના જીવ ત્રાસ પામ્યા છતાં આવી અધમતા તેમની વચ્ચે-થી દૂર થઈ માટે સૌએ નીરાંતનો શ્વાસ લીધો. જોકે સવારે વીજળીવહુની

મા માંદી હતી તેથી તેને રાત્રે ઘેર આવતાં મોડું થયું હતું એ વાત ખરી ઠરેલી જણાઈ. પણ બનવાકાળ તે બન્યું. તે ન બને એવું કરવામાં કોઈનો ઉપાય ચાલે તેમ ન હતો.

વજળીવહુના મૃત્યુના પાંચ દસ દહાડા વીતી ગયા અને પંથવર જેવા બીજવર ત્રીકમને ફરી વરાવવાને માતાજી આતુર બન્યાં. એમનું ઘર કુળવાન ગણાતું એટલે માગાંઓની ખોટ નહોતી. એક પૈસાદાર માબાપની શાણી સુલક્ષણી પુત્રી કાન્તા જોડે ત્રીકમના વિવાહ જોતજોતામાં મળ્યા. માબાપ સુધરેલાં હતાં એટલે તેમણે શરત કરી કે કન્યા તેર વરસની થતાં સુધી તેને પરણાવીશું નહી.

પણ ત્રીકમ હવે બાળક મટીને યુવાન થયો હતો, અને વીજળીવહુની સતત સંતાપતી ચિંતામાથી મુક્ત થયો હોવાથી સંસારના લહાવા લેવાને તેનુ મન તલસી રહ્યું હતું પણ કાન્તાવહુની વાટ તો એને ત્રણ વરસ જોવાની હતી અને એટલામાં એની ઉગતી જુવાનીને ઝાલી રખાય એમ ન હતું.

સમવયના મિત્રોએ તેને સલાહ આપી અને તેણે આ દુઃખમાંથી છુટવા સારુ થોડો થોડો સ્વચ્છંદ કેળવવા માંડયો. પરિણામ એવું આવ્યું કે આ નબળા બાંધાના અણઅનુભવી યુવકના શરીરમાં જીંદગી સુધીનો સડો પેસી ગયો.

લગ્નનો સમય પાસે આવનો ગયો ત્યારે કાન્તાનાં માતાપિતાની આંખો આ બાબતમાં ઉઘડી. તેમણે લગ્ન વરસ દિવસ વધારે લંબાવ્યાં પણ તેટલામાં તો ત્રીકમના શરીરની વધારે હાલહવાલી થવા માંડી. ત્રીકમની માતાએ છડેચોક બચાવ કરવા માંડયો કે "વહેવાઈ કન્યા ન પરણાવે ત્યારે જુવાન છોકરાં શું કરે ? નહોતા પરણાવતા તેમાંજ એનું શરીર બગડતું હતું. લગ્ન થાય તો કાલે ઉઠીને એનું શરીર સુધરે."

કન્યાનું હિત ગમે તેટલું હૈડે વસતું હોય પણ ન્યાતના કાયદામાંથી કૈં છુટાય છે ? અને એક છોકરીની જાત માટે આખા

ઘરનાં બધાંએ ચિંતા ને દુ:ખ વેઠવાં એ પણ અયોગ્ય નહીં! બીચારાં કાન્તાનાં માતપિતાને પૂર્વજન્મના કર્મ પ્રમાણે કાન્તાનું નશીબ ત્રીકમ સાથે જોડવું પડયું અને બાર વર્ષની બાળક કાન્તા ત્રીકમના લગ્નાતુર હૈયાની હોંશો પુરી પાડવા પરણીને આવી. ચાર ચાર વર્ષ વાટ જોઈ રહેલા ત્રીકમને મન તે દિવસે સોનાનો સૂર્ય ઉગ્યો. લગ્નક્રિયામાં પણ તેણે તે વખતે જે ઉમળકા અને આતુરતાથી ભાગ લીધો તેવો ઉમળકો અને આતુરતા તે પછી તેણે કદી અનુભવ્યો ન હતો.

વર ને સાસુ ઘરમાં વહુનાં પગલાં જોઈ હરખાઈ ગયાં. વહુને શણગારવા ને રીઝવવાને બંને ઓછાં ઓછાં થઈ જતાં. રાત્રે ત્રીકમ મેડીમાં બજારમાંથી જાતજાતનાં ખાવાનાં પડીકાં નવી વહુના આનંદને સારૂ લાવતો, ને તેના દરેક કોડ પુરવાને તે સદા તત્પર રહેતો.

બે ચાર મહીને વહુને અઘરણી આવ્યું, અને ત્રીકમના ને તેની માતાના હર્ષનો પાર ન રહ્યો. સારાં પગલાંની નવી વહુના પ્રતાપે હવે ખરેખર સુખી થવાશે એમ તેમને લાગ્યું. અને દિવસે દિવસે નબળી થતી જતી વહુની તબીયતનાં બંનેએ બહુમાન જતન લેવા માંડયાં. કેટલાંએ તાવીજોનાં પાણી, કેટલીએ ગોયણીઓ કરવાની બાધા અને કેટલાએ મંત્રોના માદળીઆં તેને માટે આણવામા આવ્યાં. પુત્રને ઘેર પુત્ર આવે અને પિતૃઓ સ્વર્ગમાં શાંતિ પામે એથી બીજું રુડું શું હોઈ શકે?

પણ બીચારી કાન્તાવહુ ન ખીલી, ન ફુલી, ન ફાલી ને તેટલામાં તો મરી ગઈ. એક અંધ બાળકીને જન્મ આપી, વેદનાની એક કારમી ચીસ નાખતાં નાખતાં તેનો પ્રાણ ઉડી ગયો. તેનાં માબાપ હાહાકાર કરી રડી રહ્યાં. ત્રીકમ અને તેની માતા વીલે મુખે અને ઉદાસ અંતઃકરણે, અંધ બાળકને ઉછેરવાની વિકટ ઉપાધિના ભારથી દબાતાં કાન્તાવહુને સંભારી આંસુ સારી રહ્યાં.

પણ એકવીસ વર્ષનો યુવાન પત્નીનો શોક કેટલા દિવસ પાળે ? સંસારવ્યવહારની ઉપાધિમાં અને ભર જુવાનીના કાળમાં કૈં સંન્યાસી થઈ બેસાય છે ? એનું ઘર કોણ સાચવે ? એનુ અંધ બાળક કોણ સાચવે ? એની વૃદ્ધ માતાને ગૃહકામમાં મદદ કોણ કરે ? એને બે વાર ઉની ઉની રસોઈ કરીને જમાડે કોણ ? કાન્તાવહુની પાછળ એનું જીવન તો ખારું થઈ ગયું હતું. પણ આ બધી મુશ્કેલીઓનો ઉપાય ન હતો તેથી પરગામ વસતા એક હેડમાસ્તરની ચૌદ વર્ષની, આવીને તરત ઘર ઉપાડી લે એવી કન્યાને ત્રીકમ પંદર દિવસ પછી ફરીએ ધામધુમ વગર પરણ્યો. લગ્નનો આ એનો ત્રીજો અનુભવ હતો.

એણે આયુષ્યનો સુખીમાં સુખી સમય ગાળ્યો હોય તો તે આ હીરાવહુના રાજ્યમાં હતો. હીરાવહુ માસ્તરની છોકરી હોવાથી ગુજરાતી પાંચ ચોપડી ભણેલી હતી તેને થોડું ભરતાં ગુંથતાં આવડતું ઘરનુ કામ કરતાં અને રાંધતાં તેને કોઈની મદદની જરુર પડતી નહીં. શરીરે તે પુષ્ટ હતી અને ચપળતાથી તે આખા ઘરમાં સપાટાબંધ ફરી વળતી. તેણે 'સતીમંડળ' ના બંને ભાગ પણ વાંચ્યા હતા, અને તેને પોતાને તેમના જેવી થવાની હોંશ હતી. તેનાં માતપિતાએ તેને સાસુની મર્યાદા કેમ સાચવવી, પતિને કેમ પ્રસન્ન કરવો, દીયરીઆને કેમ રાજી કરવા, અને સુનીતિને માર્ગે કેમ ચાલવું એ સૌનો બોધ તેને પરણતી વખતે આપ્યો હતો. હીરાના મનમાં ઉભય સુકુળને ઉજ્જવલ કરવાની મહેચ્છા હતી.

ત્રીકમનું જીવન હીરાના રાજ્યમાં ખરેખર સુખી હતું. હીરાની સંગતિથી તેની ટેવો થોડી થોડી સુધરતી જતી હતી. તેના નબળા થઈ ગએલા શરીરની સંભાળ હીરાને હાથે સરસ લેવાતી હતી. પિતા મધ્યે વર્ષે મૃત્યુ પામ્યા હોવાથી તેણે અભ્યાસ છોડી ધંધો કરવા માંડયો હતો. અને નાનપણની બધી ટેવો છોડી તે ઘરના વડા તરીકે

ગંભીરતાથી રહેવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. તેણે રીતસર જન્મ મરણને પ્રસંગે ન્યાતમાં જવાનુ શરુ કીધું. તેણે ન્યાતની ઉન્નતિ કરવા માટેનાં એક બે ભાષણો પણ આપ્યાં. પુત્રજન્મની એકજ લાલસા તેના મગજમાં અણપુરાએલી રહી હતી.

ને એ શુભ સમય પણ પાસે આવવાનો સંભવ થોડા વખતને માટે તો સૌની આશાને ઉશ્કેરી રહ્યો. પણ દુર્ભાગ્યે પુત્રીજન્મ થયો. "આજે છોકરી થઈ તો કાલે છોકરો આવશે" એમ ગણી સૌએ મન વાળ્યું.

એ હીરાવહુના સદ્‌ગુણ શેં ભુલાય? એક વાર ત્રીકમ ખુબ માંદો પડયો હતો ત્યારે રાત ને દિવસ ખડે પગે એણે જે ચાકરી કરેલી તે તો જેણે નજરે જોઈ હોય તેજ એની કદર કરી શકે. એને યાદ કરતાં આજના શુભ મંગલ પ્રસંગે પણ ત્રીકમની આંખો ભીની થયા વિના રહી નહીં.

ને ફરી વર્ષે દહાડે પાછો હીરાને શુભ અવસર સાંપડયો. ત્રીકમના મંદવાડ વખતે એનું શરીર જરા નબળું પડયું હતું, તેનો શ્રમ તેને આ વખતે લાગ્યો. પણ નવ માસે ત્રીકમને ત્યાં પચીસ વર્ષે પહેલી વાર પુત્રજન્મ થયો ત્યારે તો સાસુ, વહુ અને પતિ ત્રણેનાં હૃદય આનંદથી ફુલી ગયાં. ત્રીકમના જીવનમાં આથી સુખની પરમાવધિ આવી ગઈ. પિતૃઓને સ્વર્ગમાં મોકલવાનું તેના જીવનનું એકનું એક મહદ્ કાર્ય તેણે સફલતાથી પાર પાડયું હતું.

પણ વિધિ ઇર્ષ્યાખોર હોય છે. એને કોઈનું સુખ ગમતું નથી. અધુરી વાસનાને લઈને પ્રેતયોનિમાં ભટકતું વીજળીનું ભુત હીરાનું સુખ સહન ન કરી શકયું. મહીનાના પુત્રને લઈને હીરા પહેલવહેલી પતિગૃહે ગઈ ત્યારે કયાંકથી આવી એનો છળ કીધો. બીકની મારી હીરાને તે રાત્રે તાવ આવ્યો તે આવ્યોજ. અને થોડા દિવસે તેમાંથી ક્ષયરોગની શરુઆત થઈ.

ખાટલે પડેલી હીરા માંદી માંદીએ પતિનુ અને પુત્રનુ કામ પોતાનાથી બને એટલું કરતી. મંદવાડ તો કાલ મટી જાય પણ ઘરનું કામ કોણ કરે ? અને વૃદ્ધ સાસુનાં દેવદર્શનમાં ખામી આવે તો તેમનું ઘડપણ રઝળે તેનું કેમ ? હીરાનું પતિવ્રત તેની પાસે એવું અયુક્ત આચરણ કરવા દે તેમ ન હતું.

પણ છેવટે તો તે બીચારીનુંએ ન ચાલ્યું માનસિક બળને આધારે ઉઠતા શરીરે છેવટે મનના આગ્રહ છતાં ઉઠવાની ના પાડી. હીરા છેક પથારીવશ થઈ.

ત્રીકમ ને તેની માતાએ પહેલાં પહેલાં તો હોંસથી ચાકરી કરવા માંડી. પણ દિવસ લંબાતા ગયા અને હીરાની સારી થવાની આશા ઓછી થવા માંડી. ત્રીકમની દશા બહુ બુરી હતી. મરદ માણસ ધંધોધારી છોડીને માંદી બૈરીની પાછળ ક્યાં સુધી બેસી રહે ? અને માતાજીએ બીચારાં શું કરે ? ઘડપણમાં પ્રભુનું નામ લઈ આત્માનું સુધારે કે આખી જીંદગી છોકરા ને તેના વસ્તારની ઉઠવેઠ કરી માયામાં મચ્યાં રહે ? અને રહે તોએ ઘડપણમા શરીર ચાલે કેટલુ ?

હીરાના મંદવાડને બબ્બે વર્ષ થવા આવ્યાં. દિવસે દિવસે તેનુ શરીર છેક ઘસાતું ગયું. વૈદ્ય ડાકટરોએ તો તેની આશા ક્યારની મુકી હતી પણ માત્ર આયુષ્યના દોર પરજ હવે તો તે જીવતી હતી. આપણામા એક કહેવત છે કે " સાજું ખાય ધાન, અને માંદુ ખાય ધન " તેમ તેની પાછળ પૈસો પણ પુષ્કળ ખરચાતો હતો. બીચારા ત્રીકમે કમાઈ કમાઈને ક્યાં સુધી આ મરતી સ્ત્રી પાછળ ખુવાર થવું એ પણ એક પ્રશ્ન હતો. ધીરે ધીરે તો એ બીચારી ક્યારે પીડામાંથી છુટે અને બીજાંઓને છોડાવે એ સ્થિતિ પર વાત આવી ગઈ. પણ હાથે કરીને આયુષ્યનો અંત કૈં અણાય છે ?

પણ છેવટે અતિ વાટ જોવડાવી જોવડાવીને એ અંત પણ આવી લાગ્યો. હીરાના મરતી વખતના છેલ્લા શબ્દો નીચે પ્રમાણે હતા: "નાથ! હું જાણું છું કે મેં તમને બહુ દુ:ખી કર્યા છે, અને મારાથી તમારી કંઈ સેવા થઈ શકી નથી. પ્રભુ પાસે હું એટલું જ માગું છું કે ભવોભવ મને આજ પતિ મળજો." થાકને લીધે તે થોડી વાર મુગી રહી અને પાછું ઉમેર્યું: "વહાલા! મારા ગયા પછી તમારી તબીયતની અને છોકરાંઓની માવજત કોણ કરશે તેની મને ખુબ ફીકર થાય છે. બાનું પણ હવે તો ઘડપણ થયું, માટે મને એક વચન આપો તો મરતી વખતે મારો આત્મા શાંતિ પામે." ત્રીકમથી લાગણીને લીધે આ વખતે કંઈ બોલાયું નહીં. પણ મરતી સ્ત્રીની ઇચ્છા પુરી કરવા તેના હાથમાં હાથ મુકીને વગર પુછે એ છેલ્લી વાર જે કહે તે કરવાનુ એણે વચન આપ્યું. હીરાએ તરતજ તે હાથ પોતાના નબળા હાથમાં લઇ મહા પ્રયત્ને ઉંચકીને આંખે લગાડયો અને કહ્યું, "વહાલા! આ વચનથી તમે બધાઓ છો કે મારા ગયા પછી તમે જરુર ફરી પરણશો. હાશ! હવે મારા મનનો બોજો ઉતર્યો અને શાંતિમા મારો જીવ જશે." આવતાં આંસુને ખાળવાનો વૃથા પ્રયત્ન કરતાં ત્રીકમ ત્યાંથી ઉઠી ગયો.

એ કલાક પછી જીવનનાં સર્વ કર્તવ્યો પુરાં થએલાં હોય તેમ હીરાનો આત્મા ઉડી ગયો, ત્રીકમ જીવનમાં પહેલી વખત પોક પોક મુકીને રોયો. બાળકો બીચારાં વીલાં વીલાં થઈ ગયાં. વૃદ્ધ માતાજીની આંખમાં પણ ચોધાર આંસુ વહેતાં હતાં. "એ તો મારા ઘરની લક્ષ્મી હતી" તેમણે કહ્યું, "એવો દેવાંશી આત્મા આપણા રાંક ઘરને કેમ છાજે?"

ત્રીકમનું શરીર હીરાના મંદવાડની ચિંતા અને ઉજાગરાથી છેક લથડી ગયું હતું અને એને દમ અને ઉધરસનો વ્યાધિ લાગુ પડયાં હતાં. હીરા વિના ઘરમાં ડગલે ને પગલે અડચણો પડતી. હીરાના

મૃત્યુને એક માસ વીતી ગયો. માતાજીએ હીંમત આણીને કહ્યું: "ભાઈ! હવે તું કૈં વિચાર કરે તો ઠીક."

"શો વિચાર કરૂં? મારૂં તો બધું જીવતર બળી ગયું." શોકમાં ડુબેલા ત્રીકમે કહ્યું

"ખરી વાત છે, ભાઈ! હીરાવહુ જેવી તો કોઈ થઈ નથી ને થવાની નથી. પણ આપણે સંસારી રહ્યાં. એમ હઠ લઈ બેસે કૈં ચાલે છે? મારૂં ઘડપણ થયું આ છોકરાં નાના રહ્યાં. કાલે ઉઠીને મારો દેહ ન હોય તો તારૂં ને તારાં છોકરાંનું કરશે કોણ?" માતાજીએ સ્વરમાં દીનતા આણીને કહ્યું, "ને તારા શરીર સામુંએ કૈં જશે કે નહી?"

"મારા નશીબમાં સુખજ નથી." નિરાશાથી ત્રીકમે માથે હાથ દીધા. "નહી તો ત્રણ ત્રણ લગ્ને મારા આ હાલ હોય? મારે તો ફરી પરણવુંજ નથી."

માતાજીનાં આંસુ આંખમાંથી સુકાઈ ગયા અને સ્વરમાં કઠોરતા આવી. "અરે ગાંડા! કૈં ચાલે? આટલે વર્ષે આ છોકરાંની જંજાળ મારા ઉપર નાખી મારું કૈં ઘડપણ બગાડવુ છે? હું તો ચોખ્ખી વાત કહું છું કે મારાથી તારા ઘરનો કારભાર નહીં થાય."

ત્રીકમ દીન વદને, નીચું માથું કરી માતાજીનુ કહેવુ સાંભળી રહ્યો. ફરી લગ્ન કરવાની જરુરીઆત આગળ એને પોતાની લાગણીઓને મહલાવવાનો અવકાશ ન હતો મને કમને એણે સંમતિ આપી અને ન્યાતમાં તે વખતે મોટી કન્યાઓ ન હોવાથી એક દસ વર્ષની બાળા સાથે તેના વિવાહ મળ્યા. "આજે નાની હશે તો કાલે મોટી થશે. કૈં જુવાન માણસથી વાંઢા રહેવાય છે?" માતાજીએ કહ્યું.

ફરી ત્રીકમભાઈનાં લગ્ન કર્યાં. અને લોકોએ જાણ્યું કે આ ચોથીએ ચોક પુર્યો. ચાર વાર પરણે પછી તો માણસનું ઘર જરુર મંડાય. કેટલાંક ત્રીકમની ગ્રહદશાની દયા ખાતાં; કેટલાંક એને પાઘડીએ

મંગળ છે એમ માનતા; અને આ છેલ્લીજ વાર મહાલવાનું મળશે એમ પણ ધારતા.

કન્યા તો દસ વર્ષની હતી પણ સિંહસ્થનું વર્ષ હોવાથી લગ્ન બીજે વર્ષે ઠર્યાં. આ આખું વર્ષ ત્રીકમે અનેક પીડાઓમાં કાઢ્યું. વચમાં તેના વ્યાધિએ પણ જોર કર્યું અને તેનું આખું શરીર ફોલ્લાઓથી ભરાઈ ગયુ. સ્ત્રી વગર આવી વખતે કોણ ચાકરી કરે અને કોણ કામ આવે ?

જેમ તેમ કરતાં ત્રીકમભાઈ વર્ષને અંતે પરણ્યા. પણ આ વખતે કન્યા એટલી અજ્ઞાન નીકળી કે લગ્નની પહેલી રાતે ત્રીકમથી બીધી અને પછી એણે સાસરે જવાનીજ ના પાડવા માંડી. ઘેર જવાનો વખત થાય એટલે રડી કકળીને, ઓરડામાં ભરાઈને, કે બારીના સળીઆ પકડીને તે ન જવાની હઠ લઈને બેસતી. પણ હીંદુ સંસારમાં પરણેલી, પારકી કરેલી દીકરીને માબાપથી પોતાને ઘેર કેમ રખાય ? ઘણી વાર એને સંધ્યાકાળે હાથ પગ બાંધી ઉચકીને ઘેર મુકી આવવી પડતી રાત્રે બીધેલી કન્યાની ચીસો કે રુદન પાડોશીઓને સભળાતાં તો કાં તો તે તેની મુર્ખાઈ પર હસતાં કે "બીચારા ત્રીકમના નશીબમાં સુખજ નથી" એમ કહી તેની દયા ખાતાં.

ત્રીકમ આટઆટલી વાર પરણ્યો પણ આ પત્ની જેવો અનુભવ તેને કયારેએ નહોતો થયો. જે વાત તેને ઘણી સ્વાભાવિક લાગતી, જે વર તરીકેના હક્ક એણે તેર વર્ષની વયથી પુરા અધિકારથી વાપર્યા હતા તે એક નાદાન છોકરીની હઠને લીધે અસ્વાભાવિક બનતા હતા. એક નાની સરખી છોકરીને વશ ન કરી શકવા માટે આખી દુનીઆ તેની હાંસી કરતી હતી. ઘેર ઘેર ને ચકલે ચકલે ત્રીકમના ઘરસંસારની વાતો એક કાનેથી બીજે કાને જતી સંભળાતી કેટલાક આવડી અગીઆર વરસની કન્યાના અજ્ઞાન પર અને સાસરે ન જવાની હઠને લીધે આખા હીંદુ સમાજનું

અવળું ભાવિ આવી પહોંચ્યું છે એમ માનતા હતા. કેટલાક કન્યાને ખેતરપાળ પરણી ગયો છે એમ ધારતા. કેટલાક ત્રીકમના બાયલાપણા પર હસતા. એક ચાર આંગળની છોકરીને લીધે ઘણી વાર બીચારા ત્રીકમથી નીચેથી ઉંચું જોવાતું નહીં. ઘણી વાર એથી એની ઝનુન પણ વધતી અને પરિણામે પાડોશીઓ રાત્રે રડતી કકળતી કમુની થોડીક વધારે ચીસો સાંભળતા.

માતાજીને પણ વહુના આવા વર્તનથી કૈં થોડો ઘણો ગુસ્સો ચઢતો નહીં. ઘડપણમાં એમને શાંતિ આપવાને બદલે આવી કુપાત્ર વહુને લીધે રોજ ફજેતા થતા તેથી એમની આંતરડી કકળતી અને તેથી સદ્‌ગુણી હીરાવહુને સંભારી ઘણી વાર આંસુ સારતાં.

રોજના સંતાપથી ધીરે ધીરે કમુને તાણ આવવા માંડયું. અધુરામાં પુરું એને અધરણી રહ્યું. થાકી હારીને ત્રીકમે અને તેની માતાએ કમુને પીએર મોકલી દીધી.

સાત માસે કમુને મુએલો છોકરો આવ્યો અને આ દુનીઆ અકારી થઈ પડી હોય તેમ તેણે પણ પ્રાણત્યાગ કર્યો. મરતાં મરતાંએ બહાવરું વદન અને ફાટેલા ડોળાથી એ ભયંકર લાગતી હતી.

આમ હીંચકા ઉપર એકલા બેઠા બેઠા ત્રીકમના મન આગળ ભૂત જીવનના આ બનાવો સ્મૃતિપટ પર એક પછી એક આવ્યે જતા. અને તેથી હર્ષ, શોક, દુઃખ એ બધાના મિશ્રિત ભાવો તેના અંતરને દર પળે જુદી જુદી રીતે રંગતા. છેલ્લાં છેલ્લાં જ્યારે કમુના ટુંકા જીવનનાં ચિત્રો એના મન આગળથી પસાર થયાં ત્યારે દુઃસ્વપ્ન આવ્યું હોય તેમ ત્રીકમનું હૃદય ફફડી રહ્યું. ને એ બધાંને અંતે પલ વાર તેને વીજળી, કાન્તા, હીરા અને કમુ અંતરીક્ષમાં અદ્ધર લટકતી દેખાઈ. જાણે ચારે જણીઓ એક સામટી કહેતી હોયઃ " શા માટે ફીકર કરો છો? મૃત્યુ પછી જે પુનર્જન્મ આવે છે તેમાં પતિ-પત્ની ફરી મળે છે એમ શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે અને આપણે પણ પતિ-પત્નીઓ તરીકે ફરી મળવાનાંજ છીએ. આત્મા તો અવિનાશી છે,

દેહના જેવો ક્ષણભંગુર નથી. અને અમે મન, વચન, કાયાથી ગયા જન્મસાં તમારા સીવાય બીજા કોઈનું ધ્યાન કર્યું નથી, એટલે આવતે જન્મે પણ તમે મળશોજ. ત્રીકમજી ! અમે તમારી વાટ જોઈએ છીએ વહેલા વહેલા કયારે આવો છો ?” અને આ અવનવું સત્ય કહીને આનંદ પામેલી સુંદરીઓ અટ્ટહાસ્ય કરતી અદશ્ય થઈ.

ત્રીકમના પગ હીંચકો ખાતા ખાતા થંભી ગયા. તેણે આંખો ચોળી. શું આ ભૂતાવળ હતું ? શું પોતે ખરેખરો ઉંઘી ગયો હતો કે જાગ્રત સ્વપ્ન જોતો હતો ? શું ખરેખર આ બધી સ્ત્રીઓ તેનો ફરી જન્મ થાય તેમાં મળવાની હતી ? માત્ર હીરા એકલી મળવાની હોત તો તો ઠીક. એ તો બીચારી સદાએ ચાકરી કરતી. તેનો પડયો બોલ ઉઠાવી લેતી. તેની સારી ખોટી દરેક ઇચ્છાઓને પુરી કરતી. એણે તો તેને આ પૃથ્વી ઉપરનો પરમેશ્વર કરી બરાબર પૂજ્યો હતો, પણ આ બીજી બધી ? તેમનું શું ? એક એક જણીએ આટલો ત્રાસ આપ્યો તો બધી સામટી મળે તો શું થાય ? એનું મન શંકામાં આમ તેમ ડોલી રહ્યું.

પણ એટલામાં તો દૂરથી માટલાં લઈ, ગાતી ગાતી આવતી સ્ત્રીઓનો સાદ આવ્યો. સાથેનાં તતુડાં અને ઢોલ એનાં બધાં સ્વપ્ન અને શંકાઓને ઓગાળી નાખતાં હોય એવાં સંભળાયાં. તેણે બારીએ જઈ ધ્યાનથી સાંભળવા માડયું. ગીતના શબ્દો ચોખ્ખા સંભળાતા હતા.

એક આવે, બીજી આવે, ત્રીજી તડામાર
મારો વીંજણો રે,
ચોથી કાગળ મોકલે, સવારે વહેલો આવ,
મારો વીંજણો રે.

“ચોથી શું, હવે તો પાંચમી આવશે.” ત્રીકમથી મનમાં ને મનમાં હસતાં હસતાં બોલાઈ ગયું. બધી જુની સ્ત્રીઓના વિચારો તેના મનમાંથી, આનંદદાયક સાદને પ્રતાપે ક્ષણવારમાં, જતા રહ્યા. નવી વહુની આકૃતિનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં તત્ક્ષણ તેનું મન રોકાઈ ગયું.

સ્ત્રીવૃંદ પાસે ને પાસે આવતું ગયું અને સ્ત્રીઓએ બીજું ગીત ઉપાડયું:

લાડડી ચઢી રે કમાડ, બાળાવરને નીરખવા રે,
દાદાજી એ વર જોજો, એણે મારાં મન વશ્યાં રે.

ત્રીકમના આશાતુર અંતરમાં આ શબ્દોએ અવનવું તોફાન જગાડયું. તેણે નવી વહુને આતુરતાથી પોતાની વાટ જોઈ રહેલી કલ્પી, અને તેનું મુખ હસું હસું થઈ રહ્યું.

ગાનારી સ્ત્રીઓ ઘરમાં આવી, અને નંદવાય નહીં તેમ માટલાં સાચવીને ઠેકાણે મુકયાં. થોડી વાર ચોકમાં ખારેક પતાસાં આપવાની તૈયારીઓ ચાલી રહી. મેડીની બારીએથી ત્રીકમ ગીત ગાતા, ઘાંટા પાડતા, ખારેક પતાસાં લેવાની ઉતાવળ કરતા સ્ત્રીવૃંદને લાલસાની દૃષ્ટિએ જોઈ રહ્યો અને નવી વહુ આવે ત્યારે એમાંથી કોના જેવાં લુગડાં ઘરેણાં અપાવી તેનું મન રીઝવવું તેના વિચારમાં તે ડુબ્યો.

વાંચનાર! એ રાત્રે ત્રીકમ પાંચમી વાર પરણ્યો એમાં તો કે શંકા છેજ નહીં. સૌની સાથે આપણે પણ એને આશીર્વાદ આપીએ કે બીચારાનું હેવાતન—જો કે આ શબ્દ સ્ત્રીને માટે વપરાય છે પણ આ જમાનામાં આપણે પુરુષને માટે વાપરવા જેટલી છુટ લઈ શકીએ—અખંડ રહો અને ફરી ફરીને પરણવાની પીડામાંથી પ્રભુ એને બચાવો!

સત્તાકાંક્ષા

દુનીઆમાં ઘણી બહેનો હોય છે તેવી તે બંને પણ બહેનો હતી. સગી નહીં પણ પીત્રાઈ: એક દયા, બીજી દામિની. એક પ્રતિષ્ઠિત ડાહી ગણાતી, ઉદાર મનાતી, મોટા ઘરની, સત્તાપ્રેમી ગૃહિણી હતી. બીજી, બહેનના આશ્રયે રહેતી, બહેનના અભિપ્રાયને અનુસરીને પળેપળની જીંદગી રચતી, જેને રુચિ કે અરુચિ ન હોવી જોઈએ એવી, નાની બહેન હતી.

દયાકોરનો પતિ ચાર મીલોનો માલીક હતો; ઘરમાં ચાલીસ માણસોનો પોષનાર હતો. એનામાં ડહાપણ હતું કે નહોતું એ કોઈ કહી શકે તેમ નહોતું. એમની આવડત વીશે પણ સારો કે ખોટો કશો અભિપ્રાય ખાસ સંભળાતો નહીં. એમનામાં જે કૈં કોઈ વખત ઓછું લાગતું તો તેની ઉણપ દયા તરફથી પુરી દેવામાં આવતી હતી.

હીંદુસ્તાનના લગભગ દરેક પર્વતપર સૂર્યરામના-જેમને આમ્યજનો સુરજરામના નામથી ઓળખતા તેમના-બંગલા હતા. અને વારા ફરતી દરેક સ્થળે જઈ આવી, પોતે ખરચેલા પૈસાનો શેઠ સાર્થ ઉપયોગ કરતા. દર વર્ષે એ સૌ સ્થળોની, શેઠના ઘરમાં રહેતા સેક્રેટરી માધવલાલ તરફથી નાના પેમ્ફલેટના આકારની માર્ગદર્શક ચોપડીઓ લખાતી; અને સ્વજનોમાં અને જેને જરુર હોય તેવા માણસોમાં તેને છુટથી વહેંચવાનો પ્રબંધ શેઠ તરફથી થતો. અને શેઠના બંગલા-

ઓના આકર્ષક ચિત્રોથી તે પુસ્તકો (પુસ્તિકાઓ કહીએ તો) ખુબ આકર્ષક બની રહેતાં.

સૌ. દયાનું આખું નામ દયાકોર હતું પણ જેકોર, મહાકોર, વીજકોરના જમાનાની યાદ આપતું એ નામ તેમને પસંદ નહોતું અને તેથી દયાબહેનના સાદા નામથી તે વધારે ઓળખાતાં. એમની ઉંમર ત્રીસ–પાંત્રીસથી વધારે નહોતી. દેખાવે તે જાજરમાન અને પ્રભાવશાળી હતાં. ધંધાને અર્થે ગએલા સુરજરામ શેઠની સાથે તે થોડો વખત જર્મની જઈ રહી આવેલાં હતાં, અને ત્યાંની સ્ત્રીઓના જેવી ખબરદારી તેમની પ્રત્યેક ક્રિયામાં જણાઈ આવતી. એમની સાથે વાત કરતાં ભલીભલી સ્ત્રીઓ અંજાઈ જતી તો પુરુષો તો અંજાય એમાં નવાઇજ નહોતી. શેઠ સૂર્યરામ સાધારણ રીતે પુરુષો પોતાની પત્નીને માટે ધરાવે છે તેથી ઘણો વધારે ઉંચો અભિપ્રાય દયાકોરને માટે ધરાવતા, અને કોઈ કોઈ વાર ખુશમીજાજમાં હોય ત્યારે તેમની સલાહને અનુસરીને પોતે કાર્યો કરે છે એવો ગર્વ તે દેખાડતા.

અને દયાકોર દેખાવડાં તો નહી પણ સંસ્કારી સ્ત્રીમાં ખપતાં. તેમનો કંઠ સુંદર નહોતો પણ સંગીત વિદ્યાની તાલીમ તેમણે લીધેલી હતી. પોતાને ત્યાં નવનવા શ્રીમાન, ધીમાન, કલાવાન, વિદ્વાન, સંસ્કારી જનોને નોતરવાનો તેમને શોખ હતો. અને તેઓ કલામય જીવન જીવે છે એવું તે એકલાંજ નહીં પણ તેમની આસપાસના સર્વ જનો માનતાં.

આવા એક સુવિખ્યાત અને સંસ્કારી ભગિનીના હાથ નીચે કેળવાવાનું સદ્ભાગ્ય દામિનીને મળ્યું હતું. અને દામિનીનું ચારિત્ર્ય પોતાની માફક સર્વોત્કૃષ્ટ થાય તેટલા માટે દયાકોર ઓછી મહેનત લેતાં નહીં.

દામિની દયાકોરની નાની પણ સુધરેલી આવૃત્તિ હતી. એને પણ ચાર માણસમાં ચમકવાનું, પોતાના અભિપ્રાયો અને આવડતની તારીફ સાંભળવાનું, અને પોતે કહે છે તેજ ખરું છે એમ મનાવવાનું

બહુ ગમતું. પણ આ જાતની તેની મનોદશા બીજદશામાં હતી અને તેને ફાલવા ફુલવાને માટે અનુકૂળ હવા પાણીની જરુર હતી. અને દયાકોર આગળ રોફ મારવાની તો તેની હીમત પણ ચાલતી નહી

પણ દામિની જેમ જેમ મોટી થતી ગઈ તેમ તેમ તેની અને દયાકોરની ઇચ્છાશક્તિ વચ્ચે અદૃશ્ય ઘર્ષણ શરુ થવા માંડયું. શરુઆતમાં એ ઘર્ષણનો પ્રકાર કળાય એવો ન હતો. પણ તેનું સ્વરુપ દિવસે દિવસે ઘડાતું જતુ હતું તે ચોકકસ હતું. ને ઘણી નજીવી બાબતોમાં એ ઘર્ષણથી તણખા ઉડતા થયા. અથવા જેમ જેમ દામિનીને સ્વ–ભાન આવવા માંડયુ તેમ તેમ તેને એવી નજીવી બાબતોમાથી વધારે લાગવા માંડયુ, એમ કહેવું વધારે ખરૂં છે. પહેલાં દયાબહેનની સૂચનાઓ દામિની સદા આજ્ઞાધારકની નમ્રતાથી સાંભળી લેતી અને તેનો તરત અમલ કરતી. હવે બહારથી પરિણામ એતુ એ રહ્યું છતાં એના મનમાં ધીરે ધીરે બડનો સચાર થવા માંડયો.

એક દિવસ દામિની કે વાર્તાનું પુસ્તક લઈ વરંડાપર વાંચવા બેઠી હતી અને એવામાં દયાકોર ત્યાં આવી ચડયાં. " શું વાંચે છે ?" તેમણે સહેજ પુછયું.

દામિની સંકોચાઈ. " દેલવાડાકરની બારીસ્ટરની બૈરી." તેણે નીચી નજરે જવાબ દીધો

દયાકોરે એક પળ એ પુસ્તક હાથમાં લીધું, આમ તેમ થોડાં પાનાં ઉથલાવ્યાં અને કહ્યુ, " તને ખબર છે ? આવાં પુસ્તકો તારા જેવી છોકરીઓને વાંચવા જેવાં નથી. એનાથી મન પર બહુ ખરાબ અસર થાય છે."

દામિનીએ બીતાં બીતાં પુછયું, " બહેન, તમે એ વાંચ્યું છે ?"

" ના, પણ મેં સાંભળ્યું છે." કહી દયાકોર પોતાના હાથમાં તે પુસ્તક લઈ ચાલી ગયાં.

દામિનીનો વાર્તારસ તુટયો અને તેને મનમાં વિચાર આવ્યો, વાંચ્યા વગર બહેનને શું ખબર કે પુસ્તક સારૂં છે કે ખોટું? ને ત્યારથી બહેનને નહીં ગમે એવાં પુસ્તકો બહેનની નજરે ન પડે એમ વાંચવાનું તેણે નક્કી કર્યું. અને દયાકોરનેજ પાછું એનું એ પુસ્તક તેણે વાંચતાં જોયાં ત્યારે તો તેને પોતાના નિશ્ચયમાં કૈં ખોટું લાગ્યું નહીં.

દામિનીની આવડતને માટે દયાકોરને સારો અભિપ્રાય નહોતો, અને તેનો અભિપ્રાય કેટલેક અંશે ખોટો પણ નહોતો. તેથી ઘણી વાર દામિની કૈં કાર્ય શરુ કરે ત્યારે રખેને તે બગડી જાય એ બીકે પહેલેથીજ તેને ટોકવાનું શરૂ કરતાં; અને દામિનીને હાથે, બહેન શું કહેશે. એવો સતત ધાક હોવાથી, ભુલોજ થયા કરતી. અને એ ભુલોને માટે બને બહેનો એક બીજાને જવાબદાર ગણતી. એક મોટેથી, બીજી મનમાં. "હું નહોતી કહેતી? તારાથી એકે કામ સીધું થવાનું નહીં" દયાકોર કહેતાં. "હું ધારતીજ હતી કે બગડવાનું છે. તમે આખો દિવસ જીવ લઈ નાખો ત્યારે શું થાય?" દામિની આ શબ્દો માત્ર મનમાંજ બબડતી.

એક વાર દામિની ચિત્ર કાઢતી હતી. દરીઆકાંઠે તાડોના વનમાં થઈ એક સ્ત્રી ઝપાટાબંધ જતી હતી. પવન ખુબ વાતો હોય તેમ તેનાં વસ્ત્રો ઉડતાં હતાં અને તેના મુખ પર ચિંતા હતી. આકાશમાં ચંદ્રમાનું અર્ધબિંબ લટકતું દેખાતું હતું. ચિત્રની કલ્પના સરસ હતી અને દામિની એકલી બેઠી બેઠી ધ્યાનથી એ ચિત્ર દોરી રહી હતી. સાથે મદદમાં એણે એક એને મળતું બીજું ચિત્ર મુકયું હતું. થોડીવારે એ ઉઠી, દોડતી દોડતી ચિત્ર લઈ, દયા પાસે ગઈ. "બહેન! બહેન! જુઓ, આ ચિત્ર કેવું દોરાયું છે?"

દયાએ ચિત્ર લઈ જોયું, ન જોયું ને કહ્યું, "છે. ઠીક છે, પણ આ સ્ત્રી બરાબર નથી. તારે થોડો હીંદી ચિત્રકલાનો વધારે

અભ્યાસ કરવો જોઈએ. નદલાલ બોઝનાં ચિત્રો કેવાં સુંદર આવે છે ?" દાખલો આપવાને માટે જે પહેલું નામ સુઝયુ તે તેણે આગળ ધરતાં કહ્યું.

દામિની નીરાશ થઈ. " પણ, બહેન ! નંદલાલ બોઝ તો બંગાળી છે તેમને વળી આખી હીંદી ચિત્રકળાના પ્રતિનિધિ શાના ગણવાના ?"

" એ બગાળીઓજ અત્યારે તો હીદી કળાને સાચવી રહ્યા છે." દયાકોરને બંગાળી કળાનો ઘણો મોહ હતો.

" મને તો એમની કળા નથી ગમતી. શરીરની રેખાઓનાં તો ઠેકાણું નહીં. 'ટેકનીક' તો બધી પરદેશી ને નામ ત્યારે હીંદી ચિત્રકળા." દામિનીએ પોતાના શિક્ષકનો અભિપ્રાય તે પોતાનો જ અભિપ્રાય હોય તેમ દઢતાથી ઉચ્ચાર્યો. દયાના વિચારોનો વિરોધ કરવાની વૃત્તિ અજાણ્યેજ તેનામાં થઈ આવતી તેનું તેને હજુ ભાન નહોતું.

દયાકોરનો મીજાજ ગયો. " હજુ તારે ખરી કળા સમજવાને બહુ વાર છે. તું રેખા ને રંગ ને છાયાના ભેદોમાં હજી શું જાણે ?" તેણે સત્તાદર્શક સ્વરે કહ્યું. એનો અર્થ એવો થતો હતો કે આગળ વાત બંધ કરવી. દામિની મનમાં બબડતી પાછી ગઈ. " બહેને બહુ ચિત્રો દોરેલાં ખરાને પાછાં !"

દામિની મેટ્રીક પાસ થઈ ને કોલેજમાં ગઈ. તેણે ધીરે ધીરે પોતાના અભિપ્રાયો બાધવા માંડયા. અને કોઈ કોઈવાર દયાકોરના દીવાનખાનામાં કોઈ મળવા આવેલું હોય ત્યાં પણ વાતે ચઢવાની અને પોતાના અભિપ્રાયો ઉચ્ચારવાની ધૃષ્ટતા તેણે કરવા માંડી. એકવાર સહેજ વાતમાં તેણે બધાંના દેખતાં દયાકોરનાથી જુદો અભિપ્રાય દર્શાવવાની મુર્ખાઈ પણ કરી. મળવા આવનારાંઓ દામિનીના આકળાપણા પર અને આવી બહેનને કેળવવામાં દયાકોર કેટલો આત્મભોગ આપતી હતી તેની કદરદાનીમાં હસ્યાં. દયાકોર લાલપીળી થઈ ગઈ.

બધાં વિદાય થયાં ને દયાકોરે દામિનીને સંબોધીને કહ્યું, "આવડી મોટી છોકરીને શીખામણ આપવી પડે તે મને ગમતું નથી. પણ આજથી તારે એટલું યાદ રાખવાનું છે કે કોઈ મોટાં બોલે તેની વચ્ચે બોલવું કે તેનાથી જુદો અભિપ્રાય દર્શાવવો એ સારાં છોકરાંનાં લક્ષણ નથી. ફરી વાર આવી ભુલ કોઈના દેખતાં ન થાય તે ધ્યાનમાં રાખજે."

"વારુ બહેન." દામિનીએ નીચી નજરે જવાબ આપ્યો અને ક્રોધે ઉકળેલા અશ્રુ ચક્ષુઓમાંથી બહાર ઉભરે તે પહેલાં તે ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

દામિનીને આ વખતે ખુબ ખોટું લાગ્યું. બહેનને અપમાન લાગે એવું એ શું બોલી હતી એ એનાથી સમજાયુ નહીં. કોલેજમાં છોકરીઓ અને છોકરાઓ સોશીઅલ ગેધરીંગ વખતે સાથે પાર્ટ કરે છે કે નહીં તે વિશે વાત ચાલતી હતી. દયાકોરના મત પ્રમાણે હજુ એટલી છુટ આપવાનો સમય આવ્યો ન હતો. કોલેજના સ્વતંત્રતા અને સરખાપણાના હીમાયતી વાતાવરણમાં દામિનીનું મન ઘડાતું હોવાથી તે એની તરફેણમાં હતી. "શા માટે નહીં ? " તેણે ભાર દઈને કહ્યું, "છોકરીઓ અને છોકરાઓ સાથે પાર્ટ કરે તેથી શું બગડી જવાનું હતું ? " આટલો તેનો વાંક !

જ્યાં કોઈની નજર ન પડે એમ તે ધીરે રહીને બાગમાં ઉતરી અને એક ખુણામાં બાસ્ટી પર જઈ બેઠી. અને કોઈ જોતું નથી એવી ખાત્રીથી તેણે પોતાનુ હૈયુ ખાલી કરવા માડયું. "શું હું બહેનને ઘેર રહું છું તેથી કૈ એની ગુલામ છુ કે મારા પોતાના અભિપ્રાય પણ ન હોય ? " સ્વતંત્રતાના નવા સિદ્ધાંતોએ તેના મનને પ્રશ્ન પુછાવ્યો અને જવાબમાં હોય તેમ થોડાં વધારે આંસુ વધારે જોરથી સરી પડયાં.

નિરાધાર સુંદરી બાગના એકાંત ખુણામાં રડતી રડતી બેઠી હોય એવા કાવ્યમય પ્રસંગે ઘણું ખરૂં કોઈ યુવકને મોકલીને એ પ્રસંગ-

ની સંપૂર્ણતા ન સાચવે એવો વિધિ અરસિક નથી. અને આવા પ્રસંગે પણ શેઠનો સેક્રેટરી માધવલાલ હાથમાં અભ્યાસાર્થે એક પુસ્તક લઈ ક્યાંકથી ફરતો ફરતો આવી ચઢ્યો. તેણે પહેલાં તો દૂરથી દામિનીને રડતી જોઈ ન સમજાયું હોય એમ આંખો ચોળી. એક ક્ષણ વાર તેને ત્યાંથી જતા રહેવાનો વિચાર આવ્યો. પણ એકલી યુવતીને રડતી જોઈ તેને સાંત્વન ન આપે એવો છેક અરસિક તે ન હતો તે ધીરે ધીરે આગળ વધ્યો. રુદનમાં તન્મય થએલી સુંદરીએ તેને ન જોયો. છેક બાસ્ટી પાસે આવી પહોંચી તેણે પ્રશ્ન કર્યો·

"દામુબહેન ! આ શું ? અહીં એકલાં બેસીને રડો છો ? શું થયું ?" તેણે ઉપરા ઉપરી પ્રશ્નો કર્યા એટલે દયાની બહેનને ગુસ્સે થવું હોય તોપણ પ્રશ્નોની જાળમાં ગુંચાઈને વીસરી જાય.

"કોણ માસ્તર ?" શેઠોના સેક્રેટરીઓ ઘણુ ખરૂં માસ્તરના નામે ઓળખાય છે, ને માધવલાલ અપવાદ નહોતો. "તમે ક્યાંથી અહીં આવ્યા ?" તેણે આંસુ લુછતાં પુછ્યું. "બહેને મને મનાવવા મોકલ્યા ?" તેણે રડતી આંખે હસતાં કહ્યું.

માધવલાલ ડઘાઈ ગયો. જરાકવાર પર ડુસ્કે ડુસ્કે રડતી છોકરીની હસતી આંખો તે અજાયબીથી જોઈ રહ્યો. ક્ષણે ક્ષણે યન્નવતા મુપૈતિ તેને કોલેજમાં શીખેલું એક સંસ્કૃત વાક્ય આ અવનવા પ્રસંગે યાદ આવ્યું. તે મોટેથી બોલ્યો, "કેમ બહેન ! તમે કેમ રડતાં હતાં? બાઈસાહેબ વઢયાં ?"

"ના, વઢે શું ! અમારે મતભેદ થયો. કોલેજના મેળાવડા વખતે છોકરા છોકરીઓ સાથે પાર્ટ કરી શકે એવો મત બહેનને ગમતો નથી. ને મારા સ્વતંત્ર અભિપ્રાય કોઈ આગળ દર્શાવવા નહીં એવું એમણે ફરમાન કર્યું છે."

માધવલાલનો મત પણ દયાકોરને મળતો જ હતો, છતાં દામિનીને મનાવવા તેણે કહ્યુ, "અજબ જેવું છે કે બાઈસાહેબ જેવાં આગળ પડતા વિચારનાં સ્ત્રી પણ આવા સાંકડા વિચાર ધરાવે છે !"

દામિનીને આશ્વાસન મળ્યું. "જુઓને માસ્તર! બ્હેન તો દહાડે દહાડે છેકજ વિચિત્ર થતાં જાય છે આપણે કહીએ તેનાથી બધુંજ ઉંધું કહે. ને કોઈવાર તો આપણે તેમના વિચારોને મળતા થઈ એ ત્યારે પાછા તરત તેમના વિચાર તેથી વળી કૈં ત્રીજું જ સ્વરૂપ પકડે." તેનો ઘણા દિવસનો ઉભરો આ અણધાર્યે પ્રસંગે બહાર નીકળી ગયો. "મને તો સમજણજ નથી પડતી કે શું કરું તો બહેન પ્રસન્ન થાય." આત્મદયાથી ફરી દામિનીની આંખમાં આંસુ ઉભરાઈ આવ્યાં.

માધવલાલ અકળાઈ ગયો. તેને આવી સુંદર છોકરીને કેમ આશ્વાસન આપવું તે સુઝયું નહી. "બહેન! તમે રડો નહીં. દયા-બહેનનો સ્વભાવ હમણાં હમણાંથી એવો થતો જાય છે એવું મને લાગે છે." આગળ શુ બોલવું તે તેને સુઝયું નહીં પણ બાસ્ટીના બીજા છેડા પર તેણે ઢચુપચુ મને બેસવાની હીંમત કરી. આશ્વાસન-નો સૌથી સારો પ્રકાર આ હતો એમ તેને તે ક્ષણે લાગ્યું.

દામિની પસ્તાઈ અને જોઈએ તે કરતા માસ્તર પાસે વધારે બોલાઈ ગયું એવું તેને લાગ્યું. વખતે દયાબહેનને કાને વાત જાય તો? તેણે વાત ફેરવી તોલવા સ્ત્રીસુલભ અપ્રસ્તુતતા કે નવા કોલેજીઅનની ધૃષ્ટતા જે કહો તે વાપરી "માસ્તર! તમારું નામ માધવલાલ કોણે પાડયું? હવે હવે તો લાલ ને દાસ ને શકર બધા Discount પર છે." તેણે ધૃષ્ટતાથી હસી, માધવલાલ તરફ માથાથી તે પગ સુધી તપાસતી એક દૃષ્ટિ નાખી. થોડી વારે સહજ સૂચના કરતી હોય તેમ તેણે ઉમેર્યું, "માસ્તર! તમે સ્હેજ ફેરફાર કરો તો કેવું? લાલને બદલે પ્રસાદ કરશો તો બહુ ફેર નહીં લાગે ને નામ તો તેનું તે રહેશે. ને સરસ લાગશે તે વધારામાં." ફરી પાછું તે હસી.

માધવલાલ ગભરાયો. તેના સુંવાળા, સુકુમાર, સ્ત્રી જાતિ તરફ સન્માનથી ભરેલા હૃદયમાં આ સૂચના અવિવેકી લાગી. પણ દામિનીને, બાઈસાહેબની બહેનને—એમ કહેવાથી શો ફાયદો? તેણે

તેને બદલે જવાબ દીધો: " તમારૂં કહેવું ખરૂં છે. મને ઘણીવાર મારું નામ બરાબર છાપ નથી પાડતું એમ લાગતું. પણ તે બદલી શકાય એવો વિચાર મને આવેલો જ નહિ. "

" પણ તમે તેમ કરશો તો લાગશે સરસ. " દામિનીએ પોતે છેલ્લું કહેલું વાક્ય ફરી ઉચ્ચાર્યું.

માધવલાલ વિચારમાં પડ્યો. નવો ફેરફાર કરતાં પહેલાં જરા અઘરો લાગે ખરો !

" કોઈક દહાડો તો કરવો કેની તો જેટલો વહેલો તેટલો વધારે સારો. " દામિનીએ ગંભીર થઈ જઈને કહ્યું ને હાથ પરની ઘડીઆળ જોઈ. " ચાલો માસ્તર ! હું હવે જાઉં મારે તો હજી વાંચવાનું છે. "

અને માધવલાલની નજરે લગભગ અદ્ધર ઉડતી હોય તેમ તે ચાલી જતી દેખાઈ. સાંજનાં સૂર્યકિરણો એના વસ્ત્રની અંદરથી આરપાર ઉતરતાં હતાં. માધવલાલને આમ પહેલે સપાટે આંજી નાખવાથી દામિનીને ખુબ આનંદ થતો હતો. અને માથામાં પાછળ ત્રિલોચન પ્રગટયું હોય તેમ, પોતાની પાછળ ખેંચાતી માધવલાલની પ્રસંશામુગ્ધ દૃષ્ટિને તે જોઈ શકતી હતી.

તે ગઈ અને માધવલાલે નિ:શ્વાસ મુક્યો. " શું તેજસ્વી છોકરી છે ? " વધારે આગળ વિચાર કરવાની તેનામાં શકિત રહી નહોતી.

બીજાઓની સાથે સંબંધમા આવતા પુરૂષ હંમેશાં પહેલા પુરૂષમાં વિચાર કરે છે. ' મને તે માણસો ગમ્યાં ? અથવા મારે તેમનું કૈં કામ છે ?' જવાબ હકારમાં આવે તો તે સંબધ બાંધે છે અને નહીં તો તે બેપરવા થઈ ચાલ્યો જાય છે. સ્ત્રીની સંબંધ બાંધવાની રીત એથી ઉંધી છે. એ પોતાની જાતને એ માણસો પોતાને ગમ્યાં કે કેમ એ સવાલ નહીં પુછે; પણ પોતે તેમને ગમી ? અથવા પોતાની છાપ તેમના પર પડી ? આ પ્રશ્નોના

ઉત્તર પર તે પોતાનું વલણ નક્કી કરશે. માણસો સારા છે કે ખોટા એ એને મન ગૌણ બાબત છે.

માધવે મનને પુછ્યું: "દામિની કેવી સરસ છોકરી છે? એનામાં બુદ્ધિ કેટલી છે?" અને હસીને કહ્યું, "ને કેવી એની સુંદરતા?"

દામિનીને પણ એક બીજું મન હતું ને દરેક બાબતમાં તે તેની સલાહ લેતી. તેણે ગર્વથી મનને કહ્યું: "માસ્તર બીચારા ભલા આદમી છે. એના ઉપર છાપ પાડવી એમાં કૈં મોટી વાત નથી, પણ છતાં બે ઘડી વાત કરવાને માટે કૈં ખોટા નથી. તું શું ધારે છે?" મને સંતોષથી ડોકુ ધુણાવ્યું ને તે જોઇ દામિનીને પણ આત્મસંતોષ થયો.

પારસમણિના સ્પર્શે લોહનું કાંચન થઈ જાય તેમ દામિની સાથેના જરાકવારના સંસર્ગથી માધવલાલના સ્વભાવની પાંખડીઓ ખીલી ગઈ. અને ધીમે ધીમે ચોક્કસ લાગવા માંડયુ કે પોતાનુ નામ જુની ફેશનનું છે અને તેથી બીલકુલ અસરકારક નહોતુ લાગતુ. આખી રાત તેનાજ વિચારો આવ્યા કર્યા. તેણે પોતાનું નામ કેમ ફેરવવું તેના ઉપાયો યોજવા માંડયા. 'માધવપ્રસાદ રાખવું કે માધવકુમાર રાખવું?' દરેક મિત્રો અને ઓળખીતાઓને નામ ફેરવ્યાની ખબર કેવી રીતે આપવી? એક દિવસ બધા મિત્રોને ચહાપાણી પાઈ નામ ફેરવ્યાનો ઉત્સવ કર્યો હોય તો? વગેરે વગેરે વિચારો તેને આવ્યા. અને છેવટે, એકદમ નવો વિચાર સુઝયો હોય તેમ, એકલું મી. માધવ જ રાખવાનું તેણે નક્કી કર્યું. કેટલું સરસ? માધવલાલ એટલે તો હજારો માધવલાલોમાનો તે એક. મી. માધવ એટલે તો આ કરોડો માણસની ભરેલી સૃષ્ટિમાં તે એકલોજ. પહેલામાં ટોળાની ગંધ આવતી હતી, બાજામાં તો તેનું પોતાનું જુદું વ્યક્તિત્વ લાગતું હતું. તેનો આત્મા, તેની માનવતા સૌ તેમાં - જુદાં તરી આવતાં હતાં. મી. માધવ! મી. માધવ! આખી રાત તેના મગજમાં એ નામનું રટણ ચાલ્યાં કર્યું.

બીજે દિવસે સવારે ઘાટીએ ચહા લઈ આવી બારણાં ઠોકયા. "માધવલાલ શેઠ! તુમચી ચાહ આણલેલી હય!" અને માધવલાલ

તેને બદલે જવાબ દીધોઃ "તમારૂં કહેવું ખરૂં છે. મને ઘણીવાર મારું નામ બરાબર છાપ નથી પાડતું એમ લાગતું. પણ તે બદલી શકાય એવો વિચાર મને આવેલો જ નહિ."

"પણ તમે તેમ કરશો તો લાગશે સરસ." દામિનીએ પોતે છેલ્લું કહેલું વાકય ફરી ઉચ્ચાર્યું.

માધવલાલ વિચારમાં પડયો. નવો ફેરફાર કરતાં પહેલાં જરા અઘરો લાગે ખરો!

"કોઈક દહાડો તો કરવો કેની તો જેટલો વહેલો તેટલો વધારે સારો" દામિનીએ ગભીર થઈ જઈને કહ્યું ને હાથ પરની ઘડીઆળ જોઈ. "ચાલો માસ્તર! હું હવે જાઉં. મારે તો હજી વાંચવાનું છે."

અને માધવલાલની નજરે લગભગ અદ્ધર ઉડતી હોય તેમ તે ચાલી જતી દેખાઈ. સાંજનાં સૂર્યકિરણો એના વસ્ત્રની અંદરથી આરપાર ઉતરતાં હતાં. માધવલાલને આમ પહેલે સપાટે આંજી નાખવાથી દામિનીને ખુબ આનંદ થતો હતો. અને માથામાં પાછળ ત્રિલોચન પ્રગટયું હોય તેમ, પોતાની પાછળ ખેંચાતી માધવલાલની પ્રસંશામુગ્ધ દૃષ્ટિને તે જોઈ શકતી હતી.

તે ગઈ અને માધવલાલે નિઃશ્વાસ મુકયો. "શું તેજસ્વી છોકરી છે?" વધારે આગળ વિચાર કરવાની તેનામાં શકિત રહી નહોતી.

બીજાઓની સાથે સંબંધમા આવતા પુરૂષ હંમેશાં પહેલા પુરૂષમાં વિચાર કરે છે. 'મને તે માણસો ગમ્યાં? અથવા મારે તેમનું કૈં કામ છે?' જવાબ હકારમાં આવે તો તે સંબંધ બાંધે છે અને નહીં તો તે બેપરવા થઈ ચાલ્યો જાય છે. સ્ત્રીની સંબંધ બાંધવાની રીત એથી ઉંધી છે. એ પોતાની જાતને એ માણસો પોતાને ગમ્યાં કે કેમ એ સવાલ નહીં પુછે; પણ પોતે તેમને ગમી? અથવા પોતાની છાપ તેમના પર પડી? આ પ્રશ્નોના

ઉત્તર પર તે પોતાનું વલણ નકકી કરશે. માણસો સારા છે કે ખોટા એ એને મન ગૌણ બાબત છે.

માધવે મનને પુછ્યુઃ "દામિની કેવી સરસ છોકરી છે? એનામાં બુદ્ધિ કેટલી છે?" અને હસીને કહ્યું, "ને કેવી એની સુંદરતા?"

દામિનીને પણ એક બીજું મન હતું ને દરેક બાબતમાં તે તેની સલાહ લેતી. તેણે ગર્વથી મનને કહ્યુઃ "માસ્તર બીચારા ભલા આદમી છે. એના ઉપર છાપ પાડવી એમાં કૈં મોટી વાત નથી, પણ છતાં બે ઘડી વાત કરવાને માટે કૈં ખોટા નથી. તું શું ધારે છે?" મને સતોષથી ડોકુ ધુણાવ્યુ ને તે જોઇ દામિનીને પણ આત્મસંતોષ થયો.

પારસમણિના સ્પર્શે લોહનુ કાંચન થઈ જાય તેમ દામિની સાથેના જરાકવારના સસર્ગથી માધવલાલના સ્વભાવની પાંખડીઓ ખીલી ગઈ. અને ધીમે ધીમે ચોક્કસ લાગવા માંડયુ કે પોતાનું નામ જુની ફેશનનુ છે અને તેથી બીલકુલ અસરકારક નહોતું લાગતુ. આખી રાત તેનાજ વિચારો આવ્યા કર્યા. તેણે પોતાનુ નામ કેમ ફેરવવું તેના ઉપાયો યોજવા માંડયા. 'માધવપ્રસાદ રાખવું કે માધવકુમાર રાખવું?' દરેક મિત્રો અને ઓળખીતાઓને નામ ફેરવ્યાની ખબર કેવી રીતે આપવી? એક દિવસ બધા મિત્રોને ચહાપાણી પાઈ નામ ફેરવ્યાનો ઉત્સવ કર્યો હોય તો? વગેરે વગેરે વિચારો તેને આવ્યા. અને છેવટે, એકદમ નવો વિચાર સુઝ્યો હોય તેમ, એકલું મી. માધવ જ રાખવાનું તેણે નક્કી કર્યું. કેટલુ સરસ? માધવલાલ એટલે તો હજારો માધવલાલોમાંનો તે એક. મી. માધવ એટલે તો આ કરોડો માણસની ભરેલી સૃષ્ટિમાં તે એકલોજ. પહેલામાં ટોળાની ગંધ આવતી હતી, બાજામાં તો તેનું પોતાનુ જુદું વ્યક્તિત્વ લાગતું હતું. તેનો આત્મા, તેની માનવતા સૌ તેમાં જુદાં તરી આવતાં હતાં. મી. માધવ! મી. માધવ! આખી રાત તેના મગજમા એ નામનું રટણ ચાલ્યાં કર્યું.

બીજે દિવસે સવારે ઘાટીએ ચહા લઈ આવી બારણાં ઠોકયાં. "માધવલાલ શેઠ! તુમચી ચાહ આણલેલી હય!" અને માધવલાલ

ચમકયો. હજુ તેને માધવલાલનું ગ્રામ્ય સ્વરુપ વળગી રહ્યું હતું તેથી આશ્ચર્ય થયુ. તેણે બારણાં ઉઘાડયાં અને ઘાટીએ અંદર આવીને ટેબલ પર ચહા મુકી. એટલામા સૂચના આપી. "ગણુ ! બગ ! આતા માલા માધવલાલ શેઠ નાંહી સાંગાયચા પણ માધવ શેઠ સાંગાયચા."

ગણુ મોઢું ફાડીને જરા વાર ઉભો રહી ગયો. "કાય ? કાય ? શેઠ ! તુમાલા માધવલાલ શેઠ નાંહી સાગાયચા પણ માવધ શેઠ સાંગાયચા ? કા બરા ? અસા બરા નાવ સોડુન અસા ટોકડા નાવ કસાલા કરતે ?"

આવા નિરક્ષર માણસને શું જવાબ આપવો તે માધવલાલને સુઝયુ નહીં "તુલા સાંગીલ તસા કર !" તેણે રોફથી જવાબ આપ્યો.

"બરા શેઠ" ગણુ આંખો મીચકારતો ચાલી ગયો માધવલાલે તે જોયુ ન જોયું કર્યું અને એક ઘુંટડે બધી ચહા પીધી અને શેઠની પાસે જવાની તૈઆરી કરવા માંડી.

સૌથી મોટી મુશ્કેલી શેઠની આગળજ વાત કરવાની હતી. તેમને તે શી રીતે કહે કે પોતે એક રાતમાં માધવલાલનો માધવ થઈ ગયો હતો ? તેઓ ભલે સુરજરામના સૂર્યરામ થયા હોય પણ માધવલાલનો માધવ થવાનો હક્ક તેઓ સ્વીકારશે કે કેમ એ શંકાની વાત હતી.

શેઠ પાસે તે ગયો ત્યારે તે દિવસે તેમને તેનું નામ વારંવાર વાપરવાનુંજ શૂર ચઢી આવ્યું હતું. માધવલાલ ! આનું આમ કરવાનું છે. માધવલાલ ! તેનું તેમ કરવાનું છે. વગેરે વગેરે. મહા-મહેનતે શેઠની પાસેથી ઉઠવાનો વખત થયો ત્યારે તેણે હીમત એકઠી કરીને આંખો પૃથ્વી પર ઢાળતાં કહ્યું, "શેઠ સાહેબ ! હું મારૂં નામ બદલવા માગું છું."

"શું ? શું કહ્યું ?" શેઠે સમજ્યા નહી હોય તેમ આંખો ફાડી.

હવે પાછા હડાય તેમ નહતું. "હું માધવલાલને બદલે મી. માધવ એવું ટુંકું નામ રાખવા માગું છુ."

શેઠ એક પળ સમજ્યા નહીં, પણ પછી માધવલાલે કહેલી હકીકત ધ્યાનમાં આવતાં તેઓ ખડખડાટ હસી પડયા. એકવાર પોતાને પણ આ નામનો પ્રશ્ન કેવો મુંઝવતો હતો તે તેમને યાદ આવ્યું ને હસવું શમ્યું, એટલે સહાનુભૂતિથી માધવલાલનો ખભો થાબડયો અને કહ્યું, " માધવલાલ...! માધવ! હું તમને મુબારકબાદી આપું છું. અસંતોષ એ પ્રગતિનું ચિન્હ છે. અને તમારી આ ઇચ્છાજ તમને પ્રગતિ કરવાની હોંસ છે તે બતાવી આપે છે. જાઓ, ફત્તેહ કરો."

શેઠના શબ્દોથી માધવલાલની આખમાં લગભગ આંસુ આવી ગયાં પણ તે તે જોવા ન રહ્યા. આવું મુશ્કેલ કાર્ય આટલું સહેલાઇથી પાર પડતા તેનો હર્ષ માતો નહતો

અકસ્માત બારણા પાછળથી દામિની વગર બોલેચાલે આવીને ઉભી રહી અને તેણે માધવલાલ તરફ ઠીક કર્યું એવું કહેતી હોય તેવું એક સ્મિત કર્યું "મી માધવ! કેટલી સહેલાઇથી તમે બધી મુશ્કેલીઓ પાર ઉતારો છો ?" તેના સ્વરમાં ઉત્તેજનની માદકતા હતી.

પોતાના નવા નામ સાથે સંબોધાએલા આ પ્રશંસાનાં વચનો સાંભળતાં માધવના આત્માએ દિવ્ય આનંદ અનુભવ્યો. " દામુબહેન! તમારીજ સુચનાના પ્રતાપે " તેણે આભારવચન કહ્યું.

દામિની જાણતી હતી છતા આ વચનો તેને અત્યંત કર્ણમધુર લાગ્યાં. પોતે આ માણસના આત્મા પર સત્તા ચલાવે છે એ વાતનું ભાનજ સુખદ હતું. તેને પોતાની શક્તિની વધારે અજમાયશ કરવાનું વધારે મન થયું. " પણ મી. માધવ! તમારા આ નવા નામ સાથે તમારાં આ દેશી ઢબનાં કપડાં નહિ ચાલે હોં. નહી તો તમારો ને તમારા નામનો મેળ નહીં ખાય !"

આ નવું દષ્ટિબિંદુ માધવને સુઝયુ નહોતું. તેણે દિન વદને નીચું જોઈ કહ્યું, " બેન ! મને એ વાત સુઝી નહોતી."

૧૫

" તેમાં નાહીંમત શું થાઓ છો? ઉલટું તમે અંગ્રેજી પોશાકમાં તો વધારે શોભી નીકળશો. તમારૂં કાઠું સરસ છે ને રંગે ગોરા છો. પછી શું જોઈએ ! "

માધવના મુખ પર હાસ્ય પથરાયું. "તમે એમ ધારો છો?"

" ત્યારે નહી ? " દામિનીની આંખો મસ્તીમાં હસી રહી. તે ખરેખર એમ ધારતી હતી કે માધવને માત્ર બનાવવાની જ તેની વૃત્તિ હતી તે સમજાતું નહોતું.

એક અઠવાડીઆમાં તો માધવલાલનો, મી. માધવનો અવતાર ફરી ગયો. તેણે પોતાના નવા નામ સાથેનાં એક હજારેક વીઝીટીંગ કાર્ડ છપાવી રાખ્યાં; અને દરજીને ત્યાથી શીવાઈ આવ્યાં કે તરત તેણે કોટ પાટલુન પહેરવાં શરુ કરી દીધાં. પોતાનામાં થએલા ફેરફાર જાહેર કરવા તેણે પોતાના નવા ડ્રેસમાં બધા મિત્રો અને ઓળખીતાઓને ઘેર જવા માંડયું. અને ફેરફાર પણ માત્ર એકજ વાતમાં થયો નહોતો. તેના ચસ્માની ફ્રેમ બદલાઈ; તેણે અક્કડ અને ટટાર રીતે ચાલવા માંડયું; તેણે સગીત અને ચિત્રોમાં વધારે રસ લેવા માંડયો. કોઈ અદૃશ્ય હાથ તેનું આખું ઘડતર બદલવાને મથી રહ્યો હતો.

અને માધવ અસંસ્કારી નહોતો. તે ગરીબ વિધવાનો પુત્ર હોઈ એકલે હાથે એમ. એ. સુધી ભણ્યો હતો. પણ ગરીબાઈ અને નિરાધારીને કારણે તેનામાં કેટલાક પ્રકારની ગ્રામ્યતા રહી ગઈ હતી. તેના સ્વભાવમાં ગરીબાઈ અને શ્રીમંતો તરફની માનવૃત્તિ પણ તેને લીધેજ પેસી ગઈ હતી. વગર બોલાવ્યે કોઈની સાથે એક શબ્દ ઉચ્ચારી શકતો નહી અને તેનાં આશાસ્વપ્નોનો વિસ્તાર પણ હજુ સુધી સાંકડો–વધારેમાં વધારે બસો અઢીસોનો પગાર, એક નાનીશી ઓરડી, કોઈક દહાડે આવવાની હતી એવી એક નાનીશી પત્ની, પોતાની ઘરડી માતા અને થોડાંક છોકરાં–એટલો જ હતો.

પણ તેણે નામ બદલ્યું, વેષ બદલ્યો અને તે ન જાણે તેમ તેનો આત્માએ બદલાવા માંડયો. અત્યારસુધી નિષ્ક્રિય શાંતિ અને

એકાગ્રતા તેના જીવનમાં વ્યાપી રહ્યાં હતાં તેને બદલે કાગળની ટીકડીઓ પાણી સ્પર્શતાં ફુલીને ફુલના આકારમાં બદલાઈ જાય તેમ આ નવી અસરથી તેનાં સ્વપ્નનો વિસ્તાર થવા માંડ્યો. નાની ઓરડીને બદલે એક નાનોશો ફ્લેટ, નાનકડી પત્નીને બદલે એક સ્મિતમુખી ભાર્યા; અલબત્ત છોકરાં તો ખરાં જ, અને મા પણ.

પોતાની સત્તાનું સુંદર પરિણામ જોતાં દામિનીને પણ આનંદ થતો. ઘણી વાર તે માત્ર સૂચનાઓ જ કરતી, કોઈ કોઈ વાર તે માધવને ધમકાવી પણ કાઢતી, તેને કોઈ કોઈ વાર આવા વ્યક્તિત્વ વિનાના માણસ પર તિરસ્કાર પણ આવતો હતો. પણ એને છોડી દઈને પોતાની સત્તાના પરિણામનો પ્રત્યક્ષ આનંદ તેને છોડી દેવો ગમતો નહોતો. દયાબહેનના દાબનો ત્રાસ વધારે લાગે ત્યારે એવું આશ્વાસન દામિનીના આત્મવિશ્વાસને વધારે દૃઢ કરતું

દયાકોર જેવી પાકી સ્ત્રી આ ફેરફારોને ન જુએ એવું તો બને જ નહીં. એક પાસ દામિની બદલાતી, બીજી પાસ શેઠનો સેક્રેટરી માધવ બદલાતો. એ બેની વચ્ચે કૈં સંબંધ હોઈ શકે એવું પહેલાં એને નહોતું લાગતું, પણ કૈંક અસ્પષ્ટ રીતે બે ફેરફારો વચ્ચે કંઈક સંબંધ છે, તેનાં કાર્યકારણો એક છે એવું તેને લાગવા માંડ્યું. તેણે જે હોય તે શોધી કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો.

શરુઆતમાં એકદમ તેનાથી કંઈ જ પકડાયુ નહીં. દામિની માધવની જોડે વાતો કરવા કદી બેસતી નહીં કે તેને મળવાના પ્રસગો પણ ખાસ યોજ્યા છે એવું દેખાડતી નહી. માત્ર ઘરમાં હરતાં ફરતાં સહેજ મળી જવાતું હોય ત્યારે થોડીક વાત તે બંને કરી લેતાં માધવ તે વાત પર જીવતો અને તેનો અક્ષરશઃ અમલ કરતો. દામિની દૂરથી તે જોઈ ગર્વ પામતી અને સંતોષ માનતી. તે જાણતી કે દયાબહેન એક વખત જો સહેજ પણ શકા પામશે તો તેમની સત્તાના સામ્રાજ્ય આગળ તેનો આ નાનોશો આનંદ ટકવાનો નથી.

પણ જેટલું ડહાપણ પરવશ પડેલી સ્ત્રી રાખી શકે તેટલું ડહાપણ એકવાર જેની કલ્પના ઉત્તેજાઈ હોય એવો પુરુષ કદી રાખી શકયો છે? અને જે સ્ત્રીની અસરથી તે ઘડાય તે સ્ત્રીનાં સ્વપ્ન ન જુએ–ભગિની રૂપે, પત્ની રૂપે, માતા રૂપે, કે પુત્રી રૂપે–એવો પુરુષ કદી પાકયો છે? ત્યારે દામિનીનાં સ્વપ્નો માધવ ન જુએ એવું બને જ કેમ? અને તેનાં સ્વપ્નાં જુએ તો તેને મળવાના વધારે પ્રસંગો યોજ્યા વિના તેનાથી રહેવાય જ કેમ? દામિનીને કંઈને કંઈ મિષે તે મળવાના પ્રસંગો શોધી કાઢતો અને તેની સાથે વાત કરવાની પળો બને તેટલી લંબાવતો.

૩

દયાકોર ચેત્યાં. તેમને માસ્તરનાં ને દામિનીનાં લક્ષણ સારાં ન લાગ્યાં. તેમણે દામિનીને બોલાવીને હુકમ ફરમાવ્યો: " પેલા ત્રણ બદામના માસ્તર સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ આજથી રાખ્યો છે એમ મને જણાશે તો ભણવા ગણવાનું મુકી દઈ અહીંથી વિદાય થઈ જવું પડશે. " તેમણે જેલરની સખ્તાઈ સ્વરમા આણીને કહ્યું.

એમાં જો માયાનો અંશ હોત તો દામિની જરુર તાબે થાત. એને માધવ માટે કોઈ પ્રકારનું માન નહોતું, ભાવ પણ નહોતો. માત્ર પ્રયોગશાળામાં પ્રયોગ થતી વસ્તુ પર પ્રોફેસરને જેટલો રસ હોય છે તેટલો જ રસ તેને તેનામા હતો, પણ દયાકોરના સત્તાશીલ અવાજે તેની પોતાની સત્તાની ભાવના વધારે ઉશ્કેરાઈ. માધવની સાથેના એના સંબંધમાં વાંધો લેવા જેવું શું હતું કે દયાબહેનને આવું કહેવું પડે? એને શું માણસ તરીકે કોઈની સાથે બોલવાનો પણ અધિકાર નહોતો? પણ જવાબ દેવાની તેનામાં હીમત નહોતી અને એકવાર દયાબહેનની આજ્ઞા થઈ એટલે તે ઉથાપાય એમ પણ નહોતું. નિરાધારીનાં, ગુસ્સાનાં આંસુ દાબતી દાબતી તે ત્યાંથી ચાલી ગઈ. તેણે માધવને છેલ્લીવાર મળી લેવાનો સંકલ્પ કર્યો. માધવની આંખો તેને શોધતીજ હશે એમ તેને ખાત્રી હતી. તે બાગમાં ઉતરી.

દામિનીમય માધવની દૃષ્ટિ દામિની બાગમાં ઉતરે ને ન પડે એવું બને જ નહીં. પા કલાકમાં તે પણ સૌની દૃષ્ટિ ચુકાવી બાગમાં ઉતરી પડ્યો.

મહાશોકમાં હોય તેમ હથેલીમાં માથું ટેકવીને દામિની બાસ્ટી પર બેઠી હતી. એની આંખમાંથી આંસુ પડતાં હતાં.

માધવનું અંતઃકરણ ચીરાઈ ગયું. "દામુબહેન! આ શું? કેમ રડો છો?"

દામિનીએ ઉંચું જોયા વગર રડ્યાં જ કીધું. થોડી વારે તેણે આંખો લુછીને ઉંચું જોયું. "માધવ! બહેનનો હુકમ થયો છે કે મારે તમારી સાથે આજથી બોલવાનું બંધ કરવું."

માધવનું હૃદય સહેજવાર ચાલતું અટકી ગયું. "શું? શું કહ્યું?"

"બહેનનો હુકમ થયો છે કે મારે તમારી સાથે બોલવું નહીં." દામિનીએ ફરી તેનું તે વાક્ય કહ્યું. "મને તે બાબતનું કંઈ લાગતું નથી પણ બહેન વિચારીને કે અવિચારીને ધારે તેવો હુકમ કરે ને તે મારે પાળવો? હું શું માણસ છું કે ઢોર?"

માધવનું હૃદય ઘવાયું. દામિનીનાં અશ્રુનું કારણ પોતે નહીં પણ તેનું અભિમાન હતું એ ભાને માધવનું હૃદય ઘવાયું. પોતાની સાથે બોલવું બંધ કરવું પડે તેનું તેને જરાએ દુઃખ થતું નહોતું. તેને શું બોલવું તે સુઝયું નહીં. "બહેન! બાઈસાહેબ કહે એટલે બીજું શું થાય?"

દામિની દયાથી આ માનવજંતુ તરફ જોઈ રહી. "ચાલો, તમે શાના રડો છો? તમને તો કોઈ કંઈ કહેતું નથી!"

માધવનો અવાજ છેક ગળગળો થયો. "દામુબહેન! તમે છેક દયા વગરનાં છો. તમારા વગર–તમારી સલાહ વગર–" તેણે સુધાર્યું, "મારાથી કેમ જીવાશે?"

દામિનીએ અનુકંપાથી તેના તરફ જોયું. "બીજું શું થાય?"

ડુબતો માણસ છેલ્લી ઘડીએ અપ્રતિમ હીંમત બતાવે તેમ દામિની વગરના જીવનમાં આવવાના અંધકારે માધવમાં અપૂર્વ

સાહસ આવ્યું. "દામુબહેન ! દામુ ! એક રસ્તો છે. મને તમે પરણશો? તમે ધારો છો તેવો હું છેક નમાલો નથી. તમને હું દેવી કરીને પૂજીશ." પોતે કરેલા સાહસથી ગભરાયો હોય તેમ તેણે નીચે જોયું.

દામિની ચમકી. તે–તે–આ–આ માણસને–માધવને પરણે ? એક પળ તે તિરસ્કારથી ધ્રુજી ઉઠી. શી માણસની ધૃષ્ટતા? તેને માધવને એક તમાચો મારીને કાઢી મુકવાનું મન થયું

પણ બીજીજ પળે તેનો વિચાર બદલાયો. શા માટે નહીં ? દામિની કંઈ તેની સગી બહેન નહોતી. તેના પિતા સાધારણ સ્થિતિના માણસ હતા. ને આમ વર્ષોનાં વર્ષો દયાબેનની દયા પર જીવ્યા કરતાં તે આ માણસને પરણે તો શું ખોટું ? પોતે જેવો ધારશે તેવો ઘાટ તેને તે આપી શકશે. પરમેશ્વરને પણ સૃષ્ટિ બનાવવામાં ને સત્તા ચલાવવામાં આટલો આનંદ પડે છે, તો પોતે પણ પોતાની નાનકડી સૃષ્ટિ બનાવે તેમાં શું ખોટું ?

"માધવ ! હુ પરણું પણ એક શરતે." તેના અવાજમાં લાગણી કે આવેશનો અંશ નહોતો. "આખી જીંદગી મારું કહ્યું કરવું પડશે."

માધવ આ નવા અણધારેલા આવેલા સુખથી ગભરાઈ ગયો. દામિની તરફ એક ડગલુ આગળ ભરવાની તેની હીમત નહોતી. "કબુલ છે" તેણે છેક બીતાં બીતાં કહ્યું.

દામિની ઉઠી. માધવનો હાથ તેણે પોતાના હાથમાં લીધો. "ચાલો, બહેનને કહીએ." તેણે સ્વસ્થતાથી કહ્યું ને બંગલા તરફ ચાલવા માંડ્યું.

"હા, ચાલો." નીરાધારીથી માધવ ખેંચાયો.

આવા નીરસ જણાતા દંપતિના જીવનમાં રસ રેડતી હોય તેમ કોકિલા ક્યાંઇકથી ટહુકી રહી.

જીવનમાંથી જડેલી

ખંડ બીજો

નિર્જનતા

૧

બારડોલી તાલુકામાં ભુવાસણ નામે એક ગામ છે. મોટા શહેરની શેરીઓની બે ઓળો થાય એવડો એનો વિસ્તાર છે. સત્યાગ્રહની લડતના હજારો યાત્રીઓએ જેનાં દર્શન કર્યાં છે એવું એ ગામ આજે પણ સરભોણની નજીક ખડું છે.

એ ગામમાં આજથી દશેક વર્ષ પહેલાં એક આંધળા રામજી પટેલ રહેતા હતા. ડોસાનો એક દીકરો મરી ગયો હતો; એક દીકરો આફ્રીકા વસતો હતો; બે દીકરીઓએ પરણીને સાસરવાસ માંડયો હતો. ઘરમાં એક વિધવા વહુ અને ઘરડા પટલાણી હતાં.

વિધવા વહુ નિર્મળાની ઉમ્મર આશરે પચીશેક વર્ષની હતી. એ રોજ ઘરમાં કામ કરતી, રાંધતી, ડોબાં દહોતી અને કુવેથી પાણી ભરી લાવતી. ગામમાં સૌ એને થોડાબોલી ગણતા. ને ખરી વાત એ હતી કે એ ભાગ્યેજ કોઈની જોડે વાત કરવા ઉભી રહેતી.

આ નિર્મળાનો ગત ઇતિહાસ આ પ્રકારનો હતો. તે નાની હતી ત્યારે આફ્રીકામાં ઉછરી હતી. તે જરા સમજણી થઈ ત્યારથી માબાપ સાથે મુંબઈમાં વસી હતી ને પરગામ વસી સુંવાળા થએલા તેના પિતાના આત્મામાં પુત્રીને કેળવવાની હોંશ જાગી હતી. તેમણે

નિર્જનતા

૧

બારડોલી તાલુકામાં ભુવાસણ નામે એક ગામ છે. મોટા શહેરની શેરીઓની બે ઓળો થાય એવડો એનો વિસ્તાર છે. સત્યાગ્રહની લડતના હજારો યાત્રીઓએ જેનાં દર્શન કર્યાં છે એવું એ ગામ આજે પણ સરભોણની નજીક ખડું છે.

એ ગામમાં આજથી દશેક વર્ષ પહેલાં એક આંધળા રામજી પટેલ રહેતા હતા. ડોસાનો એક દીકરો મરી ગયો હતો; એક દીકરો આફ્રીકા વસતો હતો; બે દીકરીઓએ પરણીને સાસરવાસ માંડયો હતો. ઘરમાં એક વિધવા વહુ અને ઘરડા પટલાણી હતાં.

વિધવા વહુ નિર્મળાની ઉમ્મર આશરે પચીશેક વર્ષની હતી. એ રોજ ઘરમાં કામ કરતી, રાંધતી, ઢોબાં દહોતી અને કુવેથી પાણી ભરી લાવતી. ગામમાં સૌ એને થોડાબોલી ગણતા. ને ખરી વાત એ હતી કે એ ભાગ્યેજ કોઈની જોડે વાત કરવા ઉભી રહેતી.

આ નિર્મળાનો ગત ઇતિહાસ આ પ્રકારનો હતો. તે નાની હતી ત્યારે આફ્રીકામાં ઉછરી હતી. તે જરા સમજણી થઈ ત્યારથી માબાપ સાથે મુંબઈમાં વસી હતી ને પરગામ વસી સુંવાળા થએલા તેના પિતાના આત્મામાં પુત્રીને કેળવવાની હોંશ જાગી હતી. તેમણે

નિર્મળાને અંગ્રેજી પાંચ ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ કરાવ્યો, તેનામાં સુઘડતા અને સસ્કારની હોંશ જગાડી. પાટીદારી કઠણ ઉચ્ચારોને બદલે શહેરના ઉચ્ચારો ઉચ્ચારતી પોતાની પુત્રીને જોઇ તેમનો આત્મા આનંદ પામ્યો. ને છેવટે આફ્રીકામાં નજરમાં ખુંપી ગએલો રામજી પટેલનો કરસન–કરસનદાસ એમને ફરી મળ્યો ત્યારે પુત્રીનું જોડું એની સાથે મેળવતાં એમને પોતાનો આત્મા કૃતકૃત્ય થએલો લાગ્યો.

આ નિર્મળાનો પાછલો ઇતિહાસ. વધારામાં એટલું ઉમેરવાનું કે વિધિ એટલો ક્રૂર થયો કે આવી નિર્દોષ સાદી બાળાનું સરલ સુખ એને ગમ્યુ નહીં અને કરસનદાસ બે ત્રણ વર્ષ રહી આફ્રીકામા તાવથી મૃત્યુ પામ્યો અને થોડે દિવસે નિર્મળાના માતપિતાએ પ્લેગમાં ઉપડી ગયાં ત્યારથી તેની હસતી દુનીઆ રડતી થઈ ગઈ. એનો પ્રસન્ન, હોંસીલો આત્મા કરમાઈ ગયો. એ જીવનનાં સૌ સ્વપ્નાં પાછળ મુકી, સાસુ–સસરાની સેવામાં જીંદગીના બાકીના દિવસો ગાળવા તે ભુવાસણ ગામમાં આવી રહી.

૨

ભુવાસણ ગામમાં આવ્યા પછી એક આખું વર્ષ નિર્મળાએ ઘરમા ભરાઈ રહી શોક પાળ્યો. એ શોક બહારના દેખાવનો નહીં પણ તેના ખરેખરા અંતરનો હતો. તેનો આત્મા કકળી ઉઠતો. તે વારંવાર ચોધાર આંસુએ રડતી. એક બે વાર તેણે દુનીઆના અંધારાથી ગભરાઈ આપઘાત કરવાના નિષ્ફળ પ્રયત્નો પણ કર્યા હતા. ભુવાસણની નવી અજાણી દુનીઆમાં આખો અવતાર પુરો કરવાનો છે એ વિચારેજ તેનુ આખું અંગ ધ્રુજી ઉઠતું. આસપાસની ભોળી પાડોશણો તેનું દુઃખ જોઈ સમજે અણસમજે તેને સાંત્વન આપવા આવતી પણ તેથી તેને પોતાનું દુઃખ વધારે તીવ્ર થતું જતું દેખાતું.

આમ નિર્મળાના કલાકો ગયા, દહાડા ગયા, મહીનાઓ ગયા અને છેવટે વર્ષો વીત્યાં. ધીમે ધીમે તેના અંતરમાં એક પ્રકારની

જડતા આવવા માંડી. ઘરડી, માયાળુ સાસુનો ભાર ઓછો કરવા તેણે ઘરકામ માથે લીધું.

પણ આ નવી દુનીઆ સાથે ઐક્ય સાધતાં, ડગલે ને પગલે તેનું અંતર પાછું પડતુ. છાણ વાસીદાં કરતાં મહાપ્રયત્ને તે પોતાનું મુખ સીધું રાખી શકતી. વાસણ ઘસી કઠણ થતા જતા પોતાના હાથ જાણે પારકાના હોય એમ ઘૃણાથી તે જોઈ રહેતી. ઉઘાડા પગે ફરતાં કાળા થતા નખ ને મેલા મેલા પગ પર ધ્યાન જતું ત્યારે ઉતાવળી ઉતાવળી ઘરમાં જઈ ભેઢું પાણી ઢોળી તેને ઘસીઘસીને સાફ કરતી.

પણ સૌથી વધારેમા વધારે દુઃખ તો તેણે જ્યારે પહેલ વહેલું કાછડો વાળી લુગડું પહેર્યું ત્યારે થયુ. તેનું ચાલત તો તે આખા જન્મારા સુધી દુઃખ વેઠીનેએ આવું ન કરત. પણ વિધવા સ્ત્રી ગામડા ગામમાં ગામના રીવાજ કરતાં જુદી જાતનું લુગડું પહેરી શકે એટલી હીમત બતાવવા માટે એક વીરાંગનાની શક્તિ જોઈએ, અને નિર્મળા વીરાંગના તો નહોતીજ. તે એક સાધારણ, સાદી, શહેરમાં ઉછરેલી કુમારિકા આ ગામડામાં વિધવા થતાં આવીને પડી હતી. એનામાં એવી હીંમત કલ્પવી એજ લગભગ અશક્ય હતું.

છતાં તેના આત્માએ આ વાત પર મહીનાઓના મહીનાઓ સુધી બંડ ઉઠાવ્યુ તો ખરુજ, અને શહેરની કોઈ સ્ત્રીને ભુલેચુકે તે કદી જોતી તો ફરી પાછો એટલાજ બળથી તેને ઉદ્વેગ થઈ આવતો. પેલા સાબરની જેમ એ પણ બનતું હોત તો જરુર પોતાના ઉઘાડા પગ જોઈને તે જંગલમાં નાસી જાત.

પણ નિર્મળાના ગમે તેટલા બંડ છતાં તેને ધીમે ધીમે ગામડાનાં વળગણ વળગવા માંડયાં. તેનો પોશાક બદલાયો, તેનાં રંગરુપ બદલાયાં, તેની ચાલ બદલાઈ, તેનો ચહેરો પણ બદલાયો, કોઈ જાણે

નહીં કે વર્ષો પર લટકાળી ચાલે ચાલતી સુઘડ ને આકર્ષક નિર્મળા તે આજ હશે. ને છેવટે રહીસહી તેની ભાષા પણ બદલાઈ.

નિર્મળાને જ્યારે પહેલવહેલું તેના ગામડીઆ ઉચ્ચારોનુ ભાન થયું ત્યારે તેનો આત્મા બળીને રાખ થઈ ગયો. પોતાની આ એક પુરી સપત્તિ પણ કોઈ લઈ જશે એ બીકે તેણે બોલવાનું ખુબજ ઓછું કરી નાખ્યું ને ત્યારથી તેણે, લગભગ મુંગી, યત્રની પુતળી હોય તેમ કામ કરવા માંડયું. એનામાં થએલા આ ફેરફાર તરફ કોઈએ ખાસ ધ્યાન આપ્યુ નહીં. વિધવા સ્ત્રી ઓછું બોલે ને કોઈની જોડે ભળે નહીં તેમાં તો તેની સુશીલતા ગણાય. તેમાં કોઈએ વિચાર શો કરવો ?

પણ માણસ એ એક સહવાસશીલ પ્રાણી છે. કાં તો યોગની કે કાં તો ગાંડપણની એ બે દશા શીવાય એને બોલ્યા વગર, વાત કર્યા વગર કે બીજાના સહવાસમાં આવ્યા વગર ચાલતું નથી. એનાથી એકલાં આનંદ થતો નથી. શોકમાં પણ એને બીજા માણસના આશ્વાસનની જરૂર પડે છે. પોતાની શકિતઓ બતાવવા કે પોતાની નિષ્ફળતાઓથી નાસવા તે બીજા માણસનો સહવાસ શોધે છે. 'એકલુ તો વનમાં ઝાડે ન હશો ' ને એકલો માણસ લગભગ મરેલા જેવો જીવે છે.

પણ નિર્જનતા ઘણા પ્રકારની હોય છે ને ભરવસ્તીમાંએ માણસ સહરાના રણ જેવી નિર્જનતા—એકલતા અનુભવી શકે છે. માણસ વાત કરવા માંગે છે તે ગમે તેની સાથે નહી. સુખદુઃખના પ્રસગો રસ્તાના ચાલનારને નથી કહેવાતા. હૃદયની ઊર્મિઓ અને મગજમાં ઉઠતા તર્કો સમાન ભૂમિકાના માણસો શીવાય બીજાને કહેવામાં રસ નથી આવતો, ને તે ન હોય તો જીવન લગભગ શુષ્ક – નિર્જન થઈ રહે છે.

ને સાથે સાથે માનસના વિકાસને માટે આ બહારની દુનીઆની

સાથેનો સંબંધ આવશ્યક છે. ઝીણીઝીણી કુટુતા ભુલવા, આસપાસની સૃષ્ટિ સાથે એકતા અનુભવવા એને ટોળામાં જેટલો ઉત્સાહ આવે છે તેટલો બીજા કશાથી આવતો નથી. નિર્મળાનો બહારની દુનીઆ સાથેનો લગભગ બંને પ્રકારનો સંબધ તુટી ગયો હતો. તેનું કોઈ મિત્ર નહતું અથવા મૈત્રી કરવા યોગ્ય આખા ગામમાંથી કોઈ તેને જડતું નહીં ને ભુવાસણ જેવા શાંત અને એકમાર્ગી ગામડામાં બીજા કોઈની સાથે સંબંધમાં આવવાનાં કે વિકાસનાં બીજાં સાધનો તો શાં હોય ?

પરોઢમાં ઉઠી, ઢોબાં દોહી ગામના કુવે પાણી ભરવા જતી નિર્મળાનુ ચિત્ર કોઈ ચિત્રકાર દોરે તો સુક્કી, શામળી, મોટી આંખો અને બેઠેલા ગાલવાળી અને ખુબ તાણીને બાંધેલા વાળપર ઉજળાં બે બેઢાં મુકી, કાછડો વાળવાથી ઉઘાડા રહેલા પગથી શરમાતી હોય તેમ ચાલતી તે ગામડાની સુદરી કે સ્ત્રી જે કહો તે હતી

૩

રામજી ડોસાનો પુત્ર ભવાનજી આફ્રીકાથી ઘણાં વર્ષે પાછો આવ્યો હતો

ઘણે વર્ષે દીકરો ઘેર આવવાનો સાભળ્યો ત્યારથીજ ડોસાડોસીના મન ઉશ્કેરાએલાં હતા ને જ્યારથી તે ઘેર આવ્યો ત્યારથી દીકરો શું શું ખાશે અને શું શું કરશે તેની ચિતામાં બનેનાં ચિત્ત નિમગ્ન રહેતાં.

નિર્મળાના એક સરખા ફેરફાર વિનાના જીવનમાં તેથી કૈં વેગ આવ્યો હતો. જે દુનીઆમાં ઘણા કાળ પૂર્વે તે એકવાર વસી હતી તે દુનીઆમાંથી બે મનુષ્યો સદેહે આવવાનાં હતા. કોઈએ કહ્યું નહોતું તોએ એના હાથે સુઘડ બનેલું ઘર તેણે ફરી ફરી વાર વાળ્યું-ઝાડયું. છાજલી પરના વાસણો આરસી જેવાં તગતગતાં કીધા, ને વગર બોલ્યેચાલ્યે તેણે આતુરતાથી બંને જણાની વાટ જોવા માંડી.

છેવટે તે બંને મિત્રો આવ્યા. દયાળજીએ ભવાનજીના મુખેથી ભાભીના ભણતર વિષે સાંભળ્યું હતું એટલે સ્વાભાવિક જિજ્ઞાસાથીજ તેણે નિર્મળા તરફ જોયું. અને જે સ્ત્રી વિષે ભવાનજી વાત કરતો હતો તે આજ હશે એવું એકવાર એની આંખોએ માન્યુંએ નહીં. તેણે વગર બોલ્યેચાલ્યે પોતાની નજર બીજી તરફ વાળી દીધી અને જાણે કૈં બન્યુંજ ન હોય તેમ ભવાનજી જોડે આડી તેડી વાતો કરવા માંડી.

નિર્મળાએ એ દૃષ્ટિમાં રહેલાં નિરાશા ને તિરસ્કાર જોયાં. આટલાં વર્ષે પહેલીજ વાર ઉમળકો અનુભવતું તેનું હૃદય ધરતી માર્ગ આપે તો સમાઈ જવાને તૈયાર થઈ રહ્યું. તેની આંખે અંધારાં આવ્યાં અને ચકર ચકર થતા મગજે તે પાછલા વાડામાં લાકડાં લેવા ચાલી.

આંધળા રામજી ડોસાએ ઢોલીઆ ઉપર બેઠાં બેઠાં ભવાનજીનો અવાજ સાંભળ્યો. "બેટા ! આયવો ?" તેમના એ સ્વરમાં પુત્ર-વાત્સલ્યના અનેકાનેક ભાવ હતા.

"હા બાપા ! આ મારા મિત્ર દયાળજીને જોડે લેતો આવ્યો છું. બહુ વિદ્વાન માણસ છે. આફ્રીકામાં એ ગયે વર્ષે મારી જોડે હતા, અને મુંબાઈ મળી ગયા એટલે કહ્યું કે ચાલો, પંદર દહાડા સાથે ગમ્મત કરીશું."

"ઠીક કયરું, બેટા. ભાઈ! અમે તો ગામડાના માણહ, અમને હેરની રીતભાત નો આવડે પણ ઘર તમારું હમજજો અને જે જોઈએ તે માંગી લેજો." ડોસાએ ખરા ભાવથી વિવેક કર્યો. દયાળજી આ ભાવ જોઇ નમ્ર થયો.

"હા કાકા, હું જરાયે શરમાઉં તેવો નથી.તમે નિશ્ચિંત રહેજો."

તે દિવસથી દયાળજી અને ભવાનજીની જોડી ઘરમાં વસવા લાગી. માળીઆ વગરનું ઘર હોવાથી બને મિત્રો ઓશરીમાં ઢોલીઓ ઢાળી બેસતા અને એમની જોડે વાતો કરે એવા ગામમાં કોઈ બહુ

ન હોવાથી એકલા એકલા જ આખા ગામની, દેશની, પરદેશની, રાજ્યની, ધર્મની, સમાજની, રીવાજની, રુઢિની મનફાવે તેવી વાતો કરતા. એમની વાતોના સ્વર રાંધતાં ને કામ કરતાં નિર્મળાના કાનમાં પેસતા તે ધ્યાન દઈ સાંભળતી. બુદ્ધિશાળીઓના વર્ગમાં એમના અભિપ્રાયો કે વાતોને વજન મળે એવુ ન હતું અને એમની દૃષ્ટિ-મર્યાદા પણ ઘણી સાંકડી હતી, પણ નિર્મળાનો તૃષાતુર આત્મા ચાતક પક્ષી સ્વાતિબિંદુ ઝીલે એટલા રસથી એ વાતોને ઝીલતો. તે ગુપચુપ મુંગી મુંગી પોતાનું કામ કરતી. કદી આ મિત્રોની પાસે આવવાની પણ હીંમત ધરતી નહીં; અને નોએ બ્હારની વિશાળ દુનીઆ સાથે તુટેલો સંબંધ ફરી વાર જોડાયો હોય તેમ તેને એક પ્રકારનું સુખ એમની વાતો દૂરથી સાંભળતાં લાગતું.

નિર્મળા એક દિવસ પાણીના બેઢા ભરી ઘરમાં આવતી હતી. દયાળજી ઓશરીમાં ઢોલીઆ પર આડો પડી એક અંગ્રેજી પુસ્તક વાંચતો હતો. ભવાનજી ત્યા નહતો

નિર્મળાને જોતાં દયાળજીએ ઉંચુ જોયું. “ભાભી! ભવાન ક્યાં ગયો?” તેણે પહેલી વખત નિર્મળા સાથે વાત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

નિર્મળા ગુંચવાઈ વર્ષોની કોઈની સાથે ન બોલેલી જીભે બંડ કીધું. “ઈહાં ઓહે આટલામાં—જંગલ ગયા ઓહે.” તે બોલતાં બોલી પણ પછી પસ્તાઈ. તેણે ઘરમાં જવા માંડ્યું.

“ભાભી! કોઈ ખાતું નથી. આમ નાસાનાસ શું કરો છો?”

નિર્મળા જરા અચકાઈને ઉભી રહી “તમારી તો મેં ઘણી વાતો સાંભળી હતી અને તમે તો આ ગામડામાં ગામડીઆ જેવાં થઈને રહ્યાં છો.”

એક ઉંડો નિઃશ્વાસ નિર્મળાના મુખમાથી અજાણ્યે નીકળી ગયો. “ભાઈ! એ વાત હું કામની? હું તો હવે મરી રહી હમજો.” તેની આંખમાં ઝળઝળીઆં ભરાઈ આવ્યા.

" એમ ઓછું શું આણો છો ભાભી? તમારા જેવાએ તો આપણી કોમનો ઉદ્ધાર કરવા બહાર પડવું જોઈએ. તમે એક કામ કરો તો? મુંબાઈમાં 'મહિલાઆરામ' નામની સંસ્થા છે તેમાં થોડા દિવસ જઈને કેમ રહેતાં નથી? તમારું જ્ઞાન પાછું તાજું થશે ને તમે ઉપયોગી જીવન ગાળી શકશો." સામેથી ભવાનજીને આવતો જોઈને તેણે ઉમેર્યું: "ભવાનજી! હુ ભાભીને કહુ છું કે તમે મહિલાઆરામમાં જઈને રહો તો કેવું?"

ભવાનજીએ જરા શંકાથી બનેના સામુ જોયું નિર્મળા સામે જોઈ તે જરા તિરસ્કારથી હસ્યો. " ખાસી વાત! ભાભી હવે મહિલાઆરામને લાયક રહ્યા નથી. એમનો આત્મા આ છાણવાસીદા-મા ખુપી ગયો છે" એનું ક્રૂર હાસ્ય નિર્મળાને ડારી રહ્યું.

આ પળે જીભ કચરીને નિર્મળાને મરી જવાનું મન થયુ. પોતાની ભયંકર અવદશાનો સામટો ખ્યાલ તેને એક વિપળમાં થયો ને ગયો. તે વધારે થોભ્યા વગર નીચી વળી ઘરમાં પેઠી. પાછળથી આવતા બે મિત્રોના હસવાનો અવાજ તેના કાનમાં ગણગણ્યા કર્યો. આખા–ભર્યા જગતમાં પોતાનું કોઈ નથી એ ભાન એને એ ટાણે તીવ્ર થયુ. ત્રાસદાયક નિર્જનતા તેના અંતરના ખુણે ખુણામાં પ્રસરી રહી.

૪

જે નિશ્ચય આખા દસ વર્ષમાં નિર્મળા ન કરી શકી તે ભવાનજીના ક્રૂર હાસ્યે પ્રેરાઈ તેણે પળભરમાં કર્યો. તેણે ભુવાસણ ગામ છોડવાનો દૃઢ સંકલ્પ તે જ ઘડીએ પોતાના મન સાથે કર્યો.

રાત્રે સૌ જંપ્યા ત્યારે તેણે પોતાની નાનીશી બચકી બાધી. થોડાં લુગડાં ને જન્મારાનુ સાચવી રાખેલુ પાચ સાત રુપીઆનું પરચુરણ ને પાંચ પચીસનો રુપાનો ઝીણો ઝીણો દાગીનો એટલી એની તે વખતની પુંજી હતી.

બચકી હાથમાં લઈને પાછલે બારણેથી બહાર પડીને વંડી

કુદી રસ્તા પર આવી તેના કઠણ થઈ રહેલા પગોને ખરબચડી ભોંય કે અંધારા રસ્તા નડયા નહીં. સવાર પડતાં પહેલાં તો તે બારડોલી સ્ટેશને જઈ પહોચી. એણે મુંબાઈની ટીકીટ કઢાવી અને ગાડી આવતાં જે પહેલો થર્ડ કલાસનો ડબો તેના જોવામાં આવ્યો તેમાં જઈને તે બેઠી.

ગાડી ઉપડી પણ સાથમાં બેઠેલા ઉતારુઓ તરફ જોવાની એને ફુરસદ કે હીંમત નહતાં. તેણે બારી બહાર જોયા કર્યું અને પોતાના ભાવિનો વિચાર કરવા માંડયો. ગાડીમાં બેસતાં સુધી ઉશ્કેરાટમાં પોતે ભરેલાં પગલાંની ભયંકરતા તેને સુઝી નહોતી તે હવે ગાડીની ગતિ જેટલા જ વેગથી તેના મગજમાં ઉભરાઈ. તેને વર્ષો પહેલાં જોએલુ મુંબઈ સાંભર્યું. પોતે મુંબઈ એકલી જઈને કયાં જશે ? શું કરશે ? કોઈનું ઓળખાણ નહોતું. પાસે પૈસાએ નહોતા. ને હોય તોએ તેના જેવી અજાણી સ્ત્રી મુંબઈ જેવા મોટા શહેરમાં કયાં ને કોને આશરે જાય ? તેની આંખમાંથી બોર બોર જેવા આંસુ સરી પડયાં. તેનાથી હીબકાં પણ લેવાઈ ગયાં.

સામેની સીટ પર એક ધોળા ખાદીના વસ્ત્રો ને ખાદીની ટોપી પહેરી ગાંધીપંથી સ્વયસેવક બેઠો હતો. તેણે નિર્મળાની સ્થિતિ જોઈ સ્વાભાવિક દયાથી તેણે પુછ્યું, “ બાઈ ! કયાં જાઓ છો ? ”

નિર્મળા પ્રશ્ન પુછનાર તરફ ચમકીને જોઈ રહી. એણે પોતાનાં આંસુ લુછી નાખ્યાં. પોતાના તરફ કોઈ સહાનુભૂતિ દર્શાવે છે એ જોઈ અત્યંત દુઃખમાંએ એનો આત્મા પ્રસન્ન થયો. તેણે વિશ્વાસથી કહ્યું: “ મુબઈ. ”

“ તમારા ત્યાં કોઈ સગાંવહાલાં રહેતાં હશે ! ” સ્વયંસેવકે ફરીથી પુછ્યું.

“ ના ભાઈ ! મારુ ત્યા કોઈ નથી ” ફરી તેની આંખમાં આંસુ ભરાયાં.

સ્વયંસેવકનું અંતર દયાથી દાઝયું.

" બહેન ! ત્યારે તમે કોને ઘેર જાઓ છો ?"

" પરમેહરને આહરે, ભાઈ! "

આવી એકલી યુવાન અબળા વગર કારણે મુંબઈ એકલી જાય એ વાતમાં સ્વયંસેવકને વધારે કૌતુક લાગ્યું. એણે ધીરે ધીરે નિર્મળા પાસેથી બધી હકીકત કઢાવી લીધી. સંસ્કૃતિની શોધમાં આ નિર્બળ નારી વિશાળ ભવરણમાં એકલી નીકળી હતી એ વિચારે એના અંતરમાં પૂજ્યભાવ ઉભરાયો. એણે ધીરે રહી ઉમેર્યું, " બહેન ! મહિલાઆગામ તો મેં જોયું છે. હું તમને ત્યાં મુકી આવીશ."

" તમારો પાડ માનું, ભાઈ." એના મુખ પર પહેલીજ વાર ઘણે વર્ષે સહેજ સ્મિત ફરક્યું. એની નિરાશા જતી રહી તેણે વિશ્વાસથી પોતાના નામઠામ સાથેની જીવનકથા કહેવા માંડી. એમાં રહેલી સરલ કરુણતા સ્વયસેવકના અંતરને પલાળી રહી.

૫

નિર્મળાને મહિલાઆરામમાં આવ્યે ત્રણેક માસ વીતી ગયા. એ આવી ત્યારે એની હોંસનો પાર નહોતો. બતાવેલી દરેક વસ્તુ તે તત્પરતાથી કરતી. ગામડાનું ખડતલ શરીર હોવાથી કામ કરવાની તેને ચોરી નહોતી. અન્ન જાડું પાતળું મળે તેનાથી એને અસંતોષ નહોતો. પોતાનું ભણતર તાજું કરવાની–ઉચ્ચારો સુધારવાની પણ તે બને તેટલી મહેનત લેતી. આ ત્રણ માસમાંએ તેની બોલીચાલીમાં ફેર પડવા માંડયો હતો.

પણ આવી કામ કરે એવી સુંદર ચાકરડી મળે તેને ભણાવવાની કોને પરવા હોય? કામ કરે તેને માટે કરવાનાં કામોની ખોટ નથી હોતી, અને નિર્મળાની પાછળ તો પુછનાર કે તેની વારે ધાનાર કોઈ ન હતું કે તેનો વિકાસ થયો કે નહી તે વિશે ખબર રાખે.

સંસ્થાનું અનાજ ખાય ને સંસ્થાનું કામ કરે તેમાં કૈં ઉપકાર ? અને આવી ગામડીઅણને હોઈ હોઇને આત્મવિકાસની કેટલી ભુખ હોઈ શકે ?

નવા કામમાં, નવા વાતાવરણમાં પહેલાં પહેલાં તો નિર્મળાને કંઈ લાગ્યું નહીં ઉલટો ફેરફારથી તેને રસ પડવા માંડયો. તેણે પોતાનાં લુગડાં પહેરવાની રીત બદલી. બોલીચાલી સુધારવા માંડી. દરેકને મદદરૂપ થઈ પડવાની તત્પરતા દાખવવા માંડી. અને છેક મુંગી થઈ ગઈ હતી તે હવે કોઈની સાથે વાત કરવાની તક મળે તેની વાટ જોવા માંડી.

પણ વિકાસની શોધમાં નીકળે તેનાથી 'આટલે જ અને આથી આગળ નહીં' એવું બંધન સ્વીકારાય નહીં. દિવસે દિવસે નિર્મળાની ભણવાની હોંશ વધવા માંડી, પણ મહિલાઆરામ તેની હોંસ સંતોષવાનું સ્થાન ન હતું. સંસ્થાના ચાલકો નિરાધાર સ્ત્રીઓને રાખતાં એ કૈં જેવો તેવો ઉપકાર ન હતો અને એવી સ્ત્રીઓએ ભણવા કરતાં સંસ્થાને ઉપયોગી થવાની પહેલી ફરજ હતી.

આરામનું વાતાવરણ પણ આરામના સસ્થાપકોની અનેક શુભેચ્છાઓ છતાં કોણ જાણે શાથી નાની નાની ઈર્ષ્યાઓ અને કલહોથી સદા દૂષિત રહેતુ. અજ્ઞાન સ્ત્રીઓના સસ્કાર સુધારવા, તેમના જીવનને ઉપયોગી બનાવવાં, તેમના અંતરમાં આદર્શ અને કલામયતા ભરવાં, દેશને માટે સેવિકાઓ તૈઆર કરવી એવો એવો ઘણો ભલો ઉદ્દેશ આરામના ચાલકો રાખતાં પણ ઉદ્દેશ રાખવો એ એક વાત છે, અને તેને આચરણમાં ઉતારવો એ જુદી વાત છે. કાં તો જરૂર ન લાગતી હોય તેમાં પણ એ સંસ્થાના આદર્શો આદર્શો જ રહેતા. તેમાં વસતી સ્ત્રીઓના જીવન માનવતાના કાટલામાં એક તસુભરે ઉંચાં ભાગ્યેજ આવતાં.

નિર્મળાને આ ત્રણ માસમાં આરામમાં વસવાની નવીનતા ઘસાઈ ગઈ હતી. હજી સુધી તેણે અભ્યાસ માટે એકે ધોરણમાં પ્રવેશ કર્યો નહતો. ભુવાસણના શાંત વાતાવરણવાળા ઘરમાં જેટલી

હતી તેટલી શાંતિ પણ આ સ્થળે તો હરાઈ જતી લાગતી હતી. આરામની મુલાકાતે આવતાં સખ્યાબંધ સુશિક્ષિત સ્ત્રી–પુરૂષોને તે જોતી અને તેથી અગ્નિમાં ઘી હોમાય તેમ એમના જેવા થવાની તેની ઇચ્છા સદાએ પ્રજ્વલિત રહેતી. અને આ સંસ્થામાં રહીને તો બાર વર્ષે પણ આવાં થવાશે કે કેમ એની શંકા ધીરે ધીરે એના મનમાં ઉત્પન્ન થતી જતી હતી.

એક બીજી વાત પણ એને અકળાવતી. ભુવાસણમાં કૈં નહીં તો એના પર દ્વેષભાવ તો કોઈ નહોતુંજ રાખતું. એની કાર્યતત્પરતાને લીધે રખે એ ઉપરીઓની માનીતી થઈ જાય એ બીકે ઘણી આરામવાસિનીઓનો દ્વેષ એના તરફ ક્યારનો શરુ થઈ ગયો હતો. ધીરે ધીરે એના નામની ખરી ખોટી ફરીઆદો ઉપરીઓના કાને પહોંચવા માંડી. એની ખોડો ને દુર્ગુણો શોધાવા લાગ્યા. નાસી આવેલી સ્ત્રી તરીકે એના તરફ સ્થાને કે અસ્થાને ટોણા ને તિરસ્કારનો વર્સાદ શરુ થયો.

નિર્મળા ગુંગળાઈ ગઈ. એની નિરાધારી ને નિર્જનતા સહસ્ત્ર ગણાં વધી ગયાં. એને રડવાને માટે કોઈ ખુણો નહતો. ફરીઆદ કરવાને માટે કોઈ ઓળખીતું સુદ્ધાંએ નહતું. એનો અસંસ્કારી ગણાતો છતાં સંસ્કારી આત્મા આ સ્થિતિની સામે કળકળી ઉઠ્યો. સંસ્કારની શોધમાં તે ઘરની ઉઠી શહેરમાં આવી પણ અહીંથી જવાનું કોઈ સ્થળ નહતું. તેણે થાકીને, અકળાઈને જીવનમાં જે એકજ માણસે તેને મદદ કરી હતી તે સ્વયંસેવક કીકુભાઇને કાગળ લખ્યો:

"ભાઈ! મને અહીંઆ ગોઠતું નથી. કોઈ ઠેકાણે વાસણ માંજવાએ રખાવી આપશો તો તમારો ઉપકાર જન્મેજન્મ નહીં ભુલું." તેણે આ કાગળ અમદાવાદમાં આશ્રમને સરનામે લખ્યો.

એ આશાથી કે આવો પરોપકારી માણસ મહાત્માજીનાં ચરણો શીવાય બીજા કોઈ સ્થળે વસે નહી

દિવસ પર દિવસ વીત્યા. ન નિર્મળાનો અભ્યાસ વધ્યો, ન

એનું કોઈ મિત્ર થયું કે ન ફીકુભાઈનો જવાબ આવ્યો. એક સવારે આરામના તંત્રાધિકારિણી માતાજીનું તેને તેડું આવ્યું. માતાજી પોતાના પર પ્રસન્ન થયાં હશે એ વિચારે હરખાતી નિર્મળા ધ્રુજતે પગે માતાજીની ઓફીસના મેડા ઉપર ચઢી.

ઓફીસમાં માતાજી એકલાં નહોતાં પણ બીજી શિક્ષિકાઓ અને થોડી આશ્રમવાસિનીઓનું જુથ એમની આસપાસ વીંટળાઈને બેઠું હતું. નિર્મળાને પોતાની આશાનાં પુર અગમ્ય રીતે ઓસરતાં લાગ્યાં.

માતાજીએ થોડી મીનીટ ગંભીર ચહેરે નિર્મળા સામે જોયાં કર્યું. "બાઈ! તને એક વાત પુછવા બોલાવી છે." તેમણે ધીરે રહી ઉમેર્યું: "આપણા આશ્રમની ઉજળીબાઈની પેટીમાં પાંચ રૂપિયા મુકેલા હતા તે જડતા નથી. તું કંઈ જાણે છે?"

નિર્મળાને આ પ્રશ્નનો અર્થ પુરેપુરો સમજાયો નહીં. "ના, માતાજી! હુ કયાંથી જાણુ?"

માતાજીએ સ્વરમાં સખ્તાઈ વધારી. "બાઈ! આ રુપીઆ પેટીમાં મુકયા ત્યારે તું એની ઓરડીમાં હતી ને તેં એને મુકતા જોયાં હતાં, એમ એ કહે છે." માતાજીએ આસપાસના મંડળ તરફ સૂચક રીતે જોયું એમાનાં ઘણાંખરાંએ એવીજ સૂચકતાથી ડોકું ધુણાવ્યું.

"ના, માતાજી! હું કશું જાણતી નથી. એમણે પેટી ઉઘાડી હતી ખરી, પણ મેં એમને રુપીઆ મુકતાં જોયાં નથી." નિર્મળાના અંતરમાં બીક પેસવા માંડી. તે સમજી શકી કે તેના ઉપર ચોરીનો આરોપ મુકાતો હતો. પોતાને કોઈ ચોર ધારે? એની આંખ રડું રડું થઈ રહી.

"બાઈ! એ પૈસા તેં લીધા એવો તારા ઉપર આરોપ છે," ન્યાયાધીશ કરતાંએ વધારે આડંબર માતાજીના શબ્દોમાં હતો: "માટે ભુલ થઇ ગઈ હોય તો કબુલ કરી દે, નહી તો પરિણામ સારું નહીં આવે." માતાજીએ ફરી પોતે કહ્યું તે ઠીક કર્યું કે નહીં તે જોવા

આસપાસ જોયુ. કોઈના મુખપર માતાજીના શબ્દોની યોગ્યતા વિષે શંકા નહોતી

નિર્મળા ચોધાર રડી પડી "માતાજી! કશું નહીં ને મારા પર ચોરીનો આરોપ મુકો છો ? મેં લીધા હોય તો તમે કહો એવા સોગન ખાઉં. હું આ વાતમાં કૈં જાણુતી નથી "

"બાઈ! માની દે, નહીં તો પરિણામ સારું નથી." એક બીજી અધિકારીણીએ પોતાના શબ્દોના નૈતિક બળથી માતાજીને મદદ કરવાના ઉદ્દેશથી આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા. "માતાજી ! આવા લોકો એકદમ નહીં માને. એમને તો પ્રસાદ જોઇએ. આમ પૈસા ચોરાય તો આપણા આરામની આબરુ કેટલી હલકી પડે ?"

એક ત્રીજા બાઈ ઉઠયાં. "બાઇ ! માની દે, નહીં તો આ સોટી જોઈ છે !"

નિર્મળાનાં આંસુ સુકાઈ ગયાં. તે ભયથી ત્રસ્ત નજરે એ બાઈ ને એની સોટી સામે જોઈ રહી.આખું મંડળ,હવે એ ઠેકાણે આવશે એમ માની મલકાયું.

"શું મને મારશો? મેં ચોરી નથી કરી તોએ મને મારશો ? તમે આવો જુલમ કરી આ સંસ્થા ચલાવો છો ?" ત્રાસેલી નિર્મળાને શું બોલવું તેનુ ભાન ન હતું.

"જો મોટી સસ્થાના જુલમની વાત કરવા નીકળી છે ! નાસી આવી તેને આટલા દિવસ પાળીપોષી ને મફતનું ખવડાવ્યુ તેનું કૈં નહીં. આપી દે છે કે નહીં ? નહીં તો જોયા જેવું થશે." શબ્દોની સાથે એક લાકડી નિર્મળાના શરીર ઉપર ઝપેટાઈ. એક ચીસ પાડી નિર્મળા ભોંય પર બેસી ગઈ.

આજ પળે કીકુભાઈ ઓફીસમાં નિર્મળાની ખબર લેવા દાખલ થયો. એ મુંબઈ આવ્યો અને સ્વાભાવિક જીજ્ઞાસાથી પોતે મુકેલી બાઈની શી દશા થઈ તે તે જોવા આવ્યો હતો. ઓફીસમાં પેસતાંને

વાર પોતાની સામેનું દૃશ્ય જોઈ તે આભો બન્યો. " નિર્મળાબહેન, શું થયું? આ બધું શું છે?"

એને–બહારના માણસને–જોઈને બધાં ચડી ચુપ થઈ ગયાં. નિર્મળા બીધેલી હરણીની માફક ફીકુભાઈના પગ આગળ આવીને પડી. " ભાઈ! મને બચાવો. આ બધાં મારા પર ચોરીનું આળ મુકે છે." એનાં આંસુ ખાળ્યાં ખળાતાં નહોતાં.

ફીકુભાઈનો મીજાજ ગયો. નિર્મળાનાં સરલ આત્માનાં જે દર્શન એણે મહિનાઓ પહેલાં થોડા કલાક ગાડીમાં કર્યા હતાં તે નિર્મળા ચોરી કરે એમ તેનાથી માની શકાયુંજ નહીં. તેણે કડકાઈથી કહ્યું, "માતાજી! સંસ્થા આવી રીતે સોટીઓ મારી ચલાવો છો? આ બહેને ચોરી કરી હોય એમ તો હું માનતોજ નથી. પણ ચોરી કરી હોય તોપણ આમ ન્યાય હાથમાં લેવાનું કામ તમારું નથી."

માતાજી કંઇ બોલવા ગયાં પણ એમના ગળામાંથી શબ્દ નીકળ્યો નહીં. એમનું આખું મંડળ પણ સ્તબ્ધ હતુ ફીકુભાઈએ નિર્મળાને ઉઠાડતાં કહ્યું, " બહેન! ચાલ આ સ્થળ તારે રહેવા લાયક નથી. આટલી મોટી દુનીઆમાં તને ક્યાંય પણ દાળ રોટલો તો મળી રહેશે"

નિર્મળા મુંગી મુંગી આંસુ લુછી ઉભી થઈ. એણે માતાજીને છેલ્લા પ્રણામ કર્યા અને એ અને ફીકુભાઈ બને બારણામાંથી બહાર પડયાં.

૬

ફીકુભાઈનો સાત્વિક ક્રોધ નિર્મળાને છોડાવતાં તો છોડવી ચાલ્યો પણ મહિલાઆરામમાંથી બહાર પડયા પછી એને લઈને ક્યાં જવું તે તેને સુઝયું નહીં. પોતાનું ઘર મુંબાઈમાં હતું નહીં, અને હોય તોએ પોતાના જેવો સ્ત્રી વગરનો એકાકી માણસ આવી અજાણી સ્ત્રીને ઘરમાં લઈને કેમ જાય? છેવટે વિચાર કરી કરી એણે પોતાના એક ઓળખીતા શેઠની પાસે એને મુકી આવવાનો નિશ્ચય કર્યો.

એ નિર્મળાને લઈને લલિતા શેઠાણીને ત્યાં ગયો. " બહેન!

મારે તમારું એક કામ પડયું છે. હું આ અનાથ સ્ત્રીને તમારે ત્યાં મુકવા આવ્યો છું. એનું કોઈ નથી. તે મારી એક ધર્મની બ્હેન જેવી છે. તેને રાખશો તો મારા ઉપર ઉપકાર થશે."

શેઠાણીએ નિર્મળાને પગથી માથા સુધી નીહાળી. તેનો ગરીબડો દેખાવ એમને પસંદ પડયો. એમને ત્યાથી હાલ રસોઇઓ પણ નાસી ગયો હતો. "બાઈ! રસોઈ કરતાં આવડે છે?" તેમણે પુછ્યું.

નિર્મળાએ ડોકું ધુણાવી હા પાડી.

"ફીકુભાઈ! કશી ફીકર કરશો નહીં. એને મારે સાં રાખી જાઓ. મારે ત્યાં રસોઈપાણીના કામમાં મદદ કરશે તો મને કૈં ભારે નથી પડવાની. હું થોડોઘણો પગાર પણ એને આપીશ."

શેઠાણીના શબ્દો સાંભળી ફીકુભાઈ નિશ્ચિંત મને નિર્મળાને ત્યાં મુકીને ગયો.

નિર્મળાના કામગરા સ્વભાવને માટે શેઠાણીને ત્યાંનું કામ ઘણું વધારા પડતુ નહતું તેણે બને તેટલી રીતે શેઠાણીને પ્રસન્ન કરવા માંડયાં. એ એમને દરેક કામમાં ઉપયોગી થઈ પડતી અને સાથે સાથે રાત્રીને વખતે પોતાનો આત્મવિકાસ સાધવા તે મોડે સુધી વાંચતી. મોટા ઘરમાં ઘરનાને નિરુપયોગી પણ બીજાંઓને ઘણી ઉપયોગી થઈ પડે એવી ચોપડીઓનાં કબાટો ભરેલાં હોય છે અને શેઠને ત્યાં પણ એવા પુસ્તકોની ખોટ નહતી.

એક વર્ષ દિવસ નિર્મળા આ ઘરમાં નીરાંતે રહી અને એટલામાં તેનામાં ફેર પણ ઘણો પડયો. તેનુ જ્ઞાન વધ્યુ. જરા મોટી દુનીઆ જોવાથી તેની સુઘડતા વધી. તેના શરીરનાં રુપરંગ પણ ખીલ્યાં. વર્ષ પહેલાંની નિર્મળા આ હશે એવુ કલ્પવાનુ પણ જરા અઘરું પડે એમ હતુ

પણ ગરીબના નસીબ ઘણુખરું ગરીબ જ હોય છે. શેઠાણીને નિર્મળાનો વિકાસ ઘણો છલછલાટ ભરેલા અને ખુચે એવો લાગ્યો.

અને આધેડ વયના શેઠને શેઠાણી શીવાય બીજી સુઘડ સ્ત્રી રોજ ઘરમાં જોતાં જોતાં વિકારવાસના જાગી અને પરિણામે ઘણા અણગમતા સંયોગોમાં નિર્મળાને શેઠનું ઘર છોડવું પડયું.

દુઃખ ખમી ખમીને પણ નિર્મળા ઘડાઈ હતી. એણે અહીંઆથી જવું પડે તો ક્યાં જવું એ વીશે વિચાર કરી મુકયો હતો. આખી દુનીઆમાં એની તરફ નિઃસ્વાર્થ મૈત્રી દાખવનાર એક ફોઈબાઈ હતો અને એ જો સ્વયંસેવક થઈ મહાત્મા ગાંધીના સૈન્યમાં જોડાયો હોય તો પોતે પણ શા સારુ સત્યાગ્રહના સૈન્યમાં જોડાઈ સ્વયંસેવિકા ન બને?

૧૯૨૧ નો—સત્યાગ્રહ શરુ કર્યા પહેલાનો—આ કાળ હતો. મહાત્મા ગાંધીજીનો ડંકો આખા દેશભરમાં તે વખતે વાગતો અને તેઓ યુદ્ધની તૈયારી કરવા અને લોકોને જગાડવા ગામે ગામ તે વખતે ફરી રહ્યા હતા. લોકો ઝપાઝપ ફંડમાં પૈસા ભરતા, પરદેશી લુગડાં બાળતા અને સુતરને તાતણે સ્વરાજ્ય લેવા અધીરા થઈ રહેલા હતા. રામ-રાજ્ય વીગનાં ભાષણો તે વખતે રોજ થતાં. 'નવજીવન' ઘેર ઘેર વંચાતું સૂર્ય ઉગે સૌ તારાઓ અસ્ત થાય તેમ બીજા સૌ નેતાઓના તેજ તે વખતે ઝાંખા થયા હતા. સૌ રોજ ગાંધીજીની જય પુકારતા. ખરી કે ખોટી ખાદી ખરીદવામાં ઉત્સાહ દાખવતાં અને આબાલવૃદ્ધ સર્વ એક વાર જે રાજ્યદ્રોહી વાતો ગણાતી એવી વાતો ઠામઠામ કરતા જણાતા હતા.

શેઠને ઘેર આવતું 'નવજીવન' નિર્મળા પણ રોજ વાંચતી અને ઘરમાં થતી ચર્ચાઓને ધ્યાન દઈ સાંભળતી. શેઠને ત્યાંથી નીકળ્યા પછી એણે આશ્રમમાં જવા સારુ સીધી અમદાવાદની ટીકીટ લીધી. એના જેવી એકલી સ્ત્રી દેશના આવા અણીના વખતે પોતાની જાત ને સેવા દેશને ન સમર્પે તો ક્યારે સમર્પે?

સત્યાગ્રહાશ્રમમા એ વખતે ખુબ ધમાલ ચાલતી. દેશ દેશથી રોજ નવા પરોણા ગાંધીજીના દર્શને આવતા અને એ બધાને રસોઈ કરી જમાડવા એ આશ્રમવાસીઓનું મોટું કર્તવ્ય થઈ પડયું હતું. દેશભક્તિના કાર્યમાં પડેલી સ્ત્રીઓમાંથી કોઈક જ સ્ત્રીઓ આ રાષ્ટ્રિય અન્નક્ષેત્રના યજ્ઞમાં સહાય કરવા પોતાની સેવા સમર્પી શકતી અને તેથી આવકાર આપવાનો રીવાજ આશ્રમમાં ન હોવા છતાં નિર્મળાનું આગમન આશ્રમમાં આવકારપાત્ર તો જરૂર ગણાયું હશે.

આશ્રમમાં કોઈ કોઈનું ન હતું અને છતાં સૌ આખા દેશનાં હતાં નિર્મળા પણ કોઈની નહોતી અને તેથી આખા દેશની થતાં એને મુશ્કેલી નડે એમ ન હતુ. આશ્રમમાં એ આવી અને એનો આત્મા પ્રસન્ન થયો. રાંધતાં રાંધતાં અને રેંટીઓ કાંતતાં તે અત્યાર સુધી એને ઘણી અપરિચિત એવી વાતો સાંભળી શકતી. વારવાર મહાન દેશનેતાઓનાં દર્શન કરવાનો એને સુયોગ મળતો. સરલાદેવી ચોધરાણીનો મીઠો કંઠ અને હીંદના બુલબુલની ભભકતી વાણી તે પાસેથી સાંભળી શકતી. બડેભાઈ છોટેભાઈના પ્રચંડ હાસ્યધ્વનિ ત્યા વારવાર ગાજતા અને માનવ સમુદાયનો અગણિત વહેળો નિર્મળાને સ્પર્શ્યા વગર અને છતાં એના અંતરમાં તરંગ જગાડતો ત્યાંથી દરરોજ પસાર થતો.

રાત્રે નદીકાઠે આશ્રમની ભજન મંડળી જામતી. અણગણ્યા તારાઓનો ચંદરવો કે એકલા ચંદ્રમાનો લખલખાટ સાબરમતીના નીરમાં પ્રતિબિમ્બિત થતો. સાબરમતી ધીરે ધીરે વહેતી ન હોય એમ વહેતી અને તાપડાંઓનાં પાથરણાં પર બેસી નાનુંશું સ્ત્રી પુરુષોનું વૃંદ ગીતાના શ્લોકો બોલતું અને ભજનની કડીઓ ઝીલતું. આખા દિવસની થાકેલી નિર્મળા આત્મામાં નવા અમૃત ઝીલતી હોય એમ ખુણામાં ટુંટીઉં વાળી બેસતી અને નિર્જન ભૂતકાળ ઉપર છેલ્લો પડદો પડયો હોય એવું અનુભવતી.

તે પછીનું એકાદ વર્ષ નિર્મળાએ પરિશ્રમમાં ગાળ્યું. અમદાવાદની શેરીઓમાં તે ખાદીની ધજાઓ પર લખેલા મુક્તિમંત્રો લઈ સરઘસોમાં જતી, ઉઘરાણા કરતી. સાબરમતીની રેતીમાં મળતી પ્રચંડ માનવ મેદનીમાં એક કણ રુપે તે સામેલ થતી અને બારડોલીના આશ્રમમાં રસોઈ કરનાર ખુટતાં ત્યારે રાંધવા જતી. આવા મોટા સઘમાં ઘણીવાર નાના રાગદ્વેષો ઉભરાતા, પણ પોતાની જાતને તેથી અલિપ્ત રાખવા તે બને તેટલો પ્રયાસ કરતી.

ત્યાર પછી અમદાવાદમાં કોંગ્રેસ ભરાઈ અને બારડોલીમાં સત્યાગ્રહ આદરવાનો થયો. પણ ચૌરીચોરાનો હત્યાકાંડ થયો, સત્યાગ્રહ બંધ રહ્યો, ગાંધીજી પકડાયા, એ બધી બીનાઓ એક પછી એક ઝડપથી બની. નિર્મળાએ આ બધો વખત રાષ્ટ્રિય સૈન્યની સેવિકા તરીકે કામ કર્યું અને સમુદ્રમાં પડેલું તણખલું મોજાં અને પવનના પ્રત્યેક આઘાતે આમથી તેમ ઝોલાં ખાય તેમ એ પણ એક મહાન વ્યક્તિએ ઉપજાવેલા ઝંઝાવાતમાં આમથી તેમ ઝોલાં ખાઈ રહી. એક રેતીના કણ કે તણખલા કરતાં તેની કીમત વધારે ન હતી.

ગાંધીજી પકડાય ત્યાં સુધી તો બીનાઓ એટલી ઝડપથી બનતી કે કોઈને કશો વિચાર કરવાનો વખત જ નહતો અને તેમ નિર્મળાને પણ ન હતો. પણ તે પછી જેમ જેમ દિવસો ગયા તેમ તેમ રાષ્ટ્રીય સૈન્યમાં અવ્યવસ્થા પેઠી. આવડા મોટા માનવ સમુદાયને ગ્રથનાર કોઈ પચંડ કાર્યની સાંકળ ન હોવાથી એના દરેક અંકોડા ધીરે ધીરે છુટા પડવા માંડયા. દબાઈ રહેલા અંગત રાગદ્વેષોની જ્વાલાઓ બહાર નીસરી અને તેની ઝાળ ઘણા ઘણા જણને બાળી રહી. સત્યાગ્રહીઓની દીવાલ ભેદાઈ અને એ દીવાલનું કોઈ એક ઝીણું સરખું બાકોરું પુરતી નિર્મળા એ દીવાલ પડતાં છુટી પડી પોતાના અસલ સ્વરુપે એકલા પત્થરના કણ રૂપે બની રહી.

૭

નિર્મળાનું જીવન કશીએ દિશાના લક્ષ્ય વગર ભરદરીએ ઝોલા ખાતી નાવડીના જેવું હતું પોતાની જીંદગી રચવામા એનો પોતાનો ફાળો બહુ થોડો હતો. તે પરણી તે અકસ્માત, વિધવા થઈ તે અકસ્માત, કીકુભાઈ મળ્યો તે અકસ્માત, મહિલાઆરામ, લલિતા શેઠાણી ને ગાંધીજીનો આશ્રમ—એ સૌ એને માટે તો અકસ્માતની પરંપરા જ હતી

સત્યાગ્રહની સેના ધીરે ધીરે વીખરાવા માંડી. રોટલા ખાવા માટે આશ્રમમાં પડી રહેવું અને કામમાંથી પરવારી રેંટીઓ કાંતવો તે શીવાય કશું કર્તવ્ય નિર્મળાને માટે રહ્યું નહીં. જે કૃત્રિમ ચેતન એક વ્યક્તિના સામર્થ્યે આશ્રમમાં ઉત્પન્ન કર્યું હતું તે એ વ્યક્તિની ગેરહાજરીમાં અદૃશ્ય થવા માંડ્યું. રહ્યું માત્ર નિશ્ચેતન જડતાનું સામ્રાજ્યઃ જેમાં રેંટીયો કાંતવો અને ચાર વસ્તુઓ ખાવી કે પાંચ એ વીશેના નિરર્થક વાદવિવાદો શીવાય બહુ થોડી જ વાતોને સ્થાન હતું. ખાસ કરીને આશ્રમના સ્ત્રીવર્ગને માટે તો આથી બીજું કશું હતુ જ નહી.

નિર્મળા પણ એક સ્ત્રીઃ આશ્રમમાં કુટુંબીઓની સાથે વસનારી નહીં પણ એકલી; ને અંગ્રેજ નહીં પણ હીંદુ. આવી સ્ત્રીને માટે આશ્રમમાં શુ સ્થાન? અને એના વિકાસનું સાધન પણ ત્યાં શું હોય?

નિર્મળાનો આત્મા આશ્રમના જીવનમાંથી ઉડવા માંડ્યો. ઘણા માણસોમાં વસવા છતાં ન એના આત્માની નિર્જનતા ગઈ કે ન એની જ્ઞાનપિપાસા ભાગી

અથડાઈ અથડાઈ ને તેનામાં હવે નિરાશાનો સંચાર થવા માંડ્યો. પોતે શું માંગે છે તેની એને ખબર નહોતી, પણ પોતે જે માગે છે તે એને મળતું નથી એવું ભાન એને ક્ષણે ક્ષણે રહ્યાં કરતું. એને દરેક કર્તવ્ય અર્થ વગરનુ લાગવા માંડ્યું. શા માટે વહેલાં ઉઠવુ?

શા માટે રેંટીઓ કાંતવો? શા માટે વૈતરું કરવું? પેટ ભરવા! પેટ ભરવા! પેટ તો ભુવાસણમાં ભરાતું નહોતું?

વિચારની અસર આચારમાં ઉતર્યા વિના રહેતી નથી અને નિર્મળાના બડખોર થએલા મને તેની પાસે આશ્રમના નિયમો તોડાવવા માંડ્યા. આશ્રમના નિયમો તોડે તેને માટે આશ્રમમાં સ્થાન ન હોય.

એક સવારે તેને આશ્રમમાંથી રજા મળી. ઉપર આભ ને નીચે ધરતીની સ્થિતિ તો નિર્મળાની સદાયની હતી. કોઈ કોઈ વાર એવી પરિસ્થિતિ બહુ તીવ્ર રુપે એની સમક્ષ આવીને ઉભી રહેતી એટલુંજ. આશ્રમમાંથી નીકળી દુનીઆને કયે ખુણે જાય તેનો કશો વિચાર કર્યા વગર તે સ્ટેશન તરફ ચાલી નીકળી અને એકવાર મુંબઈ ગએલી એટલે કૈં વિચાર કર્યા વગર એણે ફરીવાર ત્યાંની જ ટીકીટ લીધી.

મુંબાઈ આવતાં તો અવાયું પણ ક્યાં જવું અને કોને ત્યાં ઉતરવું એ પ્રશ્ન નિર્મળાને માટે મોટો હતો. એને રસ્તાઓનું પણ કૈં ભાન ન હતું. પોતાની નાનીશી બચકી હાથમાં લઈ તે થોડા ઘણા માળાઓના દાદર નોકરીની શોધમાં ચઢી થાકી. ભુખ લાગે ત્યારે રસ્તામાંથી પૈસા બે પૈસાના ચણા મમરા લઈ તે ખાતી અને પાછી નોકરીની શોધમાં ચઢ ઉતર કરતી સાંજ પડતાં તો તે થાકીને લોથ થઈ ગઈ. સંસ્કારની શોધમાં ફરનારને પ્રભુ આવી શિક્ષા કરતો હશે?

રસ્તામાં આ નિરાધાર નારીનો છળ કરનારા દુષ્ટોની પણ ખોટ નહતી. જેમ જેમ સાંજ પડતી ગઈ તેમ તેમ નિર્મળાનું અંતર ભયથી કંપવા માંડ્યું રાતને વખતે ક્યાં જવું? આવા ભરવસ્તીવાળા શહેરમાં એક ઘર તેને આશરો નહીં આપે? આ શહેરમાં શું દુષ્ટોનુંજ સામ્રાજ્ય પ્રવર્તતું હતું?

ભુખી તરસી તે સાંજ પડતાં પડતાં દરીઆ તરફ આવી લાગી. હજારો માણસની મેદની ત્યાં મળી હતી. સૌ પોતપોતાના તાનમાં ફરતાં, કોઇને કોઇની પરવા પડી ન હતી એક બાંકડાપર જઈ

થાકેલી નિર્મળા બેઠી અને ક્ષણભર તેને આ દરીઆમાં પડી આત્મઘાત કરવાનો વિચાર થઈ રહ્યો. એણે છેલ્લી છેલ્લી પ્રભુની પ્રાર્થના કરવા માંડી. એના મગજમાં આશ્રમમાં રોજ સાંભળેલા ગીતાજીના શ્લોકોના ભણકારા વાગવા માંડયા.

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा...

બ્હાવરી, થાકેલી, અસ્તવ્યસ્ત વસ્ત્રોવાળી નિર્મળા વિચારમગ્ન થઈ બેઠી હતી અને થોડે દૂર ઉભેલા બે દુષ્ટો તેની ચેષ્ટા કરતા તેની તરફ પણ એનું ધ્યાન ન હતું. અચાનક એક પરિચિત અવાજ સંભળાયો.

"કોણ નિર્મળાબ્હેન ? તમે અહીં ક્યાંથી ?" કીકુભાઇનો હૃદયમાં રમી રહેલો સ્વર નિર્મળાના કાનમાં અથડાયો. 'શું પ્રાર્થનાને બળે પ્રભુ કીકુભાઇને સ્વરુપે આવી પહોંચ્યા ?' એને એક ક્ષણ સંભ્રમ થયો.

"બહેન ! અહીંઆં એકલાં તમે શું કરો છો ? આ તમારી શી દશા ?" કીકુભાઇએ પાસે આવી નિર્મળાના હાલ જોતાં આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા. એને જોતાં નિર્મળાની આંખમાંથી ચોધાર આંસુ નીકળી પડયાં. એના કંઠમાંથી શબ્દ નીકળવો મુસ્કેલ થઈ પડયો.

"બહેન ! ચાલો, મારી સાથે ચાલો. આ સ્થાન તમારે લાયકનું નથી."

નિર્મળાએ મહા મુશ્કેલીએ આંસુ ખાળ્યાં

"ભાઈ ! તમે બબ્બે વખત મને બચાવી. હવે ઘડી ઘડી તમને ભારરૂપ થવા હું નહીં આવું. મારે માટે આ સમુદ્રનું શરણુ જ ઠીક છે."

"કૈ ગાડાં થયા, બહેન ! પણ આટલું બધું છે શું ?" નિર્મળા નહીં માને એમ જોઈ કીકુભાઈ બાંકડાપરની ખાલી જગામાં બેસી ગયો. "લલિતા શેઠાણીને ત્યાંથી તમે ગયાં તેની મને ખબર પડી હતી અને સત્યાગ્રહ વખતે તમે ઘણું કાર્ય કરતાં તે વીશેની તમારી કીર્તિ તો હું ઘણી સાંભળતો ને એ બધું મુકીને તમે આ દશામાં અહીં ક્યાંથી ?"

"ભાઈ! મારું નશીબ. બીજું શું? મારા અંતરની નિર્જનતા કાઢવા અને જ્ઞાનદીપક પ્રગટાવવા ઘર છોડી ક્યાં ક્યાં ભમી પણ ન મારી નિર્જનતા મટી કે ન મને જ્ઞાન મળ્યું. ને જીંદગી વેડફી નાંખી હું આ સમુદ્રનું શરણ શોધતી આવી પડી છું! ભાઈ, તમે કેટકેટલીવાર પ્રયત્ન કરશો?"

"બહેન! તમારી ભુલ છે. કોઈ કોઈનું જીવન સુધારી કે બગાડી શકતું નથી તો હું તો કોણ માત્ર? અને બહેન! જ્ઞાનદીપ આમ રખડે રઝળે નહીં મળે ને હજારો માણસોના સંગમાં રહેશો તોએ તમારી નિર્જનતા નહીં ફીટે. એને માટે તો તમે તમારા અંતરમાંજ શોધ કરો. યોગી જંગલમાં એકલો રહે તોએ એનો જ્ઞાનદીપ ઝગે છે અને એને કદી એકાંતની અકળામણ આવતી નથી. બહેન! સ્થિતપ્રજ્ઞ થયા વગર તમારો આરો નથી."

આશ્રમમાં ગીતાજીના શ્લોક રોજ સાંભળતાં જે જ્ઞાન નિર્મળાને નહોતુ થયું તે ચોપાટીના અણગણ્યા કોલાહલમાં સહાનુભુતિપૂર્વક ઉચ્ચારાએલા કીકુભાઈના એક શબ્દે થયુ. તે બબડીઃ

"प्रजहाति यदा कामान् सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदुच्यते ॥"

"એમજ બહેન! તમે તમારા અંતરની બધી કામનાઓ છોડો ને મારી સાથે ચાલો. તમારે માટે નવું કર્તવ્ય વાટ જોતું બેઠું છે. અમે એક નિરાધાર અંત્યજ છોકરાઓની શાળા કાઢી છે. તમે તેમની માતા–મુખ્ય સ્થાન શોભાવો ને એ કર્તવ્ય કરવામાં તમારા અંતરની બધી અકળામણ ઉકલી જશે. ચાલો બહેન!" કીકુભાઈ ઉભો થયો. એની માયાળુ આંખોના તેજમાં તણાતી નિર્મળા પણ લથડીઆં ખાતી ઉઠીઃ "ચાલો ભાઈ."

ત્રણ ચિત્રો

૧

બાલ્યાવસ્થા હતી ત્યારે—

ધીરુ ને કુસુ બે પાડોશીનાં છોકરાં હતાં. બંને સાથે રમતાં, સાથે ફરતાં અને રોજ લઢતાં. એમને એક બીજા વગર ચાલતું નહીં પણ પરસ્પર ઘડી ઘડીકમાં ઘુરકા ઘુરકી કર્યા વગર પણ એમનાથી રહેવાતું નહી. ધીરૂ લેસન વાંચે તો કુસુ કહેતી, " વાંચ, વાંચ, આંખોજ ફુટી જવાની છે." ને ધીરૂ ખીજવાઇને કહેતો, " તેમાં તારૂં કૈં ગયું ? ફુટશે તો મારી ફુટશે તું છાની મરની." ને કુસુબાઈ રીસનો છણકો કરી ચાલવા માંડતાં.

કુસુ ગરબા શીખે તો ધીરૂ કહેતો, " બહુ નાચ નાચ કરવું સારૂં નહીં." ને કુસુ ગાય તો ધીરૂ કહે કે, " આખો દિવસ રાગડા શાની કાઢે છે ? કાન ફુટી ગયા." " પુમડાં ખોસ, નહીં ગમતું હોય તો." ને કુસુ એથીએ વધારે મોટા ઘાટા પાડી ગાવા મંડી પડતી.

ધીરૂને રમતમાં વાગે ને આંખમાં આંસુ આવે તો કુસુ એને બાયલો કહેતી અને રમતાં જુએ ત્યારે એને છોકરીની ઉપમા આપતી. ધીરૂ ખુબ ખીજવાતો ને પાછળ મારવા દોડતો, અને કુસુ દોડતી દોડતી " છોકરી, છોકરી " કહી એને વધારે ને વધારે ખીજવતી.

ને કમુ પટીઆં પાડે તેનો ધીરૂને સખત વાંધો હતો. તેના સ્વાભાવિક લટકાના ચાળા પાડી એ તેને ખુબ ખીજવતો. જાણે કમુ પર રોફ મારવાનો અને તેને બનાવવાનો પોતાનો જન્મસિદ્ધ હક્ક હોય તેમ તે માનતો. શેરીના બીજા કોઈ છોકરા સાથે કમુ રમે તે સામે પણ તેને મોટો વાંધો હતો. અને એ પોતે કોઈ છોકરી સાથે વાતો કરતો પકડાય ત્યારે કમુ પણ તેની સખત ખબર લેવાનું ચુકતી નહીં

આમ જેટલી વાર મળે તેમાંથી પોણો વખત તેઓ બંને લઢતાં દેખાતાં અને બાકીનો વખત એ તકરાર પતાવવામા ને એક બીજાને મનાવવામાં જતો. પણ મનાવવા જતાં ઘણીવાર ફરીવાર તેઓ લઢતાં અને એ લઢાઈઓનો પાર કે છેડો કોણ જાણે કેમ કદી આવતો દેખાતોજ નહીં.

બંનેનાં માબાપ બંનેની આ રીતથી ત્રાસતાં ને બંનેને છુટાં પાડવા ને રાખવા મથતાં. પણ આ લઢવાની આદત ધીરૂને અને કમુને એટલી બધી પડી હતી કે ગમે તે બહાને તેઓ મળ્યા વગર કે લઢયા વગર રહેતા નહી.

કમુના પિતાની નોકરી બીજે ગામ બદલાઈ ત્યાં સુધી આની આ સ્થિતિ ચાલુ રહી. પછીનાં પાંચ વર્ષ ધીરુ ને કમુ એક બીજાને મળ્યાંએ નહીં ને એકબીજાને બહુ સંભારતાંએ નહી. આટલાં વર્ષોમાં કમુ ગોરી ને ઘાટીલી કન્યા થઈને રહી ને ધીરુ કોલેજમાં વખણાતો જુવાનીઓ ગણાવા માંડયો.

૨

—યુવાવસ્થામાં—

સમુદ્રમાં વહાણો એકબીજાને ક્ષણભર મળી છુટા પડે છે તેમ સંસારના પણ ઘણા સ્નેહસંબંધો મળીને છુટા પડવા સારુ છે એમ મનાય છે. પણ ઘણીવાર એના એ સમુદ્રમાં એનાં એ વહાણો ફરી

ફરી મળે છે તેમ સંસારનાં સ્નેહસંબંધો છુટા પડી પડીને એ ફરીવાર મળે એવું ઘણીવાર બને છે. કમુ મોટી થઈ ને એની ચઢતી જુવાની માબાપને ચિંતાનુ કારણુ થઈ પડી. ધીરૂ મોટો થયો ને ઘેર શોભીતી વહુ લાવવાની તજવીજમાં તેનાં માબાપ પડયા. કોઈ પ્રસંગે અકસ્માત બધાં ભેગાં મળ્યાં. માબાપો પરસ્પરનાં સંતાનોને જોઈ રાજી થયાં વરે વહુને જોઈ, વહુએ વરને જોયો. તકરારના જુના દિવસો ભુલાઈ ગયા ને છુટો પડેલો સંબંધ આખા ભવને સારૂ પાછો સંધાયો.

કમુ રૂપ રૂપનો અવતાર, ધીરૂ ચાર માણસમાં પુછાય એવો. બંને એકબીજાને માટે મરી પડે અને છતાં જુનો તકરાર કરવાનો સ્વભાવ કૈં જાય !

"કેમ કમુ ! તું આજે મોડી કેમ આવી ? હું વાટ જોઈ જોઈને થાકી ગયો અને મારી આખી સાંજ બગાડી." ધીરૂના ગુસ્સાનો પાર નહીં.

"બાએ બેસાડી તેમાં વાર લાગી. કૈં નાસી તો નહોતી ગઈ ?" કમુ જવાબ આપવામાં ચુકે ? ને તકરાર તો ખુણામાં વાટ જોતી બેઠી હતી પરિણામે ધીરૂ ખાય નહીં, કમુ એને પુરો મનાવે નહીં ને બને ભુખ્યાં સુઈ જાય.

કમુ રૂપ સમારે તો ધીરૂ કહે, "આ બહુ ઠસ્સો સારો નથી લાગતો." ને ધીરૂ પરીક્ષા પાસ કરે ત્યારે કમુ મોં બગાડી કહે "ફર્સ્ટ ક્લાસ તો નજ અવાયું. હશે." કમુને ચાર માણસમાં ચમકવાનું મન થાય તો ધીરૂને એમાં આર્યત્વની ભાવના ઓછી થએલી લાગતી અને ધીરૂ સંસારસુધારા પરિષદમાં વોલીન્ટીયર તરીકે નામ નોંધાવે એમાં કમુને વાહીઆતપણું લાગતું. વઢવા બેસે ત્યારે બંને એવું વઢે કે કૈં કહેવાની વાત નહીં. પણ જો ત્રીજું કોઈ વચ્ચે પડે તો બંને પાછા એકના એક ને બીચારા ત્રીજાના ભોગ લાગે.

પણ સૌથી વિચિત્ર તો એ હતું કે આ બધું છતાં બંને એક

બીજાને ઘણુંજ ચહાતાં ને એકની આંગળી દુખે તો બીજાનો જીવ કપાઈ જતો. માત્ર વઢવાનો બંનેનો સ્વભાવજ પડ્યો હતો ને એ સ્વભાવ ધીરુ મોટો સરકારી વકીલ થયો અને કમુ પટાવાળાની બા સાહેબ બની ત્યારે એ રહ્યોજ હતો. સરકારી વકીલ તરીકે ધીરુ અમલદારોમાં આગળ આવવાનું કરે ત્યારે કમુ–કમલિની–દેશભક્તિની વાતો કરે. ધીરુ નવું નવું ઘરમાં વસાવે ને કમુ પરદેશી કપડાં, ધુન ચઢે ત્યારે, કાઢી નાંખવાની વાતો કરે. પણ અરવિંદ ઘોષનાં ભાષણો વાંચી એકવાર સરકારી નોકરી છોડી દેવાનું ધીરુને મન થયું ત્યારે તો કમુએ જુદ્ધ મચાવ્યું ને ત્યારથી ધીરુને એવી ગાંડી વાતો કરવાનું છોડી દેવું પડ્યું.

આમ ધીરુ ને કમુ મોટાં થયાં, એમને છોકરાં થયાં, એમને પરણાવ્યાં પસ્તાવ્યાં, એ બધા વખતમાં તેઓ અનેકવાર લઢ્યાં, ઝઘડ્યાં, રીસાયાં, મનાયાં પણ ધીરુના જીવનમાં કમુનું અને કમુના અંતરમાં ધીરુનું સ્થાન અનેરૂં હતું તે હતું જ. એમને છુટા પાડવાનું મહાપાપ કરવાની હીંમત તો પરમેશ્વર પણ બહુ આસ્તે આસ્તેજ કરતે.

૩

વૃદ્ધ થયા પછી—

ધીરજરાય માર્કંડરાય ડોસા રીટાયર્ડ સરકારી વકીલ, ઉમ્મરે આશરે પાસેઠેક વર્ષના અને એમનાં ધર્મપત્ની કમળાબા બાસેઠેકની ભરતીમાં આવી રહ્યાં હતાં. એમને છોકરાને ઘેર છોકરાં ને તેને ઘેર પણ છોકરાં થયાં ત્યાં સુધી વાત આવી પહોંચી હતી. ડોસા આખો દિવસ ઘેર બેસી રહેતા. વેદાંત અને શાંકરભાષ્યનો અભ્યાસ કરતા, પોતાનાં પૌત્ર પૌત્રીઓને લડાવતા, વચ્ચે વચ્ચે કમળાબા સાથે વઢતા અને સાંજે વીક્ટોરીઆમાં બેસી ગામ બહાર ફરી આવતા. ને કમળાબા પણ જાજરમાન, ખડે પગે ઘરની ને ખાસ કરીને

ડોસાની ચોકી કરે અને વહુઓ પર સત્તા ચલાવવામાં ચુકે નહીં એવાં હતાં. એમને ધર્મ ધ્યાનનું બહુ ઘેલું નહોતું ને સ્વભાવ પણ અંદરથી તો હેતાળ હતો. પણ એમનું હેત એમના શબ્દોમાં બહુ જણાતું નહીં.

ડોસા બહાર જતા ને કમળાબા તેમને ચેતાવતા: " મફલર પહેરો, નહી તો આખી રાત ખોંખોં કરશો."

" ભાઈ, તારાથીએ તોબા છે. જાણે આખો દહાડો ખોં, ખોં કરવા શીવાય મારે બીજો ધંધો જ નહીં હોય." ને ભુલે ચુકે કમળાબા મફલર આપવાનું ભુલી જતાં તો "આખી રાત ખાંસી ખાતાં દમ જશે તેનું તને કે છે. લાવ, મફલર લાવ, નહીં તો કૈં શરદી બરદી લાગી જશે" છોકરાંઓની ફરીયાદ કમળાબા ભાગ્યે જ કરતાં ત્યારે "હવે આટલી ઉમરેએ આ કચકચ ? આ અવસ્થામાં તો જંપીનો બેસો." પણ કોઈ વાર ડોસાને ક્રોધ ચઢે ને કમળાબા છોકરાઓ તરફથી બે અક્ષર કહે તો તે વખતે ડોસા ભાગ્યે જ જંપીને બેસી શકતા. અને એ બધું છતાં જો કોઈ છોકરાં કમળાબા તરફ ચું કે ચાં કરે તો તેમનું આવીજ બન્યું સમજવું.

ડોસા કમળાબાને વગર પુછ્યે કશું કરતા નહી, પણ કરવાની બાબતમાં બંનેનો એકમત વધુ મોડો થતો ખાસ કરીને ગ્રેર અવસર આવે ત્યારે આ મતભેદ વધુ તીવ્ર બનતો, પણ પાછો એ પ્રસંગ વીતી ગયા પછી એના એ ધીરજરાય ને એના એ કમળાબામાં ખાસ કશો જ ફરક દેખાતો નહીં.

ધીરજલાલ સ્વભાવે જરા ઉદાર માણસ, કમળાબા જરા કસરીઆં સગાંવહાલા ધીરજરાય પાસે બારોબાર પૈસા માગી જતાં ને કમળાબાને ખબર પડે ત્યારે તે ખુબ કચવાતાં. કમળાબાનું કસરીઆપણું ધીરજરાયને ગમતું, પણ તે કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે તેમને એ વીશે એકદમ અણગમો થઈ આવતો ને બાસઠ ને પાંસઠ

વર્ષે ડોસા ડોસી નાનાં છોકરાંની માફક આવા પ્રસંગોએ વઢતાં. વઢી પરવારી કોઈવાર કમળાબા ને કોઈવાર ધીરજલાલ માફી માંગતા ને તકરારનું સમાધાન થતું. પણ ફરી પ્રસંગ આવે ત્યારે એ વાતનું સ્મરણ બેમાંથી એકે જણને રહેતું નહીં.

પણ આમ વઢવાથી બંને જણને કસરત મળતી અને બંનેની તંદુરસ્તી સારી રહેતી. ધીરજરાયને કમળાબા વગર કે કમળાબાને ધીરજરાય વગર કલ્પવા એ એક અશક્ય વાત હતી. પણ એથીએ અશક્ય વાત તો એ બંનેને લઢતાં ન હોય એવા કલ્પવામાં હતી. બે પંખીડાં જેવાં એ બે કચકચ કર્યાંજ કરતાં અને તેનાથી એમનો પ્રેમ ને સાહચર્ય અનેક દિશામાં વિસ્તાર પામતાં.

છેવટે યમનાં આણાં આવ્યાં ને કમુ-કમલિની ને કમળાબાના ત્રણે રૂપાંતરોવાળા દેહની ખબર લેવા એમણે પહેલાં મંદવાડને મોકલ્યો. ધીરજકાકાએ થાય તેટલા ઉપાયો કર્યા ને દેશદેશના ડાકટર-વૈદ્યને તેડાવ્યા, પણ ક્રૂર કાળે બીચારાં કમુબાને ન છોડયા તે ન જ છોડયાં.

ને તે દિવસથી ધીરજરાયે અન્ન પાણી છોડયાં ને મહીના માસમાં એમનો પ્રાણપંખી કમુબાની શોધમાં ને એમને મુકીને વહેલો કેમ ગયો તેની તકરાર ચુકાવવા ઈશ્વરને દરબાર ઉડી ગયો.

સ્નેહનું બંધન

અંધેરીમાં ગોડબંદર રોડ પર ગામના નાકે એક નાનોશો બંગલો હતો. તેમાં સાધુરામ એકલા ત્રણચાર વર્ષથી રહેતા. એ સ્વભાવે ગંભીર અને અતડા હતા. આખો દિવસ મુંબઈ પોતાના કામ પર જતા અને રાતના આઠ વાગે ઘેર આવતા. એમને મળવા કોઈ મિત્રો ભાગ્યે જ આવતા. બંગલામાં આવનારામાં એક બાઈ બે વખત આવીને કામ કરી જતી. સાધુરામનો એક જુનો માણસ રસોઈ કરતો, અને બપોરના વખતે બહાર જતો. એને પણ પોતાના શેઠની માફક ગામમાં કોઈની સાથે ખાસ ઓળખાણ ન હતી.

સાધુરામની ઉમર આશરે સુડતાલીશેક વર્ષની હતી. એમના મુખ ઉપરથી દુનીઆમાં એમણે બહુ લીલી સુકી જોઈ હોય એમ લાગતું. એ મુખ પર ભલમનસાઈ હતી, અનુભવે આવેલી શાંતિ હતી, દુનીઆ બહુ જોવાથી આવેલો નિર્વેદ હતો. ઇચ્છા કે લાલસા કે ક્ષોભ સૌ એ ઉપરથી ભુંસાઈ ગયાં હતાં.

પણ એમના એકમાર્ગી સ્વભાવને લીધે લોકોની ટીકામાંથી એમને છુટી નહોતી મળી. લોકો એમને કોઈ ભેદી પુરૂષ કલ્પતા અને એમના જીવન વીશે કંઈ કંઈ તર્કવિતર્ક કરતા. કોઈને મન એ ચોર હતો. કોઈને મન એ લુંટારો હતો. કોઈને મન એ સાધુ પુરૂષ હતો. કોઇ એને દેવાળુ કહાડીને કે ખુન કરીને છુપા વેશે નામ બદલીને રહેલો ધારતા. કોઇ એને પરોપકારી આત્મા કાર્ય સાધવા રહેલો ધારતા. આમાંથી સત્ય કશું નહોતું. હતા એ માત્ર સાધારણ માણસ; દુનીઆના અનુભવોથી કંટાળેલા, કુટુંબીઓના મૃત્યુથી અટુલા બનેલા, પોતાની ઉત્તર વય જેને તે ગણતા તેમાં શાંતિને શોધતો જીવાત્મા.

આખો દિવસ તે મુંબાઈ જઈ લાયબ્રેરીઓમાં વાંચતા. કોઇકિ કોઇક વાર જુના ઓળખીતાઓને ત્યાં મળવા જતા. મન થઇ આવે ત્યારે કોઈ કોઈ વાર હલકા લત્તાઓમાં જઈ લોક સુધારણાના પ્રયત્ન કરતા અને પૈસા હતા છતાં વખત ગાળવાને માટે તે ટયુશનો રાખ્યાં હતા ત્યાં ભણાવવા જતા રાત પડયા પહેલાં તે ભાગ્યે જ ઘેર પાછા ફરતા.

સાધુરામની આ જીવનચર્યામાં વર્ષો થયાં વિક્ષેપ આવ્યો નહોતો. કોઇ જાતનો ફેરફાર કરવાની ઇચ્છા એમને થઈ હોય એમ પણ લાગતું નહતું.

સાધુરામ એક દિવસે નવ પીસ્તાળીસની ટ્રેનમાં રોજના નિયમ પ્રમાણે મુંબઈ જવા નીકળ્યા. બનતા સુધી તે એક ખુણામાં પોતાની સીટ શોધી લેતા. એક પચીસેક વર્ષનો જુવાનીઓ એમની સીટની સામે એક મીનીટ પહેલાં જ આવીને બેઠો હતો.

ગાડી ચાલી અને સાધુરામ બારીની બ્હાર નજર રાખીને બેઠા. એક પળમાં એમના કાન પર અવાજ અથડાયો અને એ ચમકયા. “ કાકા, તમે રોજ આ ટ્રેનમાં મુંબાઈ જાઓ છો ? હું તમને રોજ જોઉં છું.”

સાધુરામ ચમકયા ને અંદર જોયું. સામે બેઠેલો જુવાનીઓ હસતી, ભાવભરી આંખે એમના તરફ જોઈ રહ્યો હતો. એ આંખોની

અવગણના કરી મુંગા રહેવું છેક મુશ્કેલ હતું.

"હા, ભાઈ" એમણે ટુંકો ધીરો જવાબ આપ્યો, "તમે મુંબઈ જાઓ છો?"

જુવાનીયાની વાત કરવાની ઇચ્છા પ્રબળ હતી જ તેમાં આ પ્રશ્ન પુછાયો. "હા કાકા, હું પણ રોજ આ જ ગાડીમાં જાઉં છુ પણ જુદા કામે. રોજ નોકરીની શોધમાં જતો હતો. ચાર દિવસથી નોકરી મળી એટલે ત્યાં જાઉં છું." યૌવનસુલભ આશામાં એની આંખો ચમકી. "આ વખતે મેં અહીંઆં ઘર માંડયું છે" શરમાઈને એણે ઉમેર્યું

પોતે છોડેલી દુનીઆની મુર્ખાઈમાં જરાએ ઘટાડો નથી થયો એ વિચારે સાધુરામના મુખ પર સહેજ સ્મિત આવ્યું. એમણે વધારે સહાનુભૂતિથી જુવાનીઆની સાથે વાતો કરવા માંડી.

ગ્રાન્ટરોડ આવ્યું તે પહેલાં તો સાધુરામ જુવાનીઆની જીંદગીનો હેવાલ કયારનોએ સાંભળી રહ્યા હતા. આ જુવાનીઆનું નામ વિમળ હતું. બે વર્ષ પહેલાં તે ગ્રેજ્યુએટ થયો હતો. હાલ એક નાનીશી, નાજુક, ઘણીજ સુંદર, ઘણીજ હેતાળ પત્નીને લઈ મુંબઈ ઘર માંડવા આવ્યો હતો મુંબઈના કબુતરખાના જેવા માળા કરતાં પત્નીને ઝીણાશા બાગ વાળી અધેરીની ઓરડીઓ વધારે પસંદ પડી તેથી તેઓ હાલ ત્યાં વસતા હતા પોતે બે પાંચ વર્ષમાં તો હજારો રૂપીઆ કમાઈ લેશે અને પત્નીને સુંદર ઘરમાં રાખશે એવી એને આશા હતી. અને એ આશા જરૂર ફળીભૂત થશે એવી ચોકસ ખાત્રી હતી

આટલો વાતનો સાર હતો. સ્ટેશન આવ્યું એટલે હાથમાં ટોપી લઈ થોડુંક હસી, સાહેબજી કરતો વિમળ ઉતરી પડયો.

સાધુરામને ઘણે વર્ષે આવો લાડીલો પતિ અને હેતાળ જુવાનીઓ મળ્યો. એમને વર્ષો પહેલાં મરી ગએલો છોકરો યાદ આવ્યો આજે હોય તો એ પણ લગભગ આવડો જ હોય. સાધુરામના સ્વસ્થ ચિત્તમાંથી અસ્વસ્થતા દર્શાવતો એક નિઃશ્વાસ નીકળી પડયો ને ગાડી ચાલી.

૨

વિમળ અવાર નવાર સાધુરામને ટ્રેનમાં મળતો અને પોતાના સુખની બધી વાતો તેમને કહેતો. મુંબાઈમાં ખાસ કોઈ એને સમોવડીયું મિત્ર હોય એમ દેખાતું ન હતું. અને સાંજના કામ પરવારતો ત્યારે ઘેર વાટ જોતી નાજુકડી પત્નીને મળવાની આતુરતામાં એ બીજે કશે જતો નહીં. અને તેથી એને મિત્રો કરવાનો વખત પણ મળ્યો ન હોતો. વિમળ પોતાની નાનીશી દુનીઆમાં એટલો સુખી અને સંતોષી હતો કે એને બીજા કશાની જરૂરીઆત જ લાગતી નહિ. નાનાં પંખીડાં જેવાં એ બંને વર વહુ કલ્લોલ કરતાં ને સુખનો ઘડો ખુબ છલકાઇ જાય ત્યારે તેનો થોડો રસ સાધુરામ પર ઢોળાતો. સાધુરામ પણ ધીરે ધીરે એમાં વધારે રસ લેતા થયા હતા. અને થોડા દહાડા જો વિમળ ટ્રેનમાં ન મળે તો તેની આતુરતાથી વાટ જોતા.

એક દહાડો વિમળ ટ્રેનમાં મળ્યો. એના મુખ પર રોજનો ઉત્સાહ કે આનંદ ન હતાં. સાધુરામે જોતાંને વાર એનું કારણ પૂછ્યું.

“ કેમ વિમળ ! શું થયું છે ? તબીયત સારી નથી ? ”

વિમળે દિલગીરીથી ડોકું ધુણાવ્યું. “ મારી નહી, સરોજની. ”

સરોજની વાતો સાંભળી સાંભળીને એને વગર જોયે પણ સાધુરામ ખુબ જ ઓળખી ગયા હતા. “ શું થયું છે ? ” એમણે ચિંતાથી પૂછ્યું.

શરમની વાદળી વિમળના મુખ પર ફરી વળી. “ She is She is...” એનાથી વાક્ય પૂરૂં ન થયું.

સંસાર ઘણાં વર્ષથી છોડ્યો હતો છતાં સાધુરામ વિમળની મુશ્કેલી સમજી ગયા. “ ભાઈ, કોઈ નર્સને બતાવો ને ? ”

જાણે કોઈએ નવી વાત સુઝાડી હોય એમ વિમળના મુખ પરથી દીલગીરી જતી રહી. "હા, હા. એ ઠીક કહ્યુ, એમજ કરવું પડશે." ને એ વાત તે દિવસે એટલેજ રહી. પણ વિમળ તે દિવસથી નવો માણસ બનતો જતો હતો એમ સાધુરામને લાગ્યા વિના રહ્યું નહિ. સરોજને માટે વાત કરતાં કોઈ મહાન પવિત્ર વસ્તુની વાત કરતો હોય એમ તે વર્તતો. પોતે પિતા થવાનો છે એ વિચારે એનો ગર્વ માતો નહિ. સાધુરામ જાણી જોઈને સરોજની કોઈવાર ખબર પુછ્યા સિવાય એ વિષે વધારે વાત એની સાથે કરતા નહિ.

એક રાતે સાધુરામ વાંચતા આરામખુરશીપર પડયા હતા. ત્યાં નાનાશા બાગનો ઝાંપો ઉઘાડી કોઇ દરવાજામાં પેસતું હોય એમ એમને લાગ્યું. આટલાં વર્ષોમાં એમને રાત્રે કદી કોઇ પણ મળવા આવ્યું હોય એવું સાંભરતું ન હતું. એમણે દીવો સમાર્યો અને બહાર ઓટલા ઉપર આવ્યા. હાથમાં ફાનસ લઈ વિખરાએલા વાળ અને ગભરાએલા દેખાવ સાથે વિમળ ત્યાં ઉભો હતો. કાંઇક નવા જુની થઈ છે એમ સાધુરામને તરત લાગ્યું.

"સાધુરામભાઈ! સાધુરામભાઈ! સરોજ હમણાં મરી જશે." કહી બાળકની માફક તે રડી પડયો.

સાધુરામે વાંસો થાબડયો. "ભાઈ! શું થયું?"

"સાધુરામભાઇ! સરોજને ખુબ પીડા થાય છે."

સાધુરામ ગંભીર થઇ ગયા. "કોઇ ઘરમાં એની પાસે છે?"

"નર્સ પાસે છે, ડાકટર હમણાં આવી ગયા. એની મા ને બહેન પણ અહીં આવ્યાં છે."

"ભાઇ! કાંઇ ફીકર નહીં. સૌ સારાં વાનાં થશે."

તે રાત્રે સાધુરામ ને વિમળ અંધારી રાત્રે. તારાઓવાળા ઘુમટ નીચે, અડધી રાત સુધી રસ્તામા ભટકયા.વિમળને સાસુએ અને નર્સે ઘેર આવવાની મનાઈ કરી હતી અને તેના બીનઅનુભવી આત્મામાં સરોજની ચીસો સંભળાતી અને તે ગભરાઇ ઉઠતો.

" સાધુરામભાઈ! સરોજ બચશે કે ? " તેણે હજારમી વાર ખાત્રી માગી અને પિતાની સખ્તાઈ અને મિત્રના વહાલથી હજારમી વાર સાધુરામે ખાત્રી આપી. વગર જોયે એ નાનકડી સરોજ પણ પોતાની બાળકીજ બની ગઇ હોય એમ સાધુરામને લાગતું. અને રખેને એને કંઇ થાય એ ભીતિ એમને પણ એટલીજ લાગવા માંડી હતી.

" વિમળ ! હવે સવાર પડવા આવ્યું. ઘેર જા, અને મુંગો મુંગો સુઇજા. સૌ સારાં વાનાં થશે. " અને માત્ર કહેવાપર આધાર ન રાખતાં એનો હાથ પકડી ઘર ભણી દોર્યો. વિમળના ઘરમાં દીવા બળતા હતા. બાકી શાંતિ હતી. વિમળે ધ્રુજતા હાથે બારણું ઠોકયું.

બારણું ઉઘડયું અને સરોજની નાની બેન બારીમાં આવી ઊભી. " વિમળભાઇ ! તમે છો કે ? બહેનને છોકરો આવ્યો.વધામણી! "

વિમળનો જરા વાર પહેલાંનો દુ:ખીઆરો દેખાવ જતો રહ્યો. પિતા થવાના ગર્વમાં એની છાતી ફુલી. હોંસમાં એનું માથું ટટાર થયુ. " પ્રભા ! અમને બાળક બતાવશે કે ? "

" ઊભા રહો. તમે ઘરમાં આવો. હું બાને કહું. " કરી પ્રભા અંદરના ખંડમાં દોડી. વિમળે સાધુરામનો હાથ જોરથી પકડયો. એની આંખમાં હર્ષના આંસુ આવ્યાં..."સાધુરામ કાકા "...પણ એ આગળ બોલે તે પહેલાં નર્સ હાથમાં નાની ગોદડી ને કપડાંમાં વીંટાળેલુ બાળક લઈ આવીને ઉભી. બને પુરૂષોએ આવું દૃશ્ય કદી જોયુ નહોતું. માણસના આકારનો લાલ માંસનો લોચો હોય એવું બાળક ઢાંકેલા લુગડામાંથી થોડુંક દેખાતું હતું. એને આકાર હતો પણ શોભા ને ઘાટઘુટ હજુ હવે આવવાના હતા. બાળક પોતાનુંજ હતું એવી ખાત્રીથી વિમળે જરા હાથ લગાડયો ને ચમકીને તે પાછો ખસ્યો.

એનો સ્પર્શ લગભગ ચીતરી ચડે એટલો સુંવાળો હતો. એક જાતના અદ્ભુત આનંદથી વિમળને કમકમાં આવ્યાં.

નર્સ હસી. " ભાઇ! હજુ તમારે એને અડવાની વાર છે. " ને બાળકને લઇને તે અંદર ચાલી ગઈ.

" વિમળ! નીરાંતે ઉંઘી જા. હવે ફીકર કરવાની કંઈ જરૂર નથી." કહી સાધુરામ પોતાના ઘર તરફ પાછા વળ્યા. પણ તરત ઘરમાં ન જતાં ક્યાંય સુધી અંધારા રસ્તાપર એકલા એકલા રખડયાં કર્યું. એમને ભુતકાળનો એક દિવસ યાદ આવ્યો. પોતાનું પહેલું બાળક જન્મ્યું ત્યારની લાગણીઓ આજેજ અનુભવતા હોય એવી તાજી થઇ. અને ઘણાં વર્ષોનું જડ બનેલું અંતઃકરણ પીગળતું હોય એવાં બે ચાર આંસુ જમીનપર ટપકયાં. ઝમઝમ કરતી અધારી રાત દોડતાં દોડતાં જરા અચકાઇને આ પ્રૌઢ માણસનો શોક જોવા પળભર ઉભી રહી. અનંતકાળથી જનમંડળના સુખ દુઃખના સાક્ષીઓ ઉડુગણે માનવીના આ સૂક્ષ્મ શોકભાર તરફ થોડાંક તેજના આંસુ ખેરવી, સહાનુભૂતિ દર્શાવી. અને સૃષ્ટિના આ તત્ત્વો ચિત્તમાં નવી શાંતિ પ્રેરતાં હોય તેમ આંસુ લુછી સાધુરામ ઘર તરફ વળ્યા.

નાનાં લાલચોળ નવાં જન્મેલાં બાળકનાં સ્વપ્નાં બાકીની રાત સાધુરામને આવ્યાં કર્યાં.

૩

બે દિવસ પછી સાધુરામ વિમળને સ્ટેશન પર મળ્યા. " બાળક કેમ છે ? " તેમણે આતુરતાથી પુછ્યું.

જવાબમાં વિમળની આંખો હસુ હસુ થઇ રહી. " સરસ ! "

" ને સરોજ ? "

" એ પણ સારી છે. "

થોડીવાર સુધી બંનેને આગળ વાત શું કરવી તે સુઝયું નહીં. પણ નવા બનેલા પિતાનો હર્ષ બહુવાર દાબી રખાય એવો ન હતો.

" સાધુરામ કાકા ! બાબો જન્મ્યો ત્યારે સાડા આઠ રતલનો હતો." દુનીઆમાં જાણે કંઇ મહાન અજાયબી બની હોય અને પોતે એ અજાયબીનો કર્તા હોય એવો ઉંડો ગર્વ વિમળના અવાજમાં હતો.

" અંઅ........ "

" ને એનો ચહેરો તો લગભગ મારા જેવો જ છે."

આ બડાઈ મારતા છોકરાને એક ધબ્બો મારવાનું મન સાધુરામને થયું. એ એના મનમાં શું સમજતો હતો ? પણ એ વધારે કંઇ બોલે એટલામાં તો ગાડી આવી ને ઉતાવળમા બંને જુદા જુદા ડબ્બામાં ચડી ગયા.

બીજા બે દિવસ સુધી સાધુરામને વિમળના સમાચાર નહી મળ્યા. પણ ત્રીજે દિવસે એજ વિમળ એજ જગાપર એજ ગાડીની વાટ જોતો ઉભો હતો.

" કેમ વિમળ ! બે દિવસથી દેખાયો નહી. "

વિમળનું ડોકું ગંભીરતામા હાલ્યુ.

" સરોજની તબીયત સારી નહોતી. હું બે દિવસ ઘેર રહ્યો હતો."

સાધુરામના મુખપર ચિંતા છવાઇ. જડભરતની મૃગલી જેમ વિમળના કુટુંબની માયા એમના મન પર પણ છવાતી જતી હતી. " શુ થયું છે ? ખાસ કાંઇ ? "

" ના, ના, માત્ર સહેજ તાવ આવ્યો હતો. પણ કાકા ! બાબો ફક્કડ થતો જાય છે હોં. "

બાબા વીશે વાત કરવાની વિમળની અધિરાઇનો પાર ન હતો. મને લાગે છે કે સરોજ જેવો એ ગોરો થવાનો. " વિમળે ગંભીરાઇથી ઉમેર્યું, " જ્યારે એ હસે છે ત્યારે તો એવો સુદર લાગે છે ! "

પોતાના રંગ વગરના મન પર રંગ ચઢતો હતો એ વિચારે સાધુરામને ચીઢ ચઢી. " હસે ! આટલુ છોકરૂં હસે !" એમના અવાજમા કઠોરતા હતી.

પણ વિમળના ઉપર એ કઠોરતા ધોવાઇ ગઇ: "નહીં તો ? બાળક સ્વપ્નમાં જરૂર હસે. કહે છે કે એને વિધાત્રી આવીને હસાવે. એને છ મહિના સુધી પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન હોય !" વિમળના શબ્દોમાં ગંભીરતાનો પાર નહોતો. એના જેવા પુરૂષના મુખમાંથી આ શબ્દો મુર્ખાઇભર્યા લાગતા, પણ એનું એને ભાન નહોતું. એની સાસુ અને સાળીના બૈરક શબ્દો એણે ઝીલી લીધા હતા. અને વિશ્વનિયમનું મહાસત્ય હોય એમ એણે પોતાના હૃદયમાં સંઘરી રાખ્યા હતા. સાધુરામને હસવું આવ્યા વગર રહ્યુ નહી.

પણ આવા સમયે એમની પ્રૌઢતાનો મોભો જાળવવા હંમેશાં ટ્રેન આવી પહોંચતી અને વિમળની નાદાન વાતોથી ઉપજતી કઢંગી સ્થિતિમાંથી એમને મુક્ત કરતી.

ત્રણ ચાર મહિના આમને આમ વહી ગયા. વિમળ ઘણું ખરૂં રોજ મળતો. એના બાબાની અને કોઇ કોઇવાર પત્નીની વાતો કરતો અને સાધુરામના મગજમાં એક નાનાશા હાથ પગ પછાડતા, કીકીઆરીઓ બોલાવતા, માનવકીડાનું ચિત્ર ખડું કરતો. એક દહાડો એણે આમંત્રણ આપ્યું. "કાકા, એક દહાડો તમે મારે ઘેર તો આવો. બહુ દિવસથી આવ્યા નથી."

સાધુરામનાં મગજમાં તે અંધારી રાતનું ચિત્ર ખડુ થયુ. "ભાઇ, વખત ક્યાં છે ?"

"એમ નહીં ચાલે કાકા ! આ રવિવારે તમે જરૂર આવો. હું તમને લેવા આવીશ. સરોજ પણ તમને મળવાને ખૂબ આતુર થઇ રહી છે."

પોતાનાં બંધનો વધતાં જતાં હતાં. એનું સાધુરામને ખૂબ ભાન હતું. ભયથી એમણે કહ્યું, "ના, ના ભાઇ ! મને ઘરડાને ક્યાં લઇ જાય છે !"

સાધુરામને વધારેમાં વધારે બીક લાગતી હોય તો તે સરોજને મળવાની હતી એમણે અત્યાર સુધી સરોજને નાની બાળા, નાજુક, હેતાળ, વિમળ પર આધાર રાખનાર લતિકા જેવી કલ્પી હતી. રખેને એને મળતાં પોતાની કલ્પના ભાંગી જાય!

પણ વિમળ એમ છોડે તેમ નહતો. “ ના કાકા! તમારે આવ્યા વિના નહી જ ચાલે. સરોજે કહ્યું છે.” વિમળને મન સરોજે કહ્યું એટલે એ વાત પર વાદવિવાદને માટે કંઇ અવકાશ જ નહતો. ને ખરેખર રવિવારે સવારે વિમળ સાધુરામને ઘેર આવીને ઉભો. સાધુરામ ઝટપટ પરવારી ન્હાસી જવાની તૈયારી કરતા હતા. “ કાકા! ચાલો, સરોજ વાટ જુએ છે.”

નીરાધારીથી સાધુરામે વિમળ સામે જોયું અને ગયા વગર છુટકોજ નથી એમ જાણી મુંગા મુંગા ચાલવા માંડયું. સરોજ ઓટલા ઉપર જ ભરવાનું લઇને બેઠી હતી.

“ આવો, કાકા.” એણે વગર શરમાએ જાણે કેટલાંએ વર્ષોની સાધુરામ સાથે ઓળખાણ હોય એમ કહ્યું. સાધુરામને એક પળ ગુંચવાડો થયો. “ કેમ બહેન! તબીયત કેમ છે?”

“ મારી તબીયત? તબીયત તો ચાર ગણી સારી થઇ ગઇ છે.” સરોજ વિમળની સામે જોઇ ખડખડાટ મીઠું હસી. “ પહેલાં તો આખો દિવસ હું ઘરમાં એકલી એટલે મને ગમતું નહીં. હવે તો બાબો છે એટલે મને એકલું લાગતું જ નથી ને!”

સાધુરામ સરોજ સામે બે પળ જોઇ રહ્યા. એમણે ધારી હતી એવી નાની ને નાજુક સરોજ નહોતી પણ મીઠી તો હતી જ. અને સાથે સાથે એક પ્રકારનું છોકરવાદીપણું એનામાં દેખાતું. સરોજ અને વિમળ હજુ તો નાના બાળકો કંઇક જાદુને લીધે મોટાં દેખાતાં હોય અને જીંદગીને એક રમત જ સમજતાં હોય એમ લાગતું હતું.

"સરોજ, બાબાને લાવતો ! કાકા તો તેને જોવાને આવ્યા છે." ને સરોજ વિમળના શબ્દો નીકળતામાં તો દોડી. પોતાનો મહામૂલ્ય ખજાનો દેખાડી સાધુરામને અજાયબીમાં ગરકાવ કરી નાંખવાને આજે કેટલાએ દિવસથી એ તલપી રહી હતી. એક પળભરમાં તો નાનુંશું ગોદડીમાં વીંટાએલું બંડલ લઈને તે પાછી આવી, ને મુંગા મુંગા સાધુરામ પાસે બાબાને ધર્યો.

બાળકને જોતાં જ પોતે ભૂતકાળમાં આમ જ જોએલુ બાળક સાંભર્યું અને પાછું તે જ બાળક સફેદ થઇને આવ્યું હતું એવું એમને પળભર લાગ્યુ. બાળક સુંદર અને તંદુરસ્ત હતું એવું તો એનું દુશ્મન પણ કહે. મોંમાં અંગુઠો નાંખી, ભર ઉંઘમાં ગોદડીની હુંફમાં બાળક લપાયુ હતુ. ત્રણે જણા ઉંચે શ્વાસે આ કીમતી ખજાનાને જોઈ રહ્યા.

ને એક પળમાં બાળકે આંખ ઉઘાડી. તપખીરીઆ રંગની એ ઉંડી આંખોમાં યુગ યુગની અજાયબી ભરી હતી. અને એ અજાયબીના ભેદ ઉકેલવાને અશક્ત આ ત્રણે માનવીઓએ સ્તબ્ધ થઈને એ આંખના ઉંડાણમાં ડુબકી મારી. અને એટલામાં તો મોટામાં મોટી અજાયબી ! બાળક ઓળખતું હોય તેમ સાધુરામ સામે જોઈ ને ખડખડાટ હસ્યુ. કંઈ પવિત્ર ગહન ચીજ જડી હોય એમ એ હાસ્ય સાધુરામના હૃદયમાં કોરાઈ રહ્યું.

પૃથ્વીની સપાટીની પાર ઉડતા આ ત્રણે આત્માઓમાંથી વિમળ પહેલો જાગ્યો. "કાકા ! કહો ? બાબો સુંદર નથી ?"

"ભાઈ! સુંદર એ શબ્દ જ બહુ ઓછો પડે એવો છે. બાબો ખરેખર અદ્ભુત છે."

સરોજે આભારની ઉંડી દૃષ્ટિ સાધુરામ તરફ નાખી. એની છાતી ગજ ગજ ઉંચી આવી. દુનીઆમાં કઇ માએ પોતાના બાળકનાં વખાણ સાંભળતાં આ વૃત્તિ નહીં અનુભવી હોય ?

" સાધુરામ કાકા ! અમારે તમારી સલાહ લેવાની છે. બાબાનું નામ શું પાડીશું ? એમને ભીષ્મ પાડવું છે, મારે ગૌતમ પાડવું છે. ખરૂં કહેજો. બેમાંથી કયું સરસ લાગે છે? "

વરવહુ વચ્ચે જ્યારે બાળકના નામની તકરાર પડે ત્યારે કોની તરફ મત આપવો એ બહુ ભારે સવાલ છે. સાધુરામ પણ આ મુશ્કેલીમાં પડવા માગતા નહોતા. " બહેન, બહુ મોટા પુરૂષોનાં નામ આપવા કરતાં એવા કોઇ જનનું નામ આપો કે જેનો આદર્શ એનાથી પળાઈ શકે. એનું નામ વિક્રમ પાડો તો કેવું ? ને કોઇનુંએ નામ ન આપવું હોય તો ચેતન પાડો. "

" હા, હા, એ સૂચના ઠીક છે. " સરોજને લાંબી તકરારનો અંત એકદમ દેખાયો. " હું તો એનાં બને નામ આપીશ–વિક્રમ ને ચેતન ખરું નામ વિક્રમ ને કહેવાનુ ચેતન. ચેતન સહેલું પણ છે ને સૂચક પણ છે. કેમ તમને શું લાગે છે ? "

વ્હાલી પત્ની અને પૂજ્ય મિત્ર નક્કી કરે એની સામે મત આપવાનું વિમળ સ્વપ્ને પણ શું કલ્પી શકે ? એણે ઉમેર્યું, " એની રાશી પણ 'વ' ઉપર છે. "

ને ત્યારથી બાળકનું નામ વિક્રમ ઉર્ફે ચેતન નક્કી થઇ ગયું. નામો પડવામાં પણ અકસ્માત જ થયો.

૪

ધીરે ધીરે વિક્રમ જેમ મોટો થયો તેમ સરોજ એને લઈને બહાર નીકળવા માંડી. કોઈ કોઇ વખતે તે તેને હાથમાં લઇને વિમળને સ્ટેશનપર મુકવા આવતી. બાળક વિક્રમ આગગાડીના અવાજે તેના હાથમાં ઉછળતો અને 'ઉ ઉ' ને 'ખુ ખુ' કરીને ચીસો પાડતો. કોઈ વાર ' બા, બા, બા, બા, ' પણ કરતો અને કેમ જા

દિવ્ય વાણી સંભળાતી હોય એમ એનાં માતાપિતા એ શબ્દો સાંભળી હરખાતાં.

સરોજ વિમળને મુકવા આવતી દૂરથી દેખાતી કે સાધુરામ દર વખતે ત્યાંથી ખસીને પ્લેટફોર્મના એક આઘેના છેડાપર જઈને ઉભા રહેતા વિમળ દૂર દેશાવર જતો હોય તેમ સરોજ હજારમી વાર તેને કંઈ કંઈ સૂચનાઓ આપતી. ગાડી દેખાતા સુધી હાથ હલાવતી અને વિક્રમનો હાથ પકડી તેની પાસે 'આવજો' કરાવતી. તે બધું સાધુરામ દૂરથી પિતૃભાવે જોતા. એમનું હૈયુ આ બંનેનું સુખ જોઈને છલકાતું અને વિધિ આવું સંપૂર્ણ સુખ એમનું સદા કાયમ રાખે એવો મનમાં ને મનમાં દરરોજ આશીર્વાદ આપતા.

ને જ્યારે જ્યારે વિમળ ટ્રેનમા મળે ત્યારે ત્યારે વિક્રમના પરાક્રમની વાત કરવાનું ચુકતો નહિ. એ પહેલો ઉંધો પડી પેટે પેટે કેમ ખસતો થયો એ વાત વિમળ હંમેશા અજાયબીથી કરતો. એણે ઘુંટણીઆં ભરવા માંડયાં અને સાથે સાથે આખા ઘરમાં કેમ છબરડો થવા માંડયો, દરેક વસ્તુની સલામતી કેમ જતી રહી એ વાતનો વિષય ઘણા દિવસ સુધી પહોંચ્યા કીધો. અને વિક્રમે પહેલ વહેલું પકડીને ઉભા થઈને ચાલવા માડયુ એ વાતનું તો પુછવું જ શું! તે " એવો સેતાન છે!" માળાનો મેર આમ આવતો.

જ્યારથી વિક્રમે જરા જરા ખાવા માંડયું ત્યારથી વિમળ સાંજના રોજ કંઈને કંઈ લઈ આવતો. કોઈ દહાડો દરાખ, કોઈ દહાડો ચોકલેટ, કોઈ દહાડો મીઠા ચણા; ને સરોજ રોજ રોજ ગુસ્સે થઈ તેને વઢતી. " આ તમે સારી ટેવ પાડતા નથી. માંદો પડશે ત્યારે?" વિમળ રોજ એને ફરી નહીં લાવવાનુ વચન આપતો ને રોજ ભાંગતો; ને સેતાન વિક્રમ પણ પપા આવે ત્યારે રોજ કંઈની કંઈ આશા રાખીને બેસતો સરોજે વિક્રમને પપા કહેવાનું શીખવ્યું હતું. એને એ સંબોધન જરા વધારે ફેન્સી લાગતું. વિમળ

દૂરથી દેખાય ત્યાંથી વિક્રમ "પપા, પપા" કહીને કુદતો ને એ શબ્દોનું સંગીત સાંભળતાં સાંભળતાં વિમળનો આત્મા સાતમા સ્વર્ગમાં જતો.

વિમળ રજાને દિવસે કોઈ કોઈ દિવસ બાળકને તેડીને સાધુરામને ઘેર જતો. ને બાળક વિક્રમને માટે સૌથી વધારેમાં વધારે તોફાન કરવાનો તે દિવસ હતો સાધુરામના ઘરની કોઇ ચીજ તે દિવસે સલામત રહેતી નહોતી. કુંડાં ભાંગતાં, ઝાડ તુટતાં, ટેબલ પર ભુલેચુકે વાઝ પડયું હોય તો તેના કટકા થતા અને ખાવાનાની શોધમાં વિક્રમ આખા ઘરમાં ફરી વળતો. સાધુરામ ને વિમળ બાળકને ખોટું ખોટું વઢતા પણ તેથી વિક્રમનું મુખ જરા દયામણું થતું દેખાતું તો એને રીઝવવાના નવા ઉપાયો શોધવા બંને મંડી પડતા. વિક્રમ આવતો તે દિવસ સાધુરામ પોતાના અંતઃકરણમાં કબુલ નહોતા કરતાં છતાં તેમના એકલવાયા ઘરમાં તહેવાર જેવો પળાતો.

બાબા વિક્રમને માટે સાધુરામના ઘરમાં નવી નવી ચીજો આવતી ગઇ. શરૂઆત ઘુઘરાને દરાખથી થઇ ને આગળ વધતા વધતા દડા, મોટરકાર, એરોપ્લેન, સીસોટીઓ, મીઠાઇ એમ કંઇનું કંઇ ઘરના દરેક ખુણામાં દેખાવા માંડયું. બાબો વિક્રમ આવે તેની સાથે રમવા એક નાનીશી બિલાડી પણ સાધુરામે પાળી ને જ્યારે જ્યારે એ આવતો ત્યારે કલાકોના કલાકો એને શબ્દોચ્ચાર શીખવવામાં અને એની સાથે રમવામાં સાધુરામ કહાડતા.

પહેલાં સાધુરામ વિમળને બાબાને બગાડી મુકવા માટે વઢતા. હવે વિમળે સાધુરામને એજ કારણસર વઢવા માંડયું.

"કાકા! આ તે શું કહેવાય! તમે વિક્રમને છેક ફટાવી મુકવાના છો."

સાધુરામ મનમાં શરમાતા પણ બહારથી હિંમતભેર કહેતા, "તું પોતે જ બાળક છે. તને બાળ ઉછેરવાની શું ખબર?"

વિમળ કંઇ જવાબ દેવા ગયો પણ તેના સામું જોવાને બદલે સાધુરામે મોટરકારને કુંચી આપવા માંડી. "બાળા ! જો ગાડી ચાલી."

ને એટલું પણ ખરૂં કે વિક્રમ ખૂબ મોહક બાળક હતો. રડવાનું એને બહુ ભાન ન હતું. દુનીઆમાં પોતે રાજ્ય કરવા સર્જાયો હોય એવા તોરથી એ બધું કરતો. એની શક્તિ પણ અનંત હતી. કોઇ ન હોય તો એકલો રમ્યા કરતો.

આટલી નાની ઉમરે પણ એને ચિત્રો જોવાં ખૂબ ગમતાં. એને ખાસ કરીને ઉડતી, ચાલતી, દોડતી વસ્તુઓનો ખૂબ શોખ હતો. મોટરકારની પાછળ તો એ ગાંડો હતો. સાધુરામ વિમળને ચીઢવતા. "વિમળ ! તારો છોકરો મોટર હાંકનારો થવાનો છે."

અજ્ઞાનમાંથી જ્ઞાન પામવા મથતા બાળકો આ ઉમરે ખૂબ જ આકર્ષક હોય છે. ડાચાના જુદા જુદા પ્રયોગો કરતાં એ નવા શબ્દોચ્ચાર શીખે અને પોતાનું નવું વ્યાકરણ બનાવી એ શબ્દો વાપરે. નર નારી જાતિના ઘોટાળા કરતાં કરતાં છેવટે એની ખરી કીંમત પોતાની શક્તિ પ્રમાણે આંકવા માંડે; ક્રોધ, શોક, સુખ દુ:ખના જુદા જુદા ભાવો માટે સ્વરના આરોહ અવરોહના માપ સ્વાભાવિક બુદ્ધિથી પોતે કાઢવા માંડે. પોતાની આસપાસની દુનીયાના ભાવો અને ચીજોને પરખવા અને તેનું વર્ગીકરણ કરવા માંડે. એ બધી વસ્તુઓ બાળકને નવા સ્વરૂપમાં દેખાડે છે દર દહાડે તે વધે છે અને કંઇક નવી શોધ કરે છે. સ્વાતંત્ર્યના પદાર્થપાઠ આજ વખતે તે શીખે છે અને પોતાની આસપાસની દુનીઆનો ઓછો આધાર લેવા માંડે છે. બાળકનું ખરેખરૂં વ્યકિતત્ત્વ આજ વખતે બંધાવા માંડે છે.

દુનીઆનો બધો રસ પરવારી બેઠેલા સાધુરામને આ બાળકની દુનીઆમાં ખુબ જ રસ પડવા માંડયો. દર રવિવારે વિક્રમને પોતાને ઘેર મુકી જવાની હંમેશની આજ્ઞા એમણે વિમળને આપી દીધી

હતી. અને વિમળને એથી ફાવતું પણ થયું હતું. વિક્રમ એને ગમતો ખરો પણ રવિવારને દિવસે સરોજની સાથે એકલા થોડાક કલ્લાક ગાળવાનું મળે તે એને અણગમતુ ન હતું. ને એ બંનેની વાતોનો પોણો ભાગ વિક્રમથી ભરેલો હતો. કોઈ વખત વિમળ ફરીઆદ કરતો: " સરોજ ! તને તો વિક્રમ વગર બીજી કંઇ વાત સુઝતી જ નથી. તુ એ છોકરાને છેક બગાડી મુકવાની છે. " સરોજ એને હેતની ટપલી મારી વાત બદલતી પણ થોડી પળો પછી પાછી પોતે જ વિક્રમની વાત શરૂ કરતી.

વિમળને અત્યાર સુધી કમાવું, ખાવું અને પત્ની ને પુત્રની સાથે આનંદ કરવો તે શીવાય બીજી કંઇ વાતની ઝાઝી પરવા દેખાતી નહીં. પણ છેલ્લાં છેલ્લાં કંઇ પણ રીતે વધારે પૈસા કમાવા જોઇએ એવું એને લાગવા માંડયું. પૈસા વગર તે સરોજને મોટા બંગલામાં રાખી શકતો ન હતો. પૈસા વગર વિક્રમને માટે મનભાવતાં રમકડાં લાવી શકતો ન હતો. પૈસા વગર વિક્રમને માટે આયા ને ફરવાની મોટર અશકય હતી. અને પૈસા વગર એનાં બધાં સ્વપ્નાં અધુરાં રહી જતાં હતાં.

એક દિવસ વિમળ વહેલો વહેલો ઘેર આવ્યો. સરોજ વિક્રમને 'પા, પા' કરીને અદ્ધર અદ્ધર ચલાવવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. વિમળને વહેલો ઘેર આવેલો જોતાં એને જરા અજાયબી થઇ. વિમળ આવીને આરામ ખુરશીમાં પડતું નાંખીને બેઠો. " કેમ, આજે કંઇ તબીયત ઠીક નથી ? "

" સરોજ ! મારે એક કાપડની દુકાન કહાડવી છે. "

સરોજ સડક થઇ ગઈ. " પણ આપણી પાસે એટલા પૈસા કયાં છે ? "

" પૈસા ! પૈસા ! જ્યાં જુઓ ત્યાં એ જ વાત છે. પણ આમને આમ મારો આરો કદી ઉંચે આવવાનો નથી. "

તે આખી સાંજ વિમળ ઉંચા મને રહ્યો અને સરોજ વિક્રમની સારવાર કરવામાં રોકાઈ. છેક રાતે એને ચમકારાબંધ એક વિચાર આવ્યો. "વિમળ! સાધુરામ કાકા મદદ ન કરે?"

ક્ષણવાર વિમળ થંડો થઇ ગયો પણ પછી એણે એ વિચાર હસી કહાઢયો. "સાચી વાત! બિચારા ભલા માણસ આટલું આપણે માટે કરે તે ઓછું છે તે હવે તેના પૈસા લઇએ?" સરોજ તે વખતે જવાબ આપ્યા વગર મુંગી રહી. પણ ક્યાં સુધી એનું મગજ એ દિશા પરથી કામ કરતું ખસ્યું નહ.

"સાધુરામ કાકા! જુઓને આ વિમળને પૈસા કમાવાની લત લાગી છે તે!" એક દિવસ વિક્રમને પાછો મુકવા સાધુરામ આવ્યા ત્યારે વિમળ ત્યાં નહોતો તે તકનો લાભ લઈ સરોજે વાત છેડી

સાધુરામ ચમક્યા. "શું બહેન!"

"વિમળને કાપડની દુકાન કહાડવી છે ને મારવાડીને ત્યાંથી પૈસા વ્યાજે લેવાની તજવીજ કરતા ફરે છે"

પહેલાં તો સાધુરામથી સરોજનું કહ્યું માન્યું ન ગયું. પણ ધીરે ધીરે એમની સમજમાં વાત આવી. એમણે વિમળને બોલાવીને ખખડાવ્યો. "આ સરોજ કહે છે તે ખરી વાત છે?"

વિમળ સરોજના પર ગુસ્સે થયો ને સાધુરામ આગળ શરમાયો. પણ એને વાત કર્યા વિના ચાલ્યું નહીં. અને પરિણામે એ થયું કે સાધુરામે એને એ દુકાન કહડાવી આપી.

વિમળ સ્વતંત્ર દુકાનદાર બન્યો.

૫

સાધુરામની માયાજાળ દિવસે દિવસે વધવા માંડી. વિમળનાં કુટુંબના ધરડા દાદા તરીકે તેમનું સ્થાન છપાઈ ગયું.

વિક્રમ જરા મોટો થયો એટલે સાધુરામ દાદાએ ઘેર વહેલા આવી એની સાથે સાંજે ફરવા જવાનું શરૂ કીધું. વિક્રમ કદી આંગળીએ વળગી, કદી છુટો દોડતો ચાલતો ને એની શકિત પ્રમાણેના બધા પ્રશ્ન પુછી સાધુરામને થકવતો. સૌથી પહેલાં એણે દરેકનાં નામ પુછવા માંડયાં.

"દાદા! આ તું તે?"

"પતંગીયું."

"ને આ તું તે?"

"પોં પોં."

"મને પોંપોંમાં દવું તે."

"જો, પેલી ચકલી જોઈ? કેવી ચક ચક કરે છે?" એનું ધ્યાન બીજી બાજુ દોરવા સાધુરામે કહ્યું, "જો, દાદા ચકલીની વાત કરે તે સાંભળ!"

"એક હતી ચકલી."

"એત હતી તતલી." વિક્રમે બોલવા માંડયું.

"શાબાશ. ને એક હતો ચકલો."

"ને એત અતો તતલો."

ઘણા દહાડા સુધી આ વાર્તાની આમ શરૂઆત થતી પણ તે કદી પુરી થતી જ નહિ. રસ્તા પર બીજું કંઈ વિક્રમ્ જોતો કે વાત ભુલી તરત એનું મગજ એ બીજા પદાર્થ પર જતું

પ્રશ્નની પરંપરા આમ શરૂ થતી ગઈ પણ જેમ જેમ મહિનાઓ જતા ગયા તેમ તેમ વિક્રમે વધારે અકકલવાળા પ્રશ્નો પુછવા માંડયા.

"ફુલ કયાંથી આવ્યાં? તારા કોણે બનાવ્યા? ચાંદામામા નીચે કેમ આવતા નથી? આપણે પક્ષીની માફક કેમ ઉડી શકતા નથી? વી. વી. વાતો ઘણી ગંભીરાઈથી તે પુછતો ને કોઈવાર સાધુરામને પણ તેના પ્રશ્નોનો ઉત્તર કેમ આપવો તે સમજાતું નહીં.

એક રાતે પથારીમાં વિક્રમ ઉંધો પડી સીસોટી વગાડતો હતો. તેના મુખ પર ખૂબ ગંભીરતા હતી. એની પાસે ઉંઘાડવા બેઠેલી સરોજે નીચા વળીને એના ગાલ સાથે પોતાના ગાલ ચાંપ્યા.

"કેમ, ભાઈલા, ઉંઘ નથી આવતી?"

"મમી! મને સાધુરામ દાદા પાસે દવું તે."

"અત્યારે દાદા ઉંઘી ગયા હશે. કાલે જજે."

થોડી વાર બાળક વિક્રમ વગર બોલ્યે પડી રહ્યો. "મને દાદા બહુ દમેતે."

સરોજને જરા અદેખાઈ આવી. પોતાના છોકરાનું વહાલ, જેની પોતે એકલી જ હક્કદાર હતી તે, સાધુરામ ચોરી જતા હતા એમ તેને લાગ્યું. "તને મમી નથી ગમતી?"

"મને બદ્ધા દમેતે પન દાદા વધારે દમેતે." થોડી વાર વળી પાછો વિચારમાં પડ્યો. "મમી, દાદાને કોણે બનાવ્યા?"

"પરમેશ્વરે."

"પરમેતર તાં તે?"

"પેલા આકાશમાં."

"મને દેતાતા તેમ નથી?"

સરોજ અકળાઈ. "તું ડાહ્યો થઈને ઉંઘી જા. તું ડાહ્યો થશે તો તને પરમેશ્વર દેખાશે."

વિક્રમે ડહાપણમાં થોડી વાર આંખો મીચી. "મમી! હજુ નતી દેતાતા."

વિક્રમના બુદ્ધિશાળી મગજ આગળ સરોજનું જ્ઞાન જરા ઓછું પડતું, ને તેથી તે સાધુરામને વધારે ને વધારે વળગવા માંડ્યો. પણ સરોજ ગાતી તે વિક્રમને ગમતું. અને ગ્રામોફોનની પ્લેટો તે કલાકો સુધી સાંભળતાં થાકતો નહીં. ને સાંભળેલાં ગાયનોની ભાંગીતુટી કડીઓ તે યાદ રાખી ગાતો.

પણ લગભગ આજ વખતે વિક્રમને મંદવાડ આવ્યો. સરોજ રસોડામાં ગઈ અને એ એકલો પડયો એટલે વરસાદના પાણીમાં છબછબીયાં કરતાં તેને શરદી થઈ અને તેમાંથી સખત તાવ આવ્યો. રાત ને દિવસ એની પછવાડે ત્રણ જીવ ગાંડા ગાંડા થઈ જતા. ન્યુમોનીઆ થયો છે, થોડા દિવસમાં મટી જશે, એમ ડાક્ટર કહેતા. સરોજ રાત દિવસ હીંમતભેર ચાકરી કરતી. સાધુરામ ઘડી ઘડી આવીને ખબર લઈ જતા અને બને તેટલી મદદ કરતા. ને વિમળ બને તેટલો ઓછામાં ઓછો વખત દુકાન પર જઈને બાકીનો વખત ઘેર સરોજને મદદ કરવામાં ગાળતો. એક ઝીણાશા બાળકના જીવ ઉપર આ ત્રણેના જીવનના સુખનો આધાર.ટંગાઈ રહ્યો હતો.

એક રાત્રે વિક્રમની તબીયત ખૂબ જ બગડી ગઈ અને ત્રણેના જીવ પડીકે બંધાયા. રાતના બે વાગતા સુધી ત્રણે જણ જાગતા બેસી રહ્યા. છેવટે સરોજે હીંમત આણીને છેક ધીમા સ્વરે કહ્યું: "દાદા, તમે અત્યારે જાઓ. હમણાં બાબો ઉંઘી ગયો છે. સવારે આવજો."

"ના, બહેન ! મને બેસી રહેવા દે ને. હમણાં વિક્રમ 'દાદા ! દાદા !' કરશે."

"ના, દાદા ! બધાં સાથે થાકીએ પછી સવારે શું થાય ? અત્યારે તમે જાઓ." ને સરોજે બળજબરીથી સાધુરામનો હાથ પકડી ઉઠાડયા ને દરવાજા સુધી મુકી આવી. "દાદા ! સવારે વહેલા આવજો."

પણ સાધુરામે ઘેર જવાને બદલે તે અંધારી રાતે ચાલ્યાં જ કર્યું. દુઃખના ભયંકર ભાર નીચે તેમનો આત્મા કચડાતો હતો. જીંદગીમાં હેત ચાખ્યું, બધાં મરી ગયાં, વૈરાગ્ય આણ્યો, અને ફરી પાછા માયાના બંધનમાં તે જકડાયા હતા. "પ્રભુ ! તું જો ખરેખરો હોય તો આટલા મારા વિક્રમને પાછો આપ !" તેમનો આત્મા

કકળીને કરગર્યો. વર્ષોથી સૂકાઈ ગએલી આંખમાંથી આંસુની ધારા ચાલી અને ડચકાંઓના ભારથી આખું શરીર હાલી ઉઠયું.

વદ સાતમનો ચંદ્રમા આકાશના એક કીનારેથી એ વૃદ્ધ માણસને આશ્વાસન આપવા પોતાનાં શીતળ કીરણો મોકલતો, પવન વાયુ ઢોળતો અને સહાનુભૂતિથી બાજુ પર આવેલ વૃક્ષાવલિઓ પોતાની ડાળીઓ હલાવતી. સૃષ્ટિનાં તત્ત્વો પોતાનો દુઃખભાર ઓછો કરવા મથતાં હોય એમ પળભર સાધુરામને લાગ્યું અને એમના ચિત્તમાં કંઈક શાતા વળવા લાગી. થોડી વાર પહેલાં જતો રહેલો વિશ્વાસ પણ એમનામાં પાછો આવવા માંડયો. “ મારા વિક્રમને કંઈ થાય જ નહિ. ” એમના ચિત્તે આ વાતમાં સાક્ષી પુરી.

બીજે દિવસે સવારે સાધુરામ વિક્રમની ખબર લેવા ગયા ત્યારે વિક્રમના રોગની ભરતી ઓસરવા માંડી હતી એમ એમને લાગ્યા વગર રહ્યું નહીં. સાધુરામનો અવાજ સાંભળી વિક્રમે આંખો ઉઘાડી. “ દાદા, તમે પેલી પરીઓની વાત કહેતા હતા ને ત્યાં હું ગયો હતો. ત્યાં બધું એવું સરસ સરસ હતું ! પણ હમણાં હું ઉંઘી જાઉં છું પછી હું તમને બધી વાત કહીશ. ” ને પછી એણે આંખો મીંચી.

સાધુરામની આંખમાં એના શબ્દો સાંભળી હર્ષનાં આંસુ આવ્યાં. વિક્રમ પાછો આવ્યો એવી એમને જરૂર ખાત્રી થઈ ગઈ.

૬

“ મમી ! મારી સાથે કોઇને રમવાને લઈ આવોને ! પરીઓની વાતોમાં તો બધી પરીઓ સાથે રમે છે ને મારી સાથે તો કોઈ રમતું નથી. ”

સરોજના મુખ પર લાલી ચડી આવી. નવા આવનારના ભણકારા કોઈ પરી આવીને વિક્રમના કાનમાં મુકી ગઈ હતી શું ?

વિક્રમ આ વિષય સાધુદાદા પાસે વારંવાર છેડતો. “ સાધુદાદા, મારી સાથે કોઈ રમવા કેમ આવતું નથી ? મમીને કહો કે

બજારમાંથી કોઈને લઈ આવે. બધી જ વસ્તુઓ બજારમાંથી આવે તો રમનાર શા સારૂ નહીં ?"

ને ખરે જ એકવાર મમી માંદી હતી અને વિક્રમ સાધુદાદાને ત્યાં રહેતો હતો ને પાછો બે ચાર દિવસ પછી પાછો ઘેર આવ્યો ત્યારે મમી એક ઝીણી સરખી બટુકડી બેબી લઈ આવી હતી.

વિક્રમ આવ્યો એટલે સરોજે તેને પાસે બોલાવ્યો. " જો, તું કહેતો હતો ને કે મારી સાથે કોઈ રમવાને લઈ આવો તે હું આ બેબીને લઈ આવી."

વિક્રમે નાખુશીની એક નજર બાળક પર નાંખી. એને આ રડતું, લાલચોળ, જાનવર જેવું બાળક કંઈ ગમ્યું નહીં. " મમી ! ભઈ, આવું શું ? આ બેબી તો કંઈ સારી નથી."

ને ત્યારથી એ બાળકની પાસે કે સરોજની પાસે બહુ આવતો નહી પણ દૂરનો દૂર રહેતો. એને મમી આ બાળકને આટલાં બધાં લાડ કરે તે પણ ગમતું નહી. એક દહાડો એણે સાધુદાદાને પૂછ્યું : " સાધુદાદા, મમી આ બેબી કયાંથી લઈ આવી ?"

એક પળભર શું જવાબ આપવો એ સાધુરામને સુઝયું નહીં. " આપણે પેલી પરીઓની વાત કરતા હતા ને તેમની પાસેથી મમી બેબીને લઈ આવી. તને એકલાં ગમતું નહોતું ને !"

થોડી વાર બાળક વિક્રમના કપાળ પર કરચલીઓ પડી. " ત્યારે દાદા હું ક્યાંથી આવ્યો ?"

ફરી એનો એ જ જવાબ આપવો ? સાધુરામે વિચાર કર્યો. પણ બીજો કંઈ ઉત્તર તરત એમને સુઝયો નહીં.

" તું પણ ત્યાંથી જ આવ્યો ભઈલા !"

" દાદા ! મમી મને શું કામ લઈ આવી ?"

" તને ખબર નથી ? પપા રોજ બહાર જાય ત્યારે મમીને એકલાં એકલાં ગમતું નહોતું. તે રોજ રોજ એકલી બેસીને રડતી.

પછી એક દિવસ મમી બાગમાં ફરતી હતી ત્યારે એક પરી ફરતી ફરતી આવી. કેવી ઝીણી સરખી ? આ મારા અંગુઠા કરતાં જરાય મોટી નહીં હોં ! તે છાનીમાની લપાઈને એક ફુલ ઉપર બેઠી. મમીને તો કંઈ ખબર નહી. મમી કહે 'મને એકલાં ગમતું નથી. કોઈ મને એક બાબો આણી આપે તો કેવું સારૂં ?' ને પરી ખડખડાટ હસી. "

" મમી તો ચમકી હશે, નહીં દાદા ?" વિક્રમને ખૂબ ગમ્મત પડી.

" અરે ખૂબ જ. " હસતાં હસતાં દાદાએ કહ્યું: " એટલામાં પરીએ કહ્યું, ' સરોજ! મને શોધી કહાડતો ' જેમ વિક્રમ બાબો સંતાઈ જઈને મમીને કહે છે ને તેમ જ એણે કહ્યું. " સાધુરામે આ શબ્દો બોલતાં બોલતાં આંખના ખુણામાંથી જોયું. વિક્રમની ગમ્મતનો પાર નહોતો.

" બરાબર મારા જેવું જ દાદા ? "

" હા, બરાબર તારા જેવું જ. ને મમીએ તો પાછળ ફરીને જોયું તો કોઈ દેખાય જ નહીં. પરી તો અંગુઠા જેટલી ને ફુલમાં સંતાઈ ગએલી, તે કેમ દેખાય ? મમી કહે ' કોણ બોલે છે ?' ને પરી કુદતી કુદતી આગળ આવી ને મમીના હાથ પર બેઠી."

" દાદા ! પરી કેવી હતી ?"

" અરે ખૂબ જ સુંદર. મમીને તો સમજ જ નહીં પડે કે આ તે કોણ છે ? પછી એણે પોતાનો ઝીણો સરખો રૂમાલ કહાડીને મમીનાં આંસુ લુછી નાંખ્યાં. અને કહે, ' સરોજબેન ! રડીશ નહીં. હું તને એક સુંદર બાબો આણી આપીશ. ' "

" પછી દાદા ! હું કેવી રીતે આવ્યો ?" મુદ્દા પર આવતાં વિક્રમે પૂછ્યું.

" તે હું કહું છું ને ! એક રાતે મમી ઉંઘતી હતી, ને તાપ ખૂબ પડતો હતો, એટલે મમીએ બારી ઉઘાડી રાખી હતી. એટલામાં

રાતના પરી તને લઈને ઉડતી ઉડતી છાનીમાની આવી અને મમીની પાસે મુકી ગઈ. સવારે ઉઠીને મમી જુએ તો વિક્રમ બાબો નીરાંતે મમીની પાસે ઉંઘતો હતો."

વાર્તાનો અંત કંઇ વિક્રમને બહુ સરસ લાગ્યો નહીં. "દાદા! પપાને ખબર નહીં પડી?"

"પડી ને. તરત જ મમીએ પપાને ઉઠાડીને કહ્યું, 'જુઓ, પરી મને કેવો સુંદર બાબો આપી ગઈ?' ને પપા ઉઠીને દોડતા દાદાને બોલાવવા આવ્યા. 'સાધુદાદા! અમારો બાબો જોવા ચાલો.'" વાત કરતાં કરતાં સાધુદાદાને તે રાત યાદ આવ્યા વગર રહી નહીં.

"અં હું પણ દાદા! હું આ બેબીના જેવો તે વખતે હતો કે? બેબી તો કંઈ સારી નથી લાગતી ને એને રમતાં પણ નથી આવડતું. તદ્દન માંકડા જેવી તો છે."

"અરે જોજે ને એ તો એવી સરસ થશે! પરીઓને તો કંઈ છોકરાંને શીખવતાં આવડે નહીં. પણ એ જરા મોટી થશે ને કે આપણે એને રમતાં શીખવી દઈશું." દાદાને લાગ્યું કે આ વાત બહુ લંબાઈ. "પણ આજે તો તું દાદાની સાથે કંઈ રમ્યો જ નથી. પેલા ખુણામાંથી બોલ બેટ લાવ તો આપણે બાગમાં જઈ રમીએ."

વિક્રમ દોડયો. એના ઝુલફાવાળા ચપળ દોડતા આકારને જોતાં સાધુરામે સંતોષનો એક નિઃશ્વાસ નાંખ્યો.

બાળક વિક્રમ ખૂબ સ્વતંત્ર મિજાજનો હતો. એને દરેક કામ પોતાના હાથે કરવું ગમતું. એ પોતાનાં કપડાં હાથે પહેરતો ને ઘડી વાળતો. પોતાનાં રમકડાં પોતાના હાથે સરખાં કરીને મુકતો. કંઈ રમત ન આવડતી હોય તો કલ્લાકો સુધી કોઈની મદદ લીધા વગર તેની ઉપર તે મડતો.

(૭)

વિક્રમને આ જ અરસામાં પડોશના બંગલામાં રહેવા આવેલાં એક નાના છોકરા સાથે ઓળખાણ થઈ. થોડા દહાડામાં તો બંને આખો દિવસ સાથે જ રમનારા થઈ ગયા.

ને સમવયનો સાથી મળ્યો એટલે વિક્રમનું લક્ષ દાદા તરફથી થોડું ઓછું થવા માંડયું. દાદાની પાસે વાર્તા સાંભળે તો બંને જણુ સાંભળે. દાદાની સાથે ફરવા જાય તો બંને જણા જાય અને વખતો વખત તો રમવામાં દાદાની પણુ જરૂર રહેતી નહીં. સુમન જરા મોટો હતો તે દોરતો, વિક્રમ દોરાતો.

સુમનની દોરવણીએ વિક્રમ દોરવાતો. સુમનની સાથે તે ઝાડ પર ચઢતાં, ભુસ્કા મારતાં, તોફાન કરતાં શીખ્યો. સુમનની સાથે રમત રમતાં દાદાને અને મમીને એ કલ્લાકોના કલ્લાકો ભુલી જવા માંડયો. બંને જણુ બાગમાં રસ્તા પર ભટકયા કરતા. બંને જણુ સાથે ખાતા, સાથે ફરતા, લઢતા ઝઘડતા અને પાછા એકઠા મળતા. વિક્રમને સુમન વિના એક પળ પણુ ચાલતું નહીં.

સાધુરામનું હ્રદય ફરી પાછું ઘવાયું. ઘણાં વર્ષો એકાંત સેવી સેવી આણેલી શાંતિ વિક્રમના સહવાસે જતી રહી. નિર્જનતાથી કઠોર થયેલા હૃદયનાં પડો પણ આ બાળકના સંગાથમાં ઉડી ગયાં અને ફરી પાછો 'મારો કરેલો' ને 'મારો માનેલો' બાળક જીવનમાંથી સરી જતો હતો. કદાચ...કદાચ એક વાર એ એવો જતો રહેશે કે સાધુરામ દાદા કોઈવાર જુવાનીમાં એક વાત કરવાના વિષય શીવાય બીજી કોઈ રીતે એને નહીં સાંભરે.

સ્નેહનો અધિકાર એક પાસનો આપેલો ટકતો નથી, ને વયનું ઘણું મોટું અંતર હોય ત્યાં પણુ સ્નેહ કદી એક જ પ્રકારની સ્થિતિમાં રહી શકતો નથી. મોટાનો સ્નેહ નાના કરતાં વધારે તીવ્ર હોય છે. નાનાં નવા સ્નેહીઓના સાથમાં જુના સ્નેહીઓને સહેલાઈથી વીસરી જાય છે. મોટાં આખા જીવન સુધી તેને સાચવી રાખે છે ને તે ખોવાય ત્યારે શોકનાં આંસુ અનિવાર્ય થઈ પડે છે.

સાધુરામ દાદાએ એક પલકમાં જોઈ લીધું કે વિક્રમ હવે એનોએ નહીં રહે. દાદા, મમી, પપા સૌને એ ચહાશે પણુ એમની અગત્ય

દહાડે દહાડે એના જીવનમાંથી ઓછી થાય એવો ક્રમ કુદરતે એને માટે નીરધારી મુક્યો હતો. આજે સુમન, કાલે એનું મગજ વિકાસ પામશે તેમ સ્કુલના કોઈ બીજા બાળકો એના મનનો કબજો લેશે. મોટો થતાં સુધી એવા અનેક કબજાઓ લેવાશે ને છુટશે અને એક દિવસ કોઈ બાળકી કે સ્ત્રી એના સમગ્ર જીવનનો કબજો લેશે ત્યાં સુધી આ ક્રિયા ચાલવાની. પછી એ પત્નિ અને છોકરાંનો બનશે, ગમે તેનો થશે પણ સાધુરામ દાદાના જીવનમાં એ હતો એવો તો પાછો નહીં જ આવે. જવાની એણે શરૂઆત કરી હતી. પુરેપુરો જતાં કદાચ મહીનાઓ, વર્ષો લાગશે, પણ જવાનો એ તો ચોક્કસ.

સાધુરામને ફરી વૈરાગ્ય આવતો હતો. વિક્રમના જવાની વાટ જોઈ છેવટે અંધકારમય ઘડપણમાં ડુબી જવું એના કરતાં હમણાં જઈ બાળકના મન પર હંમેશની ન ભુસાય એવી સાધુદાદાની છાપ મુકવી એ સારૂં નહીં ? ને બાળકે પોતાને છોડયો તેના કરતાં બાળકના મનમાં પોતે જીવંત છે એ વિચારે દૂર દૂરથી પણ પોતાના મનને શાતા નહીં વળે વારૂ ?

સાધુદાદાએ રાત્રિ દિવસ આ વિષય પર વિચાર કર્યો અને છેવટે નિર્ણય પર આવ્યા. જવાની બધી તૈયારી એમણે કરી રાખી. વિમળ ને સરોજને કંઈક બહાનું કહાડી સાંજે મળી આવ્યા. રાત્રે વિક્રમને પાસે બોલાવ્યો. " વિક્રમ ! દાદા કાલે ગામ જાય છે. તું દાદાને યાદ કરશે કે ? "

વિક્રમને પહેલું તો કહેવાનું મન થયું. " દાદા ! મને લઈ જાઓ. " પણ પછી સુમન સાથે બીજા દિવસે જુહુ જવાનું હતું તે તેને સાંભર્યું. તે સાધુરામને વળગી પડયો. " દાદા ! ક્યારે આવશો ? "

સાધુરામે વિક્રમને છાતીસરસો દબાવ્યો. એમના ગળે ડુમો ભરાયો ને ક્યાં સુધી બોલાયું નહીં. છેવટે એમણે ગળું ખંખારી ઉત્તર આપ્યો, " થોડા દહાડામાં. પણ તું ડાહ્યો થજે, ને મમીને પજવતો નહીં. "

વિક્રમે ડહાપણથી ડોકી ધુણાવીને હા પાડી. દાદાએ એને માટે એક મેકેનો, એક ઘોડો, એક વાજું, એક એરોપ્લેન, એક મોટી મોટર ને એવાં બીજાં ખૂબ રમકડાં આણેલાં તેનો ઢગલો તેની આગળ કર્યો. આખા જન્મારાની ભેટ જાણે અત્યારે જ આપી દેતા હોય એવું એમનું વર્તન હતું.

વિક્રમનું બાળક હૃદય પીગળી ગયું ને બહાદુર છોકરા રડે નહીં એ સૂત્ર સાંભરી આવવાથી જ તેણે આંખમાં આવેલાં આંસુ બળજબરીથી રોકયાં. ઘેર જવાનો વખત થયો પણ એને ઘેર જવાનું મન નહોતું થતું. "દાદા મને અહીંઆ સુવા દોને!"

"ના, ભાઈ! આજે નહીં. મમી વાટ જુવે." દૃઢ હૃદય રાખી સાધુરામે કહ્યું ને ફરીવાર એકવાર ભેટીને માણસ સાથે એને મોકલી આપ્યો. એના ગયા પછી જીવનમાંથી જ્યોત જતી રહી હોય એમ એક આરામખુરશી પર પડીને સાધુરામ મોકળે મને રોયો.

ને બીજે દિવસે સવારે મળસ્કામાં જીવનભરની જાત્રા કરવાનો નિશ્ચય કરી સાધુરામ નીકળ્યા.

પણ એમનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ થયો. વિક્રમના જીવનમાંથી એમની સ્મૃતિની સુવાસ કદી વાસી થવા પામી જ નહિ.

જીવનસંધ્યાએ કૃષ્ણ

દિવસનો પાછલો પહોર નમતો હતો. સૂર્યનાં ઉગ્ર કીરણોની ગરમી નરમ પડવા માંડી હતી રસ્તા પર ચાલનારના ઓળા લાંબા થતા જતા હતા.

સામે એક પહાડ ક્યાંઈક તડકામાં ચમકતો અને ક્યાંઈક વાદળીની છાયામાં અંધારો બનેલો હતો. રસ્તાની બે બાજુ ખેતરો હતાં. પણ એકેમાં ઉગેલાં અનાજના તણખલાં ન હતા સામે રસ્તે થોડે થોડે અંતરે વૃક્ષો આવતાં. પણ મુસાફરનો થાક તેનાથી પુરેપુરો ઉતરતો નહીં.

આજ રસ્તેથી વૃદ્ધ, થાકેલો કૃષ્ણ આગળ ને આગળ ચાલ્યો જતો હતો. એનું ચોક્કસ સ્થાન એણે નક્કી નહોતું કર્યું. જ્યાં પૃથ્વી રહેવાની જગ્યા આપે અને જ્યાં પોતાને કોઈ ઓળખતું ન હોય એવો દુનિયાનો એક ખુણો તે શોધતો હતો.

એના પગ થાકેલા હતા. એનું ઘરડું શરીર વળવા માંડ્યું હતું. એની આંખો તેજ વિનાની હતી. વસ્ત્રો મેલાં અને અસ્તવ્યસ્ત હતાં.

યાદવોના યુદ્ધ પછી, સર્વ સ્વજનોના સંહાર પછી, કૃષ્ણ પોતાને માટે દુનીયાનો એક ખુણો શોધવા નીકળ્યો હતો. હજુ સુધી ભારતમા એને એકે ખુણો એવો ન જડયો જ્યાં એને કોઈ ઓળખતું ન હોય. એનાં પૂર્વ પરાક્રમો આખી દુનીઆને જાણવામાં હતાં. કોઈ એવું જન નહોતું કે એને દેખીને કાંપતું ન હોય. કોઈ એવું જન ન હતું કે એને જોઈ નહાસી જવાને તત્પર ન હોય!

કોઈ એને જોતાંને વાર પૂતનાવધથી માંડીને અનેક અમાનુષી દૈવી ઝપટમાં રખે આવી જવાય એમ માની દૂર ભાગતાં. કોઈ એના જરાસંધ, ભીષ્મ, શીશુપાલ અને બીજા અનેક વધોમાં દૈત્યનો છળ અને ક્રૂરતા જોતાં અને એના માર્ગમાંથી દૂર રહેવાય તેની સંભાળ લેતાં. રૂપાળી સ્ત્રીઓ કે બાળકીઓના પતિ ને પિતાઓ એનાં સ્ત્રી-પરાક્રમો એને જોતાંને વાર સંભારતા ને રખેને એ ભુરકી નાંખે એ બ્હીકે એ જાય ત્યાંથી પોતાના સ્ત્રીજનને ઘરના ઉંડા ભાગમાં, એની કામણગારી નજરે ન પડે એમ, સંતાડી મુકતા. પંડિતો વાદમાં હારવાની બ્હીકે ભાગતા. રાજાઓ રાજ્ય જવાની બ્હીકે નાસતા. સાધારણ જનસમાજ કંઈ સમજ ન પડે એવા એના ભયને લીધે દૂર રહેતો. નાનાં બાળકો પણ આ ઘરડા વિચિત્ર માણસની આંખો ને દેખાવ જોઈ દૂરથી જ દોડી જવાનું પસંદ કરતાં.

હારેલો ને થાકેલો દૈવી શ્રીકૃષ્ણ આગળ ને આગળ પોતાનો રસ્તો કાપ્યે જતો હતો. મહાભારતના યુદ્ધને જીતનાર, અર્જુનનો સખા ને સારથી, કંસને મારનાર, કાલીયા નાગને મર્દન કરનાર, અનેક દૈત્યનો કાળ અને અનેક ઋષિ મુનિઓનાં ભક્તિગાનોનો પાત્ર, ગોપીઓનો પ્રિય શ્રીકૃષ્ણ આજે અસહાય દશામાં વિશ્રામસ્થાનની શોધમાં ફોગટ ફાંફાં મારતો હતો.

એને એકે મિત્ર રહ્યો ન હતો. એકે સ્વજન રહ્યો ન હતો. જીંદગીમાં નાનાં મોટાં મહાભારત આદિ અનેક યુદ્ધોમાં અને છેવટે યાદવાસ્થલીમાં એ સૌ ખપી ગયાં હતાં. રહ્યો માત્ર એ એકલો,

ભક્તવિહોણો, મિત્રવિહોણો, સોળ હજાર ને આઠ પત્નિઓ વિહોણો. જેનો પડયો બોલ ઝીલવા માનવો ને દેવોનું આખું વિશ્વ ખડે પગે રહેતું તેમાંથી એક પણ આજે તેનો સાથ કરવાને નહોતું.

ખરા તડકામાં ચાલી ચાલીને તાપ ને ભુખથી કૃષ્ણના પ્રાણ આકુળવ્યાકુળ થતા હતા. સામે એક ઝુંપડીમાં એક ગોવાલણી ગાયો દોહતી હતી. આખી જીંદગીમાં સ્ત્રીજને કૃષ્ણનો આદરસત્કાર સૌથી વધારેમાં વધારે કર્યો હતો. કૃષ્ણે આશામાં ઝુંપડી તરફ પગલાં વાળ્યાં.

ગોવાલણી કૃષ્ણને આવતો જોઈ ચમકીને ઉભી થઈ ગઈ. કૃષ્ણ આ પ્રદેશમાં ફરતો હતો એવી વારતા એને કાને ક્યારની પહોંચી ગઈ હતી. આ વૃદ્ધ, મેલા, થાકેલા, હારેલા માણસના હાસ્યમાં ગોકુળની ગોપીઓ જીતાઈ એ શક્તિ જતી રહી હતી. એણે કંટાળેલા સ્વરે પુછયું, "ગોવાલણી ! મહી આપશે ?"

ગોવાલણીની ના કહેવાની હિંમત ચાલી નહીં. પાંદડાંની પેઠે થરથર ધ્રૂજતાં તેણે તાજા દુધનો ઘડો ઉંચકયો. પણ તે હાથમાંથી પડીને ઢોળાઈ ગયો. ગોવાલણી વગર બોલે ઘરમાંથી બીજું દધિનું માટલું લઈ આવી ને તે કૃષ્ણની અંજલીમાં રેડવા માંડયું. ઘણા દિવસના ભુખ્યા કૃષ્ણે એકી ટસે અંજલીમાં મુખ રાખી એ આખું માટલું પીધુ. એના નિર્ગત થતા શરીરમાં શક્તિનો સંચાર થવા માંડયો. આભારની એક ઉંડી દૃષ્ટિ એણે ગોવાલણી તરફ નાખી. ગોવાલણીની આંખોમાંથી હજુ ભય ગયો નહતો.

કૃષ્ણને જીવનમાં પહેલીવાર પોતાની જાત ઉપર તિરસ્કાર આવ્યો. કોઈ માનવીની સોબતને એ યોગ્ય રહ્યો નહતો એમ. નહીં પણ કોઈ માનવી એની સોબતમાં રહેવાને પોતાને યોગ્ય ગણતું ન હતું અને સૌ એને જોઈ ત્રાસતાં ને નાસતાં તે એ જોઈ શકયો હતો. હજારો સ્ત્રી પુરુષોના સંગમાં રહેનાર શ્રીકૃષ્ણ આવું ભયંકર એકાંત કેમ કરી સહન કરી શકે ? માનવીઓના ઉદ્ધારને માટે એણે અવતાર ધર્યો, માનવજાતની સેવામાં

પોતાની શક્તિઓ સમર્પી અને માનવીના યુદ્ધો જીવનભર પોતે લડયો. અને આ સવાસો વર્ષની ઘરડી ઉમ્મરે એક છાપરી એને આશ્રમ આપવાને ન હતી, એક આદમી એની સાથે વાત કરવાને ખુશી ન હતું. " ઓ પરમાત્મા ! આ જીવનનો તું છેડો આણ ! " કૃષ્ણે ચીરાઈ જતાં અંતરમાંથી પ્રાર્થના કરી.

સાંજનો પડછાયો લાંબો ને લાંબો થતો જતો હતો. ગોવાલણીનો આંખથી આભાર માની શ્રીકૃષ્ણે જંગલની વાટ લીધી. એને પૂર્વ જીવનની સ્મૃતિઓ એક પછી એક સતાવવા માંડી. દુનીઆની નજરે સૌથી વિજયી જીવન એણે ગાળ્યું હતું. રાજ્યો ખોયાં ને લીધાં ને આપ્યાં, શત્રુ રૂપી દુષ્ટોને સંહાર્યા, મિત્રોને તાર્યા ને મૂર્ખતામાંથી ઉગાર્યા, પ્રેમ લીધો ને દીધો, ચક્રવર્તીની સંપત્તિ મેળવી અને ખોઈ, આથી વધારે કોઈનાએ જીવનમાં શું હોઈ શકે ?

પણ આજે એ સૌ વર્ષો ગણતાં કઈ પળ પોતે શાતા કે સુખની ગાળી હતી ? એની દૈવી કે દાનવી શક્તિઓના ધાકમાં શત્રુ કે મિત્રે કદી એના પર પુરેપુરો વિશ્વાસ રાખ્યો હતો ? મિત્રો—કહેવાતા મિત્રો એના જેવા શક્તિશાળી જનની શક્તિ કે રક્ષા કોઈ દિવસ કામની છે એમ ધારી એની મિત્રતા શોધતા. જનો હંમેશાં એનું શરણ માંગતા અને પોતાનું કામ કઢાવી જતા. શત્રુઓ બને ત્યાં સુધી એને છેડતા નહીં. એના અંતઃપુરમાં વસતી સોળ હજાર સુંદરીઓ અને એના હજારો પુત્રો એની સાથે છેક નિર્ભયતાથી કે વિશ્વાસથી વર્તી શકતા નહીં. સૌ એને કપટી ને ક્રૂર ગણતા. ભક્તોને પણ જરૂર પડે ત્યારે ખુશામતના શબ્દો બોલી યાચના કર્યા શીવાય બીજું કંઈ કામ કૃષ્ણનું નહોતું. એ એક મોટો જુલ્મગાર હતો. એની ઇચ્છા પ્રમાણે સૌને ચાલવું પડતું. એને વાંકું પડતાં કઈ પળે એ શું કરશે એ વીશે એના મિત્રો પણ વિચાર કરી શકતા ન હતા.

પણ એનું કોઈ ખરેખરૂં મિત્ર હતું ? આટલે વર્ષે શ્રીકૃષ્ણને શંકા થવા માંડી. માત્ર પોતે કોઈ સાધારણ માનવી જેવો હોત,

પોતાની શક્તિઓમાં દૈવી કે દાનવી અંશ કોઈએ કલ્પ્યો ન હોત તો તો ... આટલા બધા કહેવાતા મિત્રો કરતાં થોડા પણ ખરા મિત્રો એને મળ્યા હોત તો જીવનના સંધ્યાકાળે આમ એને અસહાય અને એકલા રખડવું પડત? 'કોઈ પ્રેમાળ આત્મા એનો થાક વિસરાવવા ને એનું દુઃખ ભુલાવવા હાજર હોત તો ?!'

કૃષ્ણને થાક ખૂબ લાગ્યો હતો અને એક ડગલું એનાથી આગળ ભરાતું ન હતું. રસ્તાની પડખે આવેલા એક ઝાડ તળે જઈ એણે ભોંય પર પડતું નાખ્યું. વિચાર કરી કરી એનું મગજ બહેર મારતું જતું હતું. ચાલી ચાલી એનું અગ દુખી આવ્યું હતું. સુવર્ણના સિંહાસનને શોભાવનાર મુરારિએ ભોંય પર લંબાવ્યું ને હાથનું ઉશીકું કરી, દીલ પરની પછેડી ઓઢી, આંખો મીંચી. એને વિચાર નહોતા કરવા. પણ આખા વિશ્વને ડોલાવનાર આ દશામાં સ્વસ્થતાથી કેમ સુઈ શકે?

આંખો મીંચી ને એને શંકા થવા માંડી: "પોતે પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા જન્મ લીધો હતો પણ પોતાના આખા જીવન દરમિઆન પૃથ્વીને સૌથી વધારેમાં વધારે પીડા નહોતી થઈ?"

ગોકુળમાંથી જ એની શરૂઆત થઈ હતી. કૃષ્ણની શક્તિ પર ઝુઝતા ગોવાળીઆઓએ આસપાસનાં ગામડાંઓમાં પોતાનાં તોફાનોથી કેટલો ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો? ને કંસના વધ પછી એના હાથ નીચે યાદવો ગર્વમાં ફાટયા નહોતા? એક દ્રૌપદીને કારણે પાંડવો જેવા મુર્ખાઓને રાજ્ય અપાવવા એણે મહાભારતના યુદ્ધમાં કરોડોનો સંહાર કરાવ્યો ને તેમાં પોતાના મિત્રો ને ગુરૂઓને મારતાં પણ પાછું વાળીને જોયું નહી. ને છેલ્લી યાદવાસ્થળી? એની શક્તિના બળે શક્તિશાળી બનેલા યાદવો છેવટે એટલા ફાટયા કે ન એમને ન્યાય કે અન્યાયનું ભાન રહ્યું; ન એમને નીત અનીતિનું ભાન રહ્યું, ને મદિરામાં રાત ને દિવસ મસ્ત રહેતા. આ

ગર્વીલા યાદવો...ને તેમાં બળરામ ને સાંબ ને પ્રદ્યુમ્ન ને લાડકો અનિરૂદ્ધ સૌએ... કૃષ્ણ જેવા જગતપુરૂષની આંખમાં પણ આ બધાના વિચારે પાણી આવ્યા વિના રહ્યાં નહિ.

"પરમેશ્વર! જે તેજના અંશમાંથી તેં મને ઘડયો ત્યાં મને હવે પાછો બોલાવ. તેં મારામાં રાખેલો સૌ વિશ્વાસ અફળ ગયો છે. મારી જીંદગીમાં નિષ્ફળતાની પરંપરા શીવાય મને બીજું કંઈ દેખાતું નથી. આખી જીંદગીમાં નાશ, નાશ, ને નાશ શીવાય મેં બીજું કંઈ કીધું નથી. મને ચાહનારાએ પણ કદી મારા પર વિશ્વાસ રાખ્યો નથી. પણ આજે તો એ ભભકો ને ભવ્યતા સૌ જતાં રહ્યાં. જીંદગીનાં તોફાન પણ પુરાં થયાં હવે તો અશક્ત ને એકલો જર્જરિત ને નિર્બળ તારો બાળ તને પુકારૂં છું. દીનાનાથ! આ જીવનલીલા હવે સંકેલી લે!"

શું ખરેખર આ વિશ્વપાલકે કૃષ્ણની પ્રાર્થના સાંભળી? ટુંકી પછેડીમાથી કૃષ્ણજીના પગ વગર ઢંકાયે બહાર રહ્યા હતા અને એ પાદ ઉપર લાલ પદ્મનું ચિહ્ન સધ્યાના ઝાંખા અજવાળામાં દૂરથી ચળકતું તેથી પગ ઝીણા સરખા પક્ષી જેવો લાગતો હતો. એક પારાધિએ દૂરથી જોયું ને તીર માર્યું. એક વિપળમાં કૃષ્ણનો પગ જખમાયો ને એણે એક ચીસ પાડી. "પિતા! તેં અરજ સાંભળી?"

પારાધિ પાસે આવ્યો ને ભુલ જોઈ પસ્તાયો. પણ તે પહેલાં તો આ જગતપુરૂષના પ્રાણ જગતનાં સનાતન તત્વોમાં જઈ મળ્યા હતા.

મૃત્યુ? જગતનો મહાપુરૂષ આમ વેરાનમાં પારાધિને હાથે મરે? ને છતાં કથા કહે છે તેમ એ વાત આમ જ બની હતી.

એક નિર્ભાગી સ્ત્રી–

કેટલાંક જન્મે છે તે જીવવા માટે; કેટલાંક જીવે છે તે અવતાર એળે ગાળી મરવા માટે.

માણસના જીવનની વિધાતા કોણ છે? વિધાતાની એક ક્રૂર મશ્કરી પર આખા અવતારની ધુળધાણી થાય એ વિશ્વનિયમમાં શું રહસ્ય રહેલું છે?

વિધાતાની આવી જ ક્રૂરતાની આ એક ટુંકી ખરી કહાણી છે. તેની ભોગ બનેલી વ્યક્તિમાં નથી શક્તિ પોતાના દુર્ભાગ્ય સામે રડવાની કે એકે સામો પ્રશ્ન ઉઠાવવાની એણે તો જે આવ્યું તે સહ્યું–વગર બોલ્યે, વગર ફરીઆદ ઉઠાવ્યે. પણ માણસાઈનો કાયદો અને ન્યાય દુનીઆમાં છે જ નહી એના પ્રત્યક્ષ પુરાવા રૂપે એ જીંદગી ખડી છે. કેદખાનાંના સળીયા પછવાડેથી એની રાવ કે ફરીઆદ કોઈ સાંભળે એમ નથી. કોઈને એનો અવાજ પહોંચી શકે એમ પણ નથી. કેદખાના શીવાય બીજી દુનીઆ કેવી હોય એનો વિચાર પણ લગભગ એ ભુલી જવા માંડી છે. પેટ ભરવું અને રાત પડે ત્યારે ઉંઘવું એ ત્રણ વાનાં પશુની નિયમતાથી એ કર્યે જાય છે.

એ દુર્ભાગી સ્ત્રીની ટુંકી કથા આ પ્રમાણે છે. ટુંકી, કારણ કે રૂઢિની દુષ્ટતા માનવના અન્યાયી ન્યાય શીવાય બીજા કશા બનાવો એ જીંદગીમાં બન્યા નથી.

દક્ષિણમાં સતારા નામે એક પ્રખ્યાત ગામ છે. એની પ્રખ્યાતિ મહારાષ્ટ્ર નરકેસરી શિવાજી સાથે એનુ નામ સંકળાએલું છે તેમાં છે.

આ ગામમાં ખંડોબાનું એક મંદિર છે. મંદિરમાં હજારો યાત્રાળુ આવે છે, બ્રાહ્મણો વેદ ભણે છે, પુજા કરે છે અને યાત્રાળુઓની ભેટ સ્વીકારે છે. ને એમ લાગે છે કે દેવને માનવ ગુલામોની ભેટ પણ અપ્રિય નથી.

પરાપૂર્વથી આ દેવ પર લોકોની શ્રદ્ધા ખૂબ હતી. દેવ નિર્ધનને ધન આપતા, રોગિષ્ટને સારાં કરતા, અને વાંઝીયાંને છોકરાં આપતા ને બદલામાં દેવદાસીઓના રૂપમાં પોતાનું દાપું માગતા. ઘરમાં છોકરાં ન જીવે તેથી કે ઘરમાં છોકરાં વધી પડે તેથી, નિર્ધન માબાપો નાનીશી બાળકીને દેવને અર્પણ કરી ગર્વ માનતા. બદલામાં આ ભવની આકાંક્ષા અને પરભવનું કલ્યાણ બંને સધાશે એવી એમને સંપૂર્ણ ખાત્રી હતી.

ખડોબાના મંદિરની બહાર સંખ્યાબંધ ખોલીઓ, આવી દેવ-દાસીઓને માટે બાંધેલી હતી. આ દેવદાસીઓ દેવને પરણતી, મંદિરનું કામ કરતી, મંદિરની જમીનની ખેતી કરતી, મંદિરનાં ઢોર સાચવતી ને દહાડે ભીખ માગતી, ને રાત્રે કોઈ ગામના શેઠીઆની રખાત બની, તેની લાલસા તૃપ્ત કરતી, ને બદલામાં થોડા ઘણા પૈસા મેળવતી. આથી મંદિરને મફત ગુલામો મળતાં, ને ગામને વિષયલાલસા ફેંદ-વાનો મફતનો ઉકરડો મળતો. દેવની પ્રતિષ્ઠા વધતી ને ગામ ચોકખું નિર્મળ દેખાતું. આથી વધારે ફાયદો ગામ લોકને શો હોય ?

તાનીને પણ કુમળી ૭ વર્ષની ઉમ્મરે એનાં માબાપે દેવને અર્પણ કરી હતી. એ આવી ત્યારથી મંદિરમાં રહેતી. એક વૃદ્ધ દેવદાસીએ તેનો કબજો લીધો. તેને ઉછેરી, દેવની સાથે પરણાવી, મંદિરનું કામકાજ શીખવ્યું અને સ્ત્રીત્વની શરૂઆત થઈ કે તરત જ તેને એક શેઠ લાવી આપ્યો. હિંદુસ્તાનમાં જ્યાં અત્યાર સુધી હજારો બાળકીઓ અગીઆર બાર વર્ષની ઉમ્મરે કાયદેસર લગ્નવિધિવાળા શેઠ મેળવતી ત્યાં દેવને પરણેલી આ દેવદાસી એજ ઉમ્મરે દેવની સદેહ ગેરહાજરીમાં બીજો શેઠ કરે તેમાં નવાઈ શું ?

તાનીના જીંદગીના હેવાલમાં કંઈજ રસ નથી. કદી કદી તે એની બુઢ્ઢી મા સાથે મુંબાઈ જતી. મુંબાઈમાં જઈને આ સ્ત્રીઓ ઘણુખરૂં માગવાનુજ કામ કરતી. તાનીને આ અરસામા એક છોકરી પણ થઈ હતી તાની કદીક એના શેઠ સાથે પણ મુંબાઈ જતી. પોતાને ગામ પાછી આવતી ત્યારે મંદિર પછવાડેની નાની ખોલીમાં પોતાની બાળકી સાથે રહેતી. મંદિરમાં ને ખેતરમાં કામ કરતી, ને દેવની પૂજા કરતી. આ દેવદાસીઓને દેવની પૂજા રોજ કરવાની હોય છે.

તાનીની જીંદગીનાં વીસ કે બાવીસ વર્ષ આમ ગયાં હશે. તાનીને પોતાની ઉમ્મરની ચોક્કસ ખબર નથી પણ અત્યારે પણ એ જુવાન સ્ત્રી દેખાય છે; તો આજથી દસ અગીયાર વર્ષ પહેલાં એ આથી વધારે નહીં હોય !

પછી તાનીની જીંદગીનો એક કાળો દિવસ આવ્યો અને એણે એની આખી જીંદગી રંગી મૂકી. પડોશણ દેવદાસીની નાનીશી પાંચ છ વર્ષની છોકરી એક દહાડો ક્યાં સુધી કોઈને જડી નહીં. આ છોકરીની ઉમ્મર લગભગ તાનીની છોકરીની ઉમ્મર જેટલી જ હતી. છેવટ ગામના કુવામાંથી છોકરીનું મુડદું ને તાનીની ખોલીમાંથી ચુલા તળેથી છોકરીના દાગીના નીકળ્યા. પોલીસ તાનીને પકડી ગઈ. વખત-સર કેસ ચાલ્યો. તાનીને ફાંસીની સજા થઈ અને ગર્ભવતી હોવાથી તે ઘટીને વીસ વર્ષનાં કેદખાનાંની સજા થઈ. આજે આ સ્ત્રી દસ

અગીઆર વર્ષથી જેલના રોટલા ને ગંધાતું શાક ખાઈ પોતાના દિવસ નિર્ગમે છે. એની પુંજીમાં એક ટીનનું ટમલર ને વાટકો, ને તે પણ એનાં નહીં પણ સરકાર માબાપનાં. એનું બાળક કોઈને બહાર આપી દીધેલું છે. સારી ચાલચલગતને પરિણામે હાલ તે જમાદારણી નીમાઈ છે. આ તેની હકીકત.

પણ આજની ઘડી સુધી તાનીને ખબર નથી કે મરનાર છોકરીના દાગીના પોતાના ઘરમાંથી કેમ નીકળ્યા. એને પડોશણ જોડે અદાવત હોવાનું સાંભરતું નથી. અને આ કૃત્ય કોણે કર્યું હશે એ વિષે પણ એ કંઈ કહી શકતી નથી.

અને એક દેખીતો પુરાવો—દાગીના એના ઘરમાંથી નીકળ્યા એટલે પોલીસે આગળ તપાસ કરવાની તસ્દી લીધી હોય એમ પણ લાગતું નથી.

હજુ દશ વર્ષ એને કેદખાનામાં કહાડવાના છે. પણ કદાચ એની સારી ચાલચલગતને પરિણામે બીજાં ત્રણ વર્ષમાં એ છૂટે એવો સંભવ છે. પણ તે વખતે 'ખૂની', 'કેદખાનામાં જઈ આવેલી' સ્ત્રીની છાપ એના પર હશે. એના ગામમાં કે એના મંદિરમાં એને કોઇ સંઘરશે નહીં. એને ઘરમાં નોકરી રાખતાંએ લોકો બ્હીશે. ને પંદર વર્ષમાં દુનીઆ એટલી બદલાઈ ગઈ હશે કે જે દુનીઆમાં પોતે જન્મી એ જ આ દુનીઆ છે કે કેમ એ એને ઓળખતાંએ ભારે પડશે. ને આ ગભરાએલી સ્ત્રીને તે વખતે એમ નહીં લાગે, કે કેદખાનાનું જીવન આથી સારૂં ન હતું ?

નસીબે ને દુનીઆએ આ સ્ત્રીને દગો દીધો છે. એ જન્મી તે માત્ર દુઃખી થઇ મરવા માટે. જીવી પણ આખો અવતાર એળે ગાળવા માટે. દેવ, માણસ, રૂઢિ ને કાયદો એ સૌએ આ સ્ત્રીને કચડવામાં પોતાનો પૂરેપૂરો ફાળો આપ્યો છે.

દુનીઆના પડ પર કાંકરે કાંકરે આવી નિષ્ફળતાઓનો ઇતિહાસ લખેલો છે. આવું આ વિશ્વ કોણે બનાવ્યું ?

આત્મભોગની કીંમત

પંચાંકી નાટક

પાત્રો—

દેવકુંવર પદ્મા વિજયા	પુત્રીઓ	રામરાય દુલેરાય કમલાકર	જમાઇઓ
ચંદાવહુ વસંતવહુ વિલાસવહુ	પુત્રવધૂઓ	નંદનાથ વિધુવદન પ્રભાત	પુત્રો
વિશાખા—રામરાયના ભાઇની પુત્રી પાલિતા		શ્યામરાય પિનાકી	

અંક ૧ લો.

સ્થળ—સુરતના લાઇન્સના એક બંગલાનું દિવાનખાનું.

સમય—પ્રભાતના દસેક વાગતાનો સમય.

[રામરાયના વચલા પુત્રના દીકાને અન્નપ્રાશન નિમિત્તે આખું કુટુંબ એકઠું થએલું છે. તેર વર્ષની વિજયા દીકાને હાથમાં લઇ

ની પાસે વારા ફરતી ફરતી ફરતી રમાડે છે. રંગે તે ઘઉંવર્ણી અને કદરૂપી નહીં પણ સાદી છે. સ્થૂલ શરીરનાં દેવકુંવર અને ભપકાદાર લક્ષ્મી એક ખુણાના કોચપર બેસી કીકાને માટે કરાવેલાં ઘરેણાં લુગડાં કાઢી જુએ છે. બાવીસેક વર્ષની પદ્મા અને લગભગ એવડીજ વસંતવહુ હીંચકે બેસી દોરાનો રૂમાલ ગુંથે છે. બાજરમાન ચંદાવહુ અને શુક્રતારા સમી નાની વિલાસવહુ રસોડામાંથી વારેઘડીએ આવી દેવકુંવરની આજ્ઞા કે સલાહ પુછી જાય છે અને બધાંની વાતોમાં વારાફરતી બબ્બે અક્ષર બોલી પુરવણી કરતી જાય છે.

દિવાનખાનાને બીજે છેડે એક ટેબલની આસપાસ બેસી દુલેરાય, કમલાકર, નંદનાથ અને વિધુવદન ચાર જણ પાનાં રમે છે. પ્રભાત પાછળ ઉભો રહી બધાંની રમત જોયા કરે છે.

પદ્મા અને વસતવહુની વાતમાં રસ લેતી વિજયા ખડખડાટ હશી પડે છે, બધાંનું ધ્યાન ત્યાં દોરાય છે.]

વિધુવદન—કેમરે વિજયા ! કેટલી ગડબડ કરે છે ! મારો હાથ ચુકાવ્યો.

(વિજયા વધારે મોટેથી હસે છે. પદ્મા અને વસંતવહુ પણ હસતી દેખાય છે.)

વિજયા—વિધુભાઈ ! એ તો પેલા શ્યામરાયની વાત. પદ્માબહેન એની નવી વાત લાવી છે.

કમલાકર—(પાનામાંથી ઉંચું જોઈ પદ્મા તરફ હસતાં) અરે જવા દેને ! અત્યારમાં એનું પુરાણ ક્યાંથી કાઢ્યું !

પદ્મા—(આંખોથી સ્મિતનો ઉત્તર વાળતાં) તે લ્યો, વાત પણ ના કરીએ ?

(લક્ષ્મી કોચ પરથી ઉઠી પદ્મા પાસે આવી ઉભી રહે છે.)

લક્ષ્મી—શું છે અલી ? એ નવી શી વાત લાવી ?

વસંતવહુ—મોટીબહેન ! એ તો પેલી એના ઘરમાં એની વિધવા ભાભી છે ને—પેલી કમળી.

લક્ષ્મી—હાય હાય ! તે એને પણ......

વસંતવહુ—ના ના, સાંભળો તો ખરાં. એ તો માથાની નીકળી. એણે તો હાથમાં ચલાણું હશે તે છુટ્ટું ફેંક્યુ અને ભાઈના નાક અને હોઠ બંને ચીરાઈ ગયા કહે છે કે એક દાંત પણ પડી ગયો.

વિજયા—(જોરથી હસતાં) હાય હાય ! એ મોંએ પાટો બાંધીને ફરતાં કેવો લાગતો હશે ! કાળા કાળા શીળીવાળા કલેઢા જેવા વદન પર ગોરો ગોરો પાટો ! હા, હા, હા !

લક્ષ્મી—(તેને ન ગણકારતાં) હવે વાત ઘર સુધી આવી પહોંચી છે ! જે એને પાને પડશે તેણે સાત ભવ પાપ કર્યા હશે. (દેવકુંવરને) બા ! બા ! સાંભળ્યું ?

દેવકુંવર—(બધુ સંકેલી ઘરેણાંની દાબડી હાથમાં લઈ ઉભા થતાં) શું ? પેલા શ્યામરાયની વાત ને ! બાળને એનું સવારના પ્હોરમાં નામ.

લક્ષ્મી—(ચંદાવહુને આવતાં જોઇ) ભાભી ! ભાભી ! આ વાત સાંભળવા જેવી છે. (ફરી બધી વાત કરે છે.)

ચદાવહુ—ઓય મા ! દહાડે દહાડે હવે તો એ હાથથી ગયો. બીચારી કમળીનું હવે શું થશે ?

પદ્મા—અરે ! એ તો એના માથાની છે. એ તો એટલે આવી છડેચોક ગાળો દેતી હતી.

દેવકુંવર—પણ બચારીને રોટલા માટે રઝળાવશે હોં ! (બધાં વાતમાં વારાફરતી પુરવણી કરે છે. બારણામાં વિલાસવહુ દેખાય છે.)

વિલાસવહુ—બા ! તૈયારી કરાવું ?

દેવકુંવર—હા, વખત થવા આવ્યો છે. અલી વીશુ ! ક્યારની બેઠી બેઠી ગુંથ્યા કરે છે, તે જરા કામમાં હાથ તો દે. તૈયાર પાટલે આવીને બેસવાનીજ વાત.

વિશાખા—(ઝટ ઝટ ગુંથવાનું સંકેલીને ઉભી થતાં) કાકી! હું સવારની રસોડામાંજ હતી. મોટી ભાભીએ કહ્યું કે હવે કશું કામ નથી એટલે અહીંઆ આવીને બેઠી.

ચંદાવહુ—(ધુરકીને) ચપચપ જવાબ જ દેતાં આવડે છે. તે વખતે કહ્યું પણ ફરી પાછું મોં દેખાડયું! બધા વિજયાના વાદ કરે છે, તે તેને કેમ પાલવશે? ભાંડી ઘસી ઘસીને હાથનાં છાલાં નીકળશે. બહુ શાહજાદીવેડા શા?

(વિશાખા નીચે મોંએ વગરબોલે ચાલી જાય છે. બધી સ્ત્રીઓ કટાણે મોંએ એને જતી જોઈ રહે છે. વિજયા કીકાને હાથમાં ઉંચો ઉછાળી ડચકારી બોલાવી હસાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.)

લક્ષ્મી—જાણે રાજકુંવરી! પરમેશ્વરે એક જરીક રૂપ આપ્યું છે તેમાં અભિમાન કેટલું કરે છે? મારી પાસે તો એક ઘડી પોસાય નહી.

વસતવહુ—(કીકાને હાથમાં લેતાં) જવા દોને મોટીબહેન! મીંઢી તો એવી કે એના પેટનું પાણી હાલે નહીં.

પદ્મા—એ તો ઠીક છે કે બા ને બાપા આવાં આવાંને પોષનારાં બેઠાં છે. બાકી કાકાની તો પાઈની વસ્તુ કે ચાંગળું પાણી આપણે કદી દીઠાં નહોતાં.

વસતવહુ—હોય શું તે તેડે?

ચદાવહુ—સાસુજી વચ્ચે ન પડે તો હું તો એને સીધી દોર કરી દઉં.

દેવકુંવર—(નિસાસો નાંખે છે) શું કરીએ દુનીઆની લાજે કંઈ કર્યા વિના છુટકો થાય! આ વૈશાખ મહીને પરણીને એને ઘેર જાય એટલે નીરાંત. એનું થઈ જાય એટલે આ વિજયાનુંએ કંઈ સુઝે. લોક નર્યા એવા છે કે જરી જેટલું રૂપ જોઈ એનેજ મોહે છે.

પદ્મા—બા! નક્કી થઈ ગયું?

દેવકુંવર—હા, પેલા પિનાકીની જોડે ગોઠવ્યું તો છે.

વસંતવહુ—પણ સાસુજી! એનું કુળ તો હલકું. અને જઈને ખાશે શું?

દેવકુંવર—(આંખો કહાડી એને દબાવતાં) હવે હલકું ને ભારે. આટલું મળ્યું તે કહેને! છોકરો એણ બી. એ. માં છે અને પાસ થઈ કમાવા લાગશે. બધાંને માટે કંઈ પૈસાવાળા વર ટાંગી મુકયા છે! (મમતાથી દુલેરાય અને કમલાકર તરફ જુએ છે. દુલેરાય એકદમ પત્તા પછાડી ઉભા થતા જણાય છે.)

દુલેરાય—ન–ન–ના. હ–હું ખ–ખ–ખરૂં કહું છું કે તમે સ–સ સાઇન કરી હતી.

કમલાકર—(ગુસ્સે થઈ ઉભા થાય છે.) સાઇન કોણે કરી હતી? હાર્યા એટલે રમવું નથી એમ કહો.

દુલેરાય—(વીંટીઓવાળો હાથ ટેબલ પર પછાડે છે) ક–કહું ક–ક–કહું છું કે ક–ક કરી હતી.

(નંદનાથ બંનેને શાંત પાડે છે. અને હાથમાં ઘડીઆળ કાઢીને જુએ છે.)

નંદનાથ—અરે, કેટલા વાગ્યા કંઈ ખબર છે! સાડા અગીઆર થયા. કેમ બા! આજે જમવાની તૈયારી કયારે થવાની?

લક્ષ્મી—હજુ બાપા કયાં આવ્યા છે? (દેવકુંવરને) બા! આજે વિશુના વરને તેડયો છે?

દેવકુંવર—અલી ચંદાવહુ! તેં મને સંભાર્યુંએ નહીં કે? એને કહાવવું તો રહી ગયું.

ચંદાવહુ—(બેદરકારીથી) હશે. હવે એકવાર નહીં જમે તો શું અપશાસ્ત્ર થઈ જવાનું હતું, સાળું યાદ તે કયાં સુધી રહે? કોઇવાર ભુલીયે જવાય.

લક્ષ્મી—(હસતાં હસતાં) કાલ તો ભાભી, તમે મારે ઘેરે નોતરૂં મોકલતાં ભુલી જશો.

ચંદાવહુ-તમે એ શું બોલ્યાં મોટીબહેન ! તમે અને એ સરખાં ?

(બહાર બારણે ગાડીનો અવાજ સંભળાય છે. બધાં વાતો કરતાં બંધ થાય છે અને બારણા તરફ જુએ છે. રામરાય હાથમાં કાગળોના બંડલ સાથે પ્રવેશે છે. એમનો ઘાટ મોટો, કદરૂપો છતાં ભવ્ય છે. એમના ગળામાં સામાને દાબવાની શક્તિ છે. એમના વદન પર ચિંતાની રેખાઓ સ્પષ્ટ દેખાય છે. ઉંડી ઝીણી આંખે બધાંને એક નજરે જોઈ લે છે. વસંતવહુ અને પદ્મા એમને જોઈને હીચકેથી ઉઠે છે.)

વિજયા—(દોડતી હોય તેમ કીકાને હાથમાં લઈ તેમની સામે જાય છે.) બાપાજી ! જુઓ આ લુચ્ચો. હું ક્યારની હસાવું છું પણ હસતો નથી.

રામરાય—(કીકાને ગાલે આંગળી લગાડી જરા સ્મિત કરે છે. એને લેવાનો એમનો વિચાર દેખાતો નથી. ગંભીર વદને નંદનાથ તરફ ફરે છે) નંદનાથ ! આજના તાર જોયા ?

નંદનાથ—બાએ સવારે ના કહી એટલે આજે હું મીલમાં મોડો જવાનો છું. કેમ કંઈ વધારે નવાજુની છે ?

રામરાય—બજાર ઘણો નરમ છે. કાલ રાત ને આજમાં સાઠ ટકા નીકળી ગયા.

નંદનાથ—કમલાકર—(બંને સામટા) શું ?

દુલેરાય—વ–વ–વખત ઘણો ખ–ખ–ખરાબ આવે છે.

રામરાય—નંદનાથ ! મારા ખંડમાં આવી જજે મારે જરા વાત કરવી છે. વિદ્યુ ! તમે બંને દુલેરાય અને કમલાકર સાથે ગપ્પાં મારો. અમે હમણાં આવીએ છીએ. (દેવકુંવર તરફ) જમવાની તૈયારી કરાવજો. મારે જમીને તરત મીલમાં જવું છે.

(તેમના ગયા પછી બધા સમજે અણસમજે એકમેકની સામે જોઈ રહે છે. કમલાકર એક સીગાર કાઢી સળગાવે છે.)

કમલાકર—દુલેરાય! જબરી ઉથલપાથલ થવાની હોં. આપણે પણ જરા વહેલા જઈ બજારનો રંગ જોઈશું.

અંક ૨

સ્થળ—તેજ બંગલો સાંજના ચારેક વાગતાનો સમય.

(વધુવદનનો સુવાનો ખંડ. વિધુ. કમલાકર અને પ્રભાત એક ટેબલની આસપાસ અને લક્ષ્મી, પદ્મા, ચંદાવહુ અને વસંતવહુ જમીનપર બેસી ચ્હા પીએ છે. બધાં વાતો કરવામા તલ્લીન થએલાં લાગે છે. વિજયા કુદતી કુદતી બારણામાં પ્રવેશે છે.)

વિજયા—મોટીબહેન! પેલી માધવી મંડપમાં બેસી એકલી એકલી રડે છે. હું છાનીમાની જોઈ આવી.

લક્ષ્મી—રડવાદે. એને તો નથી સુખી થવું અને નથી સુખી કરવાં.

કમલાકર—(ચાનો પ્યાલો મુકી સીગાર સળગાવતાં) કોણ રડે છે?

લક્ષ્મી—આ અમારા વિશાખાકુંવરજ તો હમણાં એમના ભાવ વધી ગયા છે, તે રડીને લોકોને ઓશીઆળા કરે છે.

કમલાકર—પણ છે શું? તમે બધાં ક્યારનાં વાતો કરો છો તેમાં મને કંઈ સમજ પડતી નથી.

(બધાં એક બીજાની સામું જુએ છે.)

વિધુવદન—(ગળું ખખારીને) જુઓને કમલાકર! વાત જાણે એમ છે. તમે આપણી મીલવાળી વાત તો જાણો છો ને?

કમલાકર—હા, ઉડતી ઉડતી વાત સાંભળી છે ખરી. પણ તમો કહો નહીં ત્યાં સુધી મને પૂછવું ઠીક નહીં લાગ્યુ

વિધુવદન—જાણે વાત એમ છે...(અચકે છે વાક્ય આગળ કેમ ચલાવવુ તે સૂઝતું નથી) કે બાપાનો હાથ હમણાં ઘણો ભીડમાં— છે, અને રૂપીઆ પાંચ લાખની હાલ તરતને માટે જરૂર છે.

કમલાકર—(ગંભીર થઈ જાય છે) એમ! ('ટ્રે' માં રાખ ખંખેરે છે. સૌના વદન પર પણ એના જેવો જ ભાવ છવાય છે. કોઇ કાંઈ બોલતું નથી. થોડીવારે) પણ આપણે વાત તો કંઇ બીજી જ કરતા હતા. તેમાં આ વાત ક્યાં આવી !

વિધુવદન—ના, તેને ને આ વાતને ઘણો મોટો સંબંધ છે.

કમલાકર—(રસ લઈને) તે શું ?

વિધુવદન—લક્ષ્મી ! તું જ કહે. મને કહેતાં બરાબર નહીં ફાવે.

લક્ષ્મી—તમારો પાડોશી પેલો શ્યામરાય છે ને ?

કમલાકર—કોણ, પેલો બદમાશ ?

ચંદાવહુ—હં, હં, સંભાળીને બોલો. આપણે કોઈને એવું શા સારૂ કહેવું જોઈએ ?

કમલાકર—(પીત્તો ઉછળે છે) શું સંભાળીને બોલે ? એવા ગામના ઉતાર, લુચ્ચ......

લક્ષ્મી—હં હં, ઘણું થયું.

કમલાકર—(અજાયબીથી વારાફરતી બધાંને જુએ છે) કેમ ! તમને બધાંને આજ થયું છે શું ? શ્યામરાય વિષેનો બધાંનો અભિ-પ્રાય એટલામાં ક્યાંથી ફરી ગયો ?

લક્ષ્મી—(ખીજવાઈને) તમારે પૂરી વાત સાંભળવી છે કે નથી સાંભળવી ?

કમલાકર—(નરમ પડી જઈને) વારૂ. હવે નહીં બોલું. પછી કંઈ ? પછી એ શ્યામરાયનું શું ?

(લક્ષ્મી જરા અચકાય છે. પદ્મા વચ્ચે બોલી ઉઠે છે.)

પદ્મા—લ્યોને હું કહું. તેણે બાપાને પાંચ લાખ રૂપીઆ આપ-વાની ખુશી બતાવી છે. કેમ પ્રભાત ! એ કે બીજું કંઈ?

પ્રભાત—(આડું જોઈ) તમે વાત પૂરી કરો.

કમલાકર—(એકદમ ખુરશીપર ટટાર બેસતાં) શ્યામરાયમાં

આટલી ઉદારતા હશે એની મને ખબર નહીં. ખરેખર, એને વિષે મેં બાંધેલો અભિપ્રાય ઘણો ભૂલભરેલો હતો.

પ્રભાત—(શુષ્ક અવાજે) હજુ વાત પૂરી નથી થઈ.

કમલાકર—હં ! (જોરથી નાકમાંથી ધુમાડો કહાડે છે.)

પદ્મા—પણ એણે એક શરત કરી છે.

કમલાકર—જો, સા.....લુચ્ચો. હું નહોતો કહેતો ? એ કંઈ કાચો નથી

લક્ષ્મી—(ચીડવાઈને) પુરૂં સાંભળો તો ખરા !

પદ્મા—એની શરત એમ છે કે આપણે એને વિશાખા દઈએ તો એ બાપાને મદદ કરે.

કમલાકર—(ખુરસી પરથી કૂદતાં) ઓહો ! એટલું જ ! હું તો ધારતો હતો કે બીજું કંઈ ભારે હશે. ના, સારો માણસ તો ખરો હોં. નહીં તો આવા વખતમાં આવી બાદશાહી રકમ કાઢવી કંઈ સહેલી છે ?

પ્રભાત—(હીંમત આણી) તમને આમાં કંઈ મુશ્કેલી નથી લાગતી, ખરૂં ?

કમલાકર—મુશ્કેલી ? એમાં શી મુશ્કેલી છે ?

પદ્મા—એનો વિવાહ તો પિનાકી સાથે થયેલો છે.

કમલાકર—(સહેલાઈથી) તે તો તોડી નંખાય. ઘણું થશે તો ન્યાતમાં દંડ ભરવો પડશે એજ ને ?

પદ્મા—પણ.....પણ......

લક્ષ્મી—(કડવાશથી) વિશાખા ના પાડે છે.

કમલાકર—(ન માનતો હોય તેમ) શું ?

(થોડીવાર કોઈ કાંઈ બોલતું નથી.)

કમલાકર—એમાં એને પૂછવાનું શું ? મોટાં વરાવે તેમ છોકરાંને તો વરવાનું.

ચંદાવહુ—એજ વાંધો છે ને! બધો જમાનો જ ફરી ગયો ત્યાં શું થાય? અમારી વખતમાં તો છોકરાંને કોઈ પૂછે એ નહીં ને એને ઊં કે ચું કરવાનો અધિકારે નહીં.

કમલાકર—પણ એ છોને ના કહે. એ બાળક સમજે શું? આવો લક્ષાધિપતિ વર એને મળવાનો કયાં હતો? એ તો છોકરીનું નશીબ તેજ કરતું હશે તે આમ લક્ષ્મી ચાંલ્લો કરવા ઘેર બેઠાં આવે છે. નહિ તો પાણી ભરતાં ભરતાં હાથ ને માથાની તાલ બંને છોલાઈ જતે. (વિધુવદનનો વાંસો ઠોકે છે) વિધુવદન! તમારે બારણે આવીને છોકરી સુખી થશે ખરી.

વિધુવદન—પણ......

કમલાકર—એ પણ ને બણ. આજકાલ પહેલાં ના કહેવાની તો છોકરીઓમાં ફેશન થઈ પડી છે. આમાં બીલકુલ વિચાર કરવા જેવો નથી.

વિધુવદન—પણ આમાં તો બીજો વાંધો છે. બાપા કહે છે કે 'હું છોકરીની મરજી વિરૂદ્ધ પરણાવવાનો નથી. મારા સ્વાર્થ ખાતર એ છોકરીનો ભવ નહીં બાળું.'

કમલાકર—(વિચારમાં પડી જાય છે. થોડીવારે) બાપા તો ઘરડા થયા. પરોપકારી થઈ વિશુની વહારે ધાવા નિકળ્યા છે, ત્યારે એમનાં આટલાં બધાં છોકરાંનો વિચાર કરવો કેમ ભુલી ગયા?

લક્ષ્મી—(ક્રોધથી) હું તેજ કહું છું.

વિધુવદન—પણ એ તો સિદ્ધાંતનો સવાલ છે.

કમલાકર—(વાતના રસમાં હોલવાએલી સીગારને ફરી સળગાવતાં) આવો તે સિદ્ધાંત! ઘરનાં છોકરાં ઘંટી ચાટે ને ઉપાધ્યાયને........પણ એ તો ઠીક. ઘણાંનું ઘણું સુખ જેમાં સમાયુ હોય તે કરતાં થોડાંના થોડા સુખનો વિચાર આડે ન આવી શકે, એ પણ એક એવો બીજો સિદ્ધાંત છે કેની? સમષ્ટિના સુખને ખાતર વ્યક્તિનો ભોગ આપવોજ જોઈએ.

(પ્રભાત તેની સામે ક્રોધથી જુએ છે.)

વિધુવદન—(કંટાળતો હોય તેમ) તે ગમે તે હો, પણ બાપા માનવાના નથી.

કમલાકર—(વિચારમાં પડી જઈને) આનો કંઈ રસ્તો કરવો જોઈએ. (એકદમ સુઝી આવ્યું હોય તેમ) પણ વિશાખા પોતેજ હા પાડે તો કેમ ?

ચંદાવહુ—તેજ પીડા છે ને ? કોઈ જાણે કે એના મોંમાં તો જીભે નથી, પણ એ તો એવી હઠીલી છે........એ કંઈ વિજયા બ્હેન જેવી નથી તે કહ્યું હોય તેમ ચપ લઈને કરે. (એના સામું જોઈ મીઠાસથી હસે છે.)

વિજયા—(ધૃષ્ટતાથી) આહા ! આવું હોય તો હું તો તરત મારાં માબાપને દુઃખમાંથી ઉગારૂં.

(સભ્યતાઈ દાખવવાનો ડોળ કરી બધાં હસી પડે છે. વિજયા શરમાઈને નાશી જાય છે.)

કમલાકર—તમે એ કામ મને સોંપો. ના નો જવાબ જાય નહીં એટલું ધ્યાન રાખજો. (થોડીવારે કંઈ યાદ આવ્યું હોય તેમ) તમે બધાં કેવાં છો ? એકલી એકલી એ બીચારી છોકરીને રડવા દો છો. તેમાંજ એનું મગજ બગડી જાય છે.

(પદ્મા તરફ જોઈને) જા તો, એને શોધી કહાડી લઈ આવ. ચાલો, આપણે છ જણા ' ગેમ ' રમીએ. જા, જલદી આવજે હોંકે. (પદ્મા ઉતાવળી અદૃશ્ય થાય છે.) વિધુવદન ! પાનાં કહાડો તો, હું, પદ્મા ને વિશાખા, ને તમે, લક્ષ્મીબ્હેન ને ચંચળભાભી. (બધાં જુએ તેમ આંખ મીચકારે છે. સૌ હસી પડે છે. પ્રભાત ચાલ્યો જાય છે) વસંતભાભી ! તમે રહી ગયાં હો.

વસંતવહુ—(હસીને) ના, હું એમની બાજી જોઈશ.

અંક ૩

સ્થળ—દીવાનખાનું, રાતના વાળુ પછીનો સમય.

(રામરાય અને નંદનાથ શીવાયની બધી મંડળી હાજર છે. વિશાખા શીવાય બધાં કોઈ રસભરી ચર્ચામાં નિમગ્ન દેખાય છે.)

કમલાકર—મારો તો દૃઢ મત છે કે જેટલાં મહાન કાર્યો સ્ત્રીઓએ કર્યાં છે તેથી સોમા ભાગનાં પણ પુરૂષોએ કર્યાં નથી.

દુલેરાય—શ-શ-શું ? મ-મ-મનુ મ-હારાજ તો ક-ક-કહે છે કે ન-ન-નારી પ-પ-પ્રત્યક્ષ રાક્ષસી.

વસતવહુ—(ખોળામાં લીધેલા કીકાને નીહાળતાં) મનુ મહારાજ તો પુરૂષ હતા કેની ?

વિધુવદન—(જરા હસતાં) કેમ ! તારે પણ હવે સમાન હક્ક જોઈએ છે કે ?

કમલાકર—એમ વસંતભાભીને દબાવે છે શાનો ? તારે જોઈએ તો હું હજાર દાખલા દલીલોથી પુરવાર કરવા તૈયાર છું. સ્ત્રીઓએ જેટલો આત્મભોગ આપ્યો છે તેટલો કોઈએ નથી આપ્યો.

દુલેરાય—(ઉશ્કેરાઈ ને) ક-ક-કરો જોઈએ.

કમલાકર—હા, જુઓને. સાદી જ વાત. જેટલી સતીઓ છે તેટલા સતાઓ છે ?

દેવકુંવર—તેતો સતીઓ થોડી તેથી નામ ગણાયાં અને ધર્માત્માઓ ઘણા તેથી નામ રહી ગયાં.

કમલાકર—ના, ખોટી વાત. એવા પુરૂષો હતા જ થોડા. સ્ત્રીઓએ જેટલું ધર્મને ખાતર, જેટલું વડીલોની આજ્ઞાને ખાતર, જેટલું લોકહિતને ખાતર કર્યું છે તેટલું બહુ થોડા પુરૂષોએ કર્યું હશે.

વિધુવદન—એ વાત એમ ગળે ન ઉતરે, દાખલા આપી સિદ્ધ કરો.

કમલાકર—હા, જુઓને સુકન્યા. એ બાપને અને રાજ્યને શ્રાપમાંથી બચાવવા ખાતર ઘરડા ચ્યવનને પરણી કેની ! એવો કયો પુરૂષ એવા સંયોગોમાં કોઈ ઘરડી સ્ત્રીને પરણવા તૈયાર થશે ? (ક્ષણવાર સૌ નિરૂત્તર થાય છે. મળેલી સફલતાથી ઉત્તેજીત થઈ) બીજો દ્રૌપદીનોજ દાખલો લો. એણે તો એકલા અર્જુનને જ પસંદ કર્યો હતો પણ સાસુની આજ્ઞાને ખાતર બીજા ચાર ડોબાને એણે ખુશીથી જીંદગી સુધી સ્વીકાર્યા.

ચંદાવહુ—લક્ષ્મી—હાય હાય ! આવું શું બોલો છો ?

દેવકુંવર—ધર્મરાજાદિને માટે આવું ન બોલાય.

વિધુવદન—બા, એ ખરૂં કહે છે. કેટલીએ રજપુત સ્ત્રીઓ, માબાપનાં રાજ્યો બચાવવા ધર્મદ્રોહી મુસલમાન બાદશાહોને પરણી.

વસંતવહુ—એમ તો કેટલાક પુરૂષોએ મુસલમાનીઓને પરણ્યા છે.

વિધુવદન—પણ તે તો પ્રેમને ખાતર. એ કંઈ આત્મભોગ ન કહેવાય.

કમલાકર—નહીંજ તો. ઇચ્છાતૃપ્તિમાં ને આત્મભોગમાં ઘણો ફેર છે. બીચારી સ્ત્રીઓને પોતાની મહત્તા ગાતાં નહીં આવડે એટલે પેલા પ્રેમની બાંગ પોકારનાર ફાવી જાય અને મોટા ગણાય.

પ્રભાત—(ઉશ્કેરાઈ જઈને) ચાલો ચાલો. આવા ખોટા તર્કવાદ કરી બધાંને અમથા ભમાવો નહીં.

કમલાકર—(આંખો કહાડીને) કેમ વારૂ ! તને એમાં શું ખોટું લાગે છે ? પ્રેમ કરતાં આત્મભોગ મોટો એમ તો પરાપૂર્વથી મનાતું આવ્યું છે. નહી તો રામચંદ્રજી સીતાનો ત્યાગ શા માટે કરતે ?

પ્રભાત—(નરમ પડી જતાં) ના, હું એ વાત ખોટી છે એમ નથી કહેતો, પણ તમે તો ઉંધી રીતે એ સિદ્ધાંતને સમજાવો છો.

કમલાકર—(દીવાસળી ચેતાવી સીગાર સળગાવતાં) તું ઉંધું

સમજે તેમાં કોઈ શું કરે ? એવા તો બીજા હજારો દાખલા છે. દેવયાનીની દાસી થવાનું કબુલ કરી શર્મિષ્ઠા યયાતિ રાજાને પરણી તે શાને માટે ? પિતાને-કુટુંબીઓને ઋષિ શુક્રાચાર્યના કોપથી બચાવવા માટે જ કેની ? નહીં તો આવી સૌંદર્યવતી અભિમાની રાજકુંવરી કોઈ કાળે આવી શરત કબુલ કરે ? પણ એને મન પોતાના કરતાં પોતાના કુટુંબીઓની કીમત વધારે હતી !

દેવકુંવર—(વાતનો મર્મ જરાક સમજવા માંડે છે.) હાસ્તો, એ તો સતજુગનો કાળ હતો. હવેની છોકરીઓ કંઈ એવું કરે ? હવે તો બાઈ, દુધ પાઈને નાગ ઉછેરીએ તેમ પાળીપોષીને મોટી કરીએ અને જરા કંઈ વડીલોને માટે કરવું પડે તો સામી ફુંફાડા મારે.

વિજયા—(લાડતાં લાડતાં) બા ! એવું શું કહેતી હોઈશ ? જરૂર પડે તો હું તો તમારાં બધાંને માટે પ્રાણ આપું. મારે કંઈ કરે મારાં કુટુંબીજનનું દુઃખ મટતું હોય તો હુ તો પાણી પીવા જેટલો એ વિચાર કરવા ના રહું.

(બધાં તેની સામે પ્રસંશાથી જોઈ રહે છે. વિજયા શરમાઈ જાય છે.)

કમલાકર—શાબાશ, હું કહુ છું ને કે સ્ત્રીઓમાં જે જાતનો આત્મભોગ આપવાનો જુસ્સો હોય છે તેવો પુરૂષોમાં હોતો જ નથી.

દુલેરાય—બ-બ-બોલવા પ-પૂરનો.

કમલાકર—(ડોળા કકડાવતાં) હજુ તમારી ખાત્રી નથી થઈ ?

લક્ષ્મી—એમને તો કશામાં શ્રદ્ધા જ નથી.

દુલેરાય—ગ-ગ ગપ્પાં મારે સ-સ સરધા આવે કેમ ?

વિધુવદન—(તેને શાંત કરવા) દુલેરાયજી ! એ તો માત્ર એક મત દર્શાવે છે.

કમલાકર—હજુ તમારે જોઇએ તો હું વધુ પુરાવા આપવા તૈયાર છું. છેલ્લી રશીઆ અને જાપાનની લડાઈ વખતે કેટલીએ જાપાનીસ ખાનદાન સ્ત્રીઓ રશીઅનોને ભોળવી પોતાના દેશને માટે

બાતમી મેળવવાના કામમાં મંડી પડી હતી. તમારા મત પ્રમાણે તો આ તો પરણવા કરતાંએ વધારે હલકું કામ પણ જેમ કામ વધારે હલકું તેમજ તેની કિંમત વધારે. એમણે તો પોતાના દેશને માટે તો આ લોક તો શું પણ પરલોક પણ બગાડયો. અને દેશપ્રેમ તે શું ? કુટુંબપ્રેમનું મોટા સ્વરૂપમાં રૂપાંતર. ધર્મશાસ્ત્રોની આજ્ઞા પણ એમને આત્મભોગ આપતાં ન ડરાવી શકી. ધન્ય છે એવી સ્ત્રીઓને.

વસંતવહુ—(આતુરતાથી) હેં ! ખરેખર ! ધર્મ કરતાંએ આત્મભોગ મોટો ?

વિધુવદન—(જરા કડક સ્વરે) બધાં મોટાં આપણને ન સમજાય એવા વિષયમાં વાત કરતા હોય ત્યારે વચ્ચે બોલીએ નહીં.

વસંતવહુ—(છોભીલી પડી જતાં) ના, પણ મેં એમા શું કહ્યું ?

(એક ખૂણામાં બેઠેલી વિશાખા, પાસે બેઠેલી વિલાસવહુના ખભા પર માથું નાંખી આંખો મીંચી દે છે. સખીભાવથી વિલાસ તેનો હાથ લઈ પંપાળે છે. કમલાકર બાડી નજરે ન જોતો હોય તેમ તે જોઈ લે છે વિધુવદન બગાસાં ખાય છે અને આડી નજરે વસંતવહુ તરફ જુએ છે. નંદનાથ પ્રવેશે છે.)

નંદનાથ–ઓ હો હો હો, આજ તો બધી મંડળી જામી છે ને કંઈ ?

કમલાકર—આવો નંદનાથ. અમે એક સરસ વિષય ચર્ચીએ છીએ. (દીવાસળી અને સીગાર ધરે છે) એક બાજુ આત્મભોગ અને બીજી બાજુ પ્રેમ, ધર્મ વગેરે. હું કહું છું કે બધાં કરતાં આત્મભોગ મોટો છે.

નંદનાથ—વાત ખરી છે. આત્મભોગ વિના પ્રેમ કે ધર્મ કંઈ ટકતાં જ નથી.

કમલાકર—મારો બીજો એવો મત છે કે સ્ત્રીઓના જેટલો આત્મભોગ પુરૂષોથી આપી શકાતો નથી.

નંદનાથ—(વિચારમાં પડી જતાં) હા, એ સિદ્ધાંતમાં પણ કંઈક સત્ય તો છે જ.

કમલાકર—(એકદમ એક નવો દાખલો સુઝી આવે છે એટલે) આપણે ગયે અઠવાડીએ જેસલ તોરલનું નાટક જોવા ગયા હતા તેમાં પણ એજ હતું કેની! એના જેવી ભક્તસ્ત્રી પ્રેમાળ, ભક્તપતિને આશરો છોડી લુટારા જેસલ સાથે ગઈ. એણે કર્તવ્ય આગળ પ્રેમને તુચ્છ ગણ્યો ત્યારેજ ને. નહિ તો એના વરને ઘેર રહી મોજ મજાહ કરતાં અને ભજનના રાગડા તાણતાં એને કોણ અટકાવતું હતું?

(વધુવદન ક્યારનો કંટાળ્યો છે તે નંદનાથ આવવાથી લાગ મળતાં ધીરે રહી ઉઠી જાય છે. કીકાને ઉંઘાડવાનું બ્હાનું કહાડી વસંતવહુ પણ પાછળ જાય છે)

દુલેરાય—(એમને જતાં જોઈ લક્ષ્મીને) મ-મ-મોડું થાય છે. ઘ-ઘ ઘેર નથી જ જવું?

લક્ષ્મી—હવે અત્યારે ગામમાં કોણ જાય-અહીં જ રહીશું.

દેવકુંવર—ઉપલા દિવાનખાનાની જોડેવાળો ઓરડો તમને ફાવશે. જા, તૈયાર કરાવ.

(લક્ષ્મી માતાની આજ્ઞા પ્રમાણે દુલેરાયને સાથે લઈ જાય છે. ચદાવહુ અડધી ઉંઘતી વિજયાનો હાથ ઝાલી સુવા લઈ જાય છે.)

દેવકુંવર—કેમ જમાઈરાજ! તમારો શો વિચાર છે?

કમલાકર—(વાતમાં ભંગ પડવાથી કટાણું મોં કરતાં) ચાલો ત્યારે હુ પણ માંડી જ વાળું.

દેવકુંવર—પન્ના! ઊઠ. કમલાકરની પથારીની તૈયારી કરાવ. વિલાસવહુ! પ્રભાત! વિશાખા! સુઈ જાઓ હવે. (વિશાખા ચમકે છે અને વિલાસનો ટેકો છોડી ઉંઘમાંથી જાગતી હોય તેમ સફાળી ઉઠે છે. દેવકુંવર ઢાંકોઢુંમો કરવા જાય છે. વિલાસ અને પ્રભાત આગલે બારણેથી કેદમાંથી છુટયા હોય તેમ ઉતાવળા ઉતાવળા અદૃશ્ય થાય છે. બારણા સુધી ગએલી વિશાખાને કમલાકર બોલાવે છે. નંદનાથ અજાયબીમાં જોઈ રહે છે.)

કમલાકર—(અતિશય ગંભીરતા ધારણ કરીને) બહેન વિશાખા!

તારો મત તો તેં કશામાં દર્શાવ્યો જ નહીં. ધાર કે તારે જ ધર્મસંકટનો પ્રસંગ આવ્યો હોય તો તું શું કરે ?

(વિશાખા ટગર ટગર ઉત્તર આપ્યા વિના જોઈ રહે છે. એની વિશાળ ચચળ આંખોમાં બે મોટા અશ્રુબિંદુઓ ચમકે છે.)

કમલાકર—જો બહેન ! આવો પ્રસંગ આવે તો ક્ષુદ્ર સુખની લાલસામાં સ્ત્રીજાતિની મહત્તા તારે ભુલવી ન જોઈએ. તુ ધારે તો તારા પાલકોને એક પલમાં સુખી કરી શકે એમ છે. તારો આત્મભોગ સ્વીકારવાને કોઇ ખુશી નથી એ તેમની ઉદારતા છે, પણ તારી ફરજ તું ચુકશે તો નિમકહરામ ગણાશે.

(વિશાખા ઉત્તર આપવાને બદલે દિગ્મુઢ જેવી ઉભી રહી છે. દયા ખાતો હોય તેમ થોડીવાર કમલાકર તેની સામે જોઈ રહે છે. ઉત્તર ન મળવાથી થોડીવારે) જા હવે. (વિશાખા યંત્રવત્ બારણુંમાંથી બહાર નીકળે છે.)

નંદનાથ—કમલાકર ! આ બધું શું છે ?

કમલાકર—કૈં નહીં એક પ્રયોગ (બંને વગર બોલે સીગાર પીએ છે અને તેના ઉચે જતા ધુમાડા તરફ હવામાં જોતા હોય તેમ જોઈ રહે છે.)

અંક ૪

સ્થળ—રામરાયના બંગલાની આગળના ભાગનો બગીચો. સાંજના સાડા છએક વાગતાનો સમય.

(બગીચાના મધ્યમાં ફુવારો છે. વચમાં ફરતી પુતળી સૂર્ય કિરણથી રંગીન થએલા જલશીકરો ઉરાડે છે. ફુવારાની આજુબાજુ આસનો ગોઠવેલાં છે. એક પર વસંતવહુ અને પદ્મા સુદર લાગતાં વસ્ત્રો પહેરેલી વિશાખાને લઈને બેઠેલાં છે. વિશાખાની આંખો સુઝેલી દેખાય છે. ઘડીકમાં પાસે અને ઘડીકમાં દૂર જતી વિજયા આમતેમ ફરી ફૂલો ચુટે છે. દૂર લક્ષ્મી અને ચંદાવહુ વાતો કરતાં ફરે છે.

વિજયા થોડાં ફુલો એકઠાં કરી લઈ આવે છે.)

વિજયા—વસંતભાભી ! વિશુબ્હેનને માટે આની વેણી કરૂં ? (લાડતી લાડતી બધાં ફુલો એના ખોળામાં નાખે છે.)

પદ્મા—કેટલાં બધાં આણ્યાં ? વેણી કરતાં તો વાર લાગશે.

(વિશાખાનું માથું ઉઘાડી બે ત્રણ ફૂલ ખોસે છે અને હેતથી એને નીહાળતી હોય તેમ) વિશુ ! તને જે કરે તે બધું શોભે !

(વિશાખા ડોકી નમાવી આંખો નીચી ઢાળે છે. એની આંખમાંથી એક અશ્રુબિંદુ પડે છે. બધાં જોયું ન જોયું કરે છે.)

પદ્મા—(થોડીવારે) ગાંડી છે ? આવું સારૂં વર ને ઘર તને ક્યાં મળવાનાં હતાં ? તારી જગાએ આવવાને તો ન્યાતની ભલભલી છોકરીઓ કહે તે કરે આ મારી વિજયાનુંજ માગું કર્યું હોત કેની તો તે તો ક્યારની વિવાહ કરી પરણીને ઘર ચલાવતી હોત. પચાસ લાખની ગાદી પર બેસવાનું તે કયી છોકરીના નશીબમાં લખ્યું હોય ? પિનાકીને પરણીને તો સાત અવતારે આટલું સુખ પામત નહીં.

(વિશાખા આવતાં આંસુ ખાળવાનો મહા પ્રયત્ન કરતી હોય તેમ નીચું જોઈ રહે છે.)

વસંતવહુ—(એનું મોં હાથવતી ઉંચું કરી હેતથી જોતી હોય તેમ) ક્યાં સુધી આવાં ગાંડાં કહાડયાં કરશે ? સસરાજી જો જુવે કેની તો તો કાલે તારા વિવાહ મેળવવાનું પણ માંડી વાળે. આજે તારી ફોઈજી આવી હતી તે 'કહેતી હતી તે સાંભળ્યું કે ?

પદ્મા—(હસીને) આજથી ફોઈજી ?

વિજયા—(આતુરતાથી) શું ભાભી ! એ શું કહેતી હતી ?

વસંતવહુ—વિશાખાને માટે બંગડી કરવાને પચીસ હજારના હીરા લીધા. (આંખો મીચકારીને) બાઈ! વિવાહ મળ્યા પહેલાં આટલુ ગાંડપણ તો પછી તો કોણજાણે શુંએ કરશે ?

(પદ્મા અને વિજયા બન્ને હસી પડે છે. વિજયા વિશાખાનો ખભો હલાવે છે.)

વિજયા—વિશુબહેન! મને પહેરવા આપજે હોં. આપશે ને?

(દૂરથી ચંદાવહુ અને લક્ષ્મી પાસે આવતાં દેખાય છે.)

લક્ષ્મી—(ખોટું ખોટું હેતનું વઢતાં) અલીઓ! શું કરો છો અહીયા બધી એકઠી થઇને? અત્યારથી મારી વિશાખાને ભોળવવા માંડી કે?

ચંદાવહુ—ના, તે તમારી વિશાખા કંઈ કાચી નથી હોં! થોડું બોલે ને થાંભલા કોરે એવી છે. આપણને કંઈ થોડાં ભમાવ્યાં?

(દરવાજામાં ગાડી દાખલ થાય છે. તેમાં બેઠેલાં દેવકુંવર અને વિલાસ બધાંને જોઈ બંગલામાં જવાને બદલે ત્યાંજ ઉતરી પડે છે. બીજી બે નવી આધેડ વયની સ્ત્રીઓ પણ તેમની સાથે છે. બંનેએ સાદાં ઘરનાં ધોએલાં છાયલ અને સફેદ ચોળી પહેરેલાં છે.)

લક્ષ્મી—(બેમાંથી એકને) આવો માનકોર ફોઈ! કાલે અમારી વિશુના વિવાહ મેળવીએ છીએ.

માનકોર—હા, તારી બાએ મને કહ્યું, અને બધી રીતની વાત કરવા માટે મને અહી તેડી લાવ્યાં. (વિશાખાને ધારી ધારીને જોઈ રહે છે.) નરી અપ્સરા જેવીજ લાગે છે હોં. બહેન, ઘણું સુખ પામજે અને લીલી વાડી વધારજે. તારી બા ને મારે તો બહેન બહેનનાં સાટાં હતાં. (આંખમાં આંસુ આણી) આજ જીવતી હોય તો તને જોઈને ગાંડી ગાંડી થઈ જાય. (આંખો લોહી, મુંગી થઈ જાય છે. થોડીવારે ન રહેવાવાથી) અલી દેવકોર! તમને આ તે શું સુઝયું? આવી ફુલ જેવી છોકરીને માટે શ્યામરાવ શીવાય તમને કોઈ ન જડયો? પિનાકી શો ખોટો હતો? ગરીબ તો ગરીબ, પણ છોકરીને સુખ તો આપને! પૈસાને તે શું ઓઢે કે પાથરે?

(બધાંના મોંપર ઝાંખપ વળે છે. છાસીયું કરી દેવકુંવર જરા કરડાગીથી ઉત્તર વાળે છે.)

દેવકુંવર—હવે રાખો માનકોર! તમને પારકે ઘેર શિખ દેવી સુઝે છે. પણ તમારી બહેનની છોકરી માટે ત્યાં વાત થતી હતી

ત્યારે કેમ કંઈ કહેતાં નહોતાં (એને ખોટું લાગ્યું એમ જુએ છે એટલે ફેરવી તોલે છે) બહેન ! આપણે તો દલાલ છીએ. કંચન કે કથીર, તે તો છોકરીના નશીબમાં હોય એવું નીવડે.

બીજી સ્ત્રી—હા, બહેન હા. એનું ભાગ્યજ એને ત્યાં ખેંચી જતું હશે. એના નશીબમાં ધનરેખા લખેલી હોય તે કંઈ મિથ્યા થાય !

દેવકુંવર—(વાત બદલવા ચંદાવહુ તરફ જોઈને) બધાં અહીં એકઠાં થયાં છો પણ રાતે શ્યામરાય જમવા આવવાના છે તેનું કોઈને ભાન છે ? આટલાં વસ્તારી ખાનારાં ને એકલો ભટ તે શું કરશે ? વિલાસવહુ ! તું વિશાખા સાથે અહીંઆ બેસવું હોય તો બેસ. ચાલો સાત તો વાગીએ ગયા. (દેવકુંવર વિલાસ અને વિશાખા સિવાય બધાંને લઈને જાય છે. બન્ને જણ બધાંને છેક પગથીઆં ચઢી બારણામાં અદૃશ્ય થતાં જુએ છે. બધાંના અંદર ગયા પછી વિલાસ વિશાખાની પાસે આવી બેસે છે, અને તેનો એક હાથ હાથમાં લે છે. અત્યાર સુધી રોકી રાખેલાં અશ્રુઓ વિશાખાની આંખમાંથી ટપ ટપ પડે છે. વિલાસ એને મુંગી મુંગી રડવા દે છે અને એની આંખમાંએ ઝળઝળીઆં ભરાય છે.)

વિલાસ—(અત્યંત માર્દવથી) વીશુ ! ત્યારે તેં શું કામ હા પાડી ? તું જાણે છે કે પિનાકી પણ આ વાત સાંભળીને શુદ્ધસાન ખોઈને બેઠો છે.

(વિશાખાની આંખમાંથી બિંદુઓને બદલે પુર રૂપે અશ્રુ ઉલટે છે. એને હીબકાં પર હીબકાં આવે છે.)

વિલાસ—(પસ્તાતી) વિશુ ! બહેન ! મને માફ કર. પણ હજુએ તું સસરાજીને કહે તો આ બધું અટકશે. કહેશે ?

(વિશાખા ડોકી ધુણાવી ના કહે છે અને વધારે જોરથી રડે છે.)

વિલાસ—(એને જોરથી બાઝી પડે છે) વિશુ ! તું રડે તો તને મારા સમ. મારી બહેન કરૂંને ? (કંઈ વિચાર આવતાં) તારે બદલે હું સસરાજીને કહું ? (વિશાખા ફરી ડોકી ધુણાવે છે.)

વિલાસ—(ચીડવાય છે) શું ના ના કરે છે? આમને આમ તો એ રાક્ષસને પરણીને તું મરી જશે.

વિશાખા—(બ્હાવરી જેવી) બધાં જીવશે ને !

વિલાસ—બધાં જાય જહાન્નમમા. (બોલેલા શબ્દોનો વિચાર આવતાં જીભ કરડે છે. કેટલીકવારે) ગરીબ થઇ જવાશે એ જ કેની ! (છેલ્લું બ્રહ્માસ્ત્ર ફેંકે છે) તને પિનાકીની પણ દયા નથી?

(ફાટેડોળે વિશાખા એને જોઈ રહે છે. મનમાં પિનાકી, પિનાકી એવું કંઈ બબડતી જણાય છે. અને ભ્રમિત જેવી એ બેસી રહે છે. થોડીવાર વાટ જોઈ વિલાસ એને ઢંઢોળીને જગાડે છે.)

વિલાસ—આમ ગાંડાં કહાડશે તો હું જતી રહીશ હોં !

વિશાખા—ના, ના, ના. હું તો એને પરણવાની

વિલાસ—એને એટલે કોને ? પિનાકીને ?

વિશાખા—ના, ના, શ્યામરાયને. એનું નામ હવે મારી આગળ દે નહી.

વિલાસ—(પ્રયત્ન નિરર્થક ગયાથી ગુસ્સે થએલી લાગે છે) વારૂ, વારૂ, પરણજે એને. (જતી હોય તેમ પીઠ ફેરવે છે. પણ વિશાખાની મૂઢ જેવી સ્થિતિ જોઈ પાછી એને દયા આવે છે. હોજમાં રૂમાલ બોળી આવી એના મોં પર ફેરવે છે. છેલ્લો પ્રયત્ન કરતી હોય તેમ મૃદુ સ્વરે એને સંબોધે છે.) વિશુ ! મારૂં માન હોં ! આમ હાથે કરીને શા સારૂ કુવામાં પડે છે? સ્વાર્થનાં માર્યાં અત્યારે સૌ કહેવા આવે છે. પણ પછી કોઈ આડી આંખે જોવાનાં નથી.

(વિશાખા નીચું જોઇ રહે છે. પોતાના કહેવાની કંઈ અસર થાય છે એમ માનીને) ગાંડી ! તને બધાંયે ભ્રમણામાં ભુલાવી છે. અત્યાર સુધી તો તું મરે કે જીવે તેનીએ કોઈને દરકાર નહોતી અને હવે આટલાં હેત ભાવ શાં ? અને તને ફરજ શીખવવાની આટલી બધી કાળજી શી? નકામી ભમાઈ જઈને તમારા બે જીવની ખુવારી કરવા તું તો બેઠી છે.

(જવાબ મળશે જાણી થોડીવાર બોલતી બંધ થાય છે. પણ વિશાખાને નિરૂત્તર જોઈ) વિશુ ! તું મારી સખી છે અને પિનાકી મારા માજણ્યા ભાઈ જેવો છે, તેમાંજ આટલું કહું છું હોં. બીચારો અત્યાર સુધી એકલવાયો હતો, તે તારા પર કેટકેટલી આશા બાંધીને બેઠો છે ? તારા ભાઈને પણ તમારા બને માટે જે લાગે છે તે તું શું જાણે ? પણ તુંજ જાણી જોઈને ખાડામાં પડવા તૈયાર થઈ છે ત્યાં કોઈ કરે એ શું ?

(વિશાખા માત્ર રડયા જ કરે છે. વિલાસ જોરથી ઉધરસ ખાય છે, અને જરા થંડી વાતી હોય એમ ધ્રુજે છે. બંગલામાંથી બનેના નામની બુમો પડે છે. વિશાખાનો હાથ પકડી વિલાસ ઢંઢોળે છે.) જો ! શું કહું છું ? સસરાજીને આજે કહેજે હોં. ચાલ હવે ! ઘરમાં બુમો પડે છે. જઈએ. (વિશાખાનો હાથ પકડી એને ઉઠાડે છે અને ઘસડે છે. બીજી એક ગાડી દરવાજામાં દાખલ થાય છે.) સસરાજી આવ્યા. ચાલ ઝટ. જો ભૂલતી નહીં હો ! (ઉતાવળા જવાનું કરે છે. રામરાય બંનેને એકલાં જોઈ ત્યાંજ ઉતરી પડે છે અને પાસે આવે છે. વિલાસ સંકોચાઈને બાજુએ ઉભી રહે છે. ઉતરતી રજનીના ઝાંખા અંધારામાં રામરાયનો ચહેરો ભવ્ય અને લાગણીભર્યો લાગે છે. પાઘડીમાંથી જરી જરી દેખાતા સફેદ કેશ અને પવનમાં ફરફરતો દુપટ્ટાનો છેડો તેમાં વધારો કરી એમની સદાની અસ્પૃશ્યતાને ઓછી કરે છે.)

રામરાય—(વિશાખાને માથે હાથ મુકી અત્યંત લાગણીભર્યા સાદે) કેમ બેટા ! અત્યાર સુધી બંને જણ બહાર ફરો છો ?

(ગભરાતી હોય તેમ વિશાખા નીચું જોઈ અનુત્તર રહે છે. વિલાસ સોડીઆમાં હાથ નાંખી જરા સળવળે છે)

રામરાય—(ઉત્તરની વાટ જોઈ થોડીવારે અચિંત્યા) બેટા ! તારે મને કંઈ કહેવું છે ? (ઉત્તરની રાહ જોઈ નથી મળતો એટલે)

સંકોચ્યા નહીં. બેટા! જો હું એક પ્રશ્ન પૂછું. તું શ્યામરાય સાથે પરણવા ખુશી છે?

(અવાજમાં અત્યંત ભાવ અને દયાર્દ્રતા લાગે છે.)

(વિશાખા હા પાડતી હોય તેમ માત્ર ડોકી ધુણાવી નીચું જુએ છે. વિલાસની ક્રોધભરી બે આંખો અંધારામાં ચમકે છે.)

રામરાય—(એકદમ શુષ્ક અવાજે) ચાલો બેટા, બંને જણ ઘરમાં ચાલો. કંઈ જીવજંતુ કરડશે. (ભયભીત હરિણીઓ સમી બંને ઉતાવળે પગે જતી રહે છે. એક નિઃશ્વાસ નાખી રામરાય તેમની પાછળ દૃષ્ટિ માંડે છે અને જરાક મોટેથી બબડે છે) આખરે સ્ત્રીજાતિ! પૈસાની આગળ એને કંઈ સુઝતું નથી.

અંક ૫

સમય—બે મહીના પછી.

સ્થળ—બંગલાનું દિવાનખાનું. સ્હવારના દસ અગીઆર વાગતાનો સમય.

(નંદનાથ અને કમલાકર ઓટલાપર દીવાનખાનાના દરવાજા પાસે ઉભા ઉભા ધીરે ધીરે વાતો કરે છે. કોઇ અણધાર્યા બનાવની ગંભીરતા ધારણ કરી અંદર બેઠેલો સ્ત્રીવર્ગ એ બંનેની વાત કાન માંડીને સંભળાય તેટલી સાંભળવા પ્રયત્ન કરે છે.)

કમલાકર—આ બધી ક્યારે ખબર પડી?

નંદનાથ—ત્રણ દિવસથી આની આજ ધમાલ ચાલે છે ને!

કમલાકર—ત્યારે તો તમે પણ ગુંચવાયા જ હશો. પેલા પાંચ લાખનું શું થયું?

નંદનાથ—લગ્ન પહેલાં ત્રણેક લાખ જેટલા આપ્યા તેટલા આપ્યા. કોણ જાણે એ પણ એણે શી રીતે આપ્યા. કારણ કે તે વખતે એને માથે ચક્ર તો ભમતું જ હોવું જોઇએ.

કમલાકર—કંઇ પતે એવું લાગે છે?

નંદનાથ—કોણ જાણે. એણે ખોટી હુંડીઓ બહુ લખી છે. વખતે સાત વર્ષ ઠોકાઈ જશે. અમારી પાસે પણ એના પૈસા પાછા આપવા જેટલી સગવડ નથી. નહીં તો તે પણ હાલ તરત પુરતા ચાલે ! (જરાવારે ગંભીરાઇથી એકદમ) કમલાકર ! તમે હમણાં કઇ કરી શકો એમ છો ? હાલ તરત બે એક લાખની લોન આપો તો અમે સગવડે ભરી દઇશું

કમલાકર—(ચમક્યો હોય તેમ) કોણ હું ? ના રે, મારે પરમ દિવસે દસ હજાર ભરવાના છે તેજ હું તમારી પાસે માગવાના વિચારમાં હતો. હમણાં નાણાભીડ એટલી સખત છે.

નંદનાથ—એમ !

કમલાકર—નંદનાથ, તમને હું ના કહું એવું બને જ નહી, પણ અત્યારે વખત જ ખરાબ છે. (વાત ફેરવવા) અત્યારે ક્યાં જાઓ છો ?

નંદનાથ—વિશાખાને લેવા. ત્રણ દિવસ તો ગરબડમાં એને લઇ આવવાનું કોઇને સૂઝયું નહીં. શ્યામરાયની ધમાલ અને અમારી પીડા બંને હમણાં તો એકઠાં થઇ ગયાં છે. આજે બાપાએ સંભાર્યું ત્યારે. એના ઘરમાંએ કોઇ છે નહીં. બિચારી એકલી ગભરાઈને ઝુરતી હશે. (ગાડી આવતી જોઇ પગથીઆં ઉતરે છે) ચાલો ત્યારે જમવા રહેશોને ! હું હમણાં આવી પહોંચું છું.

કમલાકર—હા, હા, તમે જઇ આવો, હું અહીં જ છું. (ગાડી ચાલે છે એટલે દિવાનખાનામાં જાય છે. જાણે તેની જ રાહ જોવાતી હોય તેમ સૌ તેની તરફ આતુરતાથી જુએ છે.)

લક્ષ્મી—ભાઇ શી વાત કરતા હતા ?

કમલાકર—કઈ નહીં. સહેજ ધંધાની. હમણાં એ વિશાખાને તેડવા ગયા છે. (થોડીવાર સુધી કોઇ કાંઈ બોલતું નથી. ચંદાવહુના અવાજે શાંતિમાં ભંગ પડે છે.)

ચંદાવહુ—ખરૂ કહું ! એ છોકરી જ અભાગીઆ પગલાની છે. જ્યા એનાં પગલાં થાય ત્યાં ઉત્પાત થયા વિના રહેતો નથી.

વસંતવહુ—(આંખો ચગાવી) ભાભીજીની વાત તો ખરી છે. એ ગઇ ત્યારથી બધાં જંપીને બેઠાં હતાં. તે પાછી આવશે ને કોણ જાણે શુંએ થશે. મને તો એના આવવાની વાત સાંભળી ત્યારથી પેટમાં ફાળ પડી છે. (ભારે ઉદાસીમાં હોય તેમ ગંભીર થઇ જાય છે.)

લક્ષ્મી—બા ! તું બાપાને કહીને એને ધેરજ રાખવાની ગોઠવણ કરને. જોઇએ તો પચીસ પચાસ રૂપીઆ મહીને દહાડે મોકલી આપજો. રોજ ઉઠીને તે અભાગીઆ માણસનું મોં જોવુ કેમ પરવડશે ?

દેવકુંવર—બહેન ! એમના મનમાં આવ્યું એટલે કંઇ ધાર્યું કર્યા વિના રહેવાના છે ? (નીસાસો નાંખે છે.)

લક્ષ્મી—કમલાકર ! તમે બાપાને કંઇ ના કહો ?

કમલાકર—કોઇના ઘરની વાતમાં મારાથી વચ્ચે શી રીતે પડાય ?

પદ્મા—(વિચાર કરતી હોય તેમ) મોટી બહેન ! બિચારી દયા આવે એવી તો થઇ ગઇ છે હોં. હું તો મારી પાડોશમાં છે એટલે રોજ જોઉં છું. જાણે પહેલાંની વિશાખા જ ન હોય !

વિજયા—(ઉદ્ધતાઇથી) તે હીરાની બંગડીઓ પહેરવી સહેલી છે ? (બધાં એની સામે આંખો કહાડે છે એટલે ચૂપ થઇ જાય છે.)

દેવકુવર—કોણ જાણે શું થવા બેઠું છે તે એક દહાડો ઠરવા વારો આવતો નથી. (આંખમાં ભરાએલાં પાણીને છેડા વતી લહોતાં) આમ ઘરમાં બધાંનો જીવ ઉંચો; આમ આ છોકરીનું આવું થયું; આમ દુલેરાય તો માંદા. વિલાસવહુનું કોણ જાણે શુંએ થશે. ભગવાન, હવે તો તું મને જ ઉપાડી લે. બધાંની લીલી વાડી મૂકી જાઉં એટલે પત્યું.

લક્ષ્મી—(આંખમાં આંસુ આણતાં) બા ! આમ વલોપાત કરે શું વળશે ? કોઇ એવા માણસનું પાનું પડે ત્યારથી બધું એવું જ થાય. બા ! હું ખરૂં કહું છું. જો એ નેશ પગલાંની ઘરમાં રહેશે તો કંઈ નવું જુનું થયા વિના રહેવાનું નથી. ગમે તેમ કર, પણ એ આપણા ઘરમાં નહી જોઇએ.

(ચન્દાવહુ અને વસંતવહુ એની વાતમાં ટેકો દેતાં હોય તેમ ડોકું ધુણાવે છે.)

દેવકુંવર—બહેન ! એ તે કંઈ મારા હાથમાં છે ?

(રામરાય અને વિધુવદનને પ્રવેશતા જોઇ બધાં સ્વસ્થ દેખાવાનો પ્રયત્ન કરે છે. રામરાયના મુખપર અનેક પ્રકારની દારૂણ ચિંતાનાં ચિન્હો દેખાય છે છતાં તેમની આંખો દૃઢતાનું સ્થિર તેજ ધારણ કરી રહી છે. નફીકરા વિધુવદનના મુખ પર પણ અસાધારણ પ્રસંગને સૂચવતું ગાંભિર્ય છે. એક ક્ષણ ઓરડામાં શાંતિ પ્રસરી રહે છે.)

રામરાય—(શાંત સ્વરે) શ્યામરાયને બે લાખના જામીનપર છોડાવવાનું નક્કી કરીને આવ્યો. (સૌ આભા બનેલાં દેખાય છે.) વિશાખા આવી ? (કોઇ જવાબ દેતું નથી. કોઇકિવાર દેખાડે છે તેવા ખીજવાટથી) બધાં બહેરાં થયાં છો ? નંદનાથ વિશાખાને લઇને આવ્યો કે નહીં ?

કમલાકર—ક્યારના ગયા છે પણ હજુ આવ્યા નથી. (જરા ખંખારે છે અને હીંમત આણી) તમે શું કહ્યું ? બે લાખ રૂપીઆના તમે જામીન આપ્યા ? વખત બહુ ખરાબ છે એટલે જરા અઘરૂં પડશે, અને છેવટે એનું કંઇ વળે એવું લાગતું નથી.

રામરાય—(પાઘડી ઉતારી હીંચકા ઉપર બેસે છે. મનમાં કંઈ ઘડભાંગ કરતા હોય તેમ જવાબ દેતા નથી. થોડી વારે નિશ્ચયાત્મક સ્વરે) હમણાં જ હુ જીવણચંદ ઝવેરીને ત્યાં દાગીના મુકવાનું નક્કી કરી આવ્યો. (સૌ ચમકે છે) એના મારી પાસે ત્રણ લાખ માગણા છે તે આવી વખતે ન આપીએ તો કેમ ચાલે ? (વાચાવાળું મૌન હોય તેમ સૌના મુખપર વંચાય એવા સ્પષ્ટ ભાવો તરવરે છે. રામરાય અધીરાઈથી બારણા તરફ જોયાં કરે છે.)

લક્ષ્મી—(ધીરજની અવધિ આવી હોય તેમ હીંમત એકઠી કરતાં) બાપા ! વિશાખાને આપણે ઘેર આણીશું તે ઠીક નહીં દેખાય.

રામરાય—(ન સમજ્યા હોય તેમ) કેમ ?

લક્ષ્મી—(શું કહેવું તે ન સૂઝવાથી) એનાં પગલાં સારાં નથી.

રામરાય—(કડક સ્વરે) શું ?

લક્ષ્મી—(ગભરાઇને ફેરવી તોલતાં) તે–તે આવે વખતે આપણે ઘેર આણીએ તો લોકો કહેશે કે ગરજ પતી એટલે...

રામરાય—એટલે એને ત્યાં મરવા દેવી કેમ ?

લક્ષ્મી—(નીચી નજરે) એમ હું કયાં કહું છું ?

(રામરાય વાત કરવાની ઇચ્છા દર્શાવ્યા વગર બારણા તરફ જોયાં કરે છે. બીજું બધું મંડળ પણ મૌન ધારી તેજ પ્રમાણે કરે છે.

પાંચેક મીનીટે ગાડીનો સ્વર સભળાય છે. સૌનાં ઉત્સુક નયનો દ્વાર તરફ વળે છે. ગાડી પોર્ટીકોમાં આવી ઉભી રહે છે અને નંદનાથ વિશાખાને હાથ ઝાલી ઉતારતો દેખાય છે પ્રેત જોયું હોય તેમ સૌ ચમકે છે

પગમા ચેતન ન હોય તેમ વિશાખા પગથીઆં ચડે છે. અતિશય પાંડુવર્ણી કાયાથી એ અસ્વાભાવિક લાગે છે. એના કપાલનાં હાડકાં અને મોટી લાગતી ચક્ષુઓ આગળ તરી આવેલાં છે. એના બંને હાથો જીવ વિનાના હોય તેમ લટકે છે.

એને આવકાર આપવાને બદલે એકમેકની સામે સૌ જોયાં કરે છે. રામરાય ઉઠીને આગળ ઓટલા ઉપર આવે છે અને એના માથે હાથ ફેરવે છે.)

રામરાય—બેટા ! આવી !

વિશાખા—હા, કાકા ! (લથડીયું ખાય છે. રામરાય એનો હાથ ઝાલી અંદર દોરે છે અને કોચ ઉપર બેસાડે છે.)

રામરાય—બેટા ! તું આવી માંદી હતી અને અમને કહાવ્યું એ નહીં ?

(વિશાખાના ગાલ પરથી બે અશ્રુબિંદુઓ સરતાં દેખાય છે. થોડીવાર શાંતિ પથરાય છે. પાસેની ઓરડીમાંથી અતિશય માંદી હોય એવી થથરતી વિલાસ ભીંતને ટેકો દેતી દેતી બહાર આવે છે. કોઇની પરવા કર્યા વિના તે વિશાખા પાસે જાય છે અને તેને ભેટે છે. કોઇ વિચિત્ર શક્તિથી સ્તબ્ધ બન્યા હોય તેમ કોઇ તેને અટકાવતું નથી.)

વિલાસ—વિશુ ! મારા બોલ આખરે સાચા પડયા. બધાંને જીવાડતાં તું મરવા પડી. હવે તને જીવાડવાની કોઇને દરકાર નથી. (રામરાય વિસ્મયના અને બીજાં બધાં ઠપકાના દૃષ્ટિકટાક્ષ તેના તરફ ફેંકે છે. કોઇને ન ગણકારતાં) સસરાજી! વિશુ ને હું બંને મરવા પડયાં છીએ, એટલે છોરૂ જાણી કંઇ વધારે પડતું બોલાય તો માફ કરજો. બધાંએ ભેગાં મળી આ બિચારીને ગરદન મારી. ને હવે એને કોઇ ઘરમાં આશરો આપવા પણ રાજી નથી. (હાંફી જાય છે. થાક ખાઇને) તમે તે દિવસ રાત્રે પૂછ્યું ત્યારે કહ્યું હોત તો આ દિવસ ન આવત. પણ ભાવિ કંઇ મિથ્યા થાય !

(વધારે હાંફે છે અને કોચનો ટેકો લે છે.)

વિશાખા ! સારૂં થયું કે તું આવી. હવે તું ને હું સાથે મરીશું. તારૂં આક્રંદ મને રોજ સ્વપ્નામાં સંભળાતું અને તેથી મારાથી ઉંઘાતું એ નહીં. (મમતાથી વિશાખાનો હાથ પકડે છે અને તેનાં આંસુ લુછે છે. ભાન ભૂલેલાં હોય તેમ સૌ જોયાં કરે છે. ગળગળે સાદે) વિશાખા ! પેલો એ મરી ગયો.

(નિર્જીવ લાગતી વિશાખા ચીસ પાડી ઉભી થવા જાય છે અને બેભાન થઇને પડે છે. પડતી વિલાસને પાછળથી પ્રભાત ઝીલે છે....

(પડદો પડેછે.)

સત્યાગ્રહ

પાત્રો:

સુજનભાઈ	... ...
સુનંદા	... ... તેમનાં પત્ની
કાંતુ સુદર્શન	... ... તેમના પુત્રો
સુવાસિની	... ... તેમની પુત્રી
કેશવ	... ... સુજનભાઈનો મિત્ર

અંક પહેલો.

સ્થળ : રાજકોટના શહેર બહારનો એક નાનોશો અમલદારનો બંગલો.

સમય : ૧૯૨૧ ની કોંગ્રેસ પહેલાંનો.

[સુનંદા અને સુજનભાઈ બહાર વરંડા પરની આરામ ખુરશીમાં પડયાં છે. સુનંદા ચાળીસેક વર્ષનાં, શરીરે ભરેલાં ને ગોરાં છે. એમનું મુખ મીઠું ને રોનકદાર છે. સુજનભાઈ પીસ્તાળીસના, ઉંચા ને સુક્કા છે. એમની રીતભાત આકર્ષક છે.

દિવસ અને રાત્રિનો સંધિકાળ છે, અને ચંદ્રનાં અજવાળાં ઘડી વારમાં ચમકશે એમ લાગે છે. બંગલાની આગળ નાનોશો બાગ છે, અને તેમાં થોડા ફુલછોડ ને બાકીની સુઘડ રેતી પાથરેલી છે.]

સુજનભાઈ—(હાથમાંની ચીરુટમાંથી રાખ. ખખેરતા) ત્યારે સુનંદા ! તમે છેવટે શો નિશ્ચય કર્યો?

સુનંદા—આવું શું બોલો છો? નિશ્ચય આમાં મારે શો કરવાનો છે?

સુજનભાઈ—પણ તમારી પરવાનગી વગર હું કયાં કશું કરું એવો છું?

સુનંદા—(અચકાય છે. પણ પછી કહી દેવાના નિશ્ચય ઉપર આવે છે.) ત્યારે મને ખરેખર શું થાય છે તે કહું? આપણને આ પ્રવાહમાં ખેંચાવું પરવડશે? આટલા મોટા વસ્તાર સાથે આમ નોકરી છોડી દઈએ તો આપણુ તો ઠીક, પણ છોકરાંઓનું શું થશે? તમારા ઉદાર સ્વભાવને લીધે આપણે કૈં એકઠું પણ કરી શકયા નથી.

સુજનભાઈ—સુનંદા, તમે આખરે સ્ત્રી જ રહ્યાં હો! દેશની આવી જરુરને વખતે પણ તમારાથી ઘરની ને છોકરાંની મમતા છોડાતી નથી અને એશઆરામ વગર જીવવું અશકય લાગે છે.

સુનંદા—(એનું અંતર ઘવાય છે.) નાથ! તમે આમ કહેશો એવું મેં નહોતું ધાર્યું.

સુજનભાઈ—બીજુ શું ત્યારે? તમને ગરીબાઈની આટલી બધી બીક કયારથી લાગવા માંડી? (સુનંદા બોલ્યા વિના હાથમાં હડપચી ટેકવી નીચું જુએ છે.) ચાલો હવે એમાં ખોટું લગાડવાનું કૈ કારણ નથી, ને તમારો એમાં કૈ વાંક પણ નથી. દેશમાં યુદ્ધ જાગે ત્યારે સર્વસ્વ આપવું એ સૂત્ર આપણે જન્મથી શીખ્યા જ નથી. અત્યારે આ સત્યાગ્રહનું પણ યુદ્ધ જ છે. સ્વતંત્રતાની આટલી બધી વાતો કર્યા

પછી અને આટલા મનોરથો સેવ્યા પછી પ્રસંગ આવ્યે હું ઘરમાં ભરાઈ બેસું અને પરિસ્થિતિનો વિચાર કરવા લાગું તો કેવું કહેવાય? (થોડી વાર મુંગા રહે છે. પણ પછી શાંત સ્વરે) તમારું કહેવું પણ હું સમજું છું. તમે છોકરાંઓના દૃષ્ટિબિંદુથી વિચાર કરો છો. મારી શક્તિ પ્રમાણે મે આજ લગી છોકરાંઓને પોષ્યાં. પણ જીંદગીમા દેશની લડત વખતે બીજી બધી ફરજો ગૌણ બને છે તે તમને ભાગ્યેજ સમજાવવું પડશે.

સુનંદા—(ખુરશીમાં ટટાર થાય છે.) નાથ! હુ નારી છું ને તેથી નિર્બળતાએ આવે. બાકી મારો ધર્મ તો સ્પષ્ટ છે.

(સુજનભાઈ ખુરશી પરથી ઉઠી વિચારમાં હોય તેમ વરંડા પર આંટા મારે છે. થોડી વારે સુનંદાની પાસે આવી ઉભા રહે છે.)

સુજનભાઈ—(સુનંદાનું મુખ હાથ વડે ઉચું કરતાં. આર્દ્ર સ્વરે) દેવી! તમે એમ સમજો છો કે મને પણ એ બધા વિચાર નથી આવતા? આપણી સ્થિતિ, છોકરાઓ, આટલી બધી આવક છતાં આપણે કૈં જ બચાવ્યુ નથી તે! પણ તે બધુજ છતાં, આવે અણીને વખતે મારાથી વાટ જોતા ઉભા કેમ રહેવાય?

સુનંદા—(સુજનભાઈનો હાથ હાથમાં લઈ પંપાળતાં) મારી ક્ષણભરની નબળાઈ માટે માફ કરો. હું તમને બીજો કૈં વિચાર કરવાનું કહેતી જ નથી.

સુજનભાઈ—મને ખાત્રી જ હતી. આવા મુશ્કેલીના વખતમાં તમારા ટેકાની આશા હું નહિ રાખું તો કોની રાખું? (રસ્તા પર છોકરાંઓના હસવાનો અવાજ સંભળાય છે અવાજ પાસે આવતો જાય છે.) દેવી! ઉઠો, છોકરાંઓ આવ્યાં. આપણે ઝાંપા સુધી જઈએ.

(બંને પગથીઆ ઉતરી ધીરે પગલે સામે જાય છે. સુદર્શન અને સુવાસિની એક નોકરની સાથે ઝાંપામાં પ્રવેશે છે. સુવાસ

વર્ષની અને સુદર્શન ચૌદ પંદરનો હોય એવાં દેખાય છે. બન્ને છોકરા સુનંદા અને સુજનભાઈને જોઈને દોડતાં સામાં આવે છે.)

સુદર્શન ને સુવાસિની–(બન્ને એકી સામટાં) સુજનભાઈ! આજે તો અમને ખુબ મજાહ પડી. વિનોદિનીને ત્યાં અમે એટલી ગમ્મત કીધી કે ન પુછો વાત.

સુજનભાઈ—(બંને છોકરાના ખભા પર બે હાથ મુકીને તેમના સામું જોતા, હેતાળ સ્વરે) જરા ધીરે.

સુવાસિની—પણ ભાઈ તો કંદર્પ સાથે વઢી પડયો.

સુજનભાઈ—કેમ, કેમ?

સુદર્શન—(શરમાતાં શરમાતાં) તે અમે સત્યાગ્રહની વાત કરતાં હતાં. કંદર્પ કહે કે મહાત્માજી જેવાજ બધા દેશનું સત્યાનાશ વાળે છે, ને મારો પીત્તો ઉછળી ગયો.

સુવાસિની—(વચ્ચે ડાહ્યલાપણાથી) ને કંદર્પે કહ્યુ કે તારા સુજનભાઈ જ સરકારી નોકરી છોડવાના નથી, બહુ લાચારી કરે છે તે.

(સુનંદા અને સુજનભાઈ એકબીજાની સામે હેતુપૂર્વક જુએ છે.)

સુદર્શન—સુજનભાઈ! હું તો કાલથી સરકારી નીશાળે નથી જવાનો.

સુનંદા—(સખ્તાઈથી) મોટા આગળ એવી રીતે વાત ન થાય.

(સુદર્શન શરમાઈને નીચું જુએ છે)

સુજનભાઈ—સુનંદા! એને વઢો નહિ. સુદર્શન! ધાર કે હું તને નીશાળ છોડવાની પરવાનગી આપું તો તું શું કરશે?

સુદર્શન—હેં! ખરેખર સુજનભાઈ? હુર્રે! ત્યારે તો કાલથી નીશાળે નહિ જવાનુ.

સુજનભાઈ—હં! એટલા માટે સત્યાગ્રહ કરવો હતો કેમ?

સુદર્શન—(છોભીલો પડીને) પણ પછી આપણી રાષ્ટ્રીયશાળા નીકળશે ને?

સુજનભાઈ—હં, ઠીક, ઠીક. અને સુવાસ! તું શું કરવાની?

સુવાસિની—ભાઈ તો ગાંડો છે. હું કૈં નીશાળ છોડવાની નથી. મને આ વખતે પહેલું ઇનામ મળવાનું છે તે જાય ને! કેમ બા! ખરું ને?

સુનંદા—બહેન! આપણે બધાંને સત્યાગ્રહ કરવાનો છે. તારા બાપુજીએ નોકરી છોડી દેવાનું નક્કી કર્યું છે.

સુદર્શન ને સુવાસિની—(ઉત્સાહમાં, સમજ્યા વિના) હેં! શું બા, સુજનભાઈ નોકરી છોડી દેવાના છે?

સુનંદા—હા. તમને ગમ્યુ કેની?

સુદર્શન—(આનંદમાં) જો, હું નહોતો કહેતો કે સુજનભાઈ આવી વખતે બીજું કૈં કરે જ નહિ?

સુજનભાઈ—(સુદર્શનના આવા વિશ્વાસથી આત્મસંતોષ અનુભવતા હોય એમ લાગે છે. થોડી વારે) હજુ ભાઈ નથી આવ્યો? જમવાનો વખત થઈ ગયો ને?

સુદર્શન—પાછળ આવે છે. એમને રસ્તામાં કેટલાક મિત્રો મળ્યા એટલે વાત કરવા ઉભા રહ્યા. કેશવકાકા પણ આજે આવવાનું કહેતા હતા.

સુજનભાઈ—ચાલો ત્યારે સુનંદા! તૈયારી કરાવો. હમણાં બધાં આવી પહોંચશે.

(ધીરે ધીરે સૌ વાતો કરતા બંગલા ભણી વળે છે.)

[પડદો પડે છે.]

પ્રવેશ ૨.

[તેજ રાત. જમ્યા પછી રાતના સાડા દશેક વાગ્યાનો સમય. કેશવ અને સુજનભાઈ કોમ્પાઉંડમાં ખુરસીઓ નાંખી બેઠેલા છે. ચંદ્રિકામાં બંનેના ઓળા પડે છે.]

કેશવ—સુજન! હજુ પણ વિચાર કરવા જેવો છે હોં. આમ ઉતાવળે નક્કી કરી જન્મભર પસ્તાવું ન પડે.

સુજનભાઈ—શું તું એમ ધારે છે કે આ બાબત મેં આજે જ નક્કી કરી છે અને તે ક્ષણભરની લાગણીનું પરિણામ છે?

કેશવ—હું એમ નથી કહેતો. પણ આનું પરિણામ શું આવશે તેનો વિચાર કર્યો?

સુજનભાઈ—દરેક વખતે પરિણામનો વિચાર કરવા નથી બેસાતું. મહાન બનાવો, ઉર્મિ, પ્રેરણા, કોઈ ગેબી આવ્હાન અને એવાં બધાંથી જ સધાય છે. દરેક વખતે ગણત્રી કરવા બેસવી એ તો વાણીઆશાહી હીસાબ છે.

કેશવ—પણ પછી તારે આશરે પડેલાં બીજાં બધાંનું શું?

સુજનભાઈ—(જરા અચકાય છે પણ પછી કઠણ સ્વરે) પ્રભુએ બધાંને હાથપગ આપ્યા છે કેની?

કેશવ—(જરાક ચીઢવાય છે.) તે આજે જાણ્યું! જો સુજન! તું ધુની છે, પણ તારી સ્થિતિનો જરા વિચાર તો કર! તને અત્યારે છસો રુપીઆનો પગાર મળે છે. પણ તે તો હમણાં—આ છેલ્લાં બે વર્ષ થયાં. તે પહેલાં તેં બધું બાપદાદાનું દેવું પીટાવ્યું. તેં હજુ સુધી તો કૈં બચાવ્યું નથી. છોકરાંઓની કેળવણી પણ પુરી નથી થઈ. નહિ તો એ પ્રશ્ન બહુ વિચારવા જેવો ના રહેત. સુનંદાભાભીએ પરણ્યાથી માંડીને આ છેલ્લાં બે વર્ષ શીવાય અત્યાર સુધી તો માત્ર દુઃખ જ અનુભવ્યું છે. તને કોઈને માટે જરાય લાગણી નથી?

સુજનભાઈ—(થોડીવાર સુધી માથું નીચું નમાવી રાખે છે.) કેશવ ! તું કહી રહ્યો ? તેં કહ્યું તે બધું હું નથી જાણતો એમ નહિ. પણ માણસની જીંદગીમાં એક સમય એવો આવે છે કે જ્યારે એને ડહાપણથી વિચાર કરવાનો અવકાશ રહેતો નથી. તું કહે છે કે મારી સ્ત્રી, સંતાનો સૌ દુ ખી થશે. પણ આ દેશમા કરોડો સ્ત્રીઓ અને બાળકો–જેમના દુઃખનો આરો નથી, જેમને એક વખત ખાવાને અન્ન કે શરીર ઢાંકવાને પુરાં વસ્ત્ર નથી, એવાઓના દુઃખનો વિચાર કરું છું ત્યારે તુ કહે છે તેવા દુઃખો મને બહુ કાલ્પનિક લાગે છે. એમનો વૈભવ જશે એ કબુલ, પણ દાળ રોટલો તો મળી રહેશે.

કેશવ—(ગુંચવાઈ ગયો હોય તેમ) આ બધું ડહાપણ આટલું મોડું કેમ સુઝયું ?

સુજનભાઈ—કારણ........કે મારો મોહ ખસતો ન હતો અને બીજુ, સમય પણ આવ્યો ન હતો. મને મારા એકલાને માટે આ કાર્ય બહુ મોટું લાગતું.

કેશવ—તને હવે એમ લાગે છે કે સમય આવ્યો છે ?

સુજનભાઈ—હા, હવે હું એકલો નથી. મારા જેવા હજારો માણસો અત્યારે તો કુદી પડયા છે. અને સૌથી અગત્યનું તો એ કે સૌને દોરનાર એક નાયક મળ્યો છે.

કેશવ—સુજન ! હજુ વિચાર કરી જો લાગણીના આવેશમાં કરેલાં કામો હમેશા બહુ ડહાપણભર્યાં નથી નીવડતાં.

સુજનભાઈ—ડહાપણ ! તેં આજે કેટલી વાર એ શબ્દ વાપર્યો ? મારે ડહાપણ નથી જોઈતું. માત્ર આ એકજ શબ્દે આ દેશનું જેટલું સત્યાનાશ વાળ્યું છે તેટલુ બીજા કશાએ વાળ્યું નથી.

કેશવ—(ખિન્નતાથી) તારી મરજી. મારો મિત્રધર્મ હતો તે મેં બજાવ્યો. (જરા વાર રહીને) તેં સુનંદાભાભીને પુછ્યું ?

સુજનભાઈ—(હસીને) એણે મને કશામા ના પાડી છે તે આજે પાડે ?

કેશવ—મારી ખાત્રી જ હતી. અને ના પાડયે તું કૈં માનવાનો-એ હતો ?

સુજનભાઈ—(મજાકમાં) કેમ હુ મોટો જુલ્મગાર છું કે શું ?

કેશવ—(થોડી વારે અચકાતાં અચકાતાં) જુલ્મગાર કહેવાઈને જુલ્મ કરે તે સારો, પણ તારી પેઠે સામા માણસને સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની શક્તિ અને છૂટ દેખડાવી, દરેક વખતે પોતાનો કક્કો ખરો કરનાર જુલ્મી તો ખોટો.

સુજનભાઈ—(કડક સ્વરે) એટલે ?

કેશવ—(હીંમતભેર) એટલે એમ કે તારી સાથેના સંબંધમાં માણસને પોતાને નિર્ણય કરવાની છુટ જ રહેતી નથી. વિચાર કરવાની સ્વતંત્રતા એટલે તારી, એમના અંતરની નહિ.

સુજનભાઈ—(અતડાઈથી) હું કોઈને ફરજ પાડતો નથી.

કેશવ—તે જ દુ:ખ છે ને ! જેમને પાલવે તે તને છોડીને ચાલ્યાં જાય. તું એમને રાખવાને સળી સરખીએ હલાવવાનો નહિ. અને તને ન છોડી શકે તે તારા કહ્યા પ્રમાણે કરે, ને તને અનુસરે. એ શીવાય બીજી એકે શરતે તારી સાથે રહી શકે નહિ.

સુજનભાઈ—(નરમ પડીને) મેં કોઈ દિવસ એવું કહ્યું છે ?

કેશવ—કહ્યું નથી, પણ કરાવે છે ખરો. પણ બીજો ઉપાય નથી. તને જેનાથી છોડાવાનો નથી તેમની સ્વતંત્રતાની વાતો કરે શું વળે ?

સુજનભાઈ—કેશવ ! તું બહુ ક્રૂર થાય છે હોં. આ વાત મારા જીવનના આદેશની ન હોત તો હું ફરી વિચાર કરત, (જરાક અચકાઈને) કે જતી કરત.

કેશવ—ગભીર ન હોય એવી બાબતો તારે મન હોય છે જ ક્યારે ?

(સુનંદા બગલાના પગથીઆં આગળ દેખાય છે અને એક પળ ઉભી રહી નીચે ઉતરી આવે છે.)

સુનંદા—કેટલા વાગ્યા ખબર છે? આજે આમ વાતો જ કર્યાં કરવી છે? સુવું નથી? (કોઈ જવાબ દેતું નથી)

કેશવ—ભાભી! આ તમારા સ્વામિનાથ માનતા નથી.

સુનંદા—શું નથી માનતા?

કેશવ—આ બધાંને ભૂખે મારીને એમને દેશસેવા કરવા નીકળવું છે. તમે કૈં કહેતાં નથી?

સુનંદા—(મુખ પર સ્મિતાભાસ આણીને) એમાં એ ખોટું શું કરે છે? આ વખતે એ નહિ નીકળે ત્યારે ક્યારે નીકળશે?

સુજનભાઈ—(પ્રસન્ન થઈને) કેશવ! સાંભળ્યું? તું ધારે છે એવો હું જુલ્મગાર નથી.

કેશવ—નથી શું? છે. સુનંદાભાભીના શબ્દો જ તેનો મોટો પુરાવો છે. (ખેદથી) ઠીક ભાઈ, ધણીને ઢાંકણીમાં સુઝે, ને પડોશીને આરસીમાંયે સુઝે નહિ. પણ ભાભી! પતિભક્તિનું રહસ્ય દરેક વખતે પતિ કહે તે કરવામાં નથી, પણ એ ગાંડાં કાઢે ત્યારે તેને પુરી મુકવામાં પણ છે. (સુનંદા ખેદભર્યું હસે છે.)

સુજનભાઈ—(ચીઢવાય છે પણ હસી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરે છે.) કેશવ! તું કોઈ દિવસ સમજવાનો નથી.

કેશવ—મારે સમજવું જ નથી તે! જાઓ, લહેર કરી આવો. આટલા દિવસ અમલદારી કરી, હવે સત્યાગ્રહના સીપાઈ બની જેલખાનાની હવા ખાઈ આવો. ચાલો, ભાભી! રાત ઘણી ગઈ. હવે તો હું જાઉં. (વરંડા પરથી કોટ અને ટોપી લઈ આવે છે) હજુ વખત છે. બને તો આ ગાંડાને કૈં સમજાવજો. સાહેબજી, સુજન! (જવાબની વાટ જોયા વગર ચાલ્યો જાય છે. સુજનભાઈ અને સુનંદા પણ બોલ્યા વગર ઉઠીને બંગલા તરફ જાય છે.)

[પડદો પડે છે.]

અંક બીજો.

[સમય : સવાએક વર્ષ પછી.

સ્થળ : અમદાવાદ. રાયપુરમાં કામનાથ મહાદેવની પોળ.

[એક નાનાશા જુના ઘરની પરસાળમાં સુનંદા ચોખા વીણવાના લઈ બેઠાં છે. ચોકમાં પાટ પર સુદર્શન ચોપડી લઈ વાંચે છે. સુવાસિની સગડી પરનું દુધ રસોડાની ઓરડીની બહાર પરસાળમાં જ બેસી ઉનું કરે છે.]

સુવાસિની—બા, ભાઈને જેલમાં ગયે આજ છ મહીના પુરા થયા ?

સુનંદા—(નીચેથી ઉંચું જોયા વિના) હા, બહેન ! (સુદર્શનને) ભાઈ ! સવારના પહોરમાં ચોપડી શું વાંચ્યા કરે છે ? લેસન ક્યારે કરશે ?

સુદર્શન—(ચોપડી બંધ કરતાં) અરે બા, જવા દોની લેસનની વાત ! અહીંઆં લેસન કરવાનું છે જ કોને ? આપણે તો નિયમસર રેંટીઓ કાંતીએ એટલે પત્યું. કેમ સુવાસ, તારું પણ એમજ કેની ?

સુવાસિની—(નાક ચઢાવી) મારી શાળાની તો તું વાત જ કરતો નહિ. આ તે શાળા છે કે વેશ ? મારી સ્કુલમાં હોત તો આજે તો હું ફીફ્થમાં જાત ને પહેલે નંબર પાસ થવાનું ઇનામ મળત તે જુદું.

સુનંદા—(જરા સખ્તાઈથી) સુવાસ ! તારી બોલવાની રીત મને ગમતી નથી હોં.

સુવાસિની—(ગરવાઈને) બા, ભુલ થઈ.

સુદર્શન—બા, તમને કહેતાં હું ભુલી ગયો. કાલે આપણો દાણાવાળો મળ્યો હતો તે આજે પૈસા લેવા આવવાનું કહેતો હતો.

સુનંતા—આજે કેમ ? હજુ પહેલી તારીખ તો થઈ નથી.

સુદર્શન—તે તો કોણ જાણે, પણ ઘણું કરીને એ એને ગામ જવાનો છે.

સુવાસિની—બા, આજે મારી શાળા જોવા પ્રફુલ્લચંદ્ર રાય આવવાના છે.

સુનંદા—કાણ ?

સુવાસિની—પ્રફુલ્લચંદ્ર રાય. કલકત્તેથી આવ્યા છે. બા, આજે હું નવી ઓઢણી પહેરી જાઉં ?

સુનંદા—(ચોખા વીણાઈ રહ્યા એટલે ઉભાં થઈ જતાં) હા, પહેરી જજે.

સુવાસિની—(માને તપાસે છે અને રોજ કરતાં કૈંક વધારે ખુશમીજાજમાં છે એમ લાગવાથી) બા ! ભાઈ ! એક વાત કહું ? મારાથી તો આ જાડાં લુગડાં નથી પહેરાતાં, ને તમે પાછાં હાથે ધોવડાવો છો તે નીચોવતાં નીચોવતાં હાથ તો એવા દુખી જાય છે !

સુનંદા—(મીઠાશથી) સુવાસ ! તારી તો બાઈ, એકે એક વાત દહાડે દહાડે વધતી જાય છે સુજનભાઈ દેશને સારુ આટલુ દુઃખ ભોગવે ને તારાથી આટલુંએ નથી થતું ?

સુવાસિની—(શરમાય છે પણ વધારે હિંમત ધરે છે.) પણ બા ! તમે અમનેજ શું કામ કહો છો ? મોટાભાઈ કોલેજમાં જાય છે તેનું કૈં નહિ ? તેની પાસે કેમ કોલેજ છોડવાનો આત્મભોગ અપાવતાં નથી ?

સુનંદા—(હસી કાઢે છે.) જો, રાષ્ટ્રીય શાળામાં જવાથી તારામાં આટલી હોંશીઆરી આવી કે તું આવા વાદવિવાદ કરી શકે છે. મોટા ભાઈ તો મોટા છે અને છોકરાં વીસ વર્ષનાં થયા પછી પોતપોતાની બાબતમાં નિર્ણય કરવાની છૂટ તેમને આપવી જોઈએ. (વળગણી પરથી લુગડા ઉતારે છે.)

સુવાસિની—(સાંભળી શકાય એમ બબડે છે.) ને નાના રહે તેના ભોગ

સુદર્શન—સુવાસ ! તારો બડબડાટ બહુ વધી ગયો છે. તું બાને કેટલું દુ.ખ દે છે ? એમ નહિ કે આવી વખતે બાને જરા

મદદ કરીએ. બા ! એ તો ગાંડી છે. તમે એનું કહ્યું કશું મનમાં આણશો નહિ હોં. (સુનંદા મીઠાશથી હસીને ડાહ્યા દીકરા તરફ જુએ છે ને નહાવાની ઓરડીમાં પેસે છે.)

સુવાસિની—(પાસે આવીને સુનંદા ન સાંભળે એટલે ધીમેથી) હા, એમ કરીને બાને વહાલો થા. ભાઈને ભણવાનું ગયું કે જીવડા ખુશ. જો બીજાને શીખામણ આપવા બેઠા ભાઈ !

સુદર્શન—(ધીરેથી પણ અસરકારક રીતે) ને તું ભણીને મોટી નામું લખવાની ! બા બીચારાં રાંધે, સીવે, આખા ઘરનું કામ કરે ને નીશાળમાં નોકરી કરી આપણને ખવડાવે ને ભણાવે, ને સુજનભાઈ દેશને ખાતર જેલમાં જાય ને બહેન સાહેબને ઘડી ઘડીમાં બધું ઓછું પડી જાય. આજે લુગડાં જાડા પડયાં ને કાલે ખાવાનું નહિ ભાવે, ને પરમ દિવસે ઘર સાંકડું પડશે.

સુવાસિની—(આંખમાં ઝળઝળીઆં ભરાઈ આવે છે.) જો ભાઈ, આવું કહે છે ? હું કૈં બાને દુઃખ દેવા નથી માગતી, પણ મારું ભણવાનું બગડયું ત્યારની મને એવી ચીઢ ચઢી છે !

સુદર્શન—પણ તેમાં બા શું કરે ? એ બીચારાં તો આપણને સુખી રાખવાને આટલો પ્રયત્ન કરે છે ને તેમાં ભાઈ આવો પાકયો. આવી વખતે એણે તો બાને મદદ કરવી જોઈએ, ને તેને બદલે ભાઈ તો કોલેજમાં ભણે છે (ગર્વથી) હું તો કયારનો નોકરી લવાનો વિચાર કરું છું પણ બા મને લેવા દેતાં નથી. (ટપાલવાળો આવીને એ કાગળ ફેંકી જાય છે.) ઓહો ! આ તો સુજનભાઈનો કાગળ. (બંને સાથે ધાંટા પાડે છે.) બા, ઓ બા, સુજનભાઈનો કાગળ આવ્યો છે. (સુનંદા એકદમ બહાર આવે છે ને આતુરતાથી છોકરાંઓ પાસેથી કાગળ લઈ લે છે.) બા સુજનભાઈએ અમારા ઉપર કૈંક લખ્યું હોય તો અમને આપજો હોં.

(સુનંદા કાગળ ફોડે છે અને છોકરાંઓનાં નામની બે કાપલીઓ તેમાંથી નીકળે છે તે તેમને આપે છે. છોકરાં તે લઈ મેડે ચઢી જાય છે. સુનંદા કાગળ વાંચે છે ને તેનું મોઢું ઉતરી જાય છે.)

સુનંદા—(એકલી) સ્વામિનાથ! તમને આ શું સુઝ્યું? અંતે મારી બીક ખરી ઠરી (આંખમાંથી બે આંસુ ખરે છે તેને પાલવ વડે લોહી નાખે છે. કેશવ ઓટલે ચઢે છે.)

કેશવ—(એની રીતભાત પહેલેથી વક્રોક્તિભરી છે) કેમ ભાભી! છો કે ?

સુનંદા—(કાગળ ચોળીમાં સતાડતી) કેમ કેશવભાઈ! તમે ક્યાંથી ? બહુ દિવસે દેખાયા ?

કેશવ—સુજનની ખબર પુછવા ખાસ રાજકોટથી આવ્યો છું. કેમ, ભાઈને જેલમાં કેમ છે ? ત્યાંની હવા બરાબર સદે છે કે નહિ ?

સુનંદા—એ વાત પછી પણ તમે ઉતર્યા છો ક્યાં ? તમારો સામાન ક્યાં ?

કેશવ—(હસીને) ભાભી! ખરું કહું તો હું મુંબઈ જતો હતો તે રસ્તામાં ઉતર્યો. સામાન સ્ટેશન પર છે અને બીજી ટ્રેનમાં તો મારે જવું છે. હુ જમવાનો તો અહીંઆ છું. (પાટે બેસે છે)

સુનંદા—તે તો કૈં ચાલે ? ચાલો, તમે આવ્યા તે સારું થયું હમણાં જ મને એમનો કાગળ મળ્યો. (જરા વારે) એમને દર ત્રણ મહીને એક કાગળ ઘેર લખવાની છુટ છે.

કેશવ—એમ ? શું લખે છે ? ખુશીમાં તો ખરા ને ?

સુનંદા—હા, તબીયત તો સારી છે. એમ લખે છે-જો કે શરુઆતમાએ મને જરા કઠણ લાગતું હતુ ખરું. સાધારણ કેદીમાં અને એમનામાં કશો ફેર જ ગણતા ન હતા. ને એ માટે તો એમને કેટકેટલો સત્યાગ્રહ કરવો પડ્યો.

કેશવ—ત્યારે તો બહુ દુબળો થઈ ગયો હશે !

વહેમથી તેના સામું જુએ છે. કેશવ એનો વહેમ પરખે છે.) ભાભી ! એ તો હું અમસ્થો એમ બોલું છું. તમે તો જાણો છો કે એણે આ બધું કર્યું તે મને પહેલેથી પસંદ ન હતું.

સુનંદા—(મક્કમતાથી) પણ ભાઈ, હવે કર્યું તે કૈં ન કર્યું થાય ?

કેશવ—ખરી વાત છે. સુજન કાગળમાં શું લખે છે ?

સુનંદા—(ન કહેવાના નિશ્ચય પર આવે છે.) ખાસ કૈં નહિ. ખુશીખબર. ચાલો ભાઈ ! તમે કપડાં ઉતારો ચાહ બા પીઓ. પછી હું રાંધવા લાગું.

કેશવ—હું ચાહ સ્ટેશન પર પીને આવ્યો છું. નકામી ખટપટ કરશો નહિ. (એટલે મગનલાલ મહેતાજી ચઢે છે.)

મગનલાલ—સુનંદાબહેન છે કે ?

સુનંદા—કેમ ભાઈ આવો ! શું કામ છે ?

મગનલાલ—મને શેઠે મોકલ્યો છે. બહેન ! તમે ગયા મહીનાનું ભાડું નથી ભર્યું ને આ બીજો મહીનો થયો.

સુનંદા—(કેશવના દેખતાં કહ્યું તે ન ગમવા છતાં નિરુપાયે) ભાઈ ! મને આ મહીનેજ શાળામાં નોકરી મળી. હું આવતે મહીને બને ભાડાં સામટાં ભરીશ.

કેશવ—(ખીસ્સામાંથી પાકીટ કાઢતાં) ભાભી ! કેટલાની જરુર છે ?

સુનંદા—ના ભાઈ, રહેવા દો. મારે હમણાં ભીડ નથી. મહેતાજી ! ફીકર કરશો નહિ. આવતે મહીને જરુર ભાડું ભરી દઈશ.

મહેતાજી—(એક પળ કેશવ સામું જુએ છે.) વારુ બહેન. (જાય છે.)

કેશવ—(ખોટું લાગ્યું હોય તેમ) ભાભી ! હું કૈં પારકો છું ? જરુરની વખતે હું કામ ન આવું ત્યારે ક્યારે આવું ?

સુનંદા—(એને ખોટું લાગ્યું છે તે જુએ છે.) ભાઈ! ખપ પડે ત્યારે તમને નહિ કહું તો કોને કહીશ ? પણ અત્યારે જરુર જ નહોતી.

કેશવ—ભાભી ! તમે નોકરી કરો છો ?

સુનંદા—(ઘણીજ નજીવી વાત હોય તેમ) હા. આ મહીનેજ અહીંની કન્યાશાળામાંથી એક શિક્ષિકા ચાલી ગઈ, ને બીજું કોઈ તરત મળે એમ ન હોવાથી બીચારાં નર્મદાબહેન બહુ મુઝવણમાં પડયાં હતાં. એમણે મને પુછ્યું ત્યારે થયું, લાવ બપોરે નવરી બેસું છું ત્યારે એક પંથ ને દો કાજ જેવું થાય. (વાત આગળ વધતી અટકાવવા) સુવાસ ! સુદર્શન ! નીચે આવો. કેશવકાકા આવ્યા છે.

(બંને છોકરાં સાંભળતાને વાર ધબડ ધબડ દાદર ઉતરે છે ને દોડતાં કેશવ તરફ જાય છે.)

સુવાસ } સુદર્શન } કેશવકાકા ! કેશવકાકા ! કયારે આવ્યા ?

(સુનંદા કેશવને રોકાએલો જોઈ રસોડામાં જાય છે.)

કેશવ—(સુવાસને વહાલથી દાબે છે. સુદર્શનની પીઠ થાબડે છે.) કેમ લુચ્ચાંઓ ! તમે તો બંને બહુ મોટાં થવા માંડયાંને શું ? અમદાવાદનુ પાણી તમને સદ્યું લાગે છે. બોલો, ભાભીને કેટલું દુઃખ દો છો ?

સુવાસિની—(સુદર્શન તરફ જોતા) હું બાને જરાય દુઃખ દઉ છું ભાઈ ?

સુદર્શન—(ખડખડ હસતાં) અરે કાકા ! એની તો વાત જ જવા દો. એ બહેન સાહેબ બાને દુઃખ નથી દેતાં પણ એમને અહીંનું કૈં પસંદ આવતું જ નથી. અહીંની નીશાળ, અહીંનું ઘર, અહીનાં... ... ...

સુવાસિની—(એના મોં પર હાથ દાબે છે.) જો ભાઈ ! વળી એવું કહે છે ?

કેશવ—(હસતાં) ચાલ ચાલ, નાની બ્હેનની ફજેતી નહિ કરીએ. ને તું શું કરે છે?

સુદર્શન—હું! હું તો ખાસ કૈં નથી કરતો. અહિંના વિનય મંદિરમાં હું છેલ્લા વર્ષમાં છું. રેંટીઓ કાંતું છું ને બાને કંઈક સામાન જોઈએ તો લઈ આવવામાં મદદ કરૂં છું. (થોડી વારે) પહેલાં અમારી શાળામાં ખુબ ઉત્સાહ હતો પણ ગાંધીજી પટકાયા પછી જરા ગડબડ ચાલવા માંડી છે ખરી.

કેશવ—(એનો આત્મા સહાનુભૂતિથી દાઝે છે પણ સુનંદાને ખાતર ટીકા કરવાનું માંડી વાળે છે.) કાંતુ ક્યાં છે?

સુદર્શન—ભાઈ તો મુંબાઈની હોસ્ટેલમાં છે. એણે તો પહેલેથી કોલેજ છોડીજ નથી. (કેશવની પ્રશ્ન પૂછતી નજરના ઉત્તરમાં)ત્યાં એ ટ્યુશન આપે છે અને થોડીક મદદ બા એને મોકલે છે આ વખતે એનું બી. એ. નું છેલ્લું વર્ષ છે.

સુનંદા—(રસોડામાંથી) સુદર્શન, ઘરમાં શાક નથી હોં ભાઈ!

સુદર્શન—હા, બા. આ ચાલ્યો. કાકા! તમે રહેવાના છો ને?

કેશવ—હું અહીંઆંજ જમવાનો છું.

સુદર્શન—ત્યારે હું હમણાં આવું છું (ખીંટીએ ભેરવેલી સફેદ ટોપી અને શાકની ઝોળી લઈ ચાલવા માડે છે. અમલદારના છોકરાને કૈં કરતા નહિ જોએલા એટલે તેને આમ જતો જોઈ કેશવની આંખો ઝંખવાય છે.

(ગળુ ખંખારીને) આવ સુવાસ! આપણે વાતો કરીએ. (સુવાસિની પોતાને અગત્ય નહોતી મળી તે જોઈ દૂર પાટના એક ખુણામાં જઈ બેઠી હતી તેને જોઈ) કેમ રીસાઈ ગઈ કે? હારે ઓ લુચ્ચી!

સુવાસિની—(પાસે આવી લાડની લાડતી) કાકા! અમારે હવે રાજકોટ કોઈ દિવસ પાછા નહિ જવાનું?

કેશવ—ના બ્હેન, હવે કૈં પાછાં જવાય ? (સુવાસનું મોં ઉતરી જાય છે તે જોઈ) તું મોટી થા ને ભણ. પછી તને ત્યાંની શાળાની લેડી સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ બનાવીશું.

સુવાસિની—પણ કાકા, હું તો રાષ્ટ્રીય શાળામાં જાઉં છું તો મને કોણ લેડી સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ બનાવે ?

સુનંદા—(રસોડામાંથી બ્હાર આવે છે.) બ્હેન, તું રસોડામાં જો. હું જરા કાકા સાથે વાત કરૂં છું.

કેશવ —(સુવાસ જાય છે એટલે ધીરેથી) ભાભી ! આ છોકરાં સાચવવાનું કામ તમારે માટે બહુ અઘરૂં છે.

સુનંદા—કેશવભાઈ ! મારે તમારી બહુ બહુ સલાહ લેવાની છે. એકલાં છોકરાંની બાબતમાં નહિ, પરંતુ એમની બાબતમાં પણ.

કેશવ—કેમ સુજનને શું થયું ?

સુનંદા—ના, થયુ કશું નથી પણ મને એમનામાં પરિવર્તન થતું દેખાય છે. એમને આ અસહકાર નિષ્ફળ ગયો હોય એવું લાગવા માંડયું છે.

કેશવ—ચાલો. સારૂં, સુખી થશે.

સુનંદા—એવું બોલો છો કેશવભાઈ ? એમણે નોકરી છોડવામાં ઉતાવળ કરી. હવે પાછા જવામાં હું આટલી ઉતાવળ નહિ કરવા દઉં.

કેશવ—કેમ ભાભી, હવે તમને શું થયું ? સુજન અસહકારી થઈ રહ્યો. હવે શું તમારો વારો આવ્યો છે ?

સુનંદા—જુઓ કેશવભાઈ ! હું પુરુષ નથી ને મારામાં પુરૂષ જેવા વિચારવિપ્લવો ઝડપથી થતા નથી. ને તેથી એક વાત ખરી કે ખોટી મારા અંતરમાં ઉતરે ને હું એને સ્વીકારૂં પછી મારાથી એને તરત ફેંકી નહિ દેવાય. હવે તો તમારા ભાઈ ધારે તોયે એમનાથી પાછા નહિ ફરાય.

કેશવ—ભાભી ! તમે આ ઠીક નથી કરતાં હો. છોકરાંનો તો વિચાર કરો. સુજન જીદ કરે તો જૂદી વાત. પણ એ જીદ છોડે

કેશવ—(હસતાં) ચાલ ચાલ, નાની બ્હેનની ફજેતી નહિ કરીએ. ને તું શું કરે છે?

સુદર્શન—હું! હું તો ખાસ કૈં નથી કરતો. અહિંના વિનય મંદિરમાં હું છેલ્લા વર્ષમાં છું. રેંટીઓ કાંતું છું ને બાને કંઈક સામાન જોઈએ તો લઈ આવવામાં મદદ કરૂં છું. (થોડી વારે) પહેલાં અમારી શાળામાં ખુબ ઉત્સાહ હતો પણ ગાંધીજી પકડાયા પછી જરા ગડબડ ચાલવા માંડી છે ખરી.

કેશવ—(એનો આત્મા સહાનુભૂતિથી દાઝે છે પણ સુનંદાને ખાતર ટીકા કરવાનું માંડી વાળે છે.) કાંતુ ક્યાં છે?

સુદર્શન—ભાઈ તો મુંબાઈની હોસ્ટેલમાં છે. એણે તો પહેલેથી કૉલેજ છોડીજ નથી (કેશવની પ્રશ્ન પૂછતી નજરના ઉત્તરમાં) ત્યાં એ ટ્યુશન આપે છે અને થોડીક મદદ બા એને મોકલે છે. આ વખતે એનું બી. એ. નું છેલ્લું વર્ષ છે.

સુનંદા—(રસોડામાંથી) સુદર્શન, ઘરમાં શાક નથી હોં ભાઈ!

સુદર્શન—હા, બા. આ ચાલ્યો. કાકા! તમે રહેવાના છો ને?

કેશવ—હું અહીંઆંજ જમવાનો છું.

સુદર્શન—ત્યારે હું હમણા આવું છું. (ખીંટીએ ભેરવેલી સફેદ ટોપી અને શાકની ઝોળી લઈ ચાલવા માંડે છે. અમલદારના છોકરાને કૈં કરતા નહિ જોએલા એટલે તેને આમ જતો જોઈ કેશવની આંખો ઝંખવાય છે.

(ગળુ ખંખારીને) આવ સુવાસ! આપણે વાતો કરીએ. (સુવાસિની પોતાને અગત્ય નહોતી મળી તે જોઈ દૂર પાટના એક ખુણામાં જઈ બેઠી હતી તેને જોઈ) કેમ રીસાઈ ગઈ કે? હારે ઓ લુચ્ચી!

સુવાસિની—(પાસે આવી લાડતી લાડતી) કાકા! અમારે હવે રાજકોટ કોઈ દિવસ પાછા નહિ જવાનું?

કેશવ—ના બ્હેન, હવે કૈં પાછાં જવાય ? (સુવાસનું મોં ઉતરી જાય છે તે જોઈ) તું મોટી થા ને ભણુ. પછી તને ત્યાંની શાળાની લેડી સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ બનાવીશું.

સુવાસિની—પણુ કાકા, હું તો રાષ્ટ્રીય શાળામાં જાઉં છું તે ! મને કોણુ લેડી સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ બનાવે ?

સુનંદા—(રસોડામાંથી બંહાર આવે છે.) બ્હેન, તું રસોડામાં જો. હું જરા કાકા સાથે વાત કરૂં છું.

કેશવ—(સુવાસ જાય છે એટલે ધીરેથી) ભાભી ! આ છોકરાં સાચવવાનું કામ તમારે માટે બહુ અઘરૂં છે.

સુનંદા—કેશવભાઈ ! મારે તમારી બહુ બહુ સલાહ લેવાની છે. એકલાં છોકરાંની બાબતમાં નહિ, પરંતુ એમની બાબતમાં પણ.

કેશવ—કેમ સુજનને શું થયું ?

સુનંદા—ના, થયુ કશું નથી પણ મને એમનામાં પરિવર્તન થતું દેખાય છે. એમને આ અસહકાર નિષ્ફળ ગયો હોય એવું લાગવા માંડયું છે.

કેશવ—ચાલો. સારૂં, સુખી થશે.

સુનંદા—એવું બોલો છો કેશવભાઈ ? એમણે નોકરી છોડવામાં ઉતાવળ કરી. હવે પાછા જવામાં હું આટલી ઉતાવળ નહિ કરવા દઉં.

કેશવ—કેમ ભાભી, હવે તમને શું થયું ? સુજન અસહકારી થઈ રહ્યો. હવે શું તમારો વારો આવ્યો છે ?

સુનંદા—જુઓ કેશવભાઈ ! હું પુરુષ નથી ને મારામાં પુરૂષ જેવા વિચારવિપ્લવો ઝડપથી થતા નથી. ને તેથી એક વાત ખરી કે ખોટી મારા અંતરમાં ઉતરે ને હું એને સ્વીકારૂં પછી મારાથી એને તરત ફેંકી નહિ દેવાય. હવે તો તમારા ભાઈ ધારે તોયે એમનાથી પાછા નહિ ફરાય.

કેશવ—ભાભી ! તમે આ ઠીક નથી કરતાં હો. છોકરાંનો તો વિચાર કરો. સુજન જીદ કરે તો જૂદી વાત. પણ એ જીદ છોડે

કેશવ—(હસતાં) ચાલ ચાલ, નાની બ્હેનની ફરજેતો ફરીએ. ને તું શું કરે છે?

સુદર્શન—હું! હું તો ખાસ કૈં નથી કરતો. અહિંના મંદિરમાં હું છેલ્લા વર્ષમાં છું. રેટીઓ કાંતું છું ને બાને સામાન જોઈએ તો લઈ આવવામાં મદદ કરૂં છું. (થોડી પહેલાં અમારી શાળામાં ખુબ ઉત્સાહ હતો પણ ગાંધીજી પછી જરા ગડબડ ચાલવા માંડી છે ખરી.

કેશવ—(એનો આત્મા સહાનુભૂતિથી દાઝે છે પણ ખાતર ટીકા કરવાનું માંડી વાળે છે.) કાંતુ ક્યાં છે?

સુદર્શન—ભાઈ તો મુંબાઈની હોસ્ટેલમાં છે. એણે કોલેજ છોડીજ નથી. (કેશવની પ્રશ્ન પૂછતી નજરના ઉ એ ટ્યુશન આપે છે અને થોડીક મદદ બા એને મો વખતે એનું બી. એ નું છેલ્લું વર્ષ છે.

સુનંદા—(રસોડામાંથી) સુદર્શન, ઘરમાં શ ભાઈ!

સુદર્શન—હા, બા. આ ચાલ્યો. કાકા! તમે રહે

કેશવ—હું અહીંઆંજ જમવાનો છું.

સુદર્શન—ત્યારે હું હમણાં આવું છું. (ખીંટીએ ટોપી અને શાકની ઝોળી લઈ ચાલવા માંડે છે. અમલદાર કૈં કરતા નહિ જોએલા એટલે તેને આમ જતો જોઈ કેશ ઝંખવાય છે.

(ગળુ ખંખારીને) આવ સુવાસ! આપણે વાતો (સુવાસિની પોતાને અગત્ય નહોતી મળી તે જોઈ દૂર પાટ ખુણામાં જઈ બેઠી હતી તેને જોઈ) કેમ રીસાઈ ગઈ કે ઓ લુચ્ચી!

સુવાસિની—(પાસે આવી લાડતી લાડતી) કાકા! ૨ હવે રાજકોટ કોઈ દિવસ પાછા નહિ જવાનું?

નીચે ઉતરે છે. આંગણામાં આખી પોળના ને પોળ બહારના લોકોની મેદની મળી છે; સુજનભાઈ આજે જેલમાંથી છૂટી આવ્યા તેને જોવા સહુ લોક એકઠાં મળ્યાં છે. એમને જોતાંની સાથે લોકો " મહાત્મા ગાધીની જય," " સુજનભાઈની જય," " હિંદ માતાની જય " વગેરે જયો બોલવા મંડી પડે છે.

સુજનભાઈ દુબળા અને શામળા દેખાય છે એમની આંખો અસ્થિર બનેલી લાગે છે એમને આ બધાં લોકોને એકઠાં થએલાં જોઈ ખાસ આનંદ થતો લાગતો નથી. સુનંદા સસ્મિત મુખે સૌનું સ્વાગત ઝીલે છે અને ચારે બાજુ જોતાં જોતાં મીઠું હસે છે બધાં ઓટલે ચઢે છે.]

લોકો—' સુજનભાઈની જય, મહાત્મા ગાધીની જય, અસહકારની જય. '

કેટલાક જણ—(મોટેથી) સુજનભાઈ ! અમને કંઈ સંદેશો આપો, અમને દેશભક્તિના પાઠ શીખવો

સુજનભાઈ—(પાછા ફરી કંટાળેલા જેવુ હસે છે.) ભાઈઓ ! આ ક્ષણે મને એક શબ્દ બોલવો સૂઝતો નથી, અને તેથી હું કે બોલવા જઈશ તો એવું બોલાશે કે તમને ગમશે નહિ (લોકોમાં ગણગણાટ પ્રસરે છે.)

સુનંદા—(તક સંભાળતાં મીઠું હસી ચારે તરફ જુએ છે) ભાઈઓ ! અત્યારે એ બહુ થાકી ગયા છે, ને જેલના અનુભવ તો એમના મુખ પર લખાએલા જ છે. તમારે જો દેશભક્તિ શીખવી હોય તો ખાલી શબ્દોમાં ન રાચો; કૃત્યોથી શીખો (લોકોને વિદાય કરી, સુજનભાઈનો હાથ પકડીને પાટે બેસાડે છે પાછળ છોકરાંઓ આવે છે ને સુજનભાઈની આસપાસ વીંટળાય છે. સુજનભાઈ એક પછી એક સૌને પાસે બોલાવી વાંસે હાથ ફેરવે છે થોડાક કુતુહલપ્રિયો શીવાય લોકો ધીરે ધીરે વીખેરાવા માંડે છે.)

ત્યારે તમારે કરવી ઘટતી નથી. (પટાવતો હોય તેમ) આ ઘરમાં હું આવ્યો ત્યારથી તમારી સ્થિતિ જોઈને તો મારો જીવ બળી જાય છે.

સુનંદા—(નીચું જોઈ પાલવના છેડા સાથે રમત કરે છે ને આંખમાં આવેલાં ઝળઝળીઆં સંતાડવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરે છે. થોડી વારે આંસુ શમાવી, હિમતથી ઉંચું જોઈ) ભાઈ! છોકરાં તો મને યે વહાલાં છે ને તેથીજ હું પાછા જવાની ના કહું છું. મારાં છોકરાં દેશદ્રોહીનાં છોકરાં નહિ કહેવાય ?

કેશવ—(વાદવિવાદ કરવો નકામો ગણે છે.) ભાભી ! તમને જે સુઝે તે ખરૂં.

સુદર્શન—(શાક લઈ આવે છે.) બા ! મને તો એકલી ભાજી ને દુધી મળી. (સુનંદા ને કેશવ પરસ્પર સામું જોઈ એની અણઆવડત પર સ્મિત કરે છે.)

સુનંદા—હશે ભાઈ ! કાકા ક્યાં પારકા છે ? ચાલ, હવે મોડું થાય છે. મને ઝટ ઝટ શાક સમારી આપ. હું તૈયારી કરૂં.

સુદર્શન—હા, બા. એક પાંચ મીનીટમાં તો તૈયાર.

(સુનંદા રસોડામાં જાય છે. કેશવ સુદર્શન તરફ હેતથી જુએ છે.)

[પડદો પડે છે.]

અંક ત્રીજો.

[સ્થળઃ—તેનું તેજ. સમયઃ—વર્ષ દિવસ પછી.

સુનંદાના ઘર આગળ એક ભાડાનું શીગરામ આવે છે ને તેમાંથી સુનંદા, સુજનભાઈ, સુવાસિની, સુદર્શન ને કાન્તુ વારાફરતી

નીચે ઉતરે છે. આંગણામાં આખી પોળના ને પોળ બહારના લોકોની મેદની મળી છે. સુજનભાઈ આજે જેલમાંથી છૂટી આવ્યા તેને જોવા સહુ લોક એકઠાં મળ્યાં છે. એમને જોતાંની સાથે લોકો " મહાત્મા ગાંધીની જય," " સુજનભાઈની જય," " હિંદ માતાની જય " વગેરે જયો બોલવા માંડી પડે છે.

સુજનભાઈ દુબળા અને શામળા દેખાય છે. એમની આંખો અસ્થિર બનેલી લાગે છે. એમને આ બધાં લોકોને એકઠાં થએલાં જોઈ ખાસ આનંદ થતો લાગતો નથી. સુનંદા સસ્મિત મુખે સૌનું સ્વાગત ઝીલે છે અને ચારે બાજુ જોતાં જોતાં મીઠું હસે છે બધાં ઓટલે ચઢે છે.]

લોકો—' સુજનભાઈની જય, મહાત્મા ગાંધીની જય, અસહકારની જય. '

કેટલાક જણ—(મોટેથી) સુજનભાઈ ! અમને કંઈ સંદેશો આપો, અમને દેશભક્તિના પાઠ શીખવો

સુજનભાઈ—(પાછા ફરી કંટાળેલા જેવું હસે છે.) ભાઈઓ ! આ ક્ષણે મને એક શબ્દ બોલવો સૂઝતો નથી, અને તેથી હું કંઈ બોલવા જઈશ તો એવું બોલાશે કે તમને ગમશે નહિ (લોકોમાં ગણગણાટ પ્રસરે છે.)

સુનંદા—(તક સંભાળતાં મીઠું હસી ચારે તરફ જુએ છે) ભાઈઓ ! અત્યારે એ બહુ થાકી ગયા છે, ને જેલના અનુભવ તો એમના મુખ પર લખાએલા જ છે. તમારે જો દેશભક્તિ શીખવી હોય તો ખાલી શબ્દોમા ન રાચો; કૃત્યોથી શીખો (લોકોને વિદાય કરી, સુજનભાઈનો હાથ પકડીને પાટે બેસાડે છે. પાછળ છોકરાઓ આવે છે ને સુજનભાઈની આસપાસ વીંટળાય છે. સુજનભાઈ એક પછી એક સૌને પાસે બોલાવી વાસે હાથ ફેરવે છે. થોડાક કુતુહલપ્રિયો શીવાય લોકો ધીરે ધીરે વીખેરાવા માંડે છે)

સુજનભાઈ—(સુવાસને પાસે લઈ વહાલ કરતાં) કેમ સુવાસ ! તું તો આ વર્ષ દહાડામાં કેટલી મોટી થઈ ગઈ? મારી ગેરહાજરીમાં તારી બાને દુઃખ દીધું હતું કે ? (સુવાસ શરમાઈ નીચું જુએ છે.) ડાહી દીકરી છે. બહેન ! શાળામાં જાય છે કે ?

સુનંદા—(વચમાં) હા, તેમાં એને કૈં પૂછવું પડે ? શાળામાં એનો એકડો તો પહેલો ને પહેલો જ છે.

સુજનભાઈ—કેમ કાંતુ ! તું શું કરે છે ?

કાંતુ—સુજનભાઈ ! હું બી. એ. આ વર્ષે પાસ થયો ને લૉ કલાસમાં જોડાયો છું.

સુજનભાઈ—ઠીક કર્યું. ને સુદર્શન તું ?

સુદર્શન—(શરમાઈને નીચે જુએ છે.) હું વિનીત થયો, સુજનભાઈ !

સુજનભાઇ—ચાલો સારું થયું. તમારાં બધાંનું ભણવાનું બગડશે તેની મને રોજ ચિંતા થયાં કરતી.

સુનંદા—ના, ના, તમે જેલમાં ગયા ત્યારથી અમે આ ઘરમાં રહ્યાં છીએ, ને છોકરાં નિયમિત ભણે છે. ગયું વર્ષ તો ગામેગામ ભાષણો કરવામાં ને ફરવામાં ગયું તેમાં બગડયું.

કાંતુ—સુજનભાઈ ! મેં કૉલેજ ન છોડી તેથી તમે ગુસ્સે થયા હો તો માફી માગું છું.

સુજનભાઈ—(ઘરમાં ચારે તરફ નજર નાખતાં નાખતાં કચવાટથી) ના, ના. હું ગુસ્સે શા માટે થાઉં ?

કાંતુ—હું પ્રમાણિકપણે માનતો હતો કે કૉલેજ છોડવામાં......

સુજનભાઈ—(આગળ વાત ચલાવવાને નાખુશ) હા, હું જાણું છું.

સુનંદા—છોકરાઓ ! હવે તમે મેડીએ જાઓ તો. સુજનભાઈ થાકી ગયા છે. (સુજનભાઈને) હું તમારે માટે દુધ લાવું ? (સુજન- ભાઈએ બરાબર ભાવથી ન બોલાવ્યાથી નિરાશ થએલાં છોકરાંઓ

ચાલ્યાં જાય છે.) તમે કેમ આમ થઈ ગયા છો ? શરીરને સુખ નથી ?

સુજનભાઈ—ના રે ના ! એવું કશું નથી. માત્ર મારું ચિત્ત ચકડોળે ચઢ્યું છે.

સુનંદા—(ઉઠીને લોકોની દૃષ્ટિએથી બચવા ઓટલા પરનાં બારણાં વાસી આવે છે.) નાથ ! એવું શું છે ? મને નહિ કહો ? (સુજનભાઈનું માથું બે હાથમાં લઈ દાબે છે.) જુઓ, તમારું માથું તો અંગારા જેવું ધીખી રહ્યું છે.

સુજનભાઈ—(સુનંદાના બને હાથ પોતાના હાથમાં લઈ દાબે છે.) દેવી ! જ્યારે જ્યારે મેં તમારું કહ્યું માન્યું નથી, ત્યારે ત્યારે દરેક વખતે મેં ખત્તા જ ખાધી છે ને આ વખતે પણ એમજ.

સુનંદા—નાથ ! અત્યારે આ પળે તમે આવું કેમ બોલો છો ? તમારા એકના આત્મભોગે દેશમાં આજ આટલા જણને જગાડ્યા છે, તે વખતે મારા નિર્બળ શબ્દો મને યાદ દેવડાવો છો ? (પાટ પર બેસે છે.)

સુજનભાઈ—ના, સુનંદા, તમે ઉંધું સમજ્યાં છો. મને મારા કાર્યની નિષ્ફળતા જેટલી આ પળે સાલે છે એટલી બીજી કોઈ વાર સાલી નથી. મેં જેલમાં આજે વર્ષ દિવસ થયાં આ શીવાય બીજો વિચાર જ કર્યો નથી.

સુનંદા—(હેતથી) શો વિચાર કર્યો, નાથ ?

સુજનભાઈ—કે એક સમુદ્રની ભરતી જેવા અસ્થિર જુવાળમાં મારું ને મારા કુટુંબનું જીવન મેં નષ્ટ કર્યું.

સુનંદા—(ઘણા દિવસનો ને ઉચ્ચારેલો પ્રિય નામોચ્ચાર અદ્ભુત રીતે ઉચ્ચારતાં) સુજન ! આ બોલો તમારા મુખમાં શોભે ?

સુજનભાઈ—(ખેદથી) સુનંદા ! તમે મને એનો એ ધારતાં હશો, પણ હું બહુ બદલાઈ ગયો છું હોં !

સુનંદા—નાથ! તમે બદલાઓ તે પહેલાં તો મારે મન આખી દુનીઆ બદલાઈ જાય, ખબર છે?

સુજનભાઈ—(અકળાઈને) દેવી! આટલો બધો વિશ્વાસ તમે મારામાં શું કામ મુકો છો? હું તો ભુલોની પરંપરા કરવાને સરજાયો છુ, ને કર્યે જ જાઉં છું. સૌથી મોટી, ન ફરે એવી ભુલ તે આ. એ ભુલમાં મેં તમને, છોકરાંને, મારી જાતને, સૌને હોમ્યાં, ને ફળ શું આવ્યું? અત્યારે અસહકાર તો લગભગ ભૂતકાળના ઇનિહાસરૂપ થઈ ગયો છે. લોકોનાં અનિશ્ચિત મન નથી આત્મભોગ આપવાને તૈયાર, નથી એમની કાયરતા કાઢવાને તૈયાર ને નથી સ્વરાજ્ય લેવાનેએ તૈયાર. આખા દેશમાં હજુ સ્વાતંત્ર્યની ધુન ખરી કોઈને લાગી જ નથી. માત્ર તાત્કાલિક ધુનમાં લોકો થોડી વાર ગાંડાં થાય તેમ થયાં ને તેથી ભરમાઈ, દુધના ઉભરા જેવી આ ખોટી જાગ્રતિને ખરી જાગ્રતિ ગણી મારા જેવા થોડાક મૂર્ખાઓ હોમાયા. લોકોએ થોડી વાર તાળીઓ પાડી, એમનાં નામોની જય બોલાવી ને પછી એમનાં નામનિશાન સુદ્ધાંને ભુલી ગયાં, ને દેશને કશો ફાયદો કર્યા વગર એવા આત્મભોગો અફળ–વ્યર્થ ગયા.

સુનંદા—(શાંતિથી) એમ તમે માનો છો એ જ તમારી ભૂલ છે.

સુજનભાઈ—(ચકિત થઈને) કેમ? (થોડીક વારે) સુનંદા, તમને એમ નથી લાગતું કે આવાં નિરર્થક આત્મભોગના ખાડામાં મારી જાત ઉપરાંત મારે આશરે પડેલાંઓને હોમવાનો મને શો હક્ક હતો?

સુનંદા—મને તમે સામટા પ્રશ્નો પુછો નહિ પહેલાં તો તમે એમ માનો છો કે, આ આત્મભોગો નિરર્થક ગયા છે. એ તમારી માન્યતા જ ખોટી છે. (વધારે મૃદુતાથી) નાથ! કોઈ દેશ કે રાષ્ટ્ર આવા આત્મભોગોને પાયામાં પુર્યા વિના સજીવન થયું છે? ને કેમ જાણ્યું કે તમે આથી છોકરાંઓનુ હિત બગાડયું છે? કાંતુએ તો

પોતાની જાતે પોતાનો રસ્તો શોધી લીધો છે, ને સુદર્શનમાં તો તમે મહાન દેશભક્ત થવાનાં બીજ આજથી રોપ્યાં છે. એક પણ આવો છોકરો દેશમાં વધે એ દેશને લાભ કે હાનિ? ને સુવાસની ફીકર તમે શા માટે કરો છો? એ તો અમલદારની દીકરી તરીકે સારે સાસરે જાત, ને દેશભક્તની પુત્રી થતાં એનું સારું સાસરું કૈં જતું રહેવાનું નથી. દેવેંદ્રપ્રસાદને ત્યાં તો તમારા છુટવાની વાટ જ જુએ છે. અમલદાર હોત તોએ સુવાસને એથી સારું બીજું આપણે શું અપાવવાનાં હતાં?

સુજનભાઈ—(અજાયબીથી) સુનંદા! તમે મને ખુબ બદલાઈ ગએલાં લાગો છો.

સુનંદા—(મીઠાશથી) ખરે?

સુજનભાઈ—જ્યારે હું અમલદારી છોડતો હતો ત્યારે ના કહેનાર તમે, ને હવે અસહકાર છોડવા ઇચ્છું તોએ ના કહેનાર તમેજ!

સુનંદા—(ગંભીરતાથી) નાથ! ત્યારે સમય જુદો હતો. તમે અમલદારી છોડી ન હોત તો હું જન્મભર અમલદારની પત્ની થઈને રહેત. પણ હવે દેશભક્તની પત્નીનું એથીએ ઉચું સ્થાન પામ્યા પછી તે છોડું એવી હું મૂર્ખ નથી.

સુજનભાઈ—(અકળામણથી) સુનંદા! તમને થયું છે શું? મેં આજે બાર બાર મહીનાથી જે વિચારો કર્યા તેને તમે સાંભળતાંએ નથી ને પહેલેથી દેશભક્તની પત્ની થવાનું જાણે પણ લઈ બેઠાં છો! દેશનો કૈં અર્થ સરતો હોય તો તો વાત ખરી, પણ વિનાકારણે આવો ભીખારી જેવો જન્મારો જીવવું તેનો શો અર્થ?

સુનંદા—(જરા સખ્તાઈથી) સુજનભાઈ! તમારા જેવા એક પાછા ફરે તેની અસર આખી અસહકારની હીલચાલ પર થાય તે વાત તમે ભુલી જાઓ છો.

સુજનભાઈ—અસર! અસર! તમે એમ માનો છો કે બધા

અસહકારીઓ સત્યવાદી છે? શું અત્યાર સુધી બધા શાળાના, કોર્ટના, કે ધારાસભાના બહિષ્કારને વળગી રહ્યા છે? એક નેતા ધારાસભા શોધે, બીજા મ્યુનિસિપાલિટી કબજે કરે, હજારો સત્યાગ્રહીઓ કોર્ટોમાં દાવા નોંધાવે, ને સરકારી શાળાઓ પાછી ભરચક થઈ જાય; એ શું બહિષ્કારનાં લક્ષણો છે? દરેક આ હીલચાલની નિષ્ફળતા સમજી ગયા છે, અથવા પોતાને ન ફાવે તેમ હોવાથી તેને નિષ્ફળ બનાવવા મથી રહ્યા છે.

સુનંદા—(નિશ્ચયથી) પણ નાથ! હું તમને તેમ નહિ કરવા દઉં.

સુજનભાઈ—(સમજાવટથી) દેવી! તમે સમજતાં નથી. હું આ બધું માત્ર સ્વાર્થ પુરતું નથી બોલતો. ત્રણસો ને સાઠ દહાડા સુધી રાત્રિ ને દિવસ જે વિચારો કર્યા તેના પરિણામે હું આ બોલું છું. આ હીલચાલનો બધો વેગ જ કૃત્રિમ હતો, અને ક્ષણભરને માટે કોઈ જાદુગરે ઈંદ્રજાળ ખડી કરી હોય એવું બધું આ હતું. તેથી જ જેટલા વેગથી એ પુર આવ્યું તેટલા વેગથી જતું રહ્યું.

સુનંદા—સુજન મારા! તમને આ શોભે? દેશની અણીને વખતે આવા બધા વિચાર કરવાના ન હોય, એવું કહીને તો તમે બધાનો ત્યાગ કર્યો હતો.

સુજનભાઈ—સુનંદા! તે વખતે હું આંધળો બન્યો હતો, મારી આંખો આખા દેશભરમાં આવેલી આંધીથી પુરાઈ ગઈ હતી. મને ખબર નહિ કે જેટલા કામના માણસો છે તેમને આ હીલચાલ નકામા કરી મુકનારી છે. એકે જેલમાંથી છુટયા પછી કયારનો બળવો શરુ કરી દીધો છે; બીજાનુ ચાણાકય જેવું માનસ ખાદીના તારોમાં ગુંચવાઈ નકામું બની ગયું છે; અને ત્રીજાનું માનસિક પરિવર્તન કયાં અટકશે તે કહેવાતું નથી. માત્ર જેલની વાત નથી; જેલની

બહાર પણ દેવી! જે શુદ્ધ, પ્રેમલ વાતાવરણમાં નહાવા અમે બધા પડયા હતા, ત્યાંના રાગ દ્વેષો અમારા બધા પર કેમ લેપાતા તે તમે ક્યાં નથી જાણતાં?

સુનંદા—(પ્રેમથી) સુજન! તમે અત્યારે થાકી ગયા છો અને જેલના કલુષિત એકાંતમાં રહી તમારા વિચારો બધા એકમાર્ગી થઈ ગયા છે. અત્યારે આ વાત જવા દો. હજુ ઘણા દિવસ વિચાર કરવાના છે.

સુજનભાઇ—(ચીઢવાઈને) તમે મને બાળક જેવો ગણી કાઢીને પટાવો નહિ. સુનંદા! કાં તો મારા અંતરની ગુંચવણો સમજો, કાં તો મને એકલાને એ ગુંચવણો સાથે માથું ફોડવા દો. મારું આખું જીવન અત્યારે વમળમાં પડયું છે તે પળે તમે આટલી શાંતિથી વાત કેમ કરી શકો છો?

સુનંદા—(આ પ્રશ્નનો નીકાલ અત્યારે કર્યે જ આરો છે, એવું સમજે છે. એનું આખું વલણ બદલાય છે અને હવે તે વધારે દૃઢતાથી બોલે છે.) સુજન! તમે આટલાં બધાં કારણો આપ્યાં. તમે મને એવું મનાવવા મથો છો કે તમે બધુ અમારે માટે કરો છો. પણ ખરું કહું તો, માફ કરજો. તમે બધું છોડતી વખતે કે આ નવા વિચારો જેલમાં કરતી વખતે મારો કે છોકરાંઓનો રજ માત્ર વિચાર કર્યો નથી.

સુજન—(ચમકીને) કેમ?

સુનંદા—તમારે અત્યારે સત્ય જોઈએ છે, અને એ કડવું સત્ય હું આજે પહેલવહેલું સંભળાવું છું. પરમાર્થના બધા આડંબર નીચે તમે સ્વાર્થ શીવાય કૈં પોષ્યુ નથી. (સુજનભાઈ સમજણ ન પડતી હોય એમ નિઃશબ્દ બની જોયા કરે છે.) તમે અમલદારી છોડી તે વખતે તમે મારો કે છોકરાંઓનો વિચાર કરી અટક્યા નહિ, પણ આખા દેશના વિચારને નામે, નાના બાળકને એક નવા રમકડાનો મોહ લાગે તેમ, તમે સ્વદેશભક્તિને

રમકડે રમવા ગયા. હવે પાછા ફરવાનો વિચાર કરો છો, તે પણ અમારે ખાતર નહિ, પણ તમને એ રમકડાનો કંટાળો આવ્યો છે. અને પાછી અમલદારીની સાહ્યબી તમારે જોઈએ છે તેટલા માટે.

સુજનભાઈ—(અકળામણથી) સુનંદા ! સુનંદા ! તમે......

સુનંદા—(વચ્ચેથી અટકાવીને) સત્ય કડવું લાગે તેથી આટલા અકળાઈ નહિ જાઓ. તમારે ગુંચવણનો ઉકેલ જોઈએ છે. મને પણ લાગે છે કે જેટલો વહેલો એ ઉકેલ થાય તેટલું વધારે સારું. તમે કરોડો નિરાધાર સ્ત્રી બાળકોના દુઃખના વિચારે, અમારી ચિંતા ઈશ્વરને સોંપી, તેમની વહારે ધાયા. હવે અમારી ખાતર એ કરોડો સ્ત્રી બાળકોને રઝળતાં મુકશો ? તમે છોડયું તે અમારે ખાતર નહીં. હવે અમારે બહાને પાછા ફરવાનો વિચાર કેમ કરો છો ?

સુજનભાઈ—(શું બોલવું તે સુઝતું નથી.) પણ સુનંદા ! તમે મને પુરું સમજ્યાં જ નથી.

સુનંદા—(સ્વરમાંથી સખ્તાઈ ઓછી કરે છે.) ના, નાથ ! હું તમને પુરેપુરી સમજી છું. પણ તમે માનતા હો કે તમે એક ભુલ કરી છે તો હું તમને બીજી ભુલ કરવા નહિ દઉં. (અત્યંત મૃદુતાથી) નાથ ! મારાં છોકરાં દેશદ્રોહીનાં કહેવાય ? હું કાયરની પત્ની ગણાઉં ? અત્યાર સુધી છોકરાં તમને દેવ જેવા ગણતાં આવ્યાં છે. તેમની આદર્શમૂર્તિ તમે ભાંગી નાખશો ? (આંખમાં આંસુ સાથે) તમે અમારા માટે પાછા ફરવાનું કહો છો અને હું તમને અમારા માટે જ રહેવાનું કહું છું.

સુજનભાઈ—(ગળામાં ડુમો ભરાય છે. સુનંદાના બંને હાથ પકડે છે.) સુનંદા ! દેવી ! મારા જેવા કર્તવ્યપથ ભુલેલાનો ઉદ્ધાર, તમારા જ હાથમાં છે.

સુનંદા—મારા નાથ !

(ઉમળકાના આવેશમાં ફરી જુવાની જેવું કંઇ થઈ જાય છે.)

(પડદો પડે છે.)

જીર્ણ મંદિર ને યાત્રાળુ*

(૧)

રઝળતા યાત્રાળુને-

યાત્રાળુ ! શા માટે આવ્યો ? તને અહીંઆં કોણ લઈ આવ્યું ? અવનિ પર ઘણાંએ બીજાં મંદિરો પડયાં છે. નિર્દય ! તું મારી પાસે ક્યાંથી ભુલો પડયો ?

ગાંડા ! મારો ઘુમ્મટ તુટયો છે. મારા ગર્ભદ્વારના સ્તંભો નમી ગયા છે. મારાં પગથીઆંની હારો ખરી ગઈ છે. અરે ! મારી ભીંતો પણ તૂટી છે. તેની તડોમાં તો પીપળનાં પાન ડોકીયાં કરે છે. જ્યાં જ્યાં તડો નથી ત્યાં વર્ષો થયાં લીલ બાઝી રહી છે. મારામાં તેં શું જોયું કે તું અહીંઆં આકર્ષાયો ? તને આ શું સુઝયું કે મારી સમીપ તું આવ્યો ? વર્ષો થયાં અહીંઆં કોઈ શ્રદ્ધાળુ જન ફરકયું નથી; કોઈના પાદસ્પર્શથી પડેલી ધૂળ ઉડી નથી; કોઈના ભક્તિ-વચનથી નિઃશબ્દતા ભાંગી નથી. મારા અંતરમાં તો ઘોર સમી શાંતિ પ્રસરી રહી છે. હું-નિરાશી-વિનાશની વાટ જોતો ઉભો છું.

---

* આ વાર્તા મુનશીએ અને મેં સાથે રહી લખી છે. એમાં કયો ભાગ અમારા બેમાંથી કોણે લખ્યો એ નક્કી કરવાનો કોયડો હું વાચકને સોંપુ છું. —કર્તા.

ભાઈ! વર્ષો પહેલાં તું કેમ નહિ આવ્યો? તે વખતે મારે પગથીએ મોગરાનાં ફુલ સોહાતાં. મારી ભીંતે લીલી વેલ ઝુકતી. મારો ઘુમ્મટ સ્તોત્રધ્વનિએ સદાએ ગાજતો. મારા દેવ સદાએ પૂજાતા, ને શ્રદ્ધાવાનને વરદાન આપતા.

યાત્રાળુ! તને દયા નથી? અરે ભાઈ! જરા ધીમે ચઢ. મારું હૃદય તારો અપરિચિત ઉત્સાહ જોઇ કંપે છે. શા માટે મારું હૈયું ઉછાળે છે?

ભાઈ! ભાઈ! તારાથી પણ વધારે ઉત્સાહી પગો આ પગથીએ ચઢતા. તારાથી પણ વધારે શ્રદ્ધાશીલ અહીંઆં આકર્ષાતા. રૂપગર્વિતા યુવતિઓના રસિક હાસ્યના પડઘા મારા અંતરમાં પડતા. હાય! એ બધાંનું તો સ્મરણ કરવું જ રહ્યું છે—અરે! સ્મરણપટ પર પણ છારી વળી છે. અને હવે તું આવ્યો! જંપીને શા સારુ બેસવા દેતો નથી, ભાઈ? હવે તો અહીંઆં મધ્યરાત્રિનો પવન માત્ર ભયકર પ્રતિશબ્દ પાડે છે. નિષ્ઠુર ચંદ્રિકા વર્ષે છે. ત્યારે ઉડતાં ચામાચીડીઆં મારા બીચારા એકાંત મંડપમાં ભયંકર ને ચંચળ ઓળા પાડે છે. કદાચિત પારેવાં—પૂર્વાશ્રમનાં મારાં સ્વજન—પુરાણા શિખરમાં નફટાઇથી પાંખ ફફડાવે છે. ને કોઇક વખત તો અધીરાં શીઆળવાં જીવલેણ, નિરાશામય આક્રંદના પડઘા પાડે છે. વર્ષોના આ મારાં સહચારીઓ છે. તારા જેવાનો સહચાર હવે મને શોભતો નથી. યાત્રાળુ! તું શું કામ આવ્યો?

અરે ભાઈ! તું ચારે તરફ શું જોઈ રહ્યો છે? મને ક્ષોભ થાય છે. શું મારું ભગ્ન ગૌરવ જોઈ તું હસે છે? શું મારી અધોગતિ જોઈ તને તિરસ્કાર આવે છે? નિર્દય! એમ મા કર. મને હાસ્ય ને તિરસ્કાર બહુ સાલે છે. મને મારી દુઃસહ દશાનું ભાન થાય છે, ને મારો પ્રાણ અકળાઈ ઉઠે છે.

તું આ શું કરે છે? મૂર્ખ! મારા સ્થિર, સુના ઘંટ તરફ

શા સારુ વળે છે? અરે ના—એ ઘંટ તો મારા ગર્વનું આભૂષણ હતો. એની રૂપાળી દોર ઉપર મારું અંતર અવલંબતું. એના મધુરા રણકારમાં મારા આત્માનું ઉલ્લાસગાન સંભળાતું. એ વર્ષો થયાં સ્થિર પડ્યો છે. એની દોરી તૂટી ગઈ છે. એને પોતાને પોતાના રણકારનુ સ્મરણ નથી.

હાય! હાય! તું ઘંટનાદ કરવા માગે છે? ભાઈ—ઓ ભાઈ, નહિ! જરા તો દયા ખા! આ શું કરે છે? તને ઘંટનાદ કરવો રમતવાત લાગે છે—તારા ઉત્સાહનું એ સ્વાભાવિક પરિણામ છે, પણ મારું શું? મારી અપૂર્વતાના કાળમાં હૃદયે ઉતારેલો નાદ હું હવે કેમ સાંભળી શકીશ? એ નાદમાં મોહ છે, ઉત્સાહ છે, મદ છે, ઘેલછા છે. મારાથી એ હવે સંભળાશે નહિ. એ નાદ વીસરેલા પડઘા જગવશે. એનાથી મારા મનોરથોની ભસ્મમાં સ્ફુરણા આવશે. વિનાશની વાટ જોતો મારો આત્મા ફફડી ઉઠશે. મારું બળેલું હૈયું ફરીથી બળીને ખાખ થશે. ભાઈ! આવુ નિર્દય આચરણ શા માટે? તને કેટલું કહું?

અરરર! ઘણું થયું! ભાઈ, બસ કર! તેં કરેલા રણકારે તો હું ગાજી ઉઠ્યો છું. તેણે મારા નિરસ અંતરમાં અણચિંતવ્યું માધુર્ય રેલ્યું છે. એથી મારા મૃતપ્રાયઃ સ્મરણદેહમાં નવચેતન જાગ્યું છે. મારી સુકાએલી અશ્રુસરિતાઓના પટમાં નવાં ઝરણાં ઝરવા માંડ્યાં છે.

(૨)

દેવમંદિરને—

મંદિરરાજ! આટલાં આક્રંદ શાને? રઝળતો યાત્રાળુ તારા વિશ્રામે નહિ આવે તો ક્યાં જશે?

નિર્જનતાથી તારી ભવ્યતા ઓછી નથી થતી. તારા તુટેલા ઘુમ્મટમાંથી વિરાટ આકાશનાં દર્શન થાય છે. તારા નમેલા સ્તંભો તારી પુરાણતાની પ્રતીતિ કરાવે છે. તારી તુટેલી ભીંતો ને પગથીઆં

જગદ્‌વિજયી કાળનોએ તિરસ્કાર કરતાં હોય એવાં લાગે છે. તારી અંતરતડોમાંથી ફુટતી પીપળની ડાળે, કેટલાએ બાલ વિહગોને આશ્રય આપ્યો છે. આટલો આત્મતિરસ્કાર તે શાને કાજે?

અને દુનીઆથી દૂર ઉભેલા ઓ દેવમંદિર ! તને ખબર છે કે હું અહીં કેમ આવ્યો છું? સનાતન સત્ય સમો તું તારા ગૌરવમાં અચલ ઉભો છે. ત્યાં તારા ગર્ભદ્વારમાં, ચિંતનમગ્ન પૂજારી સમો એકલો ઘંટ વગાડી એ સનાતન સત્યના પડઘા પાડવા અને પામવા. કેટલીએ વાટ જોતી યુવતિઓ પ્રેમીની આંખદ્વારા પ્રભુનાં દર્શન પામવા અહીં આવી હશે. કેટલાંએ ભક્તહૃદયો ભક્તિમાં ગળી જઈ અજરામર પદને તારા ઉંબર આગળ બેસીને જ પામ્યા હશે. કેટલીએ શ્રદ્ધાળુ માતાઓએ બાળકોનાં હૃદય સંસ્કારી કરવા એમની કાલી ભાષામાં સુંદર સત્યનાં લ્હાણાં અત્રે આવીને જ કર્યાં હશે. મુત્સદ્દીઓનાં માન, ડરેલા સેવક જેવાં, મંદિરના બારણા બહાર જ સંતાઇને ઉભાં રહેતાં હશે. તારામાંથી નીકળતા ધૂપની સુવાસને સેરે સાથે સાથે કેટલાએ આત્માઓને સુવાસિત કરી ઉંચે ચડાવ્યાં હશે. ભૂદેવોના પ્રતાપી વેદોચ્ચારે કેટલાંએ દુઃખીઆરાંને ઘડીભર પૃથ્વીથી પેલે પારનાં દર્શન કરાવ્યાં હશે. તું એ સર્વની કથા તારા ઘંટના રણકાર દ્વારા નહિ કહે ?

જગતને જોઈ જોઈને તો થાકી ગયો છું. એના આર્તનાદ સાંભળતાં મારા કાન બહેરા થઈ ગયા છે. સુખ અને શાંતિની શોધમાં હું પૃથ્વીને ચારે ખુણે ફરી વળ્યો, પણ મને એ ક્યાંએ ન જડયાં. બાળકના કિલકિલાટમાં વેદનાના ભાસ છે. કૌમારના કાનનમાં ભુલ-ભુલામણીના ભય છે. દંપતિના દિલમાં એકતાના સુર નથી. વૃદ્ધોના અતિ ડહાપણમાં સ્વાર્થની ગંધ આવે છે. મહાલયોની અટારીઓમાં મને દિલનો આરામ ન જડયો. દરિદ્રોનાં ઝુંપડાના પોકારે મને સોંસરો વીંધી નાંખ્યો. પ્રકૃતિની હિંસક વૃત્તિએ મારા અંતરમાં ઉત્પાત

મચાવ્યો. હતાશ થઈ તારી અખંડ શાંતિમાંથી પ્રેરણા પામવાનો છેલ્લો પ્રયત્ન કરવા હું આવ્યો છું. ઓ નિશ્ચલ ધ્યાનમાં ચિંતન કરતા યોગીરાજ! તું જાગ અને મારી બહેર મારતી જતી વૃત્તિઓને જગાડવાનું પુણ્ય તું લે. તારી સમાધિમાંથી તને આમ જગાડવાથી તું ગુસ્સે તો નહિ થાય ને?

બાપુ! તને ક્યાં ખબર છે કે તારો સહવાસ પામેલી સર્વ વસ્તુઓ મને કૈં અજબ આકર્ષણ કરે છે? તારા પ્રતિદિનના સંગી શીઆળવાનાં રુદન અને પારેવાંના ફફડાટમાંએ કૈં અનેરું સંગીત મને સંભળાય છે. તારા એકાંત પગથીઆં પર બેસી શીતળ ચંદ્રિકાનાં અમીસ્નાન કરવાં એ જીંદગીનો એક અનુપમ લહાવ લાગે છે.

વર્ષો થયાં નિઃશબ્દ રહેલા તારા અંતરમાં તારા ઘંટ દ્વારા, તારા ભવ્ય ભૂતકાલનાં સ્મરણ અને શ્રવણ નહિ કરવા દે? તારા તિરસ્કારથી મને નિરુત્સાહ ન કરીશ. તારી ભવ્યતાથી મને ગભરાવીશ નહિ.

તારી શાંતિને હું વણસાડવા નથી આવ્યો. તારી ગંભીરતામાં મારા ગુંજનથી ભંગ નહિ પડે. તારી શાંતિ ને સહવાસમા મારે તો અદ્વૈત સાધવાં છે.

મારા અધિકારની પૃચ્છા ન કરીશ. સૌ દુઃખીઆંને દેવમંદિરમાં આશ્રય પામવાનો અધિકાર છે. તારી કરમાએલી વેલો અને તુલસીના ક્યારામાં જલસિંચનનો ગુનોહ હું કરું ત્યારેએ તું અધિકાર પુછશે?

તારા ઘંટના રણકારના પડઘા મંદિરમાંજ નહિ, પણ મારા અંતરમાંએ પડે છે. વીલા પડેલા દેવોમાંએ તેથી ચેતન સ્ફુરતું દેખાય છે. તારા પથ્થરે પથ્થરમાં લખાએલી કૈં સર્જનજુની કથાઓમાં સજીવનતા આવે છે. તું હજુ ના પાડશે?

તને ભય લાગે છે? તારા ગૌરવની ક્ષતિ થશે એમ તો તને નથી લાગતું ને? તારી વિશાલતામાં મુજ સમો એક પ્રવાસી તું સમાવી નહિ શકે?

(૩)

યાત્રાળુને-

યાત્રાળુ! તું શું બોલે છે તેનું તને ભાન છે? તું ખરૂં કહે છે કે ખોટું? મારી મશ્કરી કરે છે? કે બાલ્યાવસ્થાથી મંદરે મંદિરે ભટકી દરેક મંદિરમાં આવાં ભક્તિવચનો બોલવાની ટેવ પડયેથી બોલ્યો જાય છે? એમ હોય તો પણ ભલે. પળ વાર તો હું છેતરાવા માગું છું તારા શબ્દમાં સત્ય સમાયું છે એમ હું માની બેસું છું.

પણ ભાઈ! તું અહીંઆ વાસ કરે તે પહેલાં વિચાર કરજે. હું તો ખંડીએર છું, ને તું નવમંદિરોની મોહકતા પાછળ મરી ફીટનારો પ્રવાસી છે. નિશ્ચલતા ને સ્વાસ્થ્ય મેં સૈકાંઓની સહન-શીલતાથી મેળવ્યાં છે. તારે મન જીવન એટલે ચાંચલ્ય તો નથી? તું અહીંઆ વાસ કરી શું કરશે? તને અહીંઆ કેમ ફાવશે?

તુ માને છે કે તને ફાવશે? શાંતિ મળશે? વિચાર કર. અધીરા! જરા અંતરનાં ઉંડાણનુ નિરીક્ષણ કર. આ ક્ષણિક શોખ તો નથી? આ મોહ માત્ર વૈવિધ્યલાલસાથી તો ઉદ્‌ભવ્યો નથી? ઘણી વખત અંધકારમય એકાંતમાં હું મહાલું છું; ઘણી વખત કર્તવ્યપરાયણ સમા સખત તાપમાં હું તપું છું. ઘણી વખત ભાવના સમી શાંત અને ક્રૂર ચંદ્રિકામાં હું પડી રહું છું. ત્યારે તું કેવો અક-ળાશે તેની તને ખબર છે? તું બીજી પળે કંટાળો ખાઈ ઉચાળા ભરશે-ને મારી સ્વાભાવિક નિર્જનતા મને અસ્વાભાવિક લાગી, મારા હૈયાના ઘા ફરી વહેશે. એકદમ નિશ્ચય પર ન આવ.

ભાઈ! તું પુછે છે કે હું તને સમાવી શકીશ? ખરૂં તો પુછ-વાનું એ છે કે તુ સમાઈ શકશે? અગણિત શરદો આવી ને ગઈ તે પહેલાં-જ્યારે મારા શિખરના સોનેમઢયા કલશ ઉગતા રવિનાં કિરણોને પણ સોને મઢતા હોય એવું લાગતું હતું ત્યારે-કોઈ એક આવ્યો હતો. તે તારા જેવો પ્રવાસી ન હતો. પણ તેને તો અલકા-

પુરીનું જીવન જોઈતું હતું, અને મને જોઇ તેણે તારી માફક—અરે તારાથી પણ વધારે માલીકીના હક્કથી—અહીંઆં વાસ કરવાનું નક્કી કર્યું. તારાથી પણ વધારે તેના પગમાં કુદવાનું જોર હતું. તારાથી પણ વધારે અચળ તેને મારામાં શ્રદ્ધા હતી. તેણે વાસ કર્યો;—માત્ર થોડાજ દિન—ને કારાવાસનું તેને કહેણ આવ્યું. તેને ઉપાડી લઈ ગયા. યાત્રાળુ! તે વખતે મને શું થયું તે હું તને કેવી રીતે કહી શકું? મારે માટે તો સૃષ્ટિ હતી તેવી ફરી થઈ નહીં.

વર્ષો સુધી—કેટલાં તે વર્ષો પણ યાદ નથી—મેં. તેણે રચેલો લતા-મંડપ સાચવી રાખ્યો. દિને દિને તેનાં ઉલ્લાસભર્યાં પગલાંની વાટ જોઈ. વાટ જોતાં યુગો ગયા—આશામાં ને આશામાં—પણ તે આવ્યો નહીં. યાત્રાળુ! કોઈ દહાડો કોઈનાં પગલાંની વાટ જોતો તું બેઠો છે? હૃદયમાં પગરવ સંભળાય પણ બહાર ન સંભળાય એવી ચિત્ત-ભેદક સ્થિતિ અનુભવી છે? તારે નશીબે મારી માફક ગર્વ ને સ્વાસ્થ્યમાં ઉભા રહેવાનું સર્જાયું નથી.

તું આવ્યો ત્યારે મને ભ્રમ થયો; ને તારો દોર, તારો ઉછ-ળતો ઉત્સાહ જોઈ ભ્રમ વધ્યો. મારા જીર્ણ કલેવરમાં નવજીવનનો સંચાર થતો હોય તેમ ભાસ્યું. મેં પળવાર કલ્પનાવિલાસની પરાકાષ્ઠા અનુભવી. પછી તને જોયો. મેં ભ્રમમાંથી બચવા પ્રયત્ન કર્યો. તું શા સારુ એ પ્રયત્ન સફળ થવા નથી દેતો? ભાઈ, જ્યાંથી આવ્યો ત્યાં ચાલી જા. તું કહેતો હોય તો માર્ગ બતાવું.

જો! તું પૂજાઘેલો પ્રવાસી છે. તું અહીંઆં રહેશે ને ક્ષણિક ભક્તિની મસ્તીમાં મને ગજાવી મુકશે. જ્યાં શાંતિ છે ત્યાં તું તોફાન મચાવશે. જ્યાં સમાધિસ્થને યોગ્ય નિઃશબ્દતા છે ત્યાં તું નરસિંહ મહેતા સમો પદો લલકારશે. જ્યાંથી રજ પણ ખસી નથી ત્યાં તું પગ ઠોકી ધુળના ગોટા ઉરાડશે. મેં તારો સ્વભાવ પારખ્યો છે. તું વાસ કરશે—ધૃષ્ટતાથી, માલીકના હક્કથી. પણ તું અવડ પડેલા

મંદિરને પંથી જનના વીસામા સમી ધર્મશાળાની અધોગતિએ તો નહીં પહોંચાડે ?

યાત્રાળુ ! ગુસ્સે થતો નહીં. તારા ગુણનાં કીર્તન હું કરવા માગતો નથી. તું સદીઓ પહેલાં અહીં આવ્યો હોત–અહીંઆ વાસ કરી જીવન વીતાવવાનું તારે ને મારે ભાગ્યે લખાયું હોત–તો કાશી-વિશ્વેશ્વરના મહાલયનાં સૌંદર્ય ને ભવ્યતા મને મળત. પણ મહત્તા, અપૂર્વતા ને સૌંદર્યને અસાધ્ય રાખવાનાં વિધિએ વ્રત લીધાં છે, તે તને ખબર નથી ? હવે એ સાધવા જવાનાં સ્વપ્નાં પણ ઘેલછાનાં ચિહ્ન હોય એમ લાગે છે.

પથિક ! આ અસાધ્યતાનું ભાન થતાં મેં એ ઘેલછા છોડી દીધી હતી, એમ હું માની બેઠો હતો. મારી આ ભાંગી તુટી સ્થિતિમાં હું એકજ આશા રાખી બેઠો હતો, કે કાલપ્રવાહને ડારતો, ભગ્ન છતાં સ્વસ્થ, પુરાણતાની ભવ્યતા સાધવાના પ્રયત્નો કરતો, હું ઉભો રહીશ; અને જ્યારે પડીને ખંડીએર થઈશ, ત્યારે મારા તુટેલા સ્તંભોની કાલ્પનિક કારીગીરી જોવા કોઈ વીસરાએલી વસ્તુનો ભક્ત આવીને મારે આંગણે ઉભો રહેશે.

ભાઈ! તુ વાસ કરશે તો મારી આ આશા પણ નષ્ટ થશે કે શું એવી મને શંકા થાય છે. જો તારા સસ્કાર માત્ર શોભાનાજ હશે, જો તારી શ્રદ્ધા માત્ર ઉડતા પ્રવાસીની હશે તો તને મારૂં કહેવું નહીં સમજાય. જો મનસ્વી પૂજા અને વૈવિધ્યના મોહથી તું મંદિરે મંદિરે ઘંટનાદ કરવામાં મોજ માનતો હશે, તો–તો પળવારમાં તને મારા અવડ મંડપના વાતાવરણનો અણગમો થશે. યાત્રાળુ ! જો આમ જરા લાગે તો સ્પષ્ટ કહી દેજે. તને મંદિરો ડગલે ડગલે જડશે–ને મને નિર્જનતાની નવાઈ નથી.

પણ યાત્રાળુ ! તને પૂછું ? સંકલ્પ ને શ્રદ્ધા તને સદશે ? મારાં વ્હોમવિહારી શિખર, દારૂણ તપતો મંડપ ને શરદીભર્યાં ગર્ભદ્વારમાં

તને સંતોષ વળશે ? વેઠવું તો પડશે, હૈયું નિરુત્સાહ થશે, વરસ ત્રાસદાયક બની રહેશે, પણ તપ વિના ફલસિદ્ધિ સાંભળી છે ? વિવિધ-રંગી કાળની કોઈક ભાગ્યશાળી ઘડીએ, આપણે નિર્મળ એકતાનતા સાધી શકીશું. ત્યારે તું રઝળતો પ્રવાસી ઉચ્ચ અભિલાષી મુનિવરનું પદ પામશે. ને હું જીર્ણ મંદિર પૂજ્યતાના આવાસ સમો દિવ્ય મંદિર બની રહીશ. તું યાત્રાળુનો ક્ષણિક મોહ છોડશે ને વિનાશની વાટ જોવી હું છોડી દઈશ. અને—અને ભવિષ્યના શ્રદ્ધાળુઓ માન અને ગર્વ છોડી, પ્રેરણા શોધવા અહીંઆ આવશે, ને ઉત્સાહભર્યે હૈયે આપણી ભાવનાએ સાધેલી એકતાનતાથી પવિત્ર થએલી પુણ્યભૂમિનાં દર્શન કરી કૃતાર્થ થશે.

યાત્રાળુ—રઝળતા યાત્રાળુ ! હસવું આવે છે ? કે બીજા કોઈ મંદિરનાં વધારે આદર્શભર્યાં નિમંત્રણો યાદ આવે છે ? કે મૂઢ ને જર્જરિત મંદિરની ગાંડી વાતો પર તિરસ્કાર આવે છે ?—તો ખુશીથી મારા યાત્રાળુ ! સીધાવ ને સુખી થા. જેમ પેલા શ્રદ્ધાળુનાં સ્મરણો સંઘર્યાં, તેમ હું તારાં પણ સંઘરીશ—ને વિનાશની વાટ જોતો ઉભો હતો, તેમ ઉભો રહીશ.

(૪)

દેવમંદિરને—

મંદિરરાજ ! તારે આશ્રયે આવી વસ્યાને ઘણો સમય વીત્યો. તારા ઘંટના રણકાર હૃદયમાં ઉતારતાં ઉતારતાં આજે તો વર્ષોનાં વહાણાં વાયાં. તારી એકલી ભવ્ય નિર્જનતામાં ભાગ પડાવતાં, કે તેના એક ભાગરૂપ થતાં, તારા અંતરમાં વસવાનો લહાવ દેનારાં વર્ષોની ગણતરી કરવાનું મને કદીએ સાંભર્યું નથી. એ વર્ષોનો આરંભ ક્યારે થયો તેની નોંધ કરવાનું મને સૂઝ્યું નથી. એનો અંત આવવાનો હોય તો તેનો વિચાર કરવાની મને પરવા નથી. સ્મૃતિની સીમાઓથી આપણો સહચાર સાંકડો નથી બનવાનો. વિસ્મૃતિના

મહાસાગરમાં એ ડુબીએ નથી જવાનો. આકાશ સમો એ તો સદા વ્યાપેલો જ રહેશે.

દેવમંદિર ! વર્ષો પર તારાં દર્શને હું ભિક્ષુક સમો આવીને ઉભો તે દિન તને સાંભરે છે ? તારા અડગ અને અડોલ શિખર પરના ફડફડતા ધ્વજથી તું મને નિમંત્રતો હતો કે પાછા વિદાય થવાનું સૂચવતો હતો ? યુગોના એકાંતથી તારા હૃદયમાં ધ્યાનવશ યોગી સમી નિર્વિકારતા આવી હોય એમ દેખાતું હતું. મારા પગલે તારામાં માનવતા આવતી જોઈ તું ગભરાઈ રહ્યો હતો તે યાદ છે ? ચિરકાલથી મનુષ્યના પદસંચાર વિનાનું તારૂં ગર્ભદ્વાર બેદરકારીથી મારો તિરસ્કાર કરતું હતું. મુજ સમા દીન યાચકને નિહાળતો, પ્રતાપી ભૂદેવો અને શ્રીદેવીના માનીતા પનોતા પ્રાહુણાઓથી પાવન થએલો તારો ભવ્ય ભૂતકાળ તને યાદ આવ્યો હતો. મદભર ડોલતી સુંદરીસંઘના કંઠના રણકાર ફરી તારા સ્મરણદેશે સતેજ થતા હતા. વેદોનાં ગાન અને ધૂપની મહેકની યાદી તારી ખિન્નતામાં વધારો કરતી હતી. આવા ભવ્ય ભૂતકાળના વારસને દીન યાચકના અર્ધ્ય સ્વીકારતાં ખેદ નહોતો થતો ? તારા ગૌરવની ક્ષતિ થશે એમ કૈં તને સાલતું ન હતું ?

બ્રાહ્મણની પવિત્રતા કે યોદ્ધાનો પ્રતાપ મારામાં ન હતાં. સુંદરીઓ સમાં સુકુમારતા અને લાલિત્ય પણ ન હતાં. વેદના ગાનથી અનુભવાતી શાંતિ અને સહૃદયતાએ ન હતાં. મગજને મત્ત કરે એવી સુવાસ પણ ન હતી. મારા દેહ પર તો નકામા પ્રવાસની રજ ચઢી હતી. મારાં વસ્ત્રોની મલિનતા મારાં દારિદ્રના દર્શન કરાવતી હતી. ભમી ભમીને મારો આત્મા થાક ચઢયો હોય તેમ સુસ્ત કે શૂન્ય સમો વીસામાની વાટ જોતો હતો. મારી મલિનતા અને દુર્બળતા દેખી તને દયા આવી હતી કે કંપ થયો હતો ?

તારા મહાનુભાવ હૃદયમાં મારી દીનતા દેખી ઉદારતાનાં ઝરણ ફુટયાં અને તેં મને આશ્રય આપ્યો. તારા અંતર્ભાગમાં વીસામો ાં ઘણે વર્ષે મને સ્વસ્થ નિદ્રા સાંપડી. વગર કહ્યે મારા હૃદયનો

ભાર સરી જતો હોય કે ઓસરતો હોય એમ મને લાગ્યું. દૂર બોલતાં શીઆળવાના સ્વર પણ મને સંગીત સમા મીઠા અને મારી નિદ્રાને મધુર કરતા લાગ્યા. વિભાવરીના શ્યામલ કે શ્વેત વસ્ત્રોના સણુસણાટમાં, મૃદંગ સમા તમરાંના સુર, અનિલથી ફરફરતી ઓઢણી ઓઢી વાજિંત્ર વગાડતી નદી સમા મનોરંજક બન્યા. ઉડુગણના તેજના સુરમાંથી મારાં નયનોની ચમક વધી. તારી અનેરી એકલતાને મારી વીણાના તારથી ભેદવા નહીં પણ એની અપૂર્ણતા ગાવાની હોંસ થઈ. તારે દ્વારે બેસી કોઈ ને સંભળાવવાની પરવા રાખ્યા વિના તારી ગુણગાથાનાં ગાન દિશાઓને સંભળાવતો બેઠો છું. ક્ષણોનો હિસાબ નથી રહ્યો. દિવાકર રોજ ડોકીઆં કરીને જતો. દર પૂર્ણિમાએ આશ્ચર્યમુગ્ધ થતો નિશાનાથ નિહાળવા આવતો. પૃથ્વી કેટલાંએ વર્ષના ફેરા ફરી ગઈ. યુગો કે કલ્પોનો હિસાબ નહીં રહે. તારાં કીર્તિ-સ્તોત્ર ગાતાં મારો કંઠ કે મારી વીણા કોઈ થાકવાનાં નથી

જીર્ણતાને તિરસ્કારતા મંદિર ! તારી પાસે વસી હું શું શું પામ્યો તે તને ખબર છે ? પૃથ્વીનું પરિભ્રમણ કરતાં અને વિવિધ ધામોની યાત્રા કરતા ધરણી પરની કલુષિતતા પેખી પેખી મારી દીનતા વધી ગઈ હતી. તારા શાંત અને સ્વસ્થ આવાસમાં આવતાં મારી એ દીનતા ક્યાંએ પીગળી ગઇ. રાત્રિવાસો કરવાની રોજની ચિંતાને સાટે નિર્ભયતાની સોડમાં આરામની હુંફ વળી. તારા ગર્ભદ્વારમાં સ્થાપેલા દેવોને જગાડવાના પ્રયત્નો કરવામાં મને જીંદગીનું સાર્થક લાગ્યું. નિદ્રા સમી તારી ચેતનવતી સ્થિરતામાં ઘંટના ઘેરા નાદ ગજવી એના પ્રતિશબ્દે તને ડોલતો જોવો એ મને જીવનનું પરમ કર્તવ્ય ભાસ્યું. અને એ ઘંટના રણકે મારા પ્રેત સમા તેજોહીન દેહ-માંએ નવા પ્રાણ પુરાયા તેની ખબર છે ? જીવન હેતુ વિનાનું હતું, તારી સાથે જીવતાં એનો પરમ મર્મ જડયો. પાપ પ્રજાળવા ને પુણ્યના પંથ દર્શાવવા તું અહીં ઉભો છે. મારા ચિત્તમાં વસતી મલિનતા તારા ગંભીર પ્રભાવના દર્શન કરતાં ક્યાંએ નાસી જાય છે.

તું તો મહાજનોથી પૂજાએલો છે. ગરીબ યાત્રાળુની પૂજાનો સ્વીકાર કરી તેને કૃતાર્થ થવાની તક આપે છે તે તારી મહાનુભાવતા. ભુલેલાને તેં વિશ્રામસ્થલ આપ્યું. નિરાશ્રિતનો તું આશ્રયદાતા બન્યો.

તારે પગથીએ બેસી મેં શું જોયું તેની કથા સાંભળવામાં તને રસ પડશે? યાત્રાળુઓને પાવન કરવા કાજે તારા તીર્થકુંડના પવિત્ર જલની તરંગાવલિઓમાં મેં અનેક પુણ્યાત્માઓના સંકલ્પ જોયા. તેમાં તરતી સારસની બેલડી જોઈ હું એકતાના પાઠ ભણ્યો. એમાં ઉગતા ઉત્પલદલની નિર્લેપતા જોઈ સંસારમાં સંન્યાસ સાધવાની મને કુંચી જડી. રાત્રિ સમયે દૂર છતાં પાસે હોય તેવા તારકગણને એ જળનાં ઉંડાણમાં લપાતા અને ક્રીડતા જોઈ દૂર છતાં પાસે વસતા સ્નેહીઓના અંતરના ભેદ ઉકલ્યા. ગાઢ તિમિરમાં વેરાતી ગહનતામાં મેં વિગટનાં પગલાં પાસેથી જ સરી જતાં હોય એમ સાંભળ્યાં. આરપાર ભેદતી ચંદ્રિકામાં મેં આત્માના પડે પડ ઉકલતાં જોયાં. મરુતથી હાલતી વૃક્ષાવલિઓમાં થઈને આવતા અનંતના સાદ પણ મેં તારે ઓટલે બેસીને જ સાંભળ્યા. રસીલી વર્ષામાં નીતરતાં હૈયા જોયાં. શીઆળાની લાંબી રાત્રીઓમાં પ્રેમીઓની સમાધિ પરખી. વસતના નવા ફાલમાં મેં સૃષ્ટિ ખીલેલી જોઈ. મેં શું શું નથી જોયું? એકને જાણવાથી સર્વને જાણી શકાય છે એ શાસ્ત્રવચન છે. તને એકને જાણી આ નિર્જનતા ને નિરવતામાંએ વિશ્વના ભેદ પ્રીછવા હું ભાગ્યશાળી થયો. મારા અજ્ઞાનતાના આવરણ માત્ર તારા સાંનિધ્યથીજ ઉતરી ગયાં. તારા દેવોને આરતિ ઉતારતાં મારામાં અજવાળાં પ્રગટયાં કેટલું કહુ? હુ શું નથી પામ્યો તે જ શોધવાનું રહે છે.

પણ મદિરરાજ! ખરું કહેજે. તારી ઉદારતાથી તને સંકોચ થાય, તોએ એક વાર તો એ સંકોચને દૂર કરી સત્ય ઉચ્ચારતાં અચકાતો નહીં. યાત્રાળુના દીવાનાપણા પર કોઈ વાર તને અણગમો નહોતો આવતો? એની દીનતા દેખી અનુકંપા વાધતી હશે. તોએ કોઈ વાર તારું અંતઃકરણ કાંપ્યુ ન હતું? એ ધુનીની વીણા કોઈ

વાર બસુરી બનતી પેખી તેં ઘૃણાથી શીશ નહોતું ધુણાવ્યું ? તારી એકલતા ને ગૌરવમાં યાત્રાળુના પગરવથી થતો ભગ્ન નને કદીએ અસહ્ય નહોતો બન્યો ? તારી સહિષ્ણુતાની કસોટી કરતા હોય એવા એના ગાંડા પ્રલાપથી તારી અભંગતામાં કોઈ વાર પણ ભાત નહોતી પડતી ? એના દુર્બલ દેહની વિરૂપતા જોઈ સૌન્દર્યદર્શનોથી ટેવાએલી તારી આંખ દયા દર્શાવતી હોય તેમ ક્યારેએ હસી ન હતી ?

જલધિ સમા તારા હૃદયની સર્વને સમાવતી વિશાલતાને હું અન્યાય કરતો હોઉં તો માફ કરજે. તારા ઉંડાણમાં ડુબકી મારતાં હું ગભરાઉં છું. તારું સાગર–અંતર તો અમૃત અને વિષ, જલ અને અનલ, રત્ન અને કંકર બધું જ સમાવે છે. મને એ જોતાં ન આવડે તેમાં તારો શો દોષ ? વિશાલ સમુદ્રમાંથીએ ઘટ તો એની યોગ્યતા જેટલું જ ગ્રહણ કરે છે. નિર્જીવ દેખાઈ તું સજીવન રહ્યો છે. દૃઢ અને અડગ જણાઈ તેં જીવંત દ્વંદ્વોને સમાવ્યા છે. એને પરખવાની મારી અશક્તિ તેં જાણી છે; તેં ઓછો પ્રસાદ દર્શાવ્યો નથી. હું શંકા શાને કરું ?

ચિરકાલના સાથી ! મારા આયુની અવધો હવે પુરી થવા આવી છે. તારે આંગણે ઉગેલી મોગરાની કલિઓના હાર ગુંથી અલકાની મદારમાલાઓ સમાં તેનાં તોરણ તારે દ્વારે બાંધતા અને શોભા નીરખી રહેતા જીવનની સુભગતા અહીંઆં જ પ્રત્યક્ષ કરી છે. વાયુઓએ આણેલી એકેએક કણમાં અનેક પ્રદેશોના ઇતિહાસની કથાપોથી સમી ધૂલિની આશ્ચર્ય–કથનીઓ સાંભળતા બપોરો અહીં-આંજ વીતાવી છે. તારા શિખરના કળશમાંથી પ્રતિવમન પામતી તેજની ધારાઓને ઝીલતાં અંજાઈ જતી આંખોએ અત્રે જ હર્ષાશ્રુઓ વહાવ્યાં છે. તારા ભૂતકાળના પડદા પાછળ જોવાની અને ભવિષ્યના ગર્ભને સ્ફુરવવાની શક્તિ મેં અવાક થઈને વિના બોલ્યે પ્રશંસી છે. તે સ્થળ પણ આ જ. તારી ગંભીરતાની પાછળથી અચિંત્યા કુદી પડતા માનવતાના ચમત્કાર વિસ્મિત લોચને જોવાનું સદ્‌ભાગ્ય પ્રાપ્ત કરાવનારું તીર્થસ્થળ પણ બીજું એકે નથી.

અને હવે, તું મિત્ર હો, સખી હો, પ્રિયતમ બંધુ હો, જે હો તે હો. આજ તારી વિદાય માગું છું. મૃત્યુએ મને તેડાં મોકલ્યાં છે.